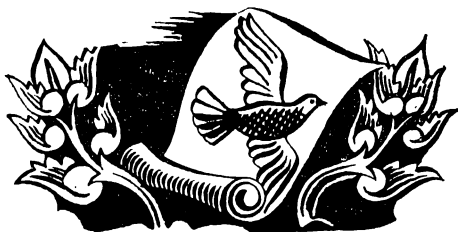

✓
СУЧАСНА
БОЛГАРСЬКА
ПОВІСТЬ

12

*Сучасна
болгарська
повість*

Болгаріє мила!

Біла —

Бо села нові, і міста, і заводи.

Зелена —

Бо ниви й гори зелені, сади і левади.

Червона —

До останньої краплі крові народу.

Яка молода ти!

Яка ти чудовна!

Краса

пісенна

ще й сонця повна!

ДИМИТР МЕТОДІЄВ

СУЧАСНА БОЛГАРСЬКА ПОВІСТЬ

ЗБІРНИК

Переклад з болгарської

Київ
Видавництво
художньої літератури
«ДНПРО»
1981

В сборник вошли повести современных болгарских писателей Эмилиана Станева, Павла Вежинова, Андрея Гуляшки и Ивана Давидкова. Разные по своей тематике, эти произведения близки между собой утверждением величия духовно раскрепощенного человека, ценности человеческой жизни, тонким психологизмом, философичностью и поэтичностью.

Упорядкування та біографічні довідки
Вікторії Захаржевської.

Перекладено за виданнями:

Емилиан Станев. Повести и разкази.
«Български писател», София, 1968.

Павел Вежинов. Барьерата. Белият гущер.
«Български писател», София, 1977.

Андрей Гуляшки. Романтична повест.
«Български писател», София, 1970.

Иван Давидков. Сбогом, Акрополис!
«Христо Г. Данов», Пловдив, 1976.

ЕМІЛІЯН СТАНЕВ

Еміліян Станев (1907—1979) — прозаїк, народний діяч культури, двічі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Димитровської премії. Дебютував цікавими короткими оповіданнями, в яких засуджував мораль обивателів провінційного містечка й оспівував красу природи (збірки «Вогні, що манять», 1938, «Мрійник», 1939, «Одні», 1940, «Остання боротьба», 1942, «Вовчі ночі», 1943, «Будні й свята», 1945).

Після встановлення в Болгарії народної влади ідейно-тематичні обрії творчості Е. Станева значно розширюються. Вже в перші повоєнні роки виходять у світ його широко відомі повісті «Тихого вечора» (1947) та «Викрадач персиків» (1948).

Найвідзначнішим художнім твором Е. Станева є роман-епоса «Іван Кондарев» (1958—1964), присвячена одному з найтрагічніших і найгероїчніших періодів життя болгарського народу — антифашистському Вересневому повстанню 1923 р.

В останні роки життя письменник звертається до сивої давнини, вирішуючи на історичному матеріалі філософсько-етичні проблеми сучасності («Легенда про Сибина, князя преславського», 1968, «Ангихрист», 1970, «Тихик і Назарій» та ін.).

На сторінках «Легенди про Сибина, князя преславського» розгортається драма життєлюба, обдарованого невсипущим, гордим розумом, який настійно шукав свого берега в грізному морі життя.

ЛЕГЕНДА ПРО СИБИНА, КНЯЗЯ ПРЕСЛАВСЬКОГО

«И азъ по многу земли ходихъ, и не самъ видель толико многу магесницы, како оу тая наша земля Блѣгарска, и самовили и бродницы...»¹

*Із старовинного дамаскина*²

«Понеже вселукавий ворог наш розсіяв по всій болгарській землі ересь маніхейську, змішавши її з масиліанською,— тим, хто в зачинателями цієї ересі,— анафема!..»

«Тих, хто нарікає сатану творцем зримого і називає розпорядником усього, що з землі виростає,— анафема!..»

«Тим, хто твердить, що сатана створив Адама і Єву,— анафема!..»

«Тим, хто каже, що жінка зачинає в своїй утробі завдяки сатані і що з тієї миті сатана перебуває в ній невідступно аж до народження немовляти,— тим, хто каже це,— анафема!..»

«Тим, хто каже, що бог не прийме людину, котра кається у своїх гріхах,— анафема тричі!..»

Із синодика царя Борила

1

Повернувшись з полювання, князь мився. Охляли гончакі гризли на подвір'ї обібрані хребти сарн і вепрів, сокольничі сварилися з псарями, бо соколи, уже в ковпачках, клекотали, дратуючись бенкетуванням собак; у прибудовах, де містилися кухні, слуги розбирали дичину на ковбаси, і стукіт сікачів перегукувався з клепалями міських дзвонів, що закликали до вечерні. На дубі біля величезного колодязя підвісили вишотрошену оленячу тушу, щоб стікала кров.

Слуга Тихик із свічкою в руці чекав, коли князь вийде з купелі. На лікті він тримав вовняний просоп³, буденний каптан і чистий спідній одяг. Нарешті у прочинені двері висунулася смуглява рука, князь узяв просоп і спідне. Ти-

¹ «І я по багатьох землях ходив, і ніде не бачив стільки чаклунок, як у нашій землі болгарській, і русалок, і духів...»

² Дамаскин — рукописний збірник повчальних оповідань (грецьк.).

³ Прóсоп — рушник (грецьк.).

хик допоміг йому надіти каптан, і князь вийшов — з лискучими вилицями, освіжений, бадьорий, розчісуючи свою чорну кучеряву борідку. Заплетені слугою чотири косички, вологі й важкі, наче чорні змії, спадали йому на плечі. Він майже бігом піднявся кам'яними сходами на другий поверх, так що Тихик ледве встигав зберегти належну відстань між ним і собою й мало не погасив свічки. Ця невичерпна енергія, жвавість і точність рухів князя, так само як і чорний соколиний блиск його всевидючих очей, бентежили і лякали Тихика. Навіть тепер, після того як князь п'ять днів підряд скакав верхи по лісах за зграєю хортів, він ішов широкими сіньми прямий, мов кизилловий прут. Тихик побачив, як він мимохідь погладив уламок кам'яної баби, що лежав у кутку. Легкий дотик руки до подзьобаного часом древнього ідола — рух, повний ніжності й туги, і ось уже князь опинився за масивними дубовими дверима, обкованими мідними цвяхами і вкритими мереживом орнаменту. Тихик ледве встиг відчинити їх і першим увійти зі свічкою.

— Погаси її! — сказав князь.

У натопленому покої кам'яна піч пестливими хвилями випромінювала солодкий запах чистоти, який змішувався з пахощами плодів айви, що лежали навпроти на полиці. Під мозаїчною іконою святої Параскеви горіла червона лампада. Її миготливі відблиски, наче велетенські вії, тремтіли на стінах і бантинах стелі.

Чорне сяйво, яке випромінювалося від князя, стало ще більш зримим у червоних сутінках покою. Слуга усміхнувся, але, побачивши в очах князя знайому неприступність, опустил голову — зрозумів, що й цього разу князь не затримає його.

— Чернець приніс книгу. Ось вона, на столі. Він просить за неї два перпери¹, господарю, — мовив він.

— Я подивлюся. Скажи, щоб подавали вечерю.

Тихик залишив на столі свічник з погашеною свічкою і вийшов.

Князь глянув на книгу, але не торкнувся до неї. Шкіра на дерев'яній оправі була подерта, заяложена, латунні застібки поламані. Кінець кінцем і ця книга стане на полицю поряд з іншими. В очах підвішеного на дубі молодого оленя, чия кров капала на брудний сніг у дворі, князь прочи-

¹ Перпер (іперпер) — візантійська золота монета, поширена в Європі після хрестових походів (грецьк.).

тав сьогодні набагато більше, ніж у всіх книгах. Чи не в цих очах крилася таємниця світу? Оточений собаками, після того як од світання до смерку тікав від них обледенілим снігом повз Тичу¹, олень спробував знайти порятунок в одній з прибережних ковбань. Ермич, найспритніший з мисливців, вигнав його знову на берег, і там олень загруз у мулі й заплутавсь у верболозі. Довелося забити його на місці, бо вже смеркало. Заміряючись устроювати йому рогатину під ліву лопатку, Сибин зустрівся з ним поглядом. Очі оленя були червоні, сповнені жаху, благання і люті — очі мученика і сатани; такі очі бувають у поверженого воїна, якому ось-ось розкрає голову ворожий меч. Благання і злоба, страх і лють, лагідність і жорстокість зливаються воедино, і з тої суміші виникає полум'я душі, що світиться в очах земних істот...

Після кожного полювання думка князя ставала щоразу чіткішою. Купіль заспокоїла і розслабила його м'язи, ще вологе тіло тішилося спокоєм у натопленому покої. Князь лежав на низькому дубовому ложі, засланому грубим вовняним килимом, і варто було йому заплющити очі, як перед ним поставав чорний оголений ліс, він чув валування хортів, торжествуючі звуки рога, войовничий клекіт соколів. Полювання удалося не тому, що Ермич, перш ніж вирушати з Преслава, заніс ворожці Чані шмат свинини і свій тяжкий мисливський лук, а тому, що товстий сніговий наст, який витримував вагу собак, провалювався під копитами сарн, оленів і вепрів. І молодий олень теж став жертвою обледенілого снігу, який бог чи сатана сотворили в перші дні лютого, перед масляною, на радість вовкам і мисливцям. Адже несправедливо створити вовків і мисливців і не дати їм можливості насититися досхочу кілька разів на рік. Ось тема для розмови з Тихиком. Коли б не вилетіло з голови, можна було б пожартувати з слугою. А втім, відповідь цього богомила² не буде цікавою. Сніговий наст, мовляв, створений сатаною, адже ж і весь світ — його творіння...

Серед цих незначних думок знову прокрадалася та, яку князь весь час гнав від себе, але вона міцно засіла в мозку, подібно до того, як сидить у землі камінь, навіть якщо зверху цвітуть квіти.

¹ Тича — старовинна назва річки Камчії (болг.).

² Богомил — прибічник богомильства, єретичного релігійного вчення, яке відображало народний протест проти феодального гніту і офіційної церкви в середньовічній Болгарії (болг.).

Міські дзвони замовкли. Над Преславом опустився холодний морок. Тича, яка розливалася вдень, коли сніг на осопні танув, тепер вирувала, повернувшись у своє річище. Над димарями здіймався дим, сповнюючи повітря запахом дубових дров, а підбілені свіжим вапном міські стіни шматували своїми зубцями сіре зимове небо.

Почувши за дверима кроки, князь підвівся з ложа. Двері відчинилися, гойднувши вогник лампади.

Княгиня сама присвічувала собі, бо в цій частині просторого будинку, куди усамітнівся Сибин, рідко в проходах і сінях запалювали свічки. Восково-жовте світло срібного свічника філігранної роботи злилося з червоним світлом лампади. Князь чекав, що мати перехреститься, але княгиня навіть не глянула на ікону. Вона сіла до столу, і рожевий відблиск ліг на її чорну хустку. Очі в глибоких тінях орбіт здавалися більшими, ніж були насправді.

— Вимагають подимне ще з сімнадцяти хат. Кмети¹ клянуться, що вже сплачено,— мовила вона. За тонкими губами відкривалися білі, ще міцні зуби.

— Збирач діє за наказом воєводи. Якщо селяни неспроможні, сплатимо ми. Поки що можна терпіти.

Княгиня невдоволено глянула на нього.

— Доки?

— Поки волею божою вернеться брат або дізнаємося, що він наклав там головою.

Княгиня перехрестилася.

Чи варто знову казати про лиху долю, що спіткала їхній стародавній рід і всю країну? Багатомовність у князівському домі не в пошані, хіба тільки серед слуг, яких стара княгиня добирала за вправністю і слухняністю, завжди віддаючи перевагу чорним болгарам².

— Сологун дуже слабий. Просить, щоб ти забив для нього орла, може, це йому допомогло б,— сказала княгиня.

— Нехай йому заб'є син.

— Він ще малоліток, та й не мисливець.

Князь іронічно усміхнувся:

— Тоді пошлю Ермича.

Княгиня розсердилася.

— Господи, невже я надумала щось зле?

¹ К м е т — старійшина (болг.).

² Ч о р н і б о л г а р и — нащадки праболгар, племені тюркського походження, яке у VII сторіччі прийшло на Балкани і уклало союз із слов'янами, що став основою слов'яно-болгарської держави,

Князь перебирав пальцями борідку.

— Не надумала, але ж і не бачиш у цьому зла. Богомилка вона.

— То й що? Хіба ти такий ревний до канону? Адже терпиш Тихика, який безперестанку сякається і чхає, щоб прогнати злих духів, а терпіти вродливу жінку не можеш.

Князь беззвучно розсміявся. В його очах затанцювали пустотливі іскорки, і це збентежило княгиню.

— Дивна ти, мамо,— промовив він.— Сама не терпиш мого мудреця Тихика, а сватаєш мені жінку-богомилку. Вона теж чхатиме і сякатиметься, ще частіше, можливо, ніж він. Не допускаєш у дім жодної русявої служниці, а силуєш мене одружитися із слов'янкою.

— Дід її болгарин. І в нашому роді теж є слов'янська кров.

— Але ж тільки дід. Чом ти забуваєш прокляття нашого прабатька в родинному літописі? Схоже, давно не перечитувала його.

Княгиня зітхнула.

— Далі так тобі не можна. Подумай про долю нашого роду. Якщо, не доведи боже, твій брат там загине, лишиться сама тільки жіноча парость, і вона зникне в чужій крові.

— Недалекозора ти, мамо. Коли хочеш залагодити наші справи, присватай мені половчанку. Борилову небогу, наприклад,— сказав князь.

Стара княгиня сумно похитала головою.

— Що ти кажеш? Адже в Сологуна міцна опора в Тирнові. Ти забув про це?

Сибин не перебивав її. Борил¹, вважала вона, пом'якшає, якщо князь послухає матір. Борил зрозуміє, що вони не підтримують ніяких зв'язків з утікачем. Протосеваст² переконає його в тому, а Сологун згодний дати за дочкою великий посаг. Борил перестане роздавати їхні землі монастирям, відмовиться від наміру розорити їх дощенту.

Князь терпляче вислухав матір. Після того як не допомогли їй ні святі, ні матір божа, ні титарство, княгиня у свої самотні ночі знайшла інший вихід, не розуміючи, що він скоріше навіяний їй уявою, ніж розумом. Вона уявила, що коли Сибин одружиться з дочкою Сологуна, то

¹ Борил — болгарський цар з 1207 по 1218 р., посаджений на престол боярами-змовниками, які вбили царя Калояна.

² Протосеваст — боярський титул при болгарському дворі в XIII—XIV ст. (грецьк.).

припиняться переслідування їхнього роду. Вона забула, що Сологун старий і безнадійно хворий і що після його смерті брат його, тирновський протосеvast, стане, через малолітство Сологунового сина, опікуном усього його майна. Бідолашна, вона не розуміла, що таким чином завдає неоправної шкоди другому своєму синові, викреслює його з списку живих, втрачає надію колись побачити його знову на батьківщині разом із синами Асена Першого¹. Горда, вона вже скорялася, вважаючи, що останнім паростям найстарішого князівського роду краще гнутися, ніж бути зламаними.

Чи треба було розкривати її несвідому підступність? Адже вона нічого не хотіла для себе, бо вже була близька до могили, вона наполягала на цьому, щоб продовжився їхній рід і настав кінець приниженням. Жаліючи матір, Сибин старався знайти найм'якші слова, щоб, не ображаючи, напоумити її.

— Чому ти впевнена, що Каломела погодиться стати моєю дружиною? Ти ж знаєш, що вона не покірлива батькам. І потім, ти зовсім забуваєш про мого брата. Уяви собі, що тирновці відсахнутья від Борила. Тоді й протосеvast не буде більше протосеvastом, а думатиме, як урятувати свою голову.

— Але ж Сологун не половець, а якщо Борил буде скинутий і твій брат повернеться, тим краще... Хіба можу я його забути, як ти міг сказати таке?.. Проте надто мала надія, Сибине.— Княгиня винуvато глянула на сина і заплакала.— Ох, як усе заплуталося, як заплуталося,— додала вона, зрозумівши, що в своїх планах справді принесла в жертву старшого сина.

Князь знав, що немає радії обговорювати неспроможні плани матері. Час усе розв'яже. Час?! Уже цілих два сторіччя він нічого не розв'язав на їхню користь. Він розорвав їх, душив — неквапливо, але послідовно і впевнено.

Він дивився, як снує по стінах материна тїнь, мов душа, що намагається вирватися з темниці. Снувала і його тїнь, снував і він сам, безсилий відвернути біду, що насувалася, й чекав, коли останній удар грому впаде на їхні голови.

Його сестра, Севара, ждала їх у трапезній.

¹ Асен Перший — болгарський цар з 1187 до 1196 р., засновник незалежної болгарської держави, так званого Другого Болгарського царства. Його сини були законними спадкоємцями престолу, узурпованого Борилом.

Величезний дубовий стіл на лев'ячих лапах з вензелями князівського герба — кінць з вовчою головою і напнутий лук — нагадував про минулі часи, коли за ним обідали й вечеряли душ по двадцять господарів і гостей. Князь знав, що теперішня трапезна колись служила залом для прийомів і була втричі більша розміром, що в ній зберігалися бойові трофеї його прадідів — зброя, мадярські бунчуки, сині й червоні візантійські прапори імператорських гвардійських полків Михаїла Рангабе Першого, Никифора, Лева П'ятого, Шостого й Сьомого, Александра й Константина Багрянородних з написами по-грецькому «Спаси, господи, люди твоя», позолочені мечі й сарацинські списи, дорогі сідла з червоного сап'яну, вуздечки і шпори. Тут колись стояла й мармурова колона, на якій були написані військові обітницї роду Кубіарів цареві — письмена, викарбувані золотом на перістому мармурі. У напівзруйнованій вежі біля брами, перетвореній тепер на комору, ще й досі валяються уламки тієї колони, бо за два з половиною століття князівський дім багато разів горів. Спочатку під час нашествия Святослава і Цимісхія, потім під час печенізьких набігів, при узах і половцях, у роки візантійського рабства, коли на додаток до всього іншого ця змучена земля здригалася від страшених землетрусів. Усе це записано в родинному літописі — величезній книзі з пожовклими сторінками з заячої шкіри, в масивній срібній оправі із срібними застібками. Під час кожного лиха, при кожній втечі з міста цю сімейну реліквію пильнували над золото, вбрання й коштовності, над усе князівське майно. Тільки в 1180 році, лише за п'ять років до повстання в Тирнові, батько Сибина цілком відбудував дерев'яний верх на вцілілому у віках кам'яному мурі, але в набагато менших розмірах і зовсім у іншому плані.

Князь сів навпроти сестри, княгиня влаштувалася спиною до вогнища. Улюблений сокіл князя, Ок, дзенькав прикутим до лапки ланцюжком, безуспішно намагаючись сісти князеві на плече.

— Ок сердиться. Бач, як пір'я настовбурчив, — сказала князівна.

Сибин усміхнувся сестрі. Вона й цього вечора наділа гаптовану золотом безрукавку на куничому хутрі. Горда шістнадцятирічна красуня була знову в діадемці, яка дісталася їй від прабаби. Князь милувався сестрою. Він любив дивитися на її руки з довгими витонченими пальцями, трошки потовщеними у середньому суглобі, на чудовий

овал обличчя, від вуха до ще по-дитячому округлого підборіддя, на її темні горді очі під злегка зсунутими бровами. Майже завжди мовчазна й замислена, цього вечора князівна була весела. Невже й вона — творіння сатани, як і все, що виникло з земного пороку, невже і в її серці приховані паростки земних гріхів?

Вечері ще більше, ніж обіди, наводили князя на сумні роздуми. У ці зимові вечори, коли вони сідали до столу, він не міг відігнати невідступного передчуття занепаду батьківського дому, особливо гнітила його свідомість власного безсилля і бездіяльності. У полум'ї вогнища і світлі воскових свічок усе здавалося веселішим, але навіть це яскраве освітлення, яке підтримували за його велінням, не могло подолати смутку, що навіювала задимлена трапезна і смугляві, напружені обличчя служниць — княгиня начебто навмисно добирала їх, щоб вони пасували до похмурого тону князівського дому.

І величезний стіл, за яким сиділи лише вони троє, і звичний запах воску, диму і старіння у вологій, безмовній лютневій ночі — все нагадувало про колись славне, а нині догоряюче життя. Князь проте не бажав піддаватися чорним думкам, і тому, щоб підтримати бадьорий настрій, почав розповідати про своє полювання і смішити сестру.

— Звісно, під час полювання ти про все забуваєш. Відкладаєш усе, сподіваєшся, що господь подбає про нас, — зауважила княгиня.

Схилившись над юшкою із сушених грибів, яка парувала, сповнюючи трапезну пахощами дубового лісу, князівна проказала молитву, і всі троє знову сіли. Слуги принесли печеню з сарни, посипану чебрецем, свіжі ковбаси з дичини, маринований у гірчиці виноград, вино, мед і горіхи.

2

Дві величезні рибини підтримували спинами землю, що плавала у водах, під якими простилалась вогненна безодня. Беззоряною небесною твердю, як і самою землею з сімома небесами над нею, де в вічному спокої, світлі й славі царював бог-отець, управляв його старший син Сатанаїл. Сатанаїл спускався з божого престолу на сьомому небі в вогненну безодню тому, що був не лише правителем передвічного світу, а й його будівничим. Він повелівав ангелами, котрим було надано кожному зокрема владу над вогнем, водою, повітрям і сімома небесами. Величезний, бли-

скотливий, мов комета, літав Сатанаїл униз і вгору в цьому сумирному царстві божому, де не виникало нічого нового і було чути лише клекотіння вогненного моря, дзюрчання вод і хвалу, яку складали богові його ангели. Як страшенно нудився архангел, поки ніс свою безглузду службу в безмірі часу! І якою глупотою здавалися йому ці нескінченні славослів'я богові в передвічному світі, створеному не богом, а самим Сатанаїлом. Земні царі теж царювали б спокійно і безтурботно, якби на цьому світі не було творців і бунтівників. Кінець кінцем, коли вічна осанна набридла йому, Сатанаїл збунтувався. Великий будівничий забажав створити щось більш осмислене. Він умовив ангелів води й повітря відвернутися від самовдоволеного отця, що поринув у споглядання власної слави. Тоді розгніваний володар відняв у нього променисте архангельське сьйво, лик Сатанаїла став червоним, як розжарене залізо, і уподібнився людському. Незважаючи на це, третина слуг божих пішла за ним. Їм теж смертельно набридло в передвічному світі...

Сатанаїл із своїм бунтівним воїнством спустився на земну твердь. Ангел вод підніс плаваючу землю над вічним океаном, частина води перетворилась на хмари, решта — на моря й річки... Саме тоді й стався великий водолій, про який князь мав невиразне й солодке уявлення і котрий він згадував, як і потоп, при кожній зливі, коли небеса розверзалися за велінням ошуканого бога, щоб повернути воду в її першоджерело. За сім віків Сатанаїл збудував свій новий світ — він створив сонце, місяць і зорі, звелів землі породити тварин і рослини, а під кінець виліпив з мулу Адама та Єву й оживив їх, вселивши в них душі двох грішних ангелів. Проте життя Адама і Єви минало б так само безглуздо, як і в передвічному світі бога-отця, якби великий будівничий не обманув Єву, сховавшись якось в очеретині, і не злігся з нею через свій хвіст, аби таким чином вдихнути в неї свою невситиму жадобу безнастанного руху, народження все нових і нових людських істот. Потім він спокусив Адама, спонукавши і його злягтися з Євою. Так була створена людина — із смертної плоті й духу грішних ангелів... Рух почався і закінчиться після другого пришествя, коли бог зійде на землю, щоб судити живих і мертвих і зруйнувати творіння Сатанаїлове...

Цей день князь провів у своєму покої за читанням. Книга, котру приніс чернець, виявилась богомільським списком, з тих, які він уже читав, оскільки Тихик постійно

постачав йому ці твори різних ченців, що й нині переписувались і поширювались дуже речно майже в усіх монастирях. Стародавні книги Мані¹ та його учня Сиса, куплені колись у Цареграді дідами князя, задовольняли його більше.

Перша людина, що стала на бік бога в боротьбі з демоном зла, потрапила в полон до демона і втратила свій ясний дух. Так у людській душі повністю змішалися світло й темрява, добро і зло, і хто тепер може їх відокремити? Князь хотів жити так, як жив раніше, — не розрізняючи їх. Тоді чого ж він шукав у книгах? Пояснення тим нещастям, які спіткали його країну і його дім? У цій всесвітній зваді між богом і Сатанайлом усе здавалося надто простим, і не мала людина ні влади, ні сили, щоб змінити хід подій. Люди були іграшкою в руках обох, зброєю, яка переходила від одного до другого. А втім, усе живе хотіло жити якомога спокійніше й довше: тварини й люди, птахи й квіти, трави й ліси. Вовк роздирає сарну, сарна обгризає верхівки молодих дерев, що прагнуть перерости старі, риби поїдають одна одну, люди убивають одне одного. А недоумкуватий бог дивиться на це видовище зі свого престолу і живе своїм єдинокорством із Сатанайлом, як смертні живуть війною, полюванням, міжусобицями, пороками і пристрастями. Якби його преосвященство митрополит доростольський довідався про те, як князь глумиться із вседержителя, чия влада здавалася слабшою, ніж влада Борила в Тирнові, він давно б уже відлучив його від церкви...

Друга половина дня видалася сонячною. Пелена туману над Тичею розірвалася, з бурульок на стріхах падали на землю блискучі сережки, і цегляні мури преславських будівель почервоніли. Лютневе сонце проникало в покій крізь загразоване вікно, на покрівлях блищав молочно-білий лід. Князь відчував, як припікає йому спину під коричневим каптаном, прикрашеним на грудях барвистим гаптуванням, як пояс із золотими пряжками, наче жіночі руки, охоплює його стан. По тілу, як завжди наступного дня після полювання, розлилося солодке відчуття спокою, ногам після важких чобіт було легко в теплих пантофлях. Гарно жити, навіть якщо тебе гнітять тяжкі турботи. Звідки походить це відчуття дотику з вічністю, це бажання

¹ Мані — засновник маніхейства (III ст. н. е.), релігійного вчення в Персії, що ґрунтувалося на дуалістичному принципі вічної боротьби між добром і злом.

злитися з всесвітом? Голоси, які час від часу він чує в собі, чи не є вони Сатанаїловою спокуюсою або голосом бога й ангелів? Царство ясного, божественного духу, в яке вірує слуга Тихик, жадоба справедливості, огида до зла і прагнення внутрішнього удосконалення жили в його серці. Вони були знайомі князеві ще з дитинства, коли він почав молитися, з того часу, як він покохав свою, нині покійну, дружину, що померла при пологах. У бою він завжди відчував присутність якихось невидимих заступників, але, незважаючи на все, не бажав довіритися їм, бо не міг прийняти такого бога, який насилає на його рід самі тільки нещастя. Чи не меркло в його душі божественне світло, чи не уподібнювалось воно тихому місяцю, який освітлює поле бою, де переможені стогнуть від ран, а переможці бенкетують, і гадки не маючи про те, що завтра їм доведеться помінятися долями?

3

Ермич повернувся надвечір, стомлений і злий: він витратив десять стріл. Кляті птахи літали високо, стереглися. На доказ того, що зробив усе можливе, він показав чорне махове перо, вирване його стрілою.

Князь усміхався. Може, стара княгиня не наполягатиме більше. Сологун і без мертвого орла на животі помре. Але княгиня стояла на своєму. Хіба можна відмовити тяжко хворому в такій послузі? І які вони мисливці після цього?

Наступного ранку, тільки-но благословилося на світ, князь і Ермич поскакали дорогою на Мадару. Обледенілий сніг хрустів під копитами коней. Ліси, що поскидали з себе снігові шапки, здавалися перлинно-сивими — ніч прикрасила їх інеем. За фортечними мурами курилися димарі Преслава, туди з карканням летіли зграї ворон.

Князь був у мисливському одязі: куртка з коричневого хутра з червоними петельками, боброва шапка з зеленим верхом, м'які чоботи. Ермич їхав позаду, мерзлякувато ховаючи худе обличчя у комір вовчого кожуха, пар від його дихання і від дихання буланого жеребця вився за спиною князя. По дорозі їм зустрічалися селяни з посрібленими памороззю бровами — вони везли дрова в місто; вуглярі, чиї кошлаті конячки були нав'ючені чорними мішками з козячої вовни; потім сани, в яких кувікало поросля і горбився хазяїн в овечому кожусі. Вони мовчки вклонялися князю, ховаючи зарослі бородами обличчя. По глухих лісових селах били весільні барабани. Був понеділок,

день, коли на воротах вивішують сорочку молодої з плямами крові, бо без пролиття крові неможливі ні прожиток людици, ні зачаття, ні народження. Через кров оселявся Сатанаїл у жіночій утробі й таким чином владарював над людьми. Князь теж надто щедро проливав кров на полюванні й на війні, не задумуючись над тим, що являє собою ця червона, тепла рідина, якою Сатанаїл наповнив кожну живу плоть... Сонце підбилося вище, і сніг пом'якшав.

Той, хто створив сонце, виявив благодійність, але не від любові до людей і звірів, а від страху, що збідніє, померхне його творіння. Творіння зобов'язує свого творця, міркував князь, дивлячись, як іскриться сніг під промінням сонця, що сходить, як весело виблискує вуздечка на його коні. Так само й земні царі дбають про своїх підданих не від любові до них, а заради власної слави... Люблю ближнього, бо люблю самого себе. Ось джерела диявольської загадки...

Над полудень Ермич раптом зняв шапку й перехрестився: він побачив Мадарські скелі. Могутні й таємничі, вони жовтіли серед снігів і найжачених лісів. На тлі ясного лютого неба фортеця, що височіла на їхній вершині, нагадувала корону.

Лише надвечір дісталися вони монастиря святого Михаїла. Їх зустрів височенний ігумен, відвів їм боярські покої. Послушники заклопоталися, розпалюючи печі, готуючи вечерю. Сибин розповів ігумену, чому він прибув сюди.

Ігумен був розчарований. Він сподівався, що князь привіз монастирю дари. Її милість, христілюбива княгиня, завжди була прихильна до святої обителі, проте давно вже не удостоювала її своїми відвідинами. Можливо, довідалася, яка погань трапляється серед ченців. Єресь розростається, наче пирій, і ніхто вже не розрізняє, де боже одкровення, а де — диявольська спокуса і брехня. Навіть найученіші ченці заражені богопротивним богомільством, і господь день у день послаблює ігуменову владу, дедалі важче стає рятувати заблукані душі, і коли він постане перед богом, то не знатиме, що йому відповісти.

Ігумен хрестився, розмахуючи широким рукавом засмальцьованої ряси. Прости нас, боже, нетямущими стали нині навіть найвірніші твої пастирі й чада. Цар мусить вжити суворих заходів, і кажуть, що він на шляху до такого просвітлення.

Князь неуважно слухав ігумена. Сказав, що хоче вполювати орла, нехай йому дозволять удосвіта пройти через

скити пустельників, розташовані вище, у скелях. Мабуть, зараз там нікого немає. Хто в таку холоднечу мерзнутиме в кам'яній норі?

— помиляєшся, твоя милість,— відповів ігумен.— Є святі люди, які не бажають спускатися в келії, сусідні з печерою, куди бог посилає тепло, бо там нечестивий силкується спокусити братію. Святі пустельники відганяють його своїми молитвами й силою духу. Великі одкровення сходять на них, твоя князівська милість, під час нічного неспання. Щоночі бачать вони сатану й чують, як він скрегоче зубами.

— То пугачі,— кинув Сибин.

— Можливо, княже. Але нечестивий прибирає будь-яке обличчя.

Після вечері розмова точилася ще млявіше. Князю не терпілося залишитися самому в слабо натопленому покої, відпочити після довгої їзди. Ігумен нагадував йому стару лисицю, яку гризуть таємні пороки, мабуть, потай попиває у себе в келії підігрітий медок і мріє про жінок. Сибин дав йому виговоритися. Його преподобіє дбав не про чистоту божого вчення, а про свою владу над ченцями. Сатанайл не визнавав ніяких канонів, любив зміни, вічний рух, устромляв палиці в колесо всесвіту і крутив його, як йому заманеться, скидаючи з нього одних володарів і підносячи на їхнє місце інших.

Нарешті ігумен розпрощався, і Сибин покликав Ермича, який стягнув з нього чоботи й покійрно вислухав розпорядження на завтра. Піднятися треба було серед ночі, з другими півнями. Поки що все.

4

Князь ліг у холодну постіль і закутався важкою, товстою ковдрою. Вовчок, який спав у нього під подушкою, з писком стрибнув на підлогу і шмигнув у нірку в кутку. Звірятко годувалося рештками боярських обідів та вечер та монастирськими горіхами, які зберігались у численних шафах і шафках, пропахлих мишами, воском і маслиною олією.

Сибин мимоволі згадав ті травневі ранки, які він колись зустрічав тут із своєю, тепер покійною, дружиною Котрою, коли розквітлі ріжкові дерева, які ченці завезли сюди з цареградських і афонських монастирів, обсипали молоду траву рожевим дощем пелюсток. Щоранку і щовечора

теплий медв'яний туман огортав своїм таємничим подихом цей чудовий куток, а диявольське дерево, біля якого іконописці зображували Нечистого з цапиними ногами, розливало дурманні терпкі пахощі. Тут усе тягнулося вгору й квітувало: плющ і дикий хміль, бузок і лаванда, калина і самшит, каштан і арахіс росли поруч у благодатному теплі, захищені од вітру могутніми скелями, які, здавалося, були перенесені Аспаруховими¹ велетнями з невідомої азіатської країни, звідки прийшли вони самі. Від погляду на ці скелі серце князя сповнювалося жалем і тугою, презирством і ненавистю до тих, хто осквернив велику болгарську твердиню нечистими скитами пустельників.

«Котра достойна була жити тут,— думав князь.— Котра була схожа на ці скелі, і вони схожі на неї. Вони й створили її, мою величну Котру. Вона народила мені сина і померла разом з ним, бо таке було веління долі. Мати не любила її, але захоплювалася нею і побоювалася».

У ті травневі ранки в цьому самому покої Котра розчісувала чорні хвилі свого волосся, сидючи на низькому стільці під срібною іконою божого воїна, чий німб і зараз поблискував у кіюті. Котра зберегла в собі дух прадідів. Смуглява, з струнким станом і царственими стегнами, вона пашла вогнем і теплим червневим мороком, у якому розкриваються пуп'янки квітів і змії сплять на голій землі...

Спогади про Котру доводили князя до нестями. Хто відібрав її в нього, Сатанаїл чи візантійський бог? У нього відібрали повітря, майбутнє його крові, його роду, єдину жінку, яка гідна була зачати від його сімені, відняли диво, надію його і щастя. Відняли її в дні великої звитяги під Одрином², коли ожила віра в те, що знову відродиться колишня слава Болгарії... Було й щось інше в ті дні, що залишило в його мозку слід, який нічим не витравиш. Те інше зв'язувало його з Котрою і минулим. Французькі лицарі...

Уперше князь побачив їх під Одрином. Увечері, напередодні великої битви, чотирнадцять тисяч половців заводили біля вогнища своїх вовчих пісень, витинали дріботливі поганські танці, поки болгари співали пісню про смерть

¹ Аспарух (бл. 646 — бл. 700) — хан праболгар, засновник болгарської держави.

² 14 квітня 1205 р. під* Одрином (Адріаноподем) болгари під проводом царя Калояна завдали жорстокої поразки хрестоносцям і взяли в полон латинського імператора Балдуїна Фландрського.

Асенового брата, царя Петра: «Орел наш Петр спочивав, душа його в небеса злітає». Князь і тепер міг відтворити в пам'яті той теплий квітневий полудень, сповнений усіх звуків землі, на якій вирувало життя, зелену рівнину на відстані ста сажнів од табору хрестоносців, де скакали до смішного маленькі фігурки легкої половецької кінноти, схожої на рій комашні, переслідуваної залізним змієм; невисокі пагорби, за якими причаїлися головні сили грізного Калояна, вишикувані у вигляді великої скоби — в центрі важка болгарська піхота й кіннота в кольчугах, по боках половецькі полчища з арканами. Залізний змії мусив заповзти в цю пастку. Його п'ять батальйонів були схожі на хребці спинного хребта. Сині, червоні й чорні плащі мав вітерець, що повівав з Мармурового моря, штандарти майоріли, наче корогви, земля стогнала під копитами величезних, закутих у панцирі коней, і далеко навколо розносився брязкіт обладунків... Згодом, коли князь із своїм полком вступив у бій, він дивувався з того, що кожний лицар, перш ніж стати до двобою з супротивником, вигукував своє ім'я: «Анрі, Анрі де Мондвіл!.. Матьє де Віланкур!.. Ронсуа!..»

Хто навчив їх цього? Вони називали свої імена, щоб показати, що ручаться своєю честю. Вони падали один за одним, але не відступали. Падали їхні зброєносці, кидалися навтіки їхні найманці — туркопули¹, греки, вірмени, але самі лицарі, схожі на залізні статуї, билися й билися, доки трималися в сідлі... І під кінець Сибин побачив у пишноті призахідного сонця, як синій плащ імператора Балдуїна і його блискучі золочені обладунки зникають серед лісу списів, мечів, сокир і щитів у згасаючому гуркоті бою, серед відтятих рук і голів, які валялися упереміш з тілами мертвих... Якщо тридцять тисяч цих людей узяли Царгород, то що вони собою являли в рідній країні?..

Варто було торкнутися тоненької кірочки на рані, як потекла кров, закалатало серце, сон відлетів, груди стиснуло безсилим гнівом і перейняло віддих. Князь крутився в ліжку, зусиллям волі відганяючи чорну зграю гризот. Хоч як пильнували пустельники нагорі у скитах, Сатанаїл проник у божу обитель, поклавши собі цієї ночі змучити його. «Відмахнуся від усіх своїх тривог, аби довести, що не боюся тебе, — вирішив він. — Котра, царство їй небесне,

¹ Туркопул — народжений від змішаного шлюбу грекині й турка (грецьк.).

давно мертва, і якщо вона не воскресне, навіщо тужити? Мій рід гине. Нехай гине! Все, що є плоттю,— минуще. Але дух мій живий і не піддається підступам твоїм. Що до французьких лицарів — вони теж плоть, одягнена в залізо. Їхня плоть помре, залізо поіржавіє...»

Князю здавалося, що він говорить із самим Сатанаїлом. Якщо не хочеш дратуватися, не заперечуй йому, і він залишить тебе, скорений твоєю байдужістю. Завжди, коли князь був змушений вдатися до цього засобу, він гірко усміхався, бо виходило, що байдужість — найкращий захист для твоєї шкіри і спокою. Так розслаблюється пружина волі, й умиротворена душа пливе, мов човен без весел і вітрил. Нехай господь подбає за свого раба, нехай змилується над ним або покарає, але хай дасть йому спокій, коли вже його раб живе у вічному невіданні і... врешті... треба спати.

5

Ермич прокинувся водночас із князем. Обидва володіли даром навіть уві сні відмірювати години незабагненим відчуттям часу, цим таємничим механізмом, який безпомилково й точно працював і в сплячому мозку. Слуга покашляв за дверима, і Сибин покликав його, щоб той допоміг йому одягтися і прикріпити до чобіт залізні шини.

— Дикі коти нявчать,— сказав Ермич.

— Лютий — місяць весільний,— відгукнувся князь і подумав: «Сатанаїл зараз грається зі своїм хвостом і примушує злягатися людей і тварин».

Він узяв лук, що лежав у кутку, і сагайдак із стрілами.

У тьмяному світлі призахідного місяця сріблясто поблискувало вкрите інеєм поруччя сходів з липових прутин. Похилі дахи монастиря і скитів біля печери залишалися все нижче, біліючи кіркою затверділого снігу. Чорні димарі курилися, бо ченці вже вилізли з-під брудних козячих шкір та ряднин і розпалювали вогонь у вогнищах. Стежка виляся прямо вгору, потім ділилася надвоє. Князь пішов тією, що вела праворуч, до келій пустельників, які тяглися аж до скелястого бескиду. Минув прикриту рогожкою нішу в скелі. Пустельник ще спав. У ніс ударив сморід, перемішаний з дьогтьовим запахом диму. Божих угодників тут було небагато — три темні ніші підряд були порожні. На четвертій відсунулася рогожка і показалася чиясь скуйовджена голова.

— Во ім'я отця і сина!

— Я людина, — сказав Сибин.

— Геть, сатано! — заревів пустельник.

Князь минув келію, перед якою лежали дрова, пустельник злякано заскиглив.

На скелях синювато поблискував лід, нагорі, де спалахували, перш ніж погаснути, зірки, темна тінь прорізала громаддя гір. Біля останньої, порожньої келії, стежинка кінчалася. Князь сховався всередині. Треба було чекати світанку.

Скоро закалатають до утрені клепаля. Тоді замовкне пугання закоханих пугачів і нявчання диких котів. Пугачі й величезні сови, які грілися на монастирських димарях, поховаються у свої гнізда, а зграї ворон злетять над скелями, полегшено каркаючи після тривожної ночі, коли пугачі ласували м'ясом багатьох їхніх сестер. Куниці й дикі коти дождатимуть у норах теплих променів сонця, щоб обігрітися, голодні орли почнуть обтрушуватись перед тим як вилетіти на полювання. Рух, якому дав поштовх Сатанаїл, не припинявся ні вдень, ні вночі. Він тільки змінювався на світлі і в темряві: ті, хто спав уночі, ставали жертвою тих, хто не спав, і навпаки. А бог залишався лише як утіха, в яку можна увірувати тільки прийнявши його за великого жартівника.

Переляканий пустельник хрипким, простудженим голосом нестямно бурмотів під ніс якийсь тропар. Князь терпляче ждав світанку, час від часу поглядаючи на бескид. «Сологун може віддати богові душу, поки я підстрелю орла, — думав він. — А втім, я прийшов сюди не так заради нього, як для того, щоб відігнати думки про Бориліві наміри, розважитися... Справді, чим я житиму, коли нічого в мене не лишиться? Полюванням? Надією на брата? Якщо до його повернення моя голова не скотиться з пліч... Та й яка це надія? Асенові сини почнуть різати Борилівих половців, а половці нас... Ця країна проклята. Вона проклята нашими прадідами — тими, яких перебив Борис, привівши з Брегалниці свої слов'янські полчища...»

Щоразу, коли в пам'яті спливало минуле, князь лютився, і це заважало йому сприймати бога. Тепер, тихенько потупуючи в холодній ніші, щоб зігріти ноги, він шукав, чим би розважитися. Почав пильно вдивлятися у скелю, яка уступом нависла над келіями. Йому здавалося, що він бачить спину сплячого орла. Очі поступово відділяли обриси птаха від каменя, поки нарешті ясно заблищала

спина орла. Треба було зачекати ще кілька хвилин і стріляти, поки не зовсім розвиднілося, бо орел помітить його. Князь вийняв з сагайдака довгу мисливську стрілу, натягнув тятиву. Бовкнули клепала в монастирі. Внизу, в монастирському селі, загавкали собаки, закукурікали півні, зарипіла колодязна корба. В ущелині, серед укритого інешм лісу, припишкли засипані снігом монастирські водянні млини.

Перед тим як пустити стрілу, Ермич завжди вимовляв пошепки: «Во ім'я отця і сина». А князь нікого не кликав на допомогу. Він довіряв лише своїй руді і очам.

Перша стріла пролетіла вище орла. Дзвін тятиви примусив його підвести голову, і князь уже розрізняв вигнутий дзьоб, витягнуту в гордому гніві шию, твердий вузол крила. Він прицілився трохи вбік від орла. Натягнув тятиву, оздоблені перламутром кінці лука зблизилися. Стріла з глухим звуком устромилася в птаха. Орел підскочив, забив крилами і з пронизливим криком зник в ущелині...

Ермич, який мав стояти внизу, знайде його. Князь повернув назад тим же шляхом і ступив на монастирське подвір'я, коли вже зовсім розвиднілося. Перед дверима, затиснувши колінами ще живого орла, Ермич безжально висмикував і роздавав ченцям махові пера, якими вони переписуватимуть богомільські книги і життя...

6

Падав м'який, теплий сніг, небо стало вищим і прозорішим. Крізь пелену хмар ненадовго визирав каламутний сонячний диск і знову ховався. Світло поволі заливало лютневий ранок, такий похмурий у перші години дня, коли сани, вершники й піші слуги залишали Преслав, і лихі передчуття пройняли душу князя. Але над полудень усе непомітно змінилося, білі від снігу люди й коні раптом підбадьорилися, ніби тільки зараз помітили й відчули ласкавість лютневої днини. Навіть дзвоники на хомутах боярських коней дзеленькали радісно, навіть прикрашені ликом богородиці сани, в яких їхала, похитуючись на товстих килимах, боярська дочка у ведмежому кожусі, ковзали весело. Слуги стояли на полозах саней або бігли поруч, перекидаючись жартами, сміючись. Похрускував сніг, табунці диких гусей сповнювали високе небо своїм весняним покликом. Навіть коли Ермич, який скакав попереду разом з кількома озброєними слугами, нестямно закривав

показуючи списом на сіре пасмо вовчої зграї, що простягнулось на узліссі, ніхто не злякався. Навпаки, всі розвеселилися ще більше, а в душі князя і вовча зграя, і повне музики небо викликали таку саму радість, яка спалахнула в ньому від спогаду про червоний елек¹ боярської дочки, красчок якого виглядав з-під кожуха. Такий був князь Сибин, що все це могло примусити його повірити в добро, хоч він і знав, що й краса, і саме добро скороминущі. Він їхав тепер верхи попереду боярських саней, побілілий від снігу, і не обертався подивитися, як сміється з слугами боярська дочка, як розшарілося її обличчя, як очі ллють зелений слей, а уста відкривають молочно-білі рівні разки зубів. Бо ще в ранкових сутінках, разом із звабливістю її незвичайної вроди, відчув у ній щось чуже йому. Неймовірно, що в Сологуна, голова якого нагадувала голову пелікана, така донька. Раніше князю доводилося бачити її тільки здалеку. Каломела більше жила в Тирнові, у дядька.

Позавчора, коли він повернувся з Ермичем з Мадари, вдома його чекав скорохід-половець. Борил наказував з'явитися з невеликою кількістю своїх людей у Тирново, і Сибин вирішив, що останній грім уже падає на його голову. Проте на другий день усе з'ясувалося — цар скликав собор проти богомилів. У Тирново викликали всіх бояр і єпископів. Преславський єпископ уже виїхав із своїм почтом кілька днів тому, а напередодні ввечері стара княгиня принесла новину, що замість хворого Сологуна в Тирново поїде його дочка. Сибин мусить узяти її під своє заступництво і їхати разом... Сатанаїлові набридала спокійна гладінь життєвого моря, і він час від часу напускав на неї вихор. Тоді дрібні, терпимі буденні турботи раптом змінювалися гуркотом, сутичками, кровопролиттям, смертю одних, щастям і благополуччям інших. Це веселе світло, яке струменіло, здавалося, з ангельської обителі, почало лякати князя. Що віщувало воно йому — благополуччя чи нещастя?

Його спокушало бажання роздивитися Сологунову доньку (відколи вже мати умовляла його одружитися з нею!). Він посміювався з цієї еретички, а тепер, вражений її вродою, хоче огудити красуню, щоб заспокоїтись. Ні, краще не дивитись на неї. Але тільки-но вони в'їхали у вузьку ущелину, боярські сани заскреготали полозами по

¹ Елек — безрукавка (болг.).

кам'янистому шляху, і Каломела забажала пересісти на свого білого копя, прив'язаного позаду саней. Сибин скакав далі на своєму вороному жеребці, не стишуючи ходи. Сніг рідшав, потеплішало, князь розстібнув усі гудзики на кожусі, струсив з рукавів сніг. Але невдовзі в нього за спиною боярська дочка пустила коня чвалом, жеребець занепокоївся, князь спохмурнів. Вона наздогнала його швидше, ніж він сподівався. Білий кінь порівнявся з жеребцем, обличчя боярівни порівнялося з плечем князя, голос її злився з дзеленчанням дзвоників на саях і стукотом копит, і князь не розібрав її слів. Але він опанував себе і спокійно вислухав її. Невже стара княгиня не розповідала йому про те, як тяжко хворий її батько? Бог навряд чи змилується над ним, і може статися, що, повернувшись з Тирнова, вона вже не застане його живим. Чи не подумав він щось погане про неї, коли чув її сміх? Мимовільних гріхів у нас так багато, що кожний впав би у відчай, коли б не віра в силу молитви, яка очистить нас, аби тільки йшла від серця.

Жартувала вона чи щиро вірила, що бог простить їй сміх, такий недоречний перед кончиною батька, як і перед Бориловим судом над її духовними братами? Князь крадькома розглядав її. Вона була невисока, але ставна. У важкому ведмежому кожусі вона здавалась йому створеною з прозоро-білої плоті й холодного срібла. Шкіра її випромінювала сяйво і водночас відбивала неповторне світло дня. З-під видрової шапки вибивалися русяві кучері. На потилиці, разом з красиво зшитими хвостами видр ховалися за комір кожуха дві товсті коси. Її блакитні очі, уперті й жорстокі, дивилися на князя, певні своєї непереможної чистоти, і він здригнувся під їхнім поглядом. Вона знала, що він читає багато грецьких і латинських книг. У такому разі йому знайомі навіювання святого духа, який посилає одкровення і надає сили слову, щоб ми могли досягнути небесні престоли і славу. Та коли князь хоче врятувати свою душу, він мусить подолати в собі мисливську пристрасть.

— Навіщо ти їдеш у Тирново дивитися на муки своїх духовних братів? — спитав він.

Вона зняла рукавичку, і біла її рука поривчасто натягнула вудила. Дух потребує допомоги, поки не залишить свою тілесну оболонку і не злетить до бога. Батько не міг сам виконати царського веління і, крім того, послав її у якійсь справі до дядька. В Тирнові станеться чудо. Однаково — чи то справжні християни будуть піддані утискам

і мукам, чи самого царя осінить святий дух, кінець кінцем Сатана буде повергнутий і світ його повалений. Одні врятуються і, мов ангели, сядуть з сином людським одесною отця небесного, а інші з Сатаною будуть кинуті в геєну вогненну.

Князь мовчав. Кожне її слово бентежило і гнівило його. Кому проповідувала вона? Йому, чиї душа й розум змучились у блуканнях по небесних оселях і в загадках грішної землі? І чом не приховує від нього, що вона богомилка? Може, Тихик сказав їй про розмови, які вели вони з князем? Отак ересь рівняє господарів зі слугами і розхитує усталений лад. Чи усвідомлює ця красуня, що якраз від стремління до бога й народжується бунт? Сатанаїл завжди вдається до божеських обіцянок і божих цілей. І як поєднує вопа своє високе становище протосеvastової племінниці з богомилським смиренням? Сибин обурювався, хоч і мовчав. Але чому її слова знаходили відгук у його душі? Голос її омивав його серце, як гірський струмок омиває холодну скелю, аби обточити її і надати благородних форм. Присутність боярської дочки гнітила князя і водночас була бажана. «Схоже, що я жив на вістрі меча,— думав князь,— якщо вона може порушити мою рівновагу».

Він перебирав у пам'яті свої найпотаємніші думки, шукав відповіді, щоб спростувати й заперечити її слова. Тихик протиставляв йому ті самі докази про врятування людини від Сатанаїлової влади, не такі красномовні, та все одно. Чи не тому він вислухував це, що хотів повірити в них?

Вона сказала:

— Бог призначив тебе для великих справ. Ти схожий на архангела Михаїла.

Він усміхнувся і глянув на неї. Пушиста сніжинка танула в неї на носі. Обличчя її вкрилося рум'янцем, і вона опустила очі під чорним полум'ям його погляду. «Я мушу вибити з її голови цю апостольську пристрасть»,— майнула в нього думка, але інша половина його істоти, язичницька і твереза, відразу ж оволоділа його свідомістю. Він відчув, що роздвоюється, і спохмурнів.

Вона теж замовкла. Іхала, опустивши голову, на вигляд байдужа, але в мило зведених куточках рота ховалася невідомо усмішка.

Тим, хто твердить, що диявол є владикою всесвіту, — анафема тричі.

Не були властиві Сибину ні душевна смута, ні розлад розуму, бо як не мучила б його таємниця всесвіту, вона все ж таки тішила його мозок, підтримувала азіатську глузливість духу. Проте після дводенної подорожі з боярською дочкою князь прокинувся на одному з тирновських заїздів з тяжким відчуттям, що в його душі оселилася ще одна істота. Ця істота почала сперечатися з ним, спрямовувати його думки до того світу, яким він досі лише забавлявся, не припускаючи, що в цій забаві сподівається повірити в нього. Він силкувався забути дівчину, уникав зустрічей з нею і весь віддавався своїм враженням від міста.

Тирново нагадувало величезний монастир, переповнений причтом і мирянами. В усіх заїжджих дворах гомонили бояри, після ранішніх літургій у корчми сходилися п'яні ченці, слуги, бродяги, що прибували з навколишніх фортець і монастирів подивитися на видовище, яке Борил влаштував для науки всім, хто затаїв у серці ненависть до нього і святої церкви. На трьох торговищах за міським муром купці пропонували свої товари. Генуезці, що прибули з земель імператора Генріха, торгували дорогими тканинами, прикрасами, рисом. Отроки¹ з найближчих боярських сіл везли бочки з вином, зерно, квасолію.

На масницю, з понеділка й до п'ятниці, коли було оголошено вирок сіячам богомільської ересі — Добрі, Стефану й Тодору — і патріарх замогильним голосом оголосив анафему під шалене бовкання клепал, князь вимушений був брати участь у всіх засіданнях суду.

Засліплений сяйвом воскових свічок, блиском мозаїки й коштовного каміння на іконних оправах, задихаючись від запаху ладану, він терпляче сидів у своєму кріслі позаду духовних і світських представників суду, чиї кожухи, мантії, ряси, камілавки й митри підносилися над кріслами перед вітарем. Різноколірні скельця високого купола забарвлювали світло в храмі, під склепінням якого відлунювали покайні зойки підсудних жінок, що зрікалися ересі і, поцілувавши ікони, вклякали на холодній

¹ Отроки — кріпаки у феодальній Болгарії (болг.).

підлозі. До п'ятниці перед судом пройшли всі спокушені престолюдини — жінки й чоловіки, нещасні попки, твердолобі ремісники й городяни з Тирнова. Їх приводили групами з подвір'я притвору, де вони чекали свої черги — босі, у веретищах, з головами, посипаними попелом, деякі — бліді, тремтячі, інші — примирені й покірні на вигляд. Один з дияконів представляв судові еретиків, і якщо вони визнавали свої помилки, на них накладали епітимію, піст, стягнення на користь церкви або засуджували до ув'язнення. «Раба Марія, спокушена нашим спільним супостатом, Сатаною, повинна сплатити...» «Раб Кинчо повинен поститися і сплатити...», «Никола...» А ті, що покаялися, падали на коліна, цілували важкий срібний хрест, ікону Спасителя. Тих, хто тяжко розлучався з еретичним духом, карали легше, ніж тих, які лише удавали, що розкаюються. Багатьох засудили до ув'язнення і примусової праці в різних монастирях. Їх під вартою відводили вниз, на монастирське подвір'я, де вони мали розпрощатися з близькими і зібратися в дорогу. Юрба мирян, священників, ченців, серед яких ховалися й підозрілі ченчики в поношених рясах, які закривали свої похмурі пустельницькі обличчя чорними каптурами, облягала північну браму Царевця. Перед брамою, яку охороняла варта, вірні чада церкви чекали на звільнених еретиків, щоб знову охрестити їх у водах Янтри...

Щоранку перед початком засідань суду відправлялися літургії для просвітлення суддів і швидшого покаяння заблудлих. Срібні кадила обкутували клубами ладану порожній царський трон, бо Борил був присутній не на всіх засіданнях. Блискучий клір єпископів, протодияконів і дияконів сповнював храм хором голосів, відблиски світла танцювали на єпископських вінцях і мантиях. У притворі юрмилися боярські жони, черниці, знатні городянки, і очі князя шукали серед них Каломелу.

У п'ятницю вранці Борил прибув. Його появу сповістили фанфари. Північна брама палацу відчинилася, вартові на сторожових вежах замахали царськими прапорами з зображенням хреста і ключів святого Петра: один ключ, щоб відрізняти добро від зла, другий — символ влади. Закалатали клепала в усіх церквах, і зграї зляканих ворон злетіли над Царевцем.

Весь клір на чолі з патріархом і боярством вийшов на подвір'я храму зустрічати царя. Борилові охоронці-половці в кожушках, поверх яких блищали ковані обладунки,

відбиті у ф'рацузьких лицарів ще за часів царювання Калояша, шикувалися під стінами всередині ф'ортеці. Внизу на майдані затих шум торжища. Воїни біля ф'ортечної брами стримували натиск прохачів, які прийшли з передмістя благи царської милості для своїх засуджених близьких.

Цар з'явився в довгому скарамангіоні з дорогого хутра, з-під якого виднілися краї білої хламиди і пурпурні чоботи. Двоє боярських синів притримували поли скарамангіона, даючи змогу бачити під ним затканий золотом і всіяний коштовним камінням одяг, який стовбурчився, наче ф'елон, а також позолочені нашивки хрест-навхрест, що символізували покривала Христа в домовині. З-під увінчаної хрестом корони наче льодові бурульки блищали на його щоках цати, скріплені під короткою рудуватою борідкою. Сибиha вразило його поблякле, напружене й похмуре обличчя. Колишній красень зсутулився і постарів. Очі його неспокійно бігали по обличчях бояр і єпископів. Зустрінутий патріархом, який ввів його у храм, Борил сів на свій трон, тримаючи в руках скіпетр і державу¹. На знак невидимої присутності Христа на порожній трон, поруч з царським, поклали євангеліє, оправлене в золото і всипане перлинами.

Утрєня почалася з Давидових псалмів, і цар побажав узяти участь у відправленні літургії. Борил мав духовний сан диякона, і це давало йому право на священнодіяство.

Худий і довгий, згорблений, як хорт, протокеліот прийняв від Борила скіпетр і державу, цар опустився перед віттарем на коліна, глухо і схвильовано почав читати псалом. «Не заходь, господи, в судище з рабом твоїм, бо не виправдається перед тобою ніхто з живих...» Свіча, яку один з дияконів тримав перед сторінкою, тремтіла, як тремтів і Борилів голос.

Дочитавши псалом, цар увійшов у віттар.

Знадвору долинув шум. Боярині і знатні городянки обернулися до притвору, де бряжчали ланцюги на головних сіячах ересі. Варта вводила їх у храм. Переддвер'я сповнилося тихим гомоном, який перейшов у шепіт і поступово замовк, як тільки Борил знов опустився на свій трон.

Спершись на поруччя тісного трону, князь дивився на закапаний воском мозаїчний подіум перед віттарем — зе-

¹ Держава — знак царської влади у вигляді кулі, увінчаної хрестом.

ленуваті й сипі скельця з казковою пишнотою відбивали вогні й золоті німби ікон. Утренья скінчилася, останній вигук «амінь» примусив його здригнутися. Він забув перехреститися.

Червона доріжка, простелена від переддвер'я до вітваря, показалася з-під ніг знатних городянок, які прибули сюди з синами й дочками. Двоє простоволосих стражів вводили з притвору найстарішого богомильського апостола Стефана. Босий, у чорній рясі, без попелу на голові — знак, що не розкався, — апостол ступав повільно, брязкаючи своїми ланцюгами. Високий, з маленькою головою, зарослою рідким волоссям, він був, мабуть, скопцем. Жодний палець па його худих ногах не ворухнувся, коли сам патріарх звернувся до нього із звичайними запитаннями. Він заперечував церковні таїнства і обряди, хрест і чудеса, явлені Христом, який, па його переконання, не існував, бо був він лише чистим словом, посланим богом на землю для спасіння людей. Другий богомил, Тодор, кошлатий, чорний, ставши перед судом, зразу ж, анітрохи не бентежачись, розпочав проповідь. Ні пости, ні катування не зігнули його — стає його нагадував переповнений мішок.

Допит обох був сухий і короткий. Патріарх і єпископи уникали вступати з ними в суперечку, побоюючись ясності їхньої думки й гостроти язиків.

Обличчя царя виражало полегшення й задоволення. Клір торжествував — настільки очевидно була вина цих Сатанайлових учнів, що нічого більше не треба було робити.

Поринувши у свої думки, князь здригнувся від вигуків жінок у притворі. Варта вводила останнього з апостолів. Одна з жінок вигукнула: «Пресвята богородице, матір божя, спаси його!» Шепіт і вигуки хвилями прокотилися під склепінням храму.

Серед натовпу жінок показався високий чоловік у довгій рясі, якого вела варта. Русяві кучері, спадаючи на плечі, обрамляли його бліде обличчя. Блакитно-сірі очі з темними зіницями здавалися страшними в своїй тихій задумі й глибокій чистоті. Він ішов легко і плавно, наче босі ноги ступали не червоною доріжкою, а повітрям. Тільки потріскування свічок і глухий брязкіт кайданів порушували тишу.

Сибину здалося, що світло в храмі померхло перед осяйним обличчям богомила. «Де я бачив його, уві сні чи наяву? І хто він?» — питав себе князь. Ангельськи владна

голова пропливла мимо — високе чисте чоло, прямий грецький ніс, гарні губи. Богомил став перед судом. Світло від свічок падало на його русяве волосся, відбиваючись сяйвом навколо чола. Жінки рушили до середини храму. М'яко прозвучав голос патріарха.

— Добрі, все місто знає тебе і вболіває за твою помилку. Зречися поганої ересі й повернися в лоно святої православної церкви. Почувши наші й твої молитви, бог простить твої заблуди і ти матимеш вищий сан, ніж раніше, бо віднайдена вівця господу дорожча від інших. Цар хоче наблизити тебе до себе, високо піднести.

— Навіщо, твоя святість, хочеш ти, щоб я погасив світильник у душі своїй і ясність розуму? Адже ти маєш піклуватися, щоб не згасло його полум'я? Духовний сан здобувався не обрядами і царською милістю, а чистотою серця й високими помислами.— Слова богомила гучно відлунили, і князеві здалося, що вони не змовкли у настороженій тиші храму.

Біла митра патріарха осудливо заколихалася, посріблена борода мітлою пройшлася по мантії.

— Світильник той зберігає пречиста православна церква. Господь сказав: «Той, хто слухає вас,— слухає мене». Не опирайся, не тягнися за сіячами нечестя, які не покорилися цьому православному собору. Анафемі будуть віддані вони, і пекло розверзеться, щоб прийняти їхні душі. Пожальй старого батька свого, шанованого всіма нами.

На одному з крісел біля стіни притвору, сховавши в долоні обличчя, схлипнув сивоголовий старець.

— Не спокушай мене синівською любов'ю, твоя святість, бо любов до бога вища за синівську. Світло вчення прийшло в мою душу від батька, і якщо зречуся його, зречуся свого батька. Церква там, де істинні християни. Сам Христос сказав: «Де сходяться в ім'я моє, там і я». Кожна людина — храм бога сущого і через бога сама собі суддя. Щодо пекла, то ввергнуті туди будуть не душі братів моїх, а слуги Сатани і царства його.

Борил стукнув скіпетром об підлогу.

— Молодий ти, але богопротивний твій язик довгий, бо глибоко проникла ересь у кров твою, окаянный. Хай не чують вуха твої того, що промовляють уста,— сказав він.

— Все, що живе на цьому світі, живе по суті своїй, царю. І дні кожного відміряні богом. Агнець стоїть перед жертовником, а ворон доживає до глибокої старості. Бог свого часу забирає до себе тих, над чіми душами змило-

стивився, щоб не судили їх разом з віроломними слугами Сатани, який є світодержцем і князем земних князів.

Єпископи, архімандрити і бояри заворушилися в своїх кріслах. Обличчя Борила скривилося від люті. Патріарх похилив голову, його товсті пальці мадали позолочений жезл. Шепіт жінок і тих, хто стояв у притворах, вітром прошелестів по храму. Сибин раптом побачив поруч з літньою ігуменею Каломелу. Розширені й пильні очі боярів-ни палали торжеством і зловтіхою.

— Зарозумілість твоя до нас і богоносних отців переповнила чашу нашого милосердя. Диявол зробив з цієї людини гнилу посудину, в якій не може зберігатися благодатне миро святої церкви, — гнівно промовив Борил.

Патріарх обмінявся бистрими поглядами з єпископами і перевів погляд на царя, який жестом звелів припинити допит. Стражники схопили Добрі і повели до притвору. Старий у притворі голосно заридав.

Борил підвівся з трону. За ним підвелися церковний клір і бояри. Диякон подав патріарху сувій і почав гасити свічки. Його святість рушив до амвона. Тривожно закалатали церковні клепала. Одне за одним приєдналися до них клепала фортеці й Трапезиці. Низько загув дзвін патріаршої церкви. У сутінках храму патріарх проголосив з амвона анафему...

Того ж дня опівдні всіх трьох богомільських ватажків скинули з Лобної скелі вниз, а десятюх учнів їхніх передали катові, який відрізав їм носи і язики і, щоб спинити кров, припік рани розпеченим залізом.

Борил сидів на спеціально спорудженому помості недалеко від місця страти, і придворні, ратники та інші вірні сини церкви потішалися видовищем разом із своїм господарем — повелителем цього зборища урвиголів, еретиків та іноземців. Під кінець кат зібрав відрізані носи і язики й кинув їх у Янтру під ревіння юрби, яка заповнила, мов чорне стадо, обидва береги.

8

Тим, хто додає до триєдиного господа четвертого і називає його утішником, — анафема тричі!

Сатанаїл створив також і видовища, оскільки чада його допитливі. В їхній допитливості таїться дух пошуку і богоборства. Вони жадають побачити свого бога або

переконатися в тому, що він не існує. Страта богомилів була викликом богові, але оскільки нічого після цього він не явив, віра в нього ослабла і зріс страх перед Бориловою владою та святою церквою. А втім, православне воїнство торжествувало. Чуда, на яке сподівалися єретики і недоумки, не сталося. Отже, бог не на їхньому боці. Дурні, вони не розуміли, що нічого не досягли: навпаки, вони самі довели, що сьоме небо байдуже до земного світу. Нічого не досяг і сам бог, бо один тільки Рогатий усміхався, задоволений, що люди зробили ще один крок у нескінченності пізнання.

«Пізнанням людина мордує себе й інших», — міркував князь суботньої ночі, лежачи в постелі кірії¹ Евтерпи, яка спала глибоким сном, утомлена його пестощами і пестощами своїх високопоставлених коханців — дияконів, єпископів та бояр. У дні собору ці христілюбиві мужі змучили її буйством своєї грубої плоті, зате в неї побільшало золота... Розм'якла, знесилена кірія Евтерпа спала, вчепившись у князя і просунувши стегно між його ніг, щоб не дати йому знову злягатися з нею.

Якби можна було піти, князь не залишався б тут ані хвилини, бо жадав чистого повітря і простору. Просякла запахами мускусу, лампадної олії, лаванди й оцту (Евтерпа напередодні увечері мила волосся) спочивальня гнітила князя п'янкою, задухою, безладом, а Евтерпа остогидла, незважаючи на свою безперечну красу. Похваляючись тим, що вона — незаконний нащадок Ісаака Ангела², вона акуратно платила данину жіночому монастирю святої Петки і твердо вірила в свого візантійського бога, хоч знала, що той призначив їй почесне місце в пеклі. Три золотих і десятеро курей кожного великодня й різдва — це було її податтю богові, яку вона відраховувала від доходів свого лежачого ремесла... Хай всевидючий господь буде справедливий — більшого кірія Евтерпа не бажала...

Князь давно мав би зрозуміти, що він піддався Сатанайлу не через смертовбивства й невіру, а через свій розум, який уже не відрізняв добра від зла, бо Сатанайл високо підніс його і звідти показував йому колесо всесвіту, де добро і зло були важелями руху. З цієї висоти все здавалося необхідним. З неї й дивився вчора князь без жалю на муки єретиків, через неї й сприйняв як щось цілком природне і погрозу Борила.

¹ Кірія — пані (грецьк.).

² Ісаак Ангел — візантійський імператор з 1185 до 1195 р.

Він сподівався, що після закриття собору повернеться до Преслава, так і не зустрівшись з царем, але Борил ще в п'ятницю велів йому з'явитись увечері в палац. Він хотів завершити свою напутницьку справу і для того скликав до себе тих, хто затаїв, як було відомо, злі помисли щодо його особи. Богоносні отці були відсутні. Вони відпочивали в теплих монастирських келіях — їли свіжу рибу і генуезький рис, сповнені благочестя і втіхи, поки цар пишно святкував у тронному залі палацу перемогу над еретиками. Князь мусив або переконати свого брата залишити Асенових синів і повернутися з Таврії, або подумати про власну голову... Цар досить гучно проголосив свою погрозу, щоб її почули всі дванадцять бояр, які, подібно до Христових учнів, становили царську раду — вісім половців і лише четверо болгарських підлесників, усі в мантиях і блискотінні, пропахлі жиром, потом і кожухами. Цариця Целгуба у важкому царському вбранні сиділа на троні, схрестивши на колінах руки, як не лусне від пихи,— мабуть, вона усвідомлювала значення цього гріхоочисного дня. Жінка дуже хтива, вона злодійкувато поглядала на Есташа де Коліні, посланця імператора Генріха, високого красеня з пишними вусами й золотистою борідкою, який сидів навпроти царської родини, але далі, ніж посланець нікейця¹, і худий серб, посланець Стефана Первовінчаного.

Есташ де Коліні! Єдина тут людина, до якої князь відчував повагу. Це ображало гордість Сибина, здавалося нестерпним. Француз спостерігав за ним, йому було цікаво, як триматиметься князь. Нахилившись уперед на своєму троні, Борил дивився на князя, мов яструб на сокола.

— Я воїн, і весь мій рід був відданий болгарській вірі,— відповів Сибин, більше вражений змінами в тронному залі, ніж погрозою царя.

Все, що нагадувало про Калояна, було винесено, навіть прапори. Ковані венеціанські й фламандські обладунки, штандарти полонених лицарів з почту імператора Балдуїна були замінені половецькими бунчуками, сербськими й візантійськими прапорами, що залишилися з часів Асена й Петра. Борил або не зрозумів відповіді, або витлумачив її так, що князь виконає його наказ, або удав, ніби нічого не чує й не бачить. А може, був задоволений зарозуміліс-

¹ Нікеєць — йдеться про імператора Нікейської імперії, однієї з держав, що утворилися на території Візантії після розгрому Константинополя хрестоносцями в 1204 р.

тю Сибина, оскільки це служило ще одним доказом пенависті, що допоможе йому заспокоїти свою царську совість, коли половці принесуть йому залиту медом голову князя... Нема ліку путам, якими Рогатий зв'язує свої жертви одну з одною!..

Сибину вдалося непоміченим залишити тронний зал, коли Каломела представилася вінценосній парі. Її дядько-протосеvast кидав на неї грізні погляди, і князь зрозумів, що той устиг обмовити її перед Борилом.

Бретичка здавалася скоріше обуреною, ніж збентеженою. В її розширених зіницях, наче у дзеркалі, тремтіли вогники свічок і відображення керамічних світильників, очі її виражали гордість, обурення і готовність перетерпіти будь-які муки заради того, щоб стати святою. Тільки на одну мить перехопив князь цей вираз, але й того було досить, щоб уявити собі, як закінчиться ця зустріч. Її бог потьмарив їй зір і розум, став співучасником її дядька!..

Сибин відкинув важку ковдру, підшиту жовтим шовком, бо кірія Евтерпа, чия гола рука обіймала його шю, пашіла жаром. Її перса упиралися йому під пахву, і при кожному подиху князь відчував, які вони пружні. Сон поглинув Евтерпу, наче безодня, в яку вона поринула з нестямним самозреченням, і дихання її викликало в князя ніжність і поблажливість. Чому б і ні? Евтерпа служниця Сатанаїла, а князь також належав йому...

Рука Сибина ковзнула по її плечах, і він знову відчув її тепле дихання, дихання жінки й дитини. Якою безпорадною здавалася вона зараз, дитина-торговець, що заснула край життєвого шляху, затиснувши в рупі зароблену монету, щаслива й нещасна, змучена й радісна, звалена сном. Князь торкнувся її тім'я. Воно пашіло під густим волоссям.

Кірія Евтерпа ворухнула потрісканими губами, невдоволено подмокала і ще міцніше притиснулась до князя. Навіть уві сні вона не забувала про опір.

Сибин прикрив її ковдрою, обережно вивільнився з обіймів і встав з ліжка.

Уже світало. Підійшовши до вікна, князь почув завивання вітру. Над громадям веж, зубчастих стін і будівель Царевця, які тісно купчилися одна на одну, пливли хмари, і здавалося, що не хмари, а сама фортеця мчить кудись із своїми храмами й палацами, на які падав сніг. Трохи пізніше налетів вихор, і фортеця зникла у сніговій круговерті. Князь одягнувся й сів до вікна, за яким вітер намітав

кучугури. Що станеться тепер з матір'ю й сестрою? Не вперше в житті він стояв перед лицем смерті, завжди він знаходив вихід із скрути. Ніщо не може злякати його, і в серці в нього немає жалю, самий біль. Боляче, коли нічого не боїшся, але не можеш урятувати своїх рідних, коли не віриш ні в свій народ, ні в друзів. Якщо існує безсмертя, мати й сестра почуватимуть себе в ньому тим краще, чим гірше ведеться їм на землі... До весни, коли цар знову нагадає йому про свій наказ, лишалося ще два місяці. До того часу він може дихати, думати, посміюватись і чекати — може, скинуть Борила або отруять, уб'ють... Він знайде сто виходів, хай тільки стійкість, глузливість і сміливість не покинуть його...

Князь напружив м'язи, щоб випробувати їхню силу. Навіть після марнотратної ночі любовців він був міцний і бадьорий.

Хіба не придушив він у собі кохання, що зародилося до боярівни? Неприязнь, яку відчув він того сутінкового ранку, коли вони виїжджали з Преслава, напередодні ввечері залила, наче отрутою, незміцнілі паростки любові, бо несамовитість, написана на обличчі еретички, знову відштовхнула його. Тоді саме й вирішив він (за намовою Сатанаїла) піти до кірії Евтерпи, щоб плоть звільнилася від сили, без якої кохання до жінки неможливе, — хитромудрий спосіб повернути втрачену душевну рівновагу...

Добрі й Каломела, яка б це була пара! Уособлення чистого, благодатного духу світла, якого він і сам жадав. Якби істина була в них, він пішов би з ними... «Ми, — сказала Каломела, — створіння диявола, але нам дарована воля до боротьби із злом і до спасіння». Помиляєшся, діво! Жадоба спасіння — це лише бажання досягти вічного життя, і коли Сатанаїл відкриє тобі таємницю безсмертя, ти станеш найпалкішою його поклонницею... Хистке твоє царство боже. В ньому Рогатому легко розставити свої пастки і спокуси. А коли й сам Вседержитель безсилий упоратися зі своїм могутнім сином, то де вже тобі, тлінній плоті, змагатися з ним?

Князь прислухався до завивання віхоли. Йому вчувалися за вікном помахи крил. «Ці снігові вихори кидають тіні, а моя уява хоче побачити в них крила Сатанаїла, — подумав він. — Виходить, що я і справді вірую тільки в нього, не помічаючи, що Рогатий підносить високо таких, як я, лише для того, щоб позбавити волі, що він дарує їм велику насолоду милуватися його ділами, веселість, глузливість,

уявну впевненість у тому, що вони — всього тільки мертвий прах. Тим самим цей князь творіння й руйнування позбавляє їх сили, щоб не повстали проти нього».

З вулиці почувся гомін, і князь подивився у вікно. Якщо це варта, то з її дозволу він міг би піти до заїзду. Борил у ці дні наказав пильно стерегти всі міські брами, гуляння ряджених через собор було відкладене.

Він застебнув пояс, почепив на плече ремінь з мечем і, залишивши на ліжку золотий, безшумно вислизнув з кімнати. Стара ключниця кірії Евтерпи розпалювала на кухні вогонь. Вона мовчки подивилася на нього. Вузеньке подвір'я було занесене снігом. Відчинивши ворота, князь одразу ж відчув присутність людей. Одним стрибком він перескочив на другий бік вулички і вихопив меч. Їх було двох. Перший половець налетів на нього з списом і тут же впав з розчахнутою головою. Другий, прудкіший, упав на коліна лише після того, як меч Сибина встромився йому в живіт. Князь поспішив рішити його, щоб не гаяти часу й не зчиняти зайвого шуму.

«Ще два убивства, але ж убивць, підсланих Борилом. Який же нетерплячий його царська величність! Задумав нові гріхи, оскільки старі йому прощені», — думав князь, поспішаючи у заїзд, щоб підняти своїх людей ще до того, як зовсім розвидниться...

9

Кілька срібних монет, тицьнутих у руки варти, відчинили північну браму міста раніше визначеного часу, і Сибин зі своїм почтом утік у Преслав, бо після вбивства царських людей Борил мав досить підстав відтяти йому голову. Князь не сумнівався, що Сатанаїл для того й заманув його до кірії Евтерпи, щоб скинути з уявних висот і втягнути в загальну круговерть. Диявол навмисне тримав його осторонь, втішав ілюзією, ніби він нікому не підвладний, і, скувавши його волю й приспавши совість, з неймовірною швидкістю кинув у ще більшу безвихідь, можливо, тому, що зрозумів: князь уже усвідомив, куди його приведуть гордість, глузливість і богоборство. Що робити йому тепер? Утекти далі від Борилової влади, відштовхнути підступного Рогатого і звернути сподівання до ясного світу бога, якого завжди жадала його душа? Але хто стане його богом — бог еретиків чи святої церкви? І хто б не був цим богом, чи прийме він його, не терзаючи його совісті, не

страхаючи душі? Хіба може він схилитись перед богом еретиків, який ополчив брата на брата? Князь намагався збагнути, чи не став він жертвою Сатанаїлових підступів, якщо вже не вірить і в свій народ, і в нещасну свою державу. Хто привів його до цієї безодні — ошуканець з ангельським німбом і блаженствами передвічного світу чи великий творець і ворог будь-якого спокою?

Тепер, коли розум його втратив опору, а душа не знала, до кого пристати, князь злякався. А що він шукав спасіння, то почуття до красуні еретички, яке, здавалося, він заглушив у собі, зажевріло в його душі невиразною надією. «Борил накаже ув'язнити її в монастир, і я ніколи більше не побачу її,— думав він.— Які надії я можу покласти на неї? По приїзді до Преслава посию чутку, що їду в Таврію, а сам сховаюсь у лісах».

Сніговій замітав дорогу, кожухи обліпило снігом, коні мотали головами, ліси, обважнілі від снігового вбрання, танули в легкому серпанку, і князь час від часу оглядався, щоб переконатися, що за ним немає погоні.

Надвечір в'їхали в перше село. У заїзді — кам'яній будівлі з навислим зі стріх снігом — було порожньо, але в оборі тупали копитами коні, а під навісом стояли прикриті рогізкою сани. У півтемряві Сибин не помітив їх. Та коли замерзлі слуги упорали коней, Ермич увійшов у корчму й повідомив, що напередодні ввечері сюди прибула Сологунова дочка й залишилася переждати негоду.

— Отроки лежать у теплі, в оборі, а боярівни немає,— сказав він.

Після всіх зусиль вирватися з коловерті, після всіх терзань і сумнівів ця новина викликала в Сибіна нестримний сміх. Сатанаїл переслідував його. Сатанаїл вів далі свою гру!..

Зігрітий теплом вогнища й келихом вина, князь розвселився. Любі стали йому білі сутінки і глибока тиша над селом, сніговиця і завивання вітру. Принадні спокуси Лукавого. Маючи в душі цікавість, можна жити навіть і в пеклі!.. Хтозна, чи не хоче Сатанаїл підстроїти цю зустріч з боярівною, щоб Сибин розчарувався і назавжди відвернувся від неї!.. А затьмарити розсудливою втечею запал цих хвилин, таких схожих на хвилини перед боєм, коли білокрилий ангел злітає до стомленої здогадами й передчуттями душі, щоб ввірити її в руки долі,— чи то не легкодухість і негідність?..

Корчмар, чорний і кошлатий, як Іоанн Хреститель, пояснив, що в їхньому селі вмирає колишній кмет, і боярівна разом з однією святою людиною пішла до нього. У таку неgodу всюди нищпоряють злі духи, і коли не перебороти їх щирою молитвою, душа померлого перетвориться на упиря. Її милість, мабуть, з тих христолубивих, які співчують простому люду, або з тих божих спасенників, яким, кажуть, цар у Тирнові наказав відрізати язики.

Князь спитав, хто ця свята людина — чернець чи мирянин.

— Чернець, твоя світлість. Видно, велика в ньому сила. — Корчмар перехрестився.

Дім колишнього кмета був недалеко. Тьмяно світилися два віконечка. Сибин підійшов до одного з них. Від свічки, що горіла в хаті, по напнутому свинячому міхурі розбіглися рожеві волоконця. Князь вийняв з піхов меча маленький ніжик і просвердлив дірочку в шкірі крізь холодну кірку налиплого снігу.

На низькому ложі, засланому товстою козячою шкурою, лежав хворий — немитий, жовтий, оброслий. Він був у чистому спідньому, і полотняна сорочка чітко вирізнялася на брудному кожусі. В головах у нього стояла літня селянка, біля неї чоловік з непокритою головою і ще троє молодиків — мабуть, сини або зяті. Високий худий чернець тримав перед собою розгорнуту книгу. Погляд князя затримався на запнутому чорним покривалом обличчі ченця й раптом помітив Каломелу. Розшаріла в жарко нагрітій світлиці, боярівна була схожа на богородицю, яка схилилася над своїм немовлям. Рожеві губи її щось шепотіли, осяйпі очі випромінювали блаженство. Здавалось, Каломела світиться, поринувши в таїнство, немов бачить душу вмираючого, що розлучається з тілом. І дівчина лагідно, мов ангел, позирає на неї, захоплена думкою про те, як душа злетить до бога. Каломела була дівкою й ангелом, земною плоттю й духом грішного ангела. Ангел знемагав у плотській оболонці, а плоть була чудовою завдяки ангелу...

Князь зачаровано дивився на неї, він не сподівався, що ці очі, чистота яких робила їх жорстокими, можуть виражати таку спокусливу відданість. Він згадав, як почервоніла вона і, опустивши очі під його поглядом, несподівано стала звичайною засоромленою дівчиною, згадав усмішку, яка ховалася в куточках її губ, і тоді Сатанайл шепнув йому, що ця проповідниця може бути такою ж самовідда-

ною в коханні, як і в ставленні до свого бога. Покохавши чоловіка, вона кохатиме його з тією ж пристрасстю, з якою віддала себе богові...

Чернець поклав книгу біля хворого.

— Отцю і синові і святому духу помолимося. Візьми в руки євангеліє,— сказав він.

Хворий спробував сісти на козячій шкурі, але сили покинули його, і він знову впав на спину. Селянка кинулась до нього, хотіла опуститись на коліна. З переляку вона перекинула триніжок до ніг Каломелі. Боярівна здригнулася, триніжок заплутався в подолі її сукні, на мить підняв його, і князь побачив струнку дівочу ніжку, обтягнуту червоною панчохою.

10

На другий день путі нові несподіванки підстерігали князя. Вночі він подумки розмовляв з Каломелою, казав їй не те, про що говорив під час вечері в заїзді, а те, що мав намір сказати пізніше, бо коли вона повернулася після таїнства, розчервоніла, вся в снігу, палаючи від радісного збентеження, й усміхнулася йому, він зрозумів, що кохає її і що вона теж готова покохати його. А тепер, коли вона їхала на своєму білому коні й довіряла князю, він переконався в тому, що диявол і її прикував до колеса всесвіту і кружить їх разом. Диявол показав її князеві в іншому вигляді, і те, що раніш відштовхувало його, нині вабило, бо з учорашнього дня князь відвернувся від диявола й шукав бога.

Як точно розгадав князь наміри її дядька! Цар хотів ув'язнити Каломелу в монастир, бо дядько обмовив її як богомилку, і коли б не заступилася цариця, її того ж вечора постригли б. Проте їй удалося перехитрити їх і наступного ж дня втекти з Тирнова завдяки допомозі братів-богомилів і найбільше апостола Сильвестра, який їхав тепер мовчки в боярських санях. Тільки присутність апостола затьмарювала радість князя — Сибин бачив у його особі ворога, але для Каломелі це був святий, маг і вчитель. Вона везла його, щоб спасти душу свого батька, переконана, що в останні свої дні хворий Сологун погодиться на духовне хрещення і відпише що-небудь общині, пастирем якої був отець Сильвестр...

— Чи згодна ти, щоб твій батько віддав своє багатство громаді? — спитав Сибин.

— Як воно має дістатися дядькові, служителю Мамони, то вже краще громаді.— Вона махнула рукою так рішуче, що князь усміхнувся.— Все одно, я вже не можу жити ні в Преславі, ні в Тирнові. Бог схотів відторгнути мене від мирського життя.— Вона глянула на нього, і Сибин догадався, що вона шукає в його очах підтвердження.— Так, це воля божа! — повторила вона, невдоволена його мовчанням.

Щоб слуги, а тим більше отець Сильвестр, не підслухували їх, князь пришпорив свого жеребця. Каломела не відставала і їхала так близько біля нього, що торкалася його коліна.

«Божа воля чи Сатанаїлова? Нехай буде божа»,— думав Сибин.

— Так, звичайно, божа,— сказав він.— Чи відомо тобі, що моя мати хоче, щоб я одружився з тобою?

Вона подивилася на нього, широко розкривши очі.

— Богові неугодно це, княже. Я залишуся дівою, щоб посісти престол одного з грішних ангелів. Отець Сильвестр готує мене...

Її обличчя освітілося внутрішньою усмішкою, тиха радість і смирення розлилися по ньому, і воно засяяло серед білих снігів, чарівне, наче вранішня зоря.

— А що тоді робитиму я? — жартома спитав князь.

Вона помовчала, немов не зрозуміла, потім проказала:

— Невже ти не хочеш спасти свою душу?

— Більше, ніж ти можеш припустити. Набагато більше...

— Молитимешся істинно, і бог відпустить тобі гріхи твої, княже... Але не в церкві диявола. Істинна молитва — з нами; і вона дає нам небесне слово на втіху серцю й розуму. О, які блаженства дарує вона!

Князь мимоволі глянув на свою руку. Без рукавички, жилава й чорна, рука тримала повід, не відчуваючи холоду. Чи признатися їй, що напередодні ця рука погубила дві людські душі? Чи відкрити, що й він покине Преслав?

— О! — вигукнула вона, вислухавши його.— У нас з тобою спільна доля! Виходить, така воля неба... Ах, княже, без ремствування приймемо небесне веління. Неможливо побачити господа, але ти почувеш його голос.

У словах її звучало захоплення. Вона була вражена тим, що сам бог визначив їм однакову долю вигнанців, і Сибин помітив, що вона вже починає позбуватися роздвоєння між ним, грішником, і богом.

— Якщо я вирушу в Таврію, половці порішать мене. Але Борил не чекатиме весни, він накаже вбити мене в Преславі,— сказав він.

Вона підвелась у стременах. Обличчя її видовжилося, брови владно скинулись.

— Княже, йди до нас. Небо хоче, щоб ти спас свою душу! В нас ти знайдеш трапезу істинної віри,— заговорила вона, наче птах заспівав у морозний лютневий день. Вбачаючи в цьому волю божу, вона нічого не приховувала. Зразу ж після того, як батько прийме духовне хрещення, вона піде в общину апостола Сильвестра, де ніхто з рідних не знайде її. Нехай князь іде до істинних християн, отець Сильвестр з радістю прийме і його. Чи вірить він, що небсна воля навіюється нам, людям, через наші земні стосунки, і ми виконуємо її, не розуміючи, що робимо? Якби ми розуміли, звідки йде це веління, ми приймали б його як великий дар... Каломела відкривала йому найпотаємніші свої помисли — так безоглядно повірила вона у волю божу. Присутність боярівни осявала князя світлом, сповнювала солодким боєм, бо виводила з-під влади Сатанаїла. І справді, чи її не послав йому сам бог, щоб урятувати і від Лукавого, і від Борилової кари, і прояснити знівечену його душу?

— Навряд чи апостол Сильвестр прийме мене в громаду,— промовив він.

— Я схилю його, розповім йому, який ти вчений, княже. Таким, як ти, легше підійматися до престолів і вінців.

Вона оглянулась назад, на сани, звідки чернець спостерігав за ними. В боярському кожусі апостол був схожий на бурого звіра. Видно було, які презирливі погляди кидає він на завалену кучугурами капицю з хрестом, що стирчав з-під снігу. Слуги хрестилися.

«Така воля неба»,— звучало у вухах князя. Те, що він був схильний визнати справою Сатанаїла, Каломела вважала божим велінням. Хто ж насправді приводив у рух колесо всесвіту?..

11

Сологун помер раніше, ніж вони в'їхали в Преслав, і богомільський апостол подався в громаду невдоволений. Князь помітив, що цей чоловік не дав йому жодного разу заглянути собі в очі і весь час ховав обличчя під каптуром ряс.

Через два дні після його від'їзду Каломела зникла з Преслава. Засмучений боярський дім був охоплений тривою. Стара княгиня, яка так багато надій поклала на поїздку сина в Тирново, впала в розпач. Вона, як і всі, вважала, що Каломела втекла до своїх духовних братів, і наполягала, щоб Сибин шукав її. Князь удавав із себе здивованого і безпорадно знизував плечима. Кількома днями пізніше зник і слуга Тихик. Тоді в Преславі стали подейкувати, що царські люди нишпорять по країні, ганяючись за богомилами, і еретики цілими юрбами тікають на захід.

Князь мовчав на ці тривожні вісті. Він поширював чутку, що має намір за наказом Борила їхати в Таврію, а насправді збирався тікати в богомільську громаду. «Ніхто з моїх дідів і прадідів, ні батько мій, ні брат не жили спокійно. Всі залишали цей дім, шукаючи порятунку в інших краях,— думав він.— Коли Борил дізнається, що я пішов за Дунай, він дасть спокій моїй матері й Севарі. Не треба зв'язувати долю моїх рідних з моєю». Але серед усіх доказів, які він наводив своїй совісті, головним усе-таки залишався той, що тільки еретична громада врятує його від помсти Борила, а Каломела — від влади Рогатого.

Наприкінці місяця південний вітер розтопив сніги. Зашумувала й розлилася Тича. В оголених лісах задзюрчали весняні води. Преслав потонув у багні й калюжах, шляхи стали непрохідними, аж поки сонце не висушило їх. Ліси поглинули вологу, і через тиждень настала весна. Тоді князь несподівано заявив своїм близьким, що має намір вирушити на розшуки Каломели. Він одягнеться ченцем, щоб зв'язатися з еретиками й напасти на її слід. Стара княгиня й овдовіла бояриня зраділи, і одного сонячного ранку Сибин виїхав верхи на своєму жеребці. Він знав, що громада ховається десь у діброві біля підшви гір, їхати туди годин з п'ять, і оскільки йому доводилося полювати в тих нетрях, він сподівався легко знайти Каломелу. Під чорною рясомою висів меч, лук і сагайдак були прикриті кожухом, притороченим ззаду до сідла, в руці князь тримав спис, а тому був схожий на еретика, що рятується втечею.

Багато весен зустрічав він у цих місцях, але такої не пам'ятав. Небо лило світло, сповнюючи серце жадобою життя. Земля шепотіла, бо по ній снувала безліч комахок, а крізь злежаний шар опалого листа пробивалося пір'ячко пролісків. Напружено працювали кроти, висвистували чор-

ні дрозди, маяли хвостами білки, в нагрітих сонцем дібровах сарпи й олені, угледівши князя, ліниво відходили далі. Страх перед Сатанаїлом покинув його, і йому вже здавалося, що бог є не тільки на небі, а й тут, невидимий для тих, хто в нього не вірує. Хіба це лагідне світло ллється не з сьомого неба і хіба це не осяйна слава бога? Хіба це світло, яке відроджує землю до нового життя, не повнить і душу князя? Чи, може, це Сатанаїлова спокуса, блиск, щоб заплутати його, ошукати його розум? Чи жадає він душі боярської дочки, щоб через неї врятувати себе, чи її білого тіла, влею її очей, стрункого стану, і все це, таке просте й земне, чи не змішувється незбагненно з його жадобою спокути? Благаючи просвітлення, князь то пристрасно кликав бога, плутаючи його ім'я з іменем коханої, то втрачав останні краплини віри і знову схилявся до думки, що світло й радість докола — це Сатанаїлова спокуса, щоб зачалось нове життя, щоб прийшла нова смерть і нове, ще нестримніше прагнення вічності. Світ уявлявся невимовним обманом, який служить виправданням усім іншим обманам. Коли ж мозок утомився, князь, вимушений нарешті визнати свою безпорадність, зрозумів, що це Христос зробив так, аби кожний християнин бачив себе розп'ятим і, вклоняючись йому, вклонявся своїм власним стражданням, бо, не співчуваючи собі, не можна співчувати нікому. Князь подивився навколо і здивувався незвичайним формам велетенських дубів, чия земна сила покарлючила їхні стовбури вузлуватим суччям і наростами, схожими на старі рани, і кожна рана була і хворістю, і силою, тому дерево мало вигляд могутній і непереможний. Він побачив, як повноводі потоки підмивають береги, немов бажають знести всю землю, повернути її до первозданності, коли Сатанаїл ще не підняв її з океану. Почув хтиве дзиччання комашок, кльочення глухарів, які починали токувати. Він пошкодував, що Сатанаїл покинув його, адже тільки він надихав князя гордістю, войовничим духом, глузливістю й веселістю — зброєю, що допомагала йому підвестися над особистим і захиститися від страхів цього світу. Хтозна, чи не сам великий творець плотської любові і звідник штовхає його до бога через кохання до Каломели?

Над полудень він заїхав у тінисту улоговину, куди долинали кукурікання півня і скавчання собаки. Князів жеребець раптом зафоркав і мало не став дибки: неподалік сунув величезний ведмідь. Від його шерсті здіймалася

пара. Князь здивувався: надто рано ще було ведмедам купатися. Він дав звіру пройти й повернув жеребця назад по його сліду. Слід привів до печери, звідки тягнуло теплом. Князь запалив смолоскип. У глибині печери курилися води гарячого джерела. Крізь отвір у склепінні, схожий на колодязь, лілося денне світло, і в воді, яка утворювала тут невеликий басейн, ховався блакитний присмерк раннього ранку. Трохи далі джерело зникало в глибинах непроглядної безодні.

Залишивши в печері харчі, спис і лук, князь сів на коня й поскакав до богомільського селища, щоб швидше побачити Каломелу. Йому здавалося, що те, що він прочитає в її очах, буде найбільшим доказом всемогутності бога перед нетривким, мінливим і несправедливим світом Сатанаїла.

12

Побачивши жалюгідні дерев'яні хатки, землянки й шатра втікачів, князь згадав, як вороже тримався апостол Сильвестр, і знов у нього виникли сумніви: до якої міри цей чоловік має владу над Каломелою? Чи прийме він князя в громаду, чи не заборонить дівчині зустрічатися з ним? А чи сама вона віддасть перевагу його коханню над небесними престолами?

Зустрінутий гавканням собак, Сибин в'їхав у селище і побачив свого слугу-втікача, одягненого в рясу. Тихик вийшов з дерев'яної будівлі, незалежний і холодний з виду. Цей вираз і ряса неприємно здивували князя, він був уражений тим, що Тихик, який приносив йому еретичні книги і смиренно відстоював своїх богомільських кумирів, так швидко здобув духовний сан. «Можливо, він і раніше мав його, але приховував»,— подумав князь. Як кожний справжній володар, Сибин не цікавився життям слуг і не задумувався над тим, що за людина цей раб, якого купила стара княгиня під час голоду в царювання Алексія Комніна. Князь вважав його відданим і пояснював його втечу бажанням якнайшвидше врятуватися від переслідування царських людей. Тепер же йому сягнула думка, що Тихик був у таємній змові з Каломелою і сприяв її втечі.

— Поклич боярську дочку,— сказав він, осадивши жеребця перед збіглим рабом.

Тихик навіть не глянув на нього. Він пригладив волосся, і рукав ряси відкрив над кистю свіже татування — два перехрещених еліпси.

— Дедець¹ не дозволяє тобі бути з нами, твоя світлість. Ти не для нашої громади. Йди собі з миром.

Князь був приголомшений.

— Як ти смієш?.. Поклич її, йолопе!

Тихик уперто дивився вниз.

— Її тут немає, — сказав він.

З дальнього краю селища долинув плач немовляти. За плотами майнула висока постать апостола. За ним ішла жінка в довгій рясі. Князь смикнув повід, але Тихик схопив коня за вудила.

— Тобі не можна туди їхати! Ти не християнин!..

Сибин нахилився, схопив слугу за волосся і підняв над землею. Тихик повис, учепившись за його руку. Князь дивився в його потемнілі від болю й люті очі. В їхній сірій глибині він побачив, що душа бунтівного раба ховає в собі сталеве лезо...

Сибин жбурнув його на землю і поскакав до жінки, яка поспішала до нього. На галявині він зупинив жеребця, щоб діждатись її.

Прекрасна, горда Каломела перетворилася на бідну пасербицю. Вигоріла, обважніла від латок ряса мішком висіла на її плечах. Недолугий вінок з торішнього пшеничного колосся спотворював її чоло. Схудле, обвітрене й огрубіле обличчя свідчило про ревність у пості й молитвах. Її небесно-блакитний погляд шукав у очах князя найменшої насмішки чи співчуття, щоб її ображена гордість, вибухнувши, перетворила всі інші почуття до нього в ненависть. Але князь привітно усміхався, ніби не помічаючи її жалюгідного вигляду. Призахідне сонце осявало його чорну борідку й вуса, зуби виблискували білою емаллю, червоний мисливський одяг під рясюю тільки й тішив око на тлі сірої від морозів трави в цій похмурій улоговині, де обшарпані шатра і схожі на кротячі нори землянки нагадували кладовище. Змучений вигляд дівчини сповнив серце князя як жалем, так і зловтіхою — на її чистому, гордовитому чолі вже проступали сліди розкаяння й таємних сумнівів.

— Усе змінилося, княже! — вигукнула вона здалеку, і Сибин відчув у її голосі неприязнь і бажання швидше випроводити його.

— Що змінилося? — спитав він, злізаючи з коня.

¹ Дедець — старійшина богомільської громади (болг.).

— Брат Тихик кляпеться, що ти віддав свою душу дияволу. Каже, що диявол улив у твого ангела отруту любов-страстя, щоб розплодити своє поріддя до кінця світу. Що ти ворог богові і слуга дияволу.

— Тихик меле дурниці! Я сподівався, що апостол Сильвестр послухає тебе, а не мого раба,— сказав князь, раптом зрозумівши, що вона поспішає оголосити його недостойним, аби заглушити своє кохання до нього, саме так, як і він намагався зробити це в Тирнові. Свідчення раба доводило правоту її бога і виправдувало її жалісний вигляд.

— Хіба той, хто не подасть руки грішнику, що розкався, не висітиме на залізних гаках у пеклі? Ти обіцяла мені тілесне й духовне спасіння, Каломело,— мовив князь.

Вона відсахнулася, погляд її став суворим.

— Значить, ти визнаєш, що належиш йому! Я підозрювала... Нещасний, над тобою нема божого благовоління.

— Бог нікому не відмовляє у своїй милості. Навіть якщо мене підкорив диявол, невже ти даси мені загинути? Ти ж знаєш, що мені не можна повернутися до Преслава. Ти покликала мене сюди й переконала, що того бажає небо.

Нагадування про її обіцянки, благання, з яким він віддавався її владі, схвилювали і збентежили Каломелу. Але її гордість знову піддалася спокусі і погляд прояснився.

— Так, богові дорога кожна душа,— сказала вона, вислухавши його.— Твоя правда. Серце підказує мені, що бог на моєму боці, бо навіщо він визначив би нам з тобою одну долю? Тільки ж, княже, на тебе чекає велика покута і щирі молитви.— Захоплена подвигом його спасіння, який швидше наблизив би її до престолів грішних ангелів, вона заговорила глосніше і знову стала впевненою і владною, як колись.

— Я готовий перебороти в собі всі сили спротиву, всю гордість, але як же ти допоможеш мені, коли апостол не хоче прийняти мене у вашу громаду? — спитав князь.

На її чолі майнула тінь досади.

— Він занадто суворий, не знає милосердя. І покута твоя триватиме довго, поки ти станеш гідним нашого братства... Де ти житимеш тепер?

— У лісі, за селищем, є печера. Там і оселюся.

Каломела подивилася на нього здивовано.

— У печері?! Але ж там живе диявол. І ніхто не сміє

ввійти туди. Ах, який ти нетямущий, княже! — Вона подитячому сплюнула і спробувала чхнути.

— Але я вже заходив туди. Там немає ніякого диявола, а є тільки чудове тепле джерело.

— То він устиг уже спокусити тебе? Йди звідси, йди мерщій! Він з'явиться спокушати тебе і погубить назавжди.

Князь стояв перед нею, похиливши голову. Щоб заспокоїти її, довелося вдатися до обману. Він обіцяв зробити собі хижу, не ходити на полювання, не їсти м'яса, віддатися посту й покуті.

— Людина любить цей світ і все в ньому, і їй важко розлучитися з ним, коли не допомагає їй праведник і не надихає любов до отця небесного,— сказав він.— Як подолаю я хтивість плоті й очей, гордість і силу ворожу, якщо залишусь один у лісі? Ти повинна повчати мене й напучувати, Каломело, щоб я міг зцілити свою душу.

Знову заплакало немовля, і вона обернулася до хижі, в яку ввійшов апостол. Чернець з'явився у дворі, несучи розповиту дитину, щоб показати її сонцю. Батько новонародженого вклонявся немовляті.

— Ми хрестимо новонародженого... Мені пора... Йди з богом, княже. Молись і готуй себе до великого очищення. Я скоро навідаю тебе.

— Не залишай мене надовго у владі Рогатого. Коли вирішиш навідати мене, йди лісовою стежкою і стукай палицею по деревах, я почую і вийду тобі назустріч,— сказав князь.

Він почекав, поки Каломела зникне за плотом, скочив на жеребця і поскакав до лісу, супроводжуваний зграєю собак і ворожими поглядами еретиків, що вийшли із своїх землянок і шатер.

13

Чому надія на боже благовоління покинула його, тількино він почав благодіяти Каломелу? Адже від неї він чекав спасіння? І чому Сатанаїл воцарився в його серці, зловтішно насміхаючись над її нещастям? Чи не підказав йому диявол обманути її, щоб спокусити її гордість? Кінець кінцем чи не обманював князь самого себе і чому саме тоді, коли ждавав сповідатися, був змушений удатися до обману?

Цілий тиждень від дня зустрічі докори сумління й сумніви мучили Сибина. Бог залишався далеким і незбагненим,

а демон облутував князя своїми тенетами і збагачував його мозок новими здогадами про таємницю світу. Голова, хвалити бога, ще не скотилася з його плечей. Якщо духовне спасіння неможливе, то принаймні поки що він урятувався від сокири ката й половецьких мечів, бо в цих нетрях нікому його не знайти.

За ці дні він з'їздив у село, щоб заpastися хлібом для себе і вівсом для свого коня. Убив ведмедя, який ходив у печеру гріти старі кістки. Після даремних спроб проникнути в печеру звір з грізним ревінням пішов на князя. Князь кинув тушу в потік, де раки залишать від неї самі кістки, а шкуру очистив від сала, щоб прослати в печері. Оселившись у ній, він не став будувати хижу. Вдень ходив на полювання, а ввечері, спутавши жеребця, пік на вогнищі дичину й купався в теплому джерелі, за яким зяяла темна глибінь печери.

Весна швидко набирала сили. Інколи йшов дощ, але на ранок знову з'являлося сонце. Ночі князь проводив біля вогнища, в якому горіли дубові пні. Зоряне небо повертало його до молодих літ, коли батько вчив їх з братом розпізнавати зірки. Астроном, як усі праболгари, старий князь підтримував у родині постійний інтерес до зоряних таємниць, які відвертали розум від християнських уявлень і вели в чертоги далекого поганського минулого, де царював мужній, всевидючий і справедливий Тангра. Сибин пригадував безтурботні літа в батькових мисливських угіддях поблизу Сидера, на хребтах якого височіли сторожові вежі, звідки проглядали синяві далі Фракії. До недавніх часів візантійські прапори віщували з цих веж смерть, рабство, грабування і голод, там почували візантійські збирачі податків і знаходили притулок пожадливі одринські й царгородські купці, які торгували дітьми, хутром і воском. Ображена гордість обох братів клекотіла гнівом від того, що болгари понад півтора століття терплять гніт чужинців, серця їхні розривалися від болісної любові до свого стражденного народу. Старий князь розповідав їм багато про події тих років рабства, не вписаного у сімейний літопис, навмисно замовчуваних, оскільки вони руйнували уявлення про межу бідувань і людську гідність. Відтоді в голову Сибина закралась думка, що народу, до якого належить їхній рід, більше не існує. Він загубився серед половців, фракійців, слов'ян, і тепер складається новий народ. Візантійська церква вбила його, обернувши в християнство, прилучивши до православ'я з його теократі-

єю, і нині лиже червоні чоботи Борила, викликаючи ненависть народу. Уже в ті ранні роки свідомого життя зневажив Сибин церкву. Високе становище жінок з князівського дому зобов'язувало їх титарювати, і вони, висловлюючи інколи бажання поїхати на поклоніння в якийсь монастир, зустрічали холодний осуд старого князя, котрий не приховував своєї ненависті і презирства до візантійських вертепів. Ці ненависть і презирство передалися й молодим князям.

За юністю, що минула в скорботних роздумах, настала зрілість, коли молодий воєначальник, сповнений надій і захоплення, брав участь у переможних битвах великого й нещасного Калояна, потім — надто скоро — прийшли розчарування, самотність і відчуження, які зростали разом з кількістю прочитаних книг і роздумами над сімейним літописом. Пожовклий пергамент, списаний руками прадідів грецькими і слов'янськими літерами, більше говорив про загибель, приреченість, смерть, ніж про життя й майбутнє. І тепер князь шукав пояснення і в бога, і в Сатанаїла. Мабуть, він не перший і не останній. Візантійські вельможі, сини багатих, позбавлених влади правителів, теж читають єретичні книги, так само, як і французи та венеціанці, теперішні господарі й володарі імперії, такі, як Есташ де Коліні. Але і ті, й ті володіють секретом душевної рівноваги. Для них не так уже доконечно і трагічно шукати розради там, де її, можливо, й зовсім немає. Вони читають халдейські й вавілонські міфи Симеона Волхва, Карпократа, Маркіона чи Пселла заради забави або як вправи для розуму. Їхні народи поглинали чужі племена. Візантійський Ісус підтримував і давав силу одним, католицький — іншим. А розум князя блукав між небом і землею, шукаючи пояснення злу і втіхи собі...

Змучений, пригнічений чеканням, князь щодня підходив до селища і спостерігав, що там відбувається. Єретики рубали ліс, щоб будувати житло новим утікачам, діти гралися на галявині перед великою дерев'яною будівлею, жінки клопоталися біля курних вогнищ. Вечорами вони збиралися в цьому капищі на молитву, і крізь шепотіння лісу князь вслухався в хрипкий, безладний хор чоловічих і жіночих голосів, які вимовляли слова каяття. «Предстали ми перед богом, перед тобою, пастирю наш, і перед братами своїми... щоб сповідатися у всіх гріхах своїх... щоб відкинути будь-яке бажання плоті й нечисті помисли душі...

О ти, пресвятий і премилостивий владико, гріхи свої перед божею милістю складаємо...»

У богомільському селищі було щось із двадцять хиж і землянок, але віднині їх кількість збільшуватиметься. Ні Сильвестра, ні Каломелу князь жодного разу не бачив. Лише інколи мелькав Тихик у чорній рясі.

14

На дев'ятий день князь почув удари палицею по стовбурах дубів. Він тільки-но обпатрав на вечерю глухаря. Сховавши птаха, нашвидку осідлав коня й поскакав. По дорозі йшла Каломела і, розмахуючи палицею, стукала нею по деревах. Її русяве волосся, заплетене в товсті коси, золотими ланцюгами спадало на груди.

Чи від того, що день був напосний ніжним світлом, чи надто вже велика була туга князя за нею, але її стара ряса не здалася йому такою потворною. Грація, з якою вона погойдувалася в ритм кожному кроку, боязкість, із якою вона озиралася, сповнили його любовним захватом і розкаянням за все погане, що він думав про неї в ці дні болісного чекання.

Каломела збентежено усміхнулась, і на цей раз усмішка свідчила, що в цій святій, що прагне ангельського престолу, таїться жінка.

Рвучко й нетерпляче — і це свідчило про її довгі роздуми — засипала вона його запитаннями. Передусім вона хотіла знати, чи з'являвся йому диявол, який він на вигляд, чим спокушав його і як боронився князь від його спокус.

— Минулої ночі він мені наснився, княже, і був схожий на тебе. Раніше ніколи не доводилося мені бачити його вві сні. Я бачила тільки ангелів, але вони були зовсім маленькі й біленькі, як малі діти. І мені стало прикро: якщо ангели такі малі, які ж будуть їхні престоли? Чи зможу я сісти на такий престол і не здаватися смішною?

Вона говорила не змовкаючи, винувато озиралась і волочла за собою палицю, забувши кинути її. Веснянки на її носі зворушили князя.

— Я хотіла спитати отця Сильвестра, але мені здалося, що нерозумно звертатися до нього з таким запитанням. Хтозна, чи відомо йому самому, які ангели завбільшки, адже божественне виявляє себе і в великому, і в дуже малому естві. Крім того, отець Сильвестр надто зайнятий ос-

таннім часом. Осяяний духовним прозрінням, він замкнувся у себе в покої й нікого не впускає.— Вона спохмурніла, невдоволена поведженням свого кумира.

«Може, вона кохає його,— міркував князь.— Для неї він — шлях і зв'язок з небом. Але вона так любить себе й ангельські престולי, що навряд чи здатна покохати чоловіка». І оскільки треба було відповісти, який на вигляд Сатанаїл, він подумав, чи сказати їй правду про себе. Чи зрозуміє вона його терзання, чи не розчарується? Адже вона бажає почути від нього підтвердження своїм власним уявленням про Сатанаїла і навряд чи зрозуміє його жадо́бу спокути і те, що він шукає бога через любов. Розчарований, тамуючи біль, князь знову був змушений обманувати. Диявол з'явився йому першої ж ночі і почав ганити отця Сильвестра та християн з общини. Називав їх божевільними й дурнями за те, що вони не бачать земних дарів, які він їм дав, відмовляються від них, убивають силу плоті і красу тіла, позбавляють себе насолоди і думають, що це відкриє їм шлях на сьоме небо. Смертні, вони прагнуть безсмертя й називають гріхом те, завдяки чому з'явилися на світ і без чого не існували б, бояться крові, без пролиття якої не народжувалися б і не мали чого їсти. Від прагнення до вічності вони тільки страждали й перетворили землю на пекло, витідавши водночас якесь пекло потойбічне. А хіба ж не смішно, що люди, хоч і вірять у безсмертя душі, не хочуть умирати? Що ж йому залишається? Сміятися, що ж іще? Так він, творець земного раю, став ненависний людям, бо вказує їм на їхню глупоту й помилки, а люди не люблять повчань і бачать у його особі не доброзичливця, а ворога...

Розповідаючи, князь час від часу потай позирав на Каломелу. Він бачив, як зблідло її обличчя, як розширилися зіниці, як спалахнули гнівом її очі. Вона затамувала подих, готова з усією пристрасстю своєї душі вступити в бій з Сатанаїлом.

— О, як розумно говорив він перед тобою, княже! Який хитрий він, який лукавий! Хулитель божий, не дивуюся, що він так ганьбить бога, й людський рід. Це від заздрощів і безсилля. Але скажи мені, який він на вигляд? — майже вигукнула вона, зломлена, нездатна знайти досить сильні слова, щоб спростувати диявольську хулу.

— Скоріше веселий, ніж страшний,— сказав князь.— Усе бачить і в усьому відкриває зміст і радість. Завжди

всміхається, бо переконаний, що світ не може стати досконалим і що він зробив усе можливе, щоб світ цей був невимовно привабливий і втішний. Каже, що не існує ні добра, ні зла, бо й найбільше добро кінець кінцем обертається злом. Він запевняв мене також, що сам бог із задоволенням слухає про те, що відбувається на грішній землі, і радіє, коли люди веселяться на гульбищах та іподромах...

Вона пильно дивилася на князя. Його слова викликали в неї підозру.

— Чи справді він явився тобі? Чи справді він уночі розмовляв з тобою, чи й тепер мовить твоїми устами, бо він у душі твоїй?

— Клянуся тобі, тут він явився мені лише раз, але раніше, в Преславі, спокушав мене багато разів. Він заперечує силу божу, і я знаю, які великі, які страшні муки терпить людина, що не має бога. Душа її висихає, а розум нібито яснішає. Але нечестя і богохульні думки вбивають душу й леденять серце, як мороз сковує кригою землю і всяке життя на ній.

Тепер вона дивилася на нього з прихованим жахом, відчувши в голосі його щирість.

— Який нещасний ти, княже! Чи почує тебе господь, чи змилується над тобою? В наших молитвах — по сім разів удень і чотири рази вночі — я благатиму бога й за тебе. Довго мусиш ти ще поститися, перш ніж станеш достойним нашої громади... Але де ж він з'явився тобі? Чи не був схожий на тебе виглядом?

Ще хвилина, і князь розповів би їй щиро про все, бо нічого так сильно не бажав він, як істинно сповідатися перед коханою. Однак це питання змусило його усміхнутись, і він не міг би сказати, чому усміхнувся, — запитанням чи її зігнутому вказівному пальцю, яким вона трясла нетерпляче, мов дитина, що бажав скоріше задовольнити свою цікавість. Чому так цікавить її, який з себе Сатанайл, і чому уподібнює йому князя?

— Я ж сказав тобі, що він веселий, молодий і життєрадісний. З'явився мені три дні тому, коли я сидів біля вогнища і вже майже засинав. Вийшов несподівано з-за дерева, — сумно мовив князь.

— Чи збудував ти собі хижу?

— Ні. Залишився в печері. Там тепло.

Вона завмерла, і палиця випала з її рук.

— Ти підкорився йому і навмисно пішов у його пристановище... Нещасний ти, княже, ти не бажаєш спастися! — вигукнула вона, обурена й приголомшена.

— Ходімо зі мною, і ти побачиш, що в печері немає ніякого диявола. Невже ти, така чиста і свята, побоїшся зайти туди? Навіть коли існує він, ти проженеш його своєю святістю й молитвами. Ти небесний воїн, і не треба тобі уникати боротьби з ним, бо втратиш божественну силу.

Вона вагалась, і князь намагався переконати її. Бажаання сповідатися зникло, знову прокинувся в ньому обманщик. Внутрішнє зусилля, яке він зробив, щоб її обманути, повернуло його до Сатанаїла, немовби Сатанаїл сам то відштовхував його, то прихилив до себе; відштовхував туди, де мав би бути бог, але там нікого не виявлялося, і він знову брався за Сибина, щоб спокусити Каломелу.

Каломела нарешті погодилася подивитись на печеру, і вони повернули в ліс.

— Зачекай,— сказала вона й опустила на коліна перед велетенським дубом, під рідкою тінню якого цвіли шафран, волошки й півонії. Князь побачив, що вона вийняла з кишені маленьке євангеліє, розкрила його, притулила до дуба і почала молитися. Схопившись руками за важкі коси, що звисали на груди, і підвівши до синього неба очі, вона зашепотіла «Отче наш». Після кожної молитви повторювала: «О владико, суди й осуди пороки нашої плоті, не милуй народженої во гріху плоті, але змилуйся над душею...»

Вона була прекрасна в пориві своєї молитви, хоч, мабуть, не цілком розуміла слова, які вимовляла з дитячою наївністю й захватом. Під вигорілою рясою, яка облягала спину, чітко окреслювалися лінії плечей, округлість стегон. Вражений тим, як вона молилася, князь відчував себе нещасним грішником, що стоїть перед святою.

Сподобившись благословення божого, Каломела сміливо попрямувала протоптаною ведмедем стежинкою, несучи як дарохранильницю маленьке євангеліє. Тепла хвиля повітря з печери збентежила її. Вона обернулася, чекаючи, що князь запалить смолоскип, але той пройшов уперед, і вона рушила за ним. Вогник, який світився в глибині печери, підбадьорив її. Вони підійшли до джерела. Сапфірово-блакитна, прозора паруюча вода захопили їй дух, а бурмотіння потоку, що спадав у безодню, приголомшило.

— Сатанаїл не потребує пристановища, цілий світ належить йому,— сказав Сибин.— Але чому б цьому джерелу не бути створеним божою славою для зцілення хворих? Адже ангел господній на те й каламутив воду в купальні Єрусалимській?..

Вона, здавалося, не чула його, бо не мала сили відвести очі від джерела. Звикла до тілесної чистоти, вона давно вже не купалась, і тепла вода вабила її до себе.

У цю мить жеребець Сибіна, що ступав за своїм хазяїном, як пес, увійшов у печеру. Побачивши, що він наближається до них, чорний, з палаючими, наче жарини, очима, Каломела злякалась, але князь поспішив заспокоїти її.

— Кінь звук почувати тут. Я виведу його, а ти скупайся.

Він вивів жеребця, пустив пастися. Спокуса побачити свою кохану голою мучила Сибіна. Залатана ряса не йшла з думки. Який стан під нею? Сатанаїл нашіптував сумніви. Князь зметикував, що може вилізти на скелю і подивитися в печеру крізь розколину.

Безшумно, щоб дівчина не почувала його кроків, він зійшов нагору й подивився вниз.

Вона була схожа на небесний дух, який спустився на тепле джерело, щоб осяяти його благодатним світлом. Її ніжні, білі, як лілеї, руки простяглися, мовби їм до нестями хотілося пестити воду. Одна коса збігала поміж рожевими грудьми, друга спадала на спину. На всіяному бризками обличчі квітла усмішка. Наче луки, вигнулися лінії непорочних стегон, під блакитно-прозорою водою порцеляною відсвічували коліна. Тіло її серед водяних бризок випромінювало світіння плоті, зрима не лише для очей, а й для душі. Вона плескалась у воді, мов дитина, і князеві здалося, що він чує стогін насолоди. Раптом сонячний промінь закрався в печеру, і над джерелом, схожим на спітніле блакитне дзеркало, в якому відбивалось її тіло, затремтіла маленька веселка, увінчавши її русяву голову...

Князь ледве стримав вигук захоплення. Її краса, як удар, приголомшила його, скинула зі скелі вниз. Захмелілий, він укляк на колінах і вперше за багато років почав молитися, славлячи бога, бо саме в цю мить істинно пізнав свою душу...

Душа схожа на агця — смиренного і покірного долі. Її прабатько — грішний ангел. Вона і страждає в тілесній своїй оболонці, і боїться розлучитися з нею, тому що тоді постане перед божим судом за спадковий гріх — зраду. Вона бореться з плоттю та її потребами, бо жадає спокутування. Її батьківщина — підзоряні селища й сьоме небо, і вона всюди, куди летється світло. Разом із світлом душа ширяє у всесвіті, то стражденна, то щаслива. Вона безсмертна. Вона знає все, але не може вимовити божественні слова істини інакше, як через любов, і любов для неї — єдине пристановище, де, вічно неспокійна і тривожна, знаходить вона спокій і втіху...

Серед бунтівних ангелів був один, який гірко каявся у своєму падінні. Він був ангелом другого неба. Сатанаїл вирішив вселити його в Єву і тим одухотворити її, бо великий звідник протилежних начал хотів укласти в своє творіння якнайбільше божественної сутності. Першою створив він жінку, оскільки в рослини і тварини, в риб і птахів вселився біс взаємного знищення. Смерть косила їх, загрожуючи повним вигубленням.

Сатанаїл замісив найбільшу глину чистою джерельною водою, зробив живу, тремтячу суміш і ліпленням надав їй форми, відмінної від форм інших тварин. Він узяв овал найгарніших плодів, округлість ліній у найгнучкіших дерев і риб і, маючи їх перед очима, зліпив жінку. Потім вселив у неї ангела й відчув задоволення. В очах його нового сотворіння відбилися світло зірок, зелене вбрання землі і вся краса неба. Захоплений, Сатанаїл сказав Єві:

— Нехай твій погляд милосердя й любові упокорює будь-який запал пристрасті так, щоб від нього народжувалося нове життя!

Так Єва здобула життя і, наче пробуджена від сну, осяяла поглядом усе довкола. Вже самою своєю появою серед живих істот і привітністю погляду перетворила вона біса знищення на стать і протистать. На жіночу стать перетворювалося все, що Єва попестила поглядом або дотиком руки, а на чоловічу те, чого вона не удостоїла своєю ласкою. І Сатанаїлів світ, у якому не було чути нічого, крім бісівського ревіння, став прекрасним. Квіти розкрили свої пуп'янки, народжуючи плоди нового життя, защебетали птахи, замекали отари, навіть листя на деревах зашепотіло з радості, що й воно існує на світі. Барвами і звуками

наповпився світ від трепету цієї всеосяжної радості. Раніше сонце вітало всі земні істоти, а призахідне обіцяло їм нове раювання, що приносило невимовну насолоду і мрії.

Єва розкошувала в цьому раї, живучи радощами тварин, птахів і квітів. Але це тривало недовго. Коли сонце схилялося на захід і ввечері, коли починала тремтіти на небі перша зірка, все відчутніше оволодівала нею туга, бо радощі статі, доступні всім живим істотам, залишалися для неї недосяжними. Вона усвідомила свою самотність і віддалася сумові, плачу і бездіяльності.

Тоді Сатанаїл, який ніколи заздалегідь не обдумував свої діяння, а чекав, до чого вони призведуть, і як істинний творець насолоджувався їхнім несподіваним розвитком, потер від задоволення руки. Вічність, яка становила славу божу, була забезпечена для земних тварей. Лишалось забезпечити нею й рід людський.

Лукавий вирушив у непролазні гірські хащі, де все ще жили охоплені шалом винищення звірі, підстеріг їх під час сну і взяв від них різні частини тіла. Зібравши їх воедино, він надав їм форми, подібної Євиній. Складене таким чином тіло Сатанаїл залишив серед сплячих звірів, а ті, прокинувшись уранці, побачили його й почали обнюхувати. Від їхнього дихання тіло ожило, підвелось і глянуло довкола таким хижим поглядом, що всі звірі кинулися врозтіч. Так сполученням біса і бісівського духу був створений чоловік, названий Адамом...

Адам спустився з гір у рівнину, і жодна жива твар не сміла наблизитися до нього. Він дійшов до тієї долини, де сумувала Єва. Побачивши його, вона вперше відчула сором. Вона не знала, що це за істота, така схожа на неї, проте відчувала потяг до неї, а тому прикрила тіло своїм пишним до п'ят волоссям. Адам втупився в Єву лютим поглядом. Він так страшно крикнув, що Єва втекла до сусіднього озера, щоб сховатися поміж рибами. Тіло її оголилося, викликавши в душі Адама новий приплив шалу. Він кинувся по її п'ятах і, помітивши, де вона сховалася, причаївся в очереті. Єва бачила, як його очі то огорталися смутком, то спалахували темним полум'ям. Злякавшись його грізної сили, вона спробувала пірнути в озеро, але Адам наздогнав її, схопив у обійми і, не знаючи, що з нею робити, готовий був розтерзати її. Тоді Сатанаїл, який підглядав за ними, перевтілившись у змія, злігся з Євою й навчив цьому Адама. Закривавлена Єва плакала, а Адам, чий шал заспокоївся, став благодати в неї прощення...

З того й пішла історія роду людського, це і є початком людської трагедії — створення племен і народів, панів і рабів, аж до появи Бояна Мага й попа Богомила, найбільших патхвенників людських і земних учителів, які викрикли підступи диявола і вказали шлях до спасіння...

Сидячи на пні, наче свята пустельниця, Каломела переповідала князеві ту догму, яку вигадав святий отець, щоб збагатити і заповнити не зовсім ясне місце в Таємній книзі. Божественне осяяння продиктувало ці сторінки, написані його рукою. Над ними трудилася й сама Каломела, і навіть брат Тихик — головний постачальник чорнила, фарб і заячої шкіри. Отець Сильвестр оголосив цю догму в дерев'яній будівлі після сповідальної молитви, святий дух і далі осіяє його, і тепер він готується до нових словесних трапез. Чоловіки ремствують, розповідала Каломела, жінки торжествують. І Каломела торжествувала теж, горда тим, що вона жінка. Про це свідчила й усмішка її. Ставши на коліна, князь слухав її, готовий повірити в догму, бо як інакше могла бути створена його кохана?

Досі ніщо не затьмарювало його щастя. Протягом цих днів він через неї споглядав себе. Почуття його загострилися, очі сприймали світло як потік благодатного трепетання. Пахощі молодого листя й лісових трав проникали в найглибші куточки його серця. Непролазні хаці вже не насторожували його, не будили бажання боротися. Князь перестав ходити на полювання, харчувався лише грибами й рибою, безцільно блукав з мрійливим поглядом, і йому здавалося, що він повернувся до найкращих юнацьких років. Він був чистий і жадав очиститися ще більше, стати таким світлосяйним, як той Добрі, якого скинули в Тирнові з Лобної скелі. Тепер, повіривши, що пізнав бога, він часто думав про Добрі й визнавав себе винним у найтяжчих злочинах. О, як оглупив і почорнив його Лукавий! Чернець каже правду — душа дійсно є ентелехією¹ грішного ангела. Хоч і винна, вона насолоджується — молиться, коли любить, стогне — коли захоплюється. Світ для князя простерся за межі видимого і злився з світами в ньому самому. Над кришталевим небесним склепінням разом з усіма небесами існувало сьоме небо...

Князь вступив у шалений двобій з Сатанайлом. Він зрікся книг, які читав раніше, зрікся й думок, які сповнювали

¹ Ентелехія — за Арістотелем, діяльне, нематеріальне начало, яке визначає розвиток матерії (*грецьк.*).

його гордовитістю і глузливістю. І дивно — Лукавий не чинив опору. Він мовчав. Головної його зброї — хтивості — не існувало: князь не мріяв про біле тіло діви. Він мріяв про її душу.

Щоразу, коли його брали сумніви, він ішов молитися до того дуба, біля якого молилася Каломела. В такі хвилини він відмовлявся вірити очам, що показували йому світ таким, яким він знав його, бо внутрішнім поглядом він бачив світ зовсім іншим. Від цього народжувалося страшенне роздвоєння. Замість образу божого князь уявляв то себе самого, то голу дівчину в печері, і ця плутанина, яку розум не міг збагнути, породжувала нові сумніви. У розпачі він звертався до Сатанаїла, проте Лукавий не втручався, і князь ішов геть, зневірившись, не закінчивши своєї молитви.

І ось тепер, вислухавши догму, він відчув, що в його серце закралися ревності. Чи не закохався чернець у Каломелу? І який він — скопець, молодий, старий?

— У святих немає віку, — відповіла Каломела.

Вдивляючись у неї, князь міг бачити її тільки очима душі. Слухаючи її, він зупиняв погляд на обрідних травинках у діброві, які колихав легкий вітерець. Дихання діви й вітерець зливалися, створюючи враження чогось божественного. Він милувався її зігнутим вказівним пальцем — смішним і милим пальцем дитини й жінки. Потім спіймав себе на тому, що задивляється на її коліна, і відразу перевів погляд па обличчя. Вона сказала: «Коли подумаєш, який обман криється в цьому раю диявола...» І Сибин раптом помітив у її усмішці жадану хтивість, бо вона саме думала про долю Єви. Чи не було то неусвідомленим бажанням пережити те, що пережила Єва? «Але як вона може бажати цього, адже вона знає, який буде кінець?» — спитав себе князь, і розум його занімів. Вона не тільки вірила в догму, вона сприймала її як долю кожної жінки. Можливо, її спокушав мученицький образ прабабки, нечестива цікавість, бажання зазнати тих самих страждань? Вона прагнула гріхопадіння заради щастя спокути. Душа князя була вражена: та, перед якою він стояв, як перед богом, ховала в собі паростки нечестивості!

— Цей рай існує тут, на землі, зараз, — сказав князь.

— Бо земля належить дияволу, і всі ми, княже, спокутуємо неминучі свої гріхи через переродження, які на нас чекають.

— Для вибраних, як ти, не буде перероджень. Ти лише звільнишся від плоті і облачишся в шати Христові.

— Так,— дещо збентежено мовила вона.

— Чи не пошкодуєш ти, що не пізнала гріхопадіння?

Вона пильно подивилася на нього.

— Його можна осягнути й думкою. Тобі невідомо, що ми сповідаємося перед усіма. Наша сповідь — не таємниця, як у церкві диявола. Вона відкрита.

— Чи признаєтеся ви у всіх грішних помислах, у всіх уявних гріхах?

— Так... О, це дуже важко, не для кожної душі. Але хто наскільки зважиться.

— Тоді ти мусиш сповідатися перед усіма в тому, що побажала гріхопадіння з Сатанаїлом і жадала дізнатися, який вигляд він має,— сказав князь.

Вона подивилася йому просто в очі, а очі Сибина знову стали веселими й насмішкуватими, як колись, бо за його спиною знову стояв Лукавий, тільки вже не як обманщик, а як обвинувач.

— Я, княже, цікавилася дияволом заради тебе. Заради твого спасіння! — спалахнувши від обурення, вигукнула вона.

Князь збентежився. Адже вона приходить сюди заради нього, і одному богу відомо, як вислизає вона від пильних очей ченця. Адже він сам благав її спасти його? В цю мить він зрозумів, що дівчина кохає його і що вони обоє віднині вигнані з раю божого, як колись були вигнані звідти Адам і Єва. Бог покидав їх, проклинаючи її за те, що вона прагне гріха, а він — пізнання... Але саме в цій несподіваній самотності усвідомлення своєї провини, приреченості і співчуття одного до одного сковувало їх воєдино оковами кохання...

Приголомшені тим, що відкрилося їм, вони подивилися одне на одного. Чистота, яка надавала очам Каломели жорстокості, тепер була затьмарена болем і збентеженням. Вона раптом затулила обличчя руками і, перш ніж Сибин встиг опам'ятатися, побігла до селища.

Князь оглянувся. Могутні дуби ніжилися на квітневому сонці, і молоде листячко їхнє тремтіло, погойдуване вітерцем. Земля прикрашала себе травами, і в її страшній нетлінній плоті буяли соки, щоб народжувати життя в нових і нових формах...

У дні причетності до бога очі Каломели були небесними криницями, в які князь не смів заглянути, а тепер побачив у них щось визивне, сіре, як шерсть Лукавого, що солодко паморочило голову. Погляд цей викликав у його душі новий, тривожний образ, який розпалював приглушену хтивість. Князь питав себе, чи не є це Сатанаїлове любово-страстя, влите колись у Єву? Чи, може, сам грішний ангел, що став слугою диявола, викликав цей плотський потяг, бо тільки через смерть і нові народження міг він повернутися до свого колишнього володаря...

Сибин знову побачив себе між дияволом і богом, однак, на відміну від недавнього, не почував себе самотнім — його кохана була тут своєю незримою присутністю і не йшла йому з думки. Чи сповідається вона ченцеві й духовним братам у тому, що переживає в діброві? Якщо сповідається, то пристрасть до святості стане в ній ще невтоленішою, кохання перетвориться на ненависть і нескінченне внутрішнє боріння, а сам князь — на Сатанаїла. Вона почне розпалювати таким чином свою любов до бога й віру, бо віра неможлива без уявлення про диявола. І ще невідомо, хто роздмухуватиме багаття, над яким корчитиметься її душа. Але справа цим не закінчиться. Щоб угамувати чимсь земним свої небесні поривання, вона шукатиме опори у будь-якого єретика, а хто ще може так щедро напоїти її росою пророчого слова, як апостол Сильвестр?..

Князь уже не хотів знати, де межа між божеським і диявольським. Ревнощі й любовна жага доводили його до нестями. Він блукав лісом, і йому хотілося кричати: «Каломело-о!», хотілося ревити, як ревуть олені, коли шукають самицю. Він плював і на Сатанаїла, і на бога і цілими днями скрадався круг богомільського селища, підглядаючи, що там діється. Він поступово завів дружбу з собаками, кидаючи їм шматки дичини, і вони радісно скавчали, ще здалеку почувши його.

«Куди поділися мої високі поривання, чому перетворилися на обман і гріх? — питав він себе, відчуваючи, як принизливо ховатися в лісі, наче злодій. — Невже все, що хвилювало мій розум і душу, відбувалося лише для того, щоб довести мене до такого стану? Визволившись від Сатанаїла і від бога, я зустрів нові муки й пониження».

Але його розум, який колись уперто намагався проникнути в усі таємниці, тепер безпорадно мовчав.

Одного теплого квітневого вечора, коли над безкраїми буйними лісами сходив місяць і з їхніх зловісних хащ разом із солов'їним щебетом долинали сумні стогони пугачів і дзявкання вовчат, князь нишком припав до вікна молитовні, спостерігаючи за богомільським таїнством, про яке між іншим казала йому Каломела. На дерев'яних стінах були розвішані символи єретичного іконостаса: меч, устромлений в розкриту книгу, поряд хліб, чаша з вином, дві амфори, сувій і відрізана жіноча рука. Далі — блискавка, що рушить вежу, а на вежі — людина з трьома рогами. Нарешті — храм з вагами на бані й виноградними лозами біля брами, рука з п'ятьма ранами на долоні, з яких виповзають змії, печатка, біла запона й молоді у вінцях. З другого боку намальовані між кипарисами зачинені двері, їх охороняє змія. Під дверима написано «Таємниця». Збоку — зображення Сатанаїла, котрий тримає в руці три зернини й чашу, а з неї вилітає блискавка. Жінка в білій туніці уособлювала смерть. Вона тримала серп і сувій, на якому сепією були накреслені імена. Біля вівтаря, поруч з апостолом Сильвестром, стояло двоє обраних з покривалами на обличчях. Перед ними — десять чоловік. То були вірні. Решту приміщення заповнювали оглашенні. Серед вірних князь помітив єретика, у якого рот і ніс були розірвані залізним гаком. Біля нього стояв Тихик, а з лівого боку — Каломела. Обличчя в неї було стурбоване. «Не сповідалася», — з полегкістю подумав князь. Опустивши голову, вона слухала проповідь апостола. «Ми божі пси, які роздирають вовків. І якщо царі й патріархи грабують стадо, вони також вовки. Цар і жрець мусять бути в одній особі...» Богомільський маг говорив тихо, не розмахуючи руками, але дерев'яні стіни підсилювали кожний звук, і князь виразно чув кожне слово. «Лев божий вийшов з лігвища небесної мудрості й шукає здобич. Блаженний той, кого він обере собі на поживу. О брати мої, не любіть світу, нічого на світі! Не відвертайте уст своїх від жала, вуха від блискавки, ока від стріли. Не вклоняйтеся морю чи безодні. Не відстороняйте руки від ножа, ніг від лабет, голови від сокири, тому що божественне начало вже спустилось у речовинний світ, і сам Сатанаїл став відображенням бога, якого ми вдень і вночі оскверняємо словами, ділами й помислами, волею нашою, котру злі духи увігнали в плоть...»

— Благословіть і пощадіть нас! — відповів хор оглашених, і на цей розпачливий поклик відізвилися з лісу крики пугачів, кумкання жаб, гавкіт лисиць і совиный сміх. З затуманеного неба місяць і вечірня зірка дивилися на найжачені ліси, і князь раптом відчув свою страшенну самотність. Оточений собаками, які лащилися до нього, Сибин зрозумів, що світ відринув його. Очі князя не відривалися від Каломели, бо серед цих нещасних жінок і чоловіків вона була єдиним близьким йому створінням. Інколи він кидав погляд на високого ченця, намагаючись відгадати, який лик ховається за чорним покривалом. І коли єретики почали цілувати один одного і вклонятися книзі, що її тримав апостол, князь кинувся навітки поміж плотами й самотньою тінню загубився в лісі по дорозі до печери. Він думав, що єретики так само, як і він, шукають істину — одну на вічні часи — у страшному й вічно мінливому Сатанаїловому світі, де ворог божий прибрав образ самого бога, бо був безсмертний і ніс у собі божественне начало — творчість. Тому облудник залишався невикритий, і князь чув, як шумлять ліси, неначе шепочуть прощення людському безсиллю. Тільки образ Каломели рятував його від цього жаху, а жах був у крові його і через кров нагадував про себе...

17

Пригнічений своїм безсиллям, Сибин никав навколо селища, сподіваючись зустріти Каломелу. Щоразу, коли дивився на неї крізь вікно дерев'яної будівлі, він переконувався в тому, що вона вирішила поховати своє кохання, спокутувати провину ревними молитвами. Коли так, то марно залишатися тут далі. Боротьба з Сатанаїлом ставала безглуздою. Диявол кидав його з однієї безодні в іншу, тішачи все новими й новими ілюзіями спасіння. Князь проклинав той весняний ранок, коли покинув свій дім, він тужив за матір'ю й Севарою і заздрив братові — вигнанцю в далекій Таврії. День у день він намагався забутися в роботі — ходив на полювання, рибалив, блукав коло богомільського селища. Наближалася середина червня, і він збудував собі хижу й зажив у ній, чекаючи чогось, йому самому невідомого.

Одного вечора він почув у селищі єретиків незвичайний шум, а на ранок лісовим путівцем проїхало кілька возів

з домашнім манаттям і дітьми. Князь не зрозумів, куди вони прямували.

Наступного дня він лежав після полудня на ведмежій шкурі біля хижі. Світодержець у цей спекотний червневий день відпочивав, облачившись у зелене вбрання, а Сибину здавалося, що він бачить його, увінчаного лісовими квітами, в зеленому наметі кожного дерева. Простягнувшись серед вируючого життя лісу, слухаючи славослів'я своїх створінь, Сатанаїл уподібнювався богові: Дуби виливали надлишок сили кислуватим соком, що зволожував їхню кору і скликав комашок на шумні бенкети. Сп'янілі від цього соку білки кричали і стрибали, як божевільні, з гілки на гілку. Іволги дуділи у свої золоті флейти, дятли дріботіли в барабани, олені, очманілі від кохання, хропіли, скидаючи на землю сім'я. Сама земля, волога й запашна, обливалася соками, і їхні пахоці змішувалися з пахоцями розквітлих лип, різних бур'янів і трав. Лані родили безмовно, зрошуючи кров'ю перепріле листя, сплетені в клубок гадюки корчилися в спазмах любовострастя, спаровані бабки, очманілі від кохання, вилися над потоками, а орли, розпластавши крила, ширяли в небі й зазирали в ліс, щоб побачити свого творця. В атласно-зеленому світлі все дзижчало, співало й цокотало разом з цикадами й жабами-зеленухами, і ці пісні, рев, дзижчання, крики злилися в загальну хвалу Сатанаїлові та його могутності. Саме повітря брало участь у цих вакханаліях — воно тремтіло від спеки і пестило кожну істоту. Розкинувшись, як хлопчисько, Сатанаїл нечестиво сміявся й насолоджувався любовострастям, яке буяло й вирувало довкола.

Князь ще завзятіше, ніж будь-коли, думав про Каломелу. Чи тому, що він ситно пообідав печеною фореллю й суницями, чи тому, що сам навколишній бенкет облутав його любовними мріями, але уява виразно відтворювала образ голої дівчини в печері. Однак тепер вона здавалася йому не духом світла, а жінкою, форми її тіла таїли спокусливу недосяжність, що особливо розпалювало в ньому пристрасть. Князь і жадав її, і проклинав, гудив її чистоту і відданість богу, будував сміливі плани заманити її в ліс і жити життям розбійника. Проте дійсність обертала його мрії люттю проти бога, що став поміж ним і Каломелою й відбирав її в нього в ім'я вічного життя. Бог, від якого він чекав спасіння, відштовхнув його і прирік на муки. І головним винуватцем цього був проклятуций чернець. Сибин мріяв убити його, як тільки випаде нагода,

і думка його поповзла отруйними кривими стежками ненависті. Раптом він здригнувся: почув удари палиці по стовбурах дерев. Скочив і кинувся на дорогу.

У сонячних полисках назустріч йому йшла з заплаканим обличчям Каломела.

— Княже! — здалеку вигукувала вона. — Як я боялася, що не знайду тебе! О княже! — Вона жбурнула палицю й кинулась до нього, і Сибин побачив біля свого обличчя її вологі, сповнені тривоги очі.

Не тямлячи себе від радості, він поцілував її руку, все його єство тріумфувало.

— Я в розпачі, княже! Отець Сильвестр позбавив мене божої благодаті. Вбив у мені віру... Ах, що зробив він! Як це страшно, коли подумаєш, княже...

— Що, що зробив твій піп? — вигукнув князь, охоплений жахливими підозрами. Але вона не могла говорити складно, тільки дивилась на нього, і її солодкий погляд не так розчулював його, як п'янив. Сибин повів її в свою хижу, і там, сівши на ведмежу шкуру, Каломела розповіла про те, що сталося в громаді цими днями.

Гріхоспаситель, носій нескazanного світла, дарувальник вічного життя, другий піп Богомил, який носив пояс із мідними бляшками й покладав на голови гностичне¹ євангеліє, замкнувся в своєму покої і поринув у роздуми. Так була створена догма про Єву та деякі інші догми, які збентежили істинних християн. На цей час ведення справ у громаді взяв на себе брат Тихик, котрому апостол Сильвестр передав усі турботи про харчі, спільну працю в полі, про всілякі служби й порядок. Довершені й дехто з вірних вирушили в дальні богомільські громади сіяти слово правди разом з новими догмами, об'єднувати й стерегти стадо віруючих і розповсюджувати книги, які вони залишали навіть на перехрестях доріг. Апостол Сильвестр з'являвся тепер лише на сповідальних молитвах, похоронах і духовних хрещеннях, але, зайнятий писанням, часто не відвідував і їх. Брати й сестри стривожилися, бо брат Тихик дбав більше про земні справи, ніж про божественні. Оскільки в багатьох утікачів не було ні харчів, ні вдосталь одягу та хатнього майна, він примушував інших ділитися з ними, тож усі збідніли. Він запровадив суво-

¹ Гностичне євангеліє — засноване на принципах гностицизму — релігійно-філософської течії раннього християнства, що являла собою суміш християнських релігійних догматів з грецькою ідеалістичною філософією і східними релігіями.

рий порядок, встановив надто суворі покарання та й узявся правити. Спершу християни не нарікали, бо знали, що за це здобудуть вічне життя. Але суворі вимоги, кари, а надто сповіді, на яких Тихик вимагав, щоб усі не лише вповідали свої гріховні помисли й сумніви, а й казали, де сховано пшеницю й жито, озлобили людей, призвели до чвар. Тих, хто дозволяв собі суперечити йому під час проповідей або брати під сумнів істинність його вчення чи не виконувати накази, він садив на хліб і воду, поки не покаються і не виправляться. Декого навіть виганяв з громади. Далі брат Тихик оголосив, що всі людські поселення, які не живуть громадою і в яких є володарі і слуги, а також увесь люд, що не вірує у вчення богомильське, — вороги бога, тому істинним християнам дозволено знищувати їх, щоб закласти навечно підвалини всеземного християнського братства...

Зміна догм і міцніюча день при дні влада Тихика змусили людей вдаватися до лукавства. Одні таємно проказували в своїх землянках і хижах недозволені молитви, інші поширювали згубні чутки, нібито дияволів вдалось умовити бога передати йому владу над людьми, і бог навіть дав йому на те грамоту. Але найстрашніше сталося позавчора ввечері. Отець Сильвестр сповістив про нове вчення й урочисто заявив, що немає ні бога, ні диявола, а є лише сила творення і сила руйнування, що не існує ніякого сьомого неба й передвічного світу. Серед мертвої тиші апостол оголосив присутнім нове вчення про те, як було створено всесвіт, землю, тварин, рослини, людей, а також про те, у чому полягає християнський обов'язок. Приголомшені люди розійшлися мовчазно, але невдовзі в землянках і хижах розляглися плач, крики, прокляття. Жінки лили сльози, бо залишалися без утіхи, чоловіки лялись, бо вже не знали, що й думати і про себе, і про світ. Земне життя набуло іншого змісту, то навіщо ділитися пшеницею й житом із своїм ближнім, коли немає вічного життя і бога? Дехто казав, що краще повернутися в лоно диявольської церкви, яка принаймні визнає господа, інші, найсмирненніші, тужили, треті, найгрішніші, злораділи. Тієї ночі кілька жінок завели бісівське ігрище в лісі й заманили багатьох єретиків у нічні оргії, а на ранок ніхто не вийшов на роботи.

Задихаючись від хвилювання, Каломела плутано розповіла про все це князеві й під кінець, обливаючись слізьми, поклала йому руки на плечі й вигукнула:

— Я втратила небо, княже, один ти залишився в мене! Навіщо мені присвячувати своє життя цим голодранцям? Навіщо, коли не матиму ангельського вінця і престолу? Коли б я знала, що стану ангелом, я могла б полюбити їх. А коли я смертна і немає ні бога, ні передвічного світу, то тіло моє й земне життя — єдине моє багатство. Княже, заспокой мою душу!..

Князь торжествував, дякуючи подумки Сатанаїлові за те, що той так несподівано повернув йому кохану. І оскільки він багато днів і ночей намагався відгадати, що відбувається в її душі, то зараз уявив собі, як, роздвоюючись між ним і апостолом, терзаючись коханням і святістю, вона силкувалася власним розумом знайти собі раду. Її земний ангел, спільник Сатанаїла, нашіптував їй, що коли вона хоче, щоб молитви її були пристрасні, щоб солодкий біль каяття повнив серце і сльози оновлення полилися з очей, то краще віддатися коханню. Інакше її життя поміж єретиками буде подібне до рівнинної ріки, яка не вирує, а спокійно тече собі, завжди однакова. Чернець сам зруйнував усі її поняття і сам штовхнув її в обійми князя.

— Ах, як страждала я, княже, і як страждаю зараз! Де той бог, чи не вимагає він сам плотського, якщо віддав нашу плоть дияволу і присудив нам переродження? А якщо бога немає, а замість нього є якась сила творення, то виходить, що сама ця сила і створила наше тіло, бо воно — це буття. Сила ж руйнування, каже апостол Сильвестр, проти буття. Що ж виходить кінець кінцем? Чи бог і є те саме, проти чого я боролася?..

У своїй безпорадності, у пристрасній жадобі просвітлення Каломела, знесилена горем і відчаєм, непомітно для самої себе обняла Сибина, і князь умить зрозумів, що не може спасти її душу, бо й сам розгублений і не менше за неї доведений до розпачу боротьбою між дияволом і богом. У такому ж пориві, але не просвітлення, а самозабуття, схопив він її в обійми. І коли відчув під собою її міцну дівочу плоть, пружні округлості грудей, гнучкі стегна, які повільно розсунулися, щоб прийняти його, і почув, як її зойк злився з голосами птахів, з усім хором, що славить Сатанаїла, важкий тягар сумнівів, терзань і смутку спав з нього, і князь подумки вигукнув: «О, яка вітха таїться в її солодкому білому тілі!»

Кохання не вело до бога, і бог був не тим, ким уявляв його князь. Схоже на те, що кохання — діло диявола. Саме завдяки коханню, коли плоть брала в людині гору, Сатанайл здобував владу над душею, і ангел душі підкорявся йому. Саме тут і крилася таємниця, тут смерть стискала спасіння своєю кістлявою рукою, а тіло було посудиною, де ангел чекав, коли зможе ступити на визначений шлях до очищення. Страждання не припиняться, поки провина не буде спокутувана, і все народжене жінкою засуджене на смерть. Отже, кохання — це брехня, якою людина хоче ошукати бога. Князь прагнув знайти бога в коханні, та бог відштовхнув його, а Каломела загубила бога в ту мить, коли покохала князя. Тепер обоє були вигнані з його світу невідомим і страшним шляхом покутування.

Захмелені красою землі — відображенням бога в Сатанайловому світі, — князь і Каломела віддавалися любовним утіхам. Каломела поринала в них з такою ж пристрастю, з якою прагнула ангельських престолів сьомого неба. Дедалі більше пізнавала вона приховані таємниці свого власного тіла, і ці таємниці поглинали її цілком. Стоячи в печері перед джерелом, як перед дзеркалом, вона зацікавлено розглядала свої наліті груди, гладила їх, щоб відчутти їхню еластичність, свій білий, круглий, наче щит, живіт, посередині якого пуп, мов чаша, увібрав у себе під час купання краплини води; захоплювалась лінією талії, що вигином ангельського крила окреслювала таз, де ховається таємниця народження, милувалася стегнами, стовпами любострастя, що стережуть браму нового життя. Її погляд ковзав до колін, аж до пальців ніг з рожевими нігтями, що мінилися після купелі кораловим блиском. Інколи вона вигиналася, щоб побачити в джерелі відображення тих ямочок під колінами, які Сибин любив цілувати, і, зачарована красою свого тіла, намагалася побачити у воді солодкий відблиск своїх очей, що обіцяв князеві нові розкоші.

Кожний спогад про богомільського мага і мрії про святість викликали в ній напад зненависті. Апостол хотів позбавити її радощів, принадніших і яскравіших, ніж небесні. Він напнув на неї обшарпану рясу і осквернив її красу безумством, він прирікав її на духовні й тілесні страждання, обіцяючи вічне життя й ангельську красу,

що виявилось обманом. Його пророче слово жило в її брехнею, і він сам змушений був зізнатися в цьому. Каломела ненавиділа його, як обманутий ненавидить обманщика, і в пристрасному озлобленні проти нього безтямно віддавалася кохання, щоб новими й новими доказами, новими й новими насолодами і відчуттями спростувати його брехню. Гола на застеленому ведмежою шкурою ложі в дерев'яній хижі, з припухлими губами й лискучим запахним тілом, сяючи лебединою чистотою і свіжістю, вона потопала в запоморочливій нестямі кохання серед дзижчання комах і співу птахів. Вона танула під сильним тілом князя, і душа її горіла в чорному його полум'ї. Стогони її нагадували то воркотання, то короткі вигуки захвату, й тоді їй здавалося, що світло сонця обертається на чорну, сліпучу пітьму, в якій плаває, омита новим радісним блиском, незора таїна всесвіту. Замість казкового царства божого, де її уяві ніколи не ставало поживи, погляд її розкошував зримою красою плоті, душа й тіло були вдоволені, і Каломела почувалася щасливою. Її захоплювала сила князя, його спритність і меткість, уміння зловити найсмачнішу рибу й дичину, приготувати найзручніше ложе, і вона не помічала, що це захоплення цілком підкорило її. Все єство її прагнуло тілесного вдосконалення, бо Сатанаїл користується коханням, щоб зробити прекраснішими тіла, а турботу про душі полишає богам. Засліплена своєю грайливістю й самомилюванням, вона не бачила, що її князь починає володіти не всією нею, а лиш її формами — річ неможлива сама по собі, а проте перша ознака пересичення. Не помічала, що минув той час, коли вони були всім одне для одного й Сибин не задумувався ні про всесвіт, ні про диявола, ні про бога. Однак траплялися хвилини, коли його погляд лякав її, і Каломела благала не дивитись на неї так. Князь усміхався й мовчав.

Завжди невтоленний у своїх творчих пориваннях, Сатанаїл був жорстокий. Використавши щось, він відкидав його геть, не дбаючи про дальшу його долю. Закоханий у свої творіння, він любив їх доти, поки вони не підіймались на новий щабель досконалості. Тому Сатанаїл не хотів знати про страждання тих душ, у яких нудьгував ангел, бо вони прагнули вічності з її божественним спокоєм у передвічному світі, в котрому він не бачив смислу.

Уночі, коли Каломела засинала на плечі князя, заколисана його любощами й сюрчанням цвіркунів, князь опинявся з світом сам на сам. Задивившись у загадкову безодню зоряного неба, він намагався вникнути у власну душу і через неї розв'язати таємничий вузол буття. Небо мовчало, оскільки князь не знав, що таїться у ньому, як не знав і того, що являє собою його власна душа, хоч її існування він відчував найсильніше саме в ці години. Тоді йому пригадувалися погляди, якими він обмінювався з Каломелою. Кожне з них бачило в очах іншого щось таке, чого не можна виразити словами, і це щось лякало їх, бо не могло або не наважувалося розкрити свою таємницю, і розділяло їх, прирікаючи на вічну самотність. То був ангел душі, принижений і стражденний, який з примусу став звідником плоті. Його провина надавала очам коханців винуватого виразу. Князь дивився на сплячу Каломелу, вражений тим, як вона цілком віддалася йому. Як легко й швидко відмовилася від своїх колишніх прагнень! «Сама допомагає мені знищити в ній духовне,— міркував він.— Вона виявилася ложним засобом спасіння, новим розчаруванням. Я відвертаюся від істини заради нашого кохання, ненавиджу й себе, і її через цей самообман. Але Сатанаїл і тут прикладає свою руку, щоб стерти межу між коханням і ненавистю, оскільки і те, і те потрібні йому. Віднині моє кохання буде прощенням, бо і я, і Каломела недовершені. А хто довершений? Навіть сам бог задовольнився сімома небесами, де не відбувається нічого — ні осмисленого, ні безглузлого, а Сатанаїл у своїх зусиллях створити якнайдовершений світ постійно змінює його через смерть і народження... Але з чого я почав і до чого дійшов? Утиски Борила й нещастя, які звалилися на мій дім, штовхнули мене під утиски бога й диявола. Один обіцяв мені спасіння й істину, та облутав брехнею й кинув у пекло, а другий насміхається з мене. Розум мій кружляє цим нескінченним колом, але, щоб звільнитися від утискувачів, я змушений спиратися тільки на свій розум. Проте й він не вічний і не може дати мені ключа до пізнання...»

Прагнучи вирватись із того кола, Сибин пригадував дні, коли чаша терезів перебувала в рівновазі й він жив, не задумуючись над своїми діяннями. Проте саме ця рівновага й налякала його байдужістю, безвідповідальністю до себе й до інших. Тієї ночі в кірїї Евтерпи, жажнувшись влади Сатанаїлової, князь побажав скинути її й зажадав

бога. І тоді бог і Сатанаїл — обидва водночас — підхопили його, бо призначено людському «я» існувати у вічному протистоянні бога й диявола, а пломеню розуму й душі жити в їхній ворожнечі!..

Після таких роздумів мислі князя зверталися до інших, таємничих світів, образ яких зберігся в ньому з дитячих років, успадкований від поганського минулого прадідів. Душа його прояснялася, погляд знову линув у зоряний світ, і князь знов уявляв себе минушим, хоч біля нього лежала Каломела і, можливо, носила в собі його сина або доньку. Він робив усе потрібне, щоб Каломела була сита й задоволена, і не відповідав на запитання, якими вона сподівалася виправдати своє нове життя. Вона жила ілюзією, що князь на правильному шляху, і він не заважав їй потішитися своєю красою. Тіло її наливалось, наче зріючий овоч, пашило здоров'ям, Каломела сміялась, мов гірський струмок, і променилась веселою безтурботністю й певністю, що немає в світі нічого вищого за кохання й плідіння.

Однієї ночі князь пробрався в Преслав і з допомогою Ермича роздобув для неї дороге вбрання, запашні олії, срібне дзеркало і єгипетський гребінь. Він дедалі більше п'янив її хмелем земного життя, за яким ховалася порожнеча його власної душі, і не давав розкаянню проникнути в її душу. Від Ермича він дізнався, що навесні Борил уникнув вирішальної битви з імператором Генріхом, а у Відині спалахнуло повстання проти царя. Уповання й помисли князя звернулися до Тирцова, бо тільки після повалення Борила зможе він повернутися з Каломелою в Преслав.

20

Збіглий раб вірив у свого єретичного бога й ненавидів князя, бо князь не мав свого бога і постійно шукав його. Сибин думав колись, що Тихик любить його, і не розумів, що захоплення слуги його силою й красою — то захоплення скоріш зовнішньою красою людини, ніж її сутністю. Сибин жартував з ним, а сліпа самовпевненість володаря не давала йому змоги помітити, що Тихик сприймає ці жарти як зневагу до себе й не терпить їх. Його шаноба до князя давно зникла, — бо неможливо шанувати слуг диявола, — існували тільки страх, зловтіха і презирство, які живилися думкою про неминучу відплату, коли кількість праведників досягне кількості грішних ангелів. Тоді

Сатана розгнівається й оголосить війну праведникам, а ті волатимуть до бога. Бог накаже архангелові сурмити в сурму, і цей голос буде чути від неба до пекла. Сонце померкне, місяць не світитиме, зірки попадають, чотири вітри струснуть землю, море й гори. Син людський відправить своїх ангелів скликати його обранців з усіх кінців світу, а нечистим бісам зелить привести до нього всі народи і скаже їм: «Прийдіть усі, хто говорив: будемо їсти, пити й дістанемо відповідну нагороду на цьому світі». І коли будуть розгорнуті книги життя, відкриється в них усяке нечестя. Праведникам воздадуть хвалу й вони успадкують царство, уготоване їм від створення світу, а слуг диявола кинуть у вічний вогонь. На світі залишаться одне стадо і один пастир. Син божий сяде одесною отця, приєднає праведників до сопму ангелів, прибере їх у шати нетлінні, покладе їм на голови вінці нев'янучі, і не буде більше ні голоду, ні спраги во віки віків...

Князь навіть гадки не має, як гаряче вірив Тихик у неминучість божого суду, обіцяного в Таємній книзі. Все на цьому світі зрозуміле Тихику, бо він був ще рабом, який нічого не взяв од життя, і те, що обтяжує князя, для Тихика — мрія. Він пізнавав світ через господарів, а не через себе, і служив би у князівському домі до обітваної божої карі, примирившись з думкою, що князь не прийме богомільського вчення, до якого він невідступно його штовхав, коли б переслідування Борила і втеча боярської доньки не примусили і його втекти в громаду. Молода боярівна, у прилучення якої до богомільського вчення і він доклав чимало сил, його гордість, живе джерело постійного захвату й заповітних мрій, красуня, яку стара княгиня хотіла одружити зі своїм сином, втекла, і Тихик пішов за нею, переконаний, що князь ніколи більше не побачить її. Але Сибин несподівано з'явився, і Тихик зробив усе, щоб його не прийняли до громади, зобразивши свого господаря перед апостолом Сильвестром і братією як антихриста і слугу диявола. Каломела швидко завоювала їхню любов і довір'я, апостол Сильвестр приєднав її до вірних, і Тихик приревнував дівчину до нього. Проте ці ревності зникли, коли Каломела одягла залатану рясу й зажила піднесеним життям. Поринувши у справи громади, меткий, з досвідом економа, здобутим у князівському домі, Тихик забувався в роботі, і таємні мрії про Каломелу спрямовував до майбутнього життя на сьомому небі, коли вона і він, ставши ангелами, тішитимуться

довершеною, божественною любов'ю. Ці мрії надавали йому сил, спонукали дбати про те, щоб у громаді все було гаразд. Він вірив, що князь повернувся до Преслава, і не підозрював про зв'язки між ним і Каломелою. Але якось один з братів — той, чиї ніс і рот були розірвані залізним гаком, пристрасний бджоляр, — сказав йому, що, шукаючи в лісі диких бджіл, бачив мисливця у червоному одязі й боярській шапці. Тоді Тихик став наглядати за Каломелою, і коли вона йшла на свою другу зустріч з князем, йому вдалося вистежити їх та підслухати розмову. Він бачив, як вона тікала, затуливши від сорому очі. Її падіння вразило його і вкинуло в розпач, бо він побачив себе на сьомому небі без Каломели — вона підніметься туди після багатьох перетворень або не підніметься ніколи. Скільки він чхав, сякався і плювався, проганяючи злих духів і всілякі спокуси, що заступали йому шлях до небесних блаженств! Якби він мав певність, що здобуде їх, то дав би навіть оскопоти себе. І все це не заради себе одного, а й заради неї! Зажурений, Тихик чекав, що Каломела висповідається, але вона мовчала, молилась, і її обличчя виражало розкаяння. Це трохи заспокоїло його, і Тихик вирішив, що вона швидше спокутує свій гріх, коли давати їй важку роботу. І знаходив для неї таку роботу — доглядати хворих і дітей, допомагати жінкам. Він пильнував за нею, і коли переконався, що вона не шукає князя, остаточно заспокоївся. Не раз спокушало його бажання сказати, що знає її таємницю, спитати, чи князь живе десь близько, чи в Преславі. Але, поміркувавши, відмовився від цієї думки, бо з особистого досвіду знав, що краще не нагадувати грішнику про його гріх, якщо сам грішник бореться з ним. Крім того, апостол завдавав йому багато клопоту своїми новими догмами, які Тихик спочатку прийняв, подивований і захоплений божественним осяянням, що зійшло на довершеного, але потім, переконавшись у шкідливості цих догм, почав ремствувати. Саме поведження апостола завдавало йому клопоту й тривожило його. Святий отець замкнувся у своєму покої, заявивши, що має намір очистити вчення від усіх суперечностей і спростувати середнього¹ дедця, який сповідує скоріше маніхейство, ніж богомільство. Він, мовляв, напише нове гностичне євангеліє. Для оправи призначалася шкіра молодого бичка, якого доглядав окремий пастух,

¹ С р е д е ц ь — середньовічна пазва Софії (болг.).

і Тихик, крім усього іншого, дбав про те, щоб шкіра цього бичка була чиста.

Обіклавшись сувоями, еретичними книгами, запасшись фарбами, чорнилом і вичиненими шкурами, апостол Сильвестр розіслав по країні вірних і двох обраних, громаду доручив Тихику і поринув у писання. Тихик, передчуваючи недобре, сидів наче на голках, бо хіба час міняти вчення і сперечатися із середньоким дедцем, коли в громаді голод, злидні, невлаштованість, а в країні — царські угиски?! Навіщо неодмінно дошукуватись, що саме являє собою сьоме небо, як створені земля, жінка, зорі й все-світ, коли головна мета — щоб люди спасли свої душі, були ситі, щасливі, любили й шанували одне одного? Хіба добродієність залежить від того чи того уявлення про передвічний світ? Яким би не було царство боже, треба спочатку домогтися, щоб воно прийшло сюди, на землю, а потім буде видно, що воно являє собою і як побудоване.

Так міркував Тихик, коли слухав суперечки між тими з братів, у кого були залізні персні й татування на зап'ястях; коли бачив, як апостол Сильвестр зігнувся над сувоями, тим часом як невеличкі клаптики землі, відвоєвані в лісу ціною такої праці й мук, не обіцяють людям досталь хліба; коли вмирали новонароджені діти, а царські люди немилосердно терзали істинних християн по всій болгарській землі в союзі з французькими й венеціанськими католиками. Бо хоч він був віруючий і вважав, що земні турботи — прокляття боже, яке віддало людей під владу диявола, він все ж таки знав, що людина не може молитись, якщо голодна, тремтить від холоду або корчиться від болю. Йому судилося слугувати іншим і, щоб поважати себе і свою працю, він мусив поважати земні діла. Непомітно ці думки дедалі більше оволодівали Тихиком, і він засинав з ними ввечері, звалившись від втоми у вологій землянці, повній павуків та іншої гідоти. Незважаючи на те, що за свою працьовитість, відданість і знання богомільського вчення він був удостоєний сану вірного, Тихик у глибині душі почував себе ближчим до оглашених, ніж до вірних, оскільки сама робота зв'язувала його з ними, а ще тому, що, будучи рабом, усе життя прожив серед париків¹ і отроків.

Щоразу, звільнившись від клопотів, він дозволяв собі поговорити про божественне з простими оглашеними і

¹ П а р и к и — вільні селяни у середньовічній Болгарії (грецьк.).

в бесідах з ними ділився деякими своїми потаємними думками. Отроки, що втекли від своїх бояр та з монастирів, бачили в ньому наставника, без якого не могли сподіватися на благоденство, і Тихик все більше оволодівав їхньою волею й думками. Та коли слухав їхні розповіді, жарти, апокрифічні легенди про те, як господь і диявол дружили між собою і змагалися в хитрощах, як діва Марія зачала від букетика базилики, що надіслав їй бог-отець через одного з ангелів, Тихик замислювався і проймався думками цих звичайних еретиків, які не розуміли до ладу богомільське вчення і примішували до нього марновірство та поганські уявлення, бо тільки так воно було для них прийнятне.

Приголомшливий виклад нового вчення Тихик зустрів зціпивши зуби, затамувавши подих. З незворушним, поблідлим від здивування обличчям, з напівопущеними повіками, за якими розмірено жевріло сіре полум'я зіниць, богообразний, мов праведник, який щойно вийшов з раю, він мовчки вислухав апостола. Але очі його бачили все — і збентеження братії, і як довершений серед мертвої тиші пішов у свій покій, витираючи піт, що рясно струмив з лоба. Тихик рушив за ним, але перед дверима апостольського покою затримався, щоб дати йому час перевести дух і спустити покривало на обличчя...

21

Вранці Тихик вийшов із землянки, але нікого на роботу не повів, бо всі поховалися по своїх оселях. Голодні собаки скавчали, чекаючи хазяїнів, діти принишкли. У деяких землянках і шатрах голосили жінки, яких побили чоловіки за те, що вони брали участь у нічних оргіях.

Тихик сів на пеня і став пригадувати, з якими думками він учора заснув. «Довершений не знає, як добувається хліб насущний, бо всі повинні годувати його, не знає, на які випробування прирікає Лукавий бідних людей в убозтві їхньому... Каже, що праця — від диявола, тому не треба поганити себе роботою... Розмовляв з богом, а тепер говорить, що бога немає... Весь час присвячував свої думки богам, тепер присвятить цим своїм силам, а вийде те саме... Адже він теж з володарів! Володарі постійно шукають бога... Немає, каже, ні сьомого неба, ні передвічного світу, а лише якась мертва точка, і начебто від неї все почалося...»

Вірування, якими він-жив, і без того розхитані, погро- жували перетворити в руїни його духовне переконання, душили розум, сковували волю, і він не знав, куди пода- тися. Все могло розвалитися — надія на спасіння, любов до Каломели, вічне життя, божа справедливість і відпла- та, втіхи рабського його життя. Розпадалась і сама гро- мада, втрачала смисл його робота, боротьба з дияволом, злидні, убивання плоті, пости. Зникла, нарешті, й віра в довершеного, чия святість і вченість виявилися сумнів- ними...

Бретики почали виповзати з землянок, сходитися куп- ками. Помітивши Тихика на пні, вони наблизилися до ньо- го, аби послухати, що він думає. Дехто казав, що апостол утратив благовоління боже, що ним заволодів диявол; інші — що він збожеволів: хотіли зняти з нього пояс із бляшками і спалити нове євангеліє, нав'яне Сатаною; тре- ті, зрадівши, що бога немає, мали вигляд гордий, веселий і злий. Деякі жінки, регочучи, задирали спідниці й ляска- ли себе по стегнах, аби показати, що Рогатий вселився не лише в довершеного, а й у них, і що тепер ні для кого немає порятунку.

Тихик втупився в землю, думки його шукали виходу. «Можливо, апостол сам зречеться свого нового вчення. Вчора ввечері він був дуже стомлений і не схотів гово- рити зі мною, але я сподіваюся, що сьогодні мене прийме. Треба чекати повернення теотоків, і якщо він не зре- четься, ми оберемо собі іншого апостола», — сказав він.

Але багато хто вже готував вози, щоб покинути селище. Міцніло переконання, що диявол проник у громаду. Ти- хик був готовий повірити цьому. Він спробував зайти до апостола, проте той не відімкнув дверей свого покою.

Так минув день відчаю й тривоги, день порожнечі, що зберігся в пам'яті всіх, як тяжка хвороба. Надвечір Ти- хик пішов у ліс і, поміркувавши на самоті, остаточно впев- нився, що Сатана заволодів апостолом. «Навіть якщо він і каже правду, і його премудрий розум відкрив, що передвічного світу немає, — міркував він, — не треба було про це говорити, бо коли немає справедливого суду над усіма нами, люди не бачитимуть смислу в існуванні свое- му на цьому світі, не зможуть боротися проти володарів. По-друге, він каламутить братію і піддає сумніву потребу доброчесності, позбавляючи нас винагороди на небі, бо каже, що все відбувається лише тут, на землі, отже ніхто не може сподіватися іншої винагороди, як тільки від собі

подібних. Нікого тепер не залякаєш і не задовольниш земними карами й благами, бо сказано, що не хлібом єдиним живе людина, а якщо немає ні неба, ні бога, то відверне вона погляд від ближнього свого і бажатиме тільки їсти, пити та владарювати... Довершений переконує нас, що, оскільки немає ні бога, ні диявола, людина сама стане богом, однак він забуває про те, що людина стане й Сатаною. Навіть якщо диявол і не вселився в апостола, нове вчення шкідливе, і треба оголосити старого антихристом...»

Розбрід у громаді швидко наростав. Уночі траплялися крадіжки із спільної комори, багато хто заводив бійки, вибухали сварки, звідкись з'явилася ракія, отже, були п'яні, які, впавши у бісівський шал, співали непристойних пісень про Сатанаїла та його владу. Один єретик оголосив себе пророком, став проповідувати безумства, а один повісився. Не знати звідки прийшов у селище прочанин з дерев'яною дощечкою, на якій було написано: «Покайтеся, бо наближається царство боже!» У дивовижному дранті, в ногавицях з невичиненої козячої шкіри, він уместився на купі сміття і звідти цілими днями співав тропарі-диявольської церкви та закликав богомилів повернутися в її лоно. І в цих пророків знайшлися слухачі, оскільки кожний приховує за розумом безумство, яким тішиться, і зловмисність, від якої чекає для себе блага. Чоловіки й жінки злякано прислухалися до зловісних пророкувань. По їхніх обличчях було видно, що вони не довіряють своїм почуттям, вдивляючись в інший, таємний світ, повний страхів, чудовиськ і смерті. Дехто, забувши про своє богомильство, хрестився. Процесія чоловік на сто обходила селище, співаючи якусь нову пісню:

У день страшного суду скажу я господу:
Боже, творець небесний, чому ти вготував мені пекло?
Хіба мало з мене земних поневірянь і мук?
Весь у смороді я і приниженні,
нечистий і нездержливий, як Ісаак,
бо ти дозволив дияволу взяти владу наді мною.
Даремно з пекла в пекло кидаєш мене!
Не я, а ти винний у всіх моїх гріхах!
Відчини врата райські, Ісусе,
хай увійдуть очищені й стражденні душі!
Поверни нам безплотність або прости нас,
бо ми б і не грішили, якби не народились...

Збитий з пантелику, безпорадний, Тихик зрозумів, що очманілі богомили покинули його. Ніхто до нього не звер-

тався, ніхто ним не цікавився. Він загрокутів у двері покою, де усамітнився довершений, наче не чуючи і не бачачи того, що коїлося в селищі. За дверима почувся голос: «Почекай!», дерев'яний засув відсунувся, і Тихик увійшов.

Апостол стояв спиною до нього. Він був без покривала, але Тихик не міг бачити його обличчя.

— Владико, всі наче збожеволіли. Громада розвалюється. Диявол заволодів душами християнськими. Владико! Відмовся від нового вчення свого, щоб заспокоїти людей і відновити порядок! — мовив Тихик.

Довершений мовчав, а Тихик дивився йому в спину. Довге заплетене волосся, наче хвіст, спадало на його рясу.

— Владико, невже не чуєш, що діється за цими стінами?

— Знаю і бачу. Сила руйнування бушує, щоб спонукати силу творення утвердити серед людей нову довершеність. Іди, ти не розумієш! — сказав апостол.

Пройнятий невиразним страхом, наче розум його зіткнувся з чимось незбагненим, могутнім і страшним, Тихик вийшов. Не дібравши смислу в словах довершеного, він попрямував до Каломели, якої вже давно не бачив.

22

Він уявляв, що чиста, з високими помислами дівчина замкнулася в баби Калі, щоб сховатися від біснувань братії. Стара бабувала, вправляла вивихнуті й поламані кості, обмивала небіжчиків і прибирала в молитовні. Каломела жила в неї. Але баба Каля сказала йому, що Каломела пішла від неї ще на другий день після того, як довершений оголосив своє нове вчення. Сам апостол шукав її, питав, куди вона поділася.

Новина не вразила Тихика, тому що тепер уже ніщо не могло його вразити. Вона лише зробила його жорстокішим. Він догадався, що князь десь тут поблизу, і Каломела втекла до нього. І, не гаючись, рушив у ліс, на те місце, де одного разу бачив їх.

Він ненавидів зараз диявола такою лютою ненавистю, якої не відчував ще ніколи й ні до кого, а думка про нього викликала образи князя і довершеного. Сибин — спокусник, антихрист і слуга Сатани, Каломела — панська сучка, тому й шукає панів. Все зіссуття, розкол,

біснування йдуть від панів. Диявол — у них, у їхніх церквах, фортецях і палацах, туди він проник, там його пестують і шанують... Там володарі схиляються перед ним, бо він самодержець і князь над князями... Він — на гербах і прапорах їхніх, він урочисто сидить за їхньою трапезою, ховаючи хвіст під червоною мантією, попівськими рясами чи єпископським убранням... Він нашіптує володарям божевільні думи, пробуджує демонів у їхніх головах, навіює їх сумніви і безвір'я...

Озлоблення піднесло Тихика в його власних очах. Мало хто з братів і сестер у громаді не піддався бісівським чарам, більшість і раніше таємно бажала визволитись від гніту законів божих, обманювала господа і братів своїх, нестримно прагнула сваволі й свободи. Їхню провину й лукавство треба викривати безперестанно, щоб тримати їх у смиренні й покорі! Оголосивши, що немає ні бога, ні диявола, довершений зумисне чи не зумисне розкрив їхнє лицемірство... Але скоро вони зглождніють, харчу не стане, а диявол роз'єднає їх, відчужує одного від одного. Кожний відчує свою самотність, тужитиме за спокоєм і вірою, страждатиме від розлуки з собі подібними...

Тихик увійшов у ліс і несподівано опинився на стежці, яка вела до печери. Йому доводилося чути, що в цій печері живе Сатана і що тепло, яке йде з неї, — то його дихання. В іншому стані він, можливо, не наблизився б, але тепер у нього майнула думка, що стежка прокладена його колишнім володарем. Наблизившись до печери, він злякався і повернув назад, шукаючи інших слідів князя. Коли вийшов на дорогу, вогненні плями призахідного сонця забарвили стовбури дерев. Тихик хотів був повернутися в селище, але, почувши раптом гомін і сміх, сховався за дубом. На дорозі з'явилися Каломела і князь. Князь ніс на плечі забиту сарну. В її лопатці ще стирчала стріла. Каломела горнулася до князя, ведучи за повід вороного жеребця. Розстебнута синя безрукавка окреслювала під темно-вишневою сукнею груди, русяве волосся спадало на плечі. Поруч із смуглявим князем вона сяяла, наче зоря. Не раз спостерігав Тихик це неприступне щастя панів, яке вважав диявольським. Але тепер, коли побачив, як горнеться до князя, сміється і ніжитьсь та, на яку він покладав приховані надії, бо вірив, що вона зреклася світу володарів і назавжди перейшла у світ рабів божих, та, яка дала обітницю стати довершеною, але обманула бога, його і братію, — сука, чия врода стала ще чарівнішою то-

му, що на ній була вже не залатана ряса, і ще тому, що вона здобула умиротворення, розкішне й солодке сійво жінки, яка розкошує в коханні; коли він побачив, як міняться на ній вогненні призахідні полиски, ненависть із страшенною силою відкинула його назад, у той рабський світ, де існувала лише краса добродетей...

Він почекав, щоб вони пройшли, простежив за ними і виявив їхню хижу. І тут заволав у ньому голос крові й плоті, земної сили, яку він придушував у собі, відганяв думкою про гріх...

Тихик повернувся в селище, коли вже смеркало. Проходячи повз смітник, він побачив прочанина, який гриз черству просяну шкоринку. Підкрався до нього, вихопив дощечку і бив його доти, поки той не втік у ліс.

Це було перше заборонене законами божими насильство, яке він учинив.

23

Сатанаїл розтліває володарів зарозумілістю і безвір'ям, а коли вони, втративши надію зрозуміти смисл його гри, відмовляються служити йому, намагається з їхніх слуг і рабів зробити собі найдіяльніших помічників. Прирікаючи на страждання і приниження, він озброює їх пізнанням, вселяє надії й нові ідеї, щоб його світ міг крутитись безперестанно і щоб ніколи не згасала в ньому віра у спасіння.

Лагідний, богобоязливий Тихик за короткий час перетворився на великого мудреця. Оскільки він виходив із земних потреб людей, мудрість його була незаперечна. Він вирішив переждати і, коли прийде час, вдатися до насильства, бо насильство залишалося єдиним засобом урятувати громаду, а час цей настане тоді, коли вичерпаються всі карчі і люди жахнуться свого божевілля.

За ці кілька тижнів розум його чітко розмежував земні й божественні потреби людини. Перші були зрозумілі й очевидні, другі не вкладалися в його поняття, але їх треба було визнавати і дбати про них, бо вони сприяли загальному благоденству. Щодо вічного життя, то сам бог вирішить, які душі достойні злетіти до нього, а яким бути вкинутими в гесну вогненну. Це його справа. Тихик відмовився клопотатись про це, тим більше, що Каломела ніколи не потрапить на сьоме небо...

Чекати довелося недовго. Через кілька днів вретики, які покинули громаду, почали повертатися, переслідуючі

царськими людьми, що зайняли перехрестя доріг, села й фортеці. Багато хто з тих, що вирушали звідси на волах, поверталися назад пішки, несучи на собі манаття і голодних дітей. Де в кого ще були охлялі коні або мули, а дехто й дружину втратив. Цар звелів відібрати в богомилів землю й пожитки, розганяти їхні громади. Втікачі були в синцях і набряках від ударів канчуками, дехто поранений стрілами, битий залізними прутами. Ті з них, хто, тікаючи в Боснію, дійшов до володінь севастократора¹ Стреза, розповідали, що Стрез збудував у Просеці, над самим Вардаром, лобне місце, звідки скидає в річку богомилів. Не менш жорстокий і сербський король.

У селищі не змовкали прокляття і плачі. Галявину перед молитовнею заповнювали все нові біженці. Ім'ям господа благали вони милосердя і їжі, показували свої рани і розповідали про пережиті страждання.

Тоді Тихик виніс просяного борошна із спільної комори, нагодував їх, перев'язав їм рани і, наказавши скликати всіх членів громади, відчинив двері молитовні й повів їх усередину. Тут, перед символами святих таємниць, очманілі вгамувались, а смиренні схилили голови ще нижче.

— Брати й сестри, — сказав Тихик, — недостойні ви сповідального молебня, бо мало хто з вас не піддався диявольським чарам, і Лукавий ще живе в умах і серцях ваших. Сповідальний молебель ми відправимо після того, як кожний поміркує над своїми гріхами. А тепер я відкрию вам, як проник Сатанаїл у громаду. Він пробрався сюди в образі колишнього мого володаря, преславського князя Сибина. У березні князь з'явився в общину, шукаючи боярську дочку, яка втекла потім до нього і стала його дружиною. Через цю окаянницю розповсюдив Лукавий свою скверну серед нас. Посланець Сатанаїла і його коханка живуть у лісі, біля печери. Я бачив їхню хижу. Сказано, що легше верблюдові пролізти крізь вушко голки, ніж багатому ввійти в царство небесне. Ми зробили помилку, прийнявши до себе боярську дочку і помилилися, якщо прийматимемо панів, віритимемо їхнім клятвам і боголюбству. Їхнє перебування в нас нагадуватиме мотику, яка підриває наше коріння. Пани завжди є слугами диявола. Вони вірять, що служать богові, шукаючи його, і кажуть, що шукають істину, а не бачать, що це веде до

¹ Севастократор — титул, який надавався найближчим родичам царя: братові, небожеві або зятю (грецьк.).

безвір'я, руйнування і смерті. Через них володарює біс над світом, а коли з поміччю божою ми знищимо їх, біс візьметься за нас, бо й нас уразить спокуса панської зарозумілості і панських пороків. Ось чому вдень і вночі ми мусимо бути напоготові, не допускати Лукавого ні в помисли наші, ні в бажання. І не тільки ми, а й діти наші, внуки і правнуки, аж до самого страшного суду...

Довершений перший піддався спокусі — і все через боярську дочку. Він наблизив її і поспіхом удостоїв звання вірної, бо й сам він з породи бояр і волхвів Сатанайлових і вже не може бути владикою. Слухайте, що кажу я вам! Якщо хочете ви мати їжу, якщо не хочете бути битими, обманутими і гнаними, як собаки, слухайте надалі мене одного, і щоб ніхто не сказав з вас: «Брат Тихик деспот і тиран!» Сам бог із своєю силою ополчується проти диявола і не дає розбрату і розколу погубити душі людські. Війна з дияволом не припиниться, доки не буде знищений князь смерті, що засвідчує і блаженний Ісайя, який удостоївся вознесіння до бога-отця... Озбройтеся хто чим може і зберіться на галявині. Передусім схопимо дияволового посланця і боговідступницю. Вона дала обітницю залишитися дівою, а лягла в Сатанайлове ложе. Якщо ми не знищимо їх, на нас чекають голод і нові страждання. А як схопимо їх і засудимо за законом громади, підемо до довершеного, щоб зняти з нього пояс пізнання, і я визначу йому кару.

Тихик, сповнившись жалю до париків і отроків, заговорив про їхні страждання, про те, як диявол терзає й поганить їхні душі, як відчужує їх і підбурює одного проти одного, як гірко плаче земний їхній ангел, але вони не чують плачу його...

І так красномовно говорив він, що ті, хто ще вчора біснувався, готові були роздерти на собі одяг і впасти на коліна, щоб покаятись навіть у ще не вчинених гріхах. Смирненні пишалися тим, що залишились чистими, сподівалися нагороди і, дивлячись на грішників, намагалися придушити в собі зловтіху. Поранені, хворі, пограбовані простягали руки до Тихика, називаючи його владикою і спасителем. Злякавшись близькості одержимого дияволом князя і особливо новини, що Каломела спить з ним, жінки істерично кричали, рвали на собі волосся, сипали прокляттями. І всі — розкаяні богохульники і праведники — погодилися, що в їхніх стражданнях винен князь. І чим більше каялись вони і плакали, тим лютіше розпалювалася в них

ненависть до князя й боговідступниці. Вони вимагали, щоб ті кров'ю своєю змили гріхи їхні, очистили, зблизили і знову зв'язали їх одне з одним.

Цього літнього вечора князь грав на кавалі¹ старовинний праболгарський танок, присвячений коням, свято яких його прадіди справляли на початку кожного місячного року. Спершись на стовбур дуба, він пригадував, як танцювала цей танок покійна Котра. Її рухи виражали і буйні скоки коней у бою, і шалений біг табунів, і стрибки лошат на весняному пасовиську. «Котра розумілася на конях і любила їх»,— думав князь і, щоб заглушити спогади, грав усе голосніше. Вечір був задушний, не ворухився жодний листочок. Ліс, який огортали сутінки, немов спітнілий, пахнув гнилизною, дубом і ждав, щоб вечірній вітер остудив його.

Захоплений музикою і спогадами, князь не почув скрадливих кроків єретиків. Лише тоді, коли юрба насунула на нього з усіх боків, він скочив, але було вже пізно. Бородатий чоловік, широко розкривши рота, з ревом кинувся на нього. Сибин ударом кулака збив його і хотів був схопити меч, але той висів на гілці, і він не встиг навіть торкнутися його. Від несамовитого зойку Каломели з хижі князь розгубився і в ту ж мить був повалений на землю. Юрба з дикими криками здушила його, і князь відчув, що йому зв'язують руки. Тут пролунав голос його раба, який наказував зв'язати й Каломелу, а хижу спалити.

Єретики підвели князя, і він побачив збуджену, торжествуючу юрбу, озброєну сокирами, косами й ломаками, босу, обідрану, смердючу, побачив очі, які палали ненавистю й цікавістю, почув лемент жінок, що з'юрмилися біля хижі, і стогони Каломели. Жінки шарпали її за волосся, а в цей час хтось убивав жеребця, і тварина нес-тямно іржала.

Тихик розпорядився, щоб жінки вели Каломелу, а чоловіки — князя. Поволокли їх лісом, тримаючи за кінці мотузок. Хтось крикнув, щоб не торкалися диявольської плоті, і всі зашепотіли «Отче наш».

Зв'язаний, скривавлений, підштовхуваний з усіх боків, князь не опирався. Юрба сунула вперед, осипаючи його

¹ К а в а л — народний інструмент, що нагадує сопілку (болг.).

лайкою, топчучи кущі. Його шмагали по спині, деякі сміливці намагалися перевірити, чи не приховуються в нього під волоссям роги, інші вимагали повернути його в хижу і спалити живцем. Хижа палала, тріщали хмиз і папороть. Тремтячі відбійски вогню наздоганяли їх і танцювали на обличчях, одязі й деревах.

Тихик звелів чоловікам зупинитися біля молодого дуба. Тут князеві розв'язали руки й роздягли. Коли з нього здирали пояс, щось упало в поросль під дубом, і Сибин здогадався, що це ніж, яким він різав їжу.

— Дивіться, яка чорна диявольська плоть! — вигукнули еретики.

Князь напружував м'язи і мовчав, зрозумівши, за кого вони його приймають.

Його прив'язали до стовбура, і Тихик наказав усім читати подумки «Благодать».

— Не дозволено нам убивати беззбройних ворогів, але ти — слуга Нечестивого, відринутий законом і веліннями божими. Диявол потішив панське твоє марнославство, пробудив біса в тобі, і цей біс ніколи не дасть тобі помиритися ні з царями, ні з рабами, і не зазнає душа твоя благодаті віри й солодкості смирення. Сатана обрав тебе, поганина й нечестивця, для того, щоб сіяти серед нас безвір'я й розбрат і спокушати отрутою розуму твого і зарозумілістю серця. За законом громади нашої ми засуджуємо тебе на голодну смерть, і щоб пожерли тебе звірі, щоб не було поховання ні тобі, ні боговідступниці, з якою вінчав тебе сам Сатана...

Поки Тихик говорив, князь прислухався до галасу жінок, що віддалялися. Шум поступово затихав. Хижа догоряла, навколо розносився запах диму.

За знаком Тихика юрба одсахнулася. Бджоляр, який запропонував обмазати князя медом, щоб на ранок його обліпили оси й шершні, побіг повернути жінок назад. Чоловіки зустріли їх на дорозі і всі разом заспівали «Хай буде з нами благодать господа нашого Ісуса Христа...» З селища озвалися голодні собаки, і, як завжди в настанням ночі, гора перетнула небо могутнім своїм хребтом, у вікових лісах завили шакали й молоді вовки, дружно закумкали жаби і загули нічні бугаї...

В селищі залишилися тільки діти й німі старики. Собаки зустріли своїх господарів радісним гавкотом, діти, які плакали, замовкли, худоба заревла.

Біля молитовні Тихик звелів додержувати тиші і в покій довершеного нікому не заходити. Там було темно, і він подумав, що апостол уже ліг. Постукав у двері і, не почувши відповіді, штовхнув їх. Вони розчинилися. У покій нікого не було. На грубо збитому столі покинуті чорнило, фарби й орлині пера. Тихик викресав вогонь, запалив свічку. Коли приміщення освітілося, він зрозумів, що довершений покинув громаду. На столі лежав пояс із мідними бляшками, покривало і перстень. Поряд — свіжосписаний пергамент із заячої шкіри. Тихик нахилився над ним і прочитав: «Братам довершеним і вірним...» Тоді він вийшов і наказав усім розійтися по домівках і не виходити з них, а варті всю ніч ходити по селищу.

— Завтра зберемося знову, вирішимо, що робити з довершеним. А тепер ідіть, пригадайте свої християнські обов'язки і виженіть з душ ваших тінь Рогатого, — сказав він.

Юрба розійшлася, все ще збуджена, думаючи про те, що відбувається з полоненими в лісі. Дехто сміявся, інші були замислені й зосереджені, треті говорили без утаву. Жінки тішили себе тим, що врода голої Каломели — це справа диявола, що жодній християнці вона не властива і не бажана. Проте задрість їхня й ненависть потроху вгамувалися, бо вони знали, що через два дні ця красуня стане здобиччю звірів, і почали розпитувати, який із себе князь. Повернувшись до своїх землянок і халуп, вони сумлінно виконали свій молитовний обов'язок, навіть уночі прокидаючись для молитви. Не цілком певні того, що зробили добре діло, вони молилися щиро й відганяли від себе образи голого князя і голої красуні, що невідступно переслідували їх.

Коли на галявині не лишилося жодного єретика, Тихик сів за стіл і схилився над чорною в'язку письмен на пергаменті. Водячи товстим, зашкарублим вказівним пальцем по рядках і ворущачи губами, він почав розбирати письмо апостола. Ось що написав той:

«До тебе, Богдане і Драгія — довершених, і до тебе, Іліє, Драгане, Спасе і Радуле — вірних, що сієте спасенне слово в усіх кінцях болгарської, боснійської, грецької,

латинської і французької землі, звертаюся я, щоб сповістити, чому зняв із себе пояс пізнання і залишив громаду.

Багато днів і ночей провів я в роздумах і духовному борінні, коли на терезах брала гору то чаша бога, то чаша диявола, і це терзало розум мій, що звик до рівноваги. Совість гризла мене за те, що, не знаючи істини, я повчав інших, і тут дух мій заговорив у згоді з голосом плоті, і розум, ремствуючи, відринув і Сатану, і бога — щоб настала єдність у світі і в людині, щоб припинилася мука роздвоєння. Людина сама є мірою вчинків своїх, тлумачем законів своїх і правил. Я вірив, що коли звільню людей від бога й Сатани, яких через невідання створила людська уява, люди зрозуміють, що вони самі людинобоги... І я замінив бога й диявола силами, які кожний знає, бачить і відчуває, — силою творення й силою руйнування, написавши й виклавши все у книзі, над якою трудився потай. Залишаю вам список з неї. Поміркуйте, брати, над словами її без гніву на мене і без побоювання бути спокушеними невір'ям. Хай осінить вас нова істина, болісна для серця, але така, що зміцнює розум для майбутніх прозрінь, щоб були ви гідними справи великих мужів — Бояна Мага і Богомила, які перші відкрили, що сила руйнування (тобто диявол) спонукує людей вигадувати різні божества і ім'ям їхнім знищувати одне одного. Саме ця сила навіяла людям прагнення владарювати над собою подібними, погрожуючи смертю, від чого й почався людський хаос із повстаннями рабів — голодних проти ситих. Цю загрозу світові передбачили раніше за всіх болгари, які жили в ті часи громадами, і вони першими повстали проти поділу людей на панів і рабів. Вони хотіли повернути братерство й рівність, яким раділи до хрещення, щоб утвердились вони по всій землі...

На ці думки мене, довершеного, який присвятив себе тим, кого утискує й переслідує немилість царська, наптовхнула дівчина, одягнена за моїм наказом у потворну рясу, яку носять вірні. Я зробив це, аби потьмарити предивну вроду її і цноту, щоб урятувати себе й інших від спокуси, бо, брати, не існує більшої спокуси, ніж врода поряд із цнотою. Я покохав її любов'ю таємною й піднесеною, і любов ця допомогла мені новими очима подивитися на світ...

Шлях людини, яка живе лише собою і для себе, веде до смерті, а того, хто живе іншими і для інших, веде до вічності. І, знаючи цю істину, я не дозволяв собі, щоб моє

кохання до сестри Каломели взяло гору над любов'ю до всіх, бо боявся, що це кохання віддалить мене від християн у громаді і від божественного, що є, на мою думку, лише правдою про світ і людину. Я осквернив її вроду заради спокою своєї душі й вірив, що це принесе благодать і мир громаді. Але разом з тим сумнівався в твердості її боголюбства, бо була вона незаймана, неспокушена ще власною плоттю, і жила в невіданні сили її. З власного досвіду сповідника я знаю, що істинно святими бувають не наївні, невинні, а грішники, які пізнали силу гріха й подолали її, а невинність, хоч і не гріх, проте омана, бо вона — то незнання. Дівчина бреше по мілководдю, біля самого берега моря, а уявляє, нібито бореться з хвилями. Великою спокую було для мене показати їй єдність світу, який являє собою сплетіння зла й добра; так думав я, поки зрозумів, що цей намір — не що інше, як бажання вступити з нею у плотський зв'язок. І я зробив би це, бо вона щодня відвідувала мій покій — допомагала переписувати і оздоблювати нове гностичне євангеліє, старанно і слухняно прислужувала мені. У турботах і роздумах моїх мучив мене сумнів: знищуючи потворністю вроду її, чи не знищую чогось у власній своїй душі? Бо врода, брати, є відображенням сили творення в усій природі і в людині, обіцянка доброго і вічного, отже, знищуючи вроду моєї коханої, чи не знищував я в ній і добро? Отож щоб прославити її, як належить кожному закоханому, як роблять навесні птахи й усяка жива істота, що любить, радіє і славить всесвіт, я створив догму про походження жінки — звинуватив, виставив звіром мужчину, себе. Багато інших догм вигадав і створив я — про бісів ідолопоклонства, про віру в загробне життя, про марновірство, про людинонатхненників, про скорботу людську, про власність, самолюбство і про людину як вічність та безсмертя — все це ви знайдете в книгах моїх. І все, що я зробив, зробив непомітно, від внутрішньої потреби виправдати свою любов до дівчини й звеличити в її особі жінку, а стало воно струнким і розумним, і порадувало мене, і вдовольнило мій розум. Бо з давніх часів шукав я істину про людину, шукав пристрасно. Терням сколов серце моє, придушував поривання плоті й зойки душі, оковами посту скував тіло, в нестямних молитвах благав бога відкрити мені її. Але він мовчав, а був він у мені, в совісті, в душі моїй і думці. Та не думайте, брати, що, створивши нове вчення від любові до

дівчини, я маю зректися його, оголосити нечестивим і неправильним, навіянням диявольським, як сказали б невігласи. Навпаки, я славлю дівчину і вдячний їй за те, що врода її вплинула на мене, славлю кохання, бо воно — творець світу і всього суцього, і вважаю проповіді свої про зречення всього земного помилкою від незнання свого і душевної слабкості, від страху перед смертю і самолюбства. Бо нічого немає на світі поза особистим, хоч би яке воно було, і все, що людина створює, вона створює завдяки мріям своїм і добрим намірам, а водночас і завдяки оманам та порокам. Вона схожа на чашу, сповнену солодощів і гіркоти. Сильні духом п'ють з неї радо, бо вона дає їм любов мудрість і сили для майбутнього...

Кохана не віддалила мене від божественного; навпаки, наблизила до нього й падохнула дух мій на пошуки його, а серцю дала радість і сили терпіти гіркоту істини й уявлення про вічність, отже, став я людинолюбнішим і поблажливішим до християн. Бо відтоді, як звільнився від тиранії над розумом своїм, земля й небо вже не протистояли одне одному, і світ здався мені єдиним і ангелогласним у всьому. І здалося мені, що я пізнав таємницю його і сподобився великої радості, і дух мій, мов замулена річка в повінь, вирвався на волю і злетів, як орел. І возрадувався я, брати, і полюбив, але пойняв моє серце жаль, — жаль, що все це скоро минує, і що я смертний, бо істина, як жорно, перемелює людей і час, щоб приготувати з них хліб майбутнього... Не журіться, брати, хай не бентежить вас ця печаль! Вона людська, велика й чиста, бо глаголить про самопожертву і тління, але живить серце любов'ю, а душу — просвітленням...

У ті довгі місяці, коли я писав і п'ятьма відступала переді мною, дух мій тремтів і завмирав при думці, що мені призначено визволити людину від тиранів і оповістити смерть їхню. Солодкоголоса любов до життя наклікала сльози щастя на очі мої. Я вірив, що день, коли оголошу я нове вчення своє, буде великим днем світу, дух людський укріпиться, і брат возлюбить брата, бо зрозуміє, що сам відповідає за добро й за зло. Я ждав цього дня, як раніше ждав, що удостоюсь лицезріти бога-отця, та, зачарований новою правдою, рідко з'являвся серед братів моїх і сестер. Цей день настав — то була середа, середина тижня, і я навмисно обрав її, як день, що поділяє тиждень надвоє, щоб стала вона днем відлучення від бога й диявола і днем народження нової людини. Тільки що ж,

вона стала для мене днем відлучення від християн, днем мого розвінчання!..

Я виклав, брати, нове вчення своє і, поки говорив і читав, бачив, як на обличчях проступає страх, здивування, навіть жах, який буває на обличчях покинутих батьками дітей, котрі звикли, щоб їх водили за руку. Люди не розуміли мене й не хотіли зрозуміти, а самі були нещасні, змучені працею, вбогі духом, але вселяли жах, бо не підозрювали навіть, що криється в душах їхніх і на що здатні вони у своєму невігластві й чорній долі. Вони вислухали мене мовчки, а в мовчанні цьому мені чулось ревіння. Гарячий піт обливав мене під рясом і капав на сторінки книги, бо зрозумів я, що нова істина обертається проти мене і не буду я для них більше ні владикою, ні вчителем, а, сам того не бажаючи, спокусником. І я не помилився.

Тієї ж ночі сила руйнування розбушувалася, бо вона була тільки придушена силою творення, але не знищена. Жінки влаштували нічні оргії, прославляли Сатану, чоловіки проклинали бога, упивалися ракією, обкрадали один одного. Оргії тривали тижнями. І стало мені ясно, що християни в громаді досі жили постійною боротьбою з силою творення, удаючи, нібито борються з дияволом, і тепер удалися до заборонених утіх, яких прагнули і тілом, і духом. А ті, хто не піддався бісівським чарам, повстали проти мене і проти нового вчення. Не розуміючи того, що діється, вони злякалися безчинств, повірили, що через мене й дівчину диявол вселився в них, і забажали повернутися до старих облуд... Важко, брати, любити світ і людину, якими вони є, коли уявляєш собі інший, довершений світ і довершену людину! Я хотів визволити їх від тих, хто владарює над розумом їхнім, але вони не можуть жити без володарів. Бог потрібний їм, щоб було кому прощати їх, а диявол — щоб служити їм виправданням. Демон різномовності властивий їм, і хоч би що ти зробив для добра, вони не приймуть того, не спотворивши, бо кожний з них сам вигадав себе, сам увійшов у стосунки з дияволом і богом, і тому не повірять у твою істину. А я, шукаючи тієї істини, відчув, що любов моя до них перейшла в жаль, а жаль близький до презирства. І якщо треба вибирати, я виберу істину, хоч яка вона і хоч якого зла завдасть їм, бо знаю, що кінець кінцем і вони прийдуть до неї... Кожна влада кінчається безладом і сваволею, але

вони не розуміють цього і не бачать, що вже зробили перший крок до визволення від своїх тиранів...

Нині, брати, залишився я сам, бо й дівчина покинула мене. Вона втекла у ліс до преславського князя Сибина, спокусника, поганина й вигнаця, до якого я ревнував її. Досі вона жила мрією про небо, а тепер кинулася в обійми Сибина, щоб знайти втіху у плоті...

Забудьте, брати, коли хочете, довершеного, апостола Сильвестра, хрещеного мирським ім'ям Іскрьо, раба'самого себе, народженого в Каменці, який зняв пояс омани, щоб підперезатися іншим, невидимим поясом істини, і не проклинайте його людської гордості...

Поки я дописую ці останні рядки, безумці на чолі з братом Тихиком, який не знає, що для того, аби стати довершеним, потрібні не лише доброчесність, а й пізнання, не лише святість, а й мудрість, кинулися в ліс, щоб схопити князя й дівчину, бо в засліпленні своєму вважають їх Сатанаїловими посланцями, винуватцями свого падіння, тими, хто навів нове вчення...»

26

Довго водив Тихик пальцем по рядках, не чуючи ні гавкату собак, ні виття шакалів. Тонкі воскові свічки догорали одна за одною. Слова апостола наче молотом били по недовірливому житейському розуму раба, прагнули потьмарити його здоровий глузд і розбити земне коло його думки. Оскільки в грамоті він був самоуком, то насилу розбирав слова і трудно доходив змісту. Але вперто намагався до кінця зрозуміти панську таємницю. Дочитавши зрештою останній рядок, спітнілий від зусиль у теплому покої, він полегшено зітхнув і скрутив пергамент із заячої шкіри. «Брехня це й диявольська облуда, нісенітниця, бо змішує добро і зло до купи. Ніякої такої істини не може бути... Хотів, бач, визволити людей від бога й диявола, щоб стали боголюдьми! А якою міркою мірятимемо ми діла свої? Кожний почне сам вигадувати, що є добро і що є зло, як це й сталось у громаді. Як тоді забезпечити порядок і хліб насущний?.. Сам визнає, що хотів вступити в плотський зв'язок з нею, а говорить про пташок божих і проливає над людиною сльози!.. Схотілося тобі, апостоле, звільнити себе від обов'язків, щоб розпусничати без докорів сумління, і не помітив Рогатого»,— міркував Тихик, відхилиючи одну за одною думки з послання Сильвестра

і радіючи, що так легко розбиває їх ущент. «Похваляється, що возрадувався й полюбив, а тим часом каже, що, пізнавши істину, визнав за краще відмовитися від блага християн і що любов до них перейшла в презирство... Ні, не обманути мене ні довершеним світом, ні довершеною людиною! Тільки бог довершений, тільки йому відома довершеність, а ти добре знаєш, що він не простить тобі, хоч ти і прикрасив свій гріх усякими словами і спокушаєш нас свободою від зла й добра. Бог проти тебе; якщо не вбачаєш у дияволі підбурювача, не хочеш і бога... Щодо тієї краси, то вона належить блудниці. З її допомогою Лукавий спонукав тебе змішати добро і зло в гидке й брудне пійло... І не шукаєш ти ніякої істини для людини, а намагаєшся перехитрити господа і скинути його, щоб підвестися самому... Так Рогатий опшукує вас, пани! Ви шукаєте спасіння від Всевишнього, та оскільки він проти вас, відкидає його і проголошує богами себе, аби владарювати над нами до скону віків!..»

Можливо, Тихик розбирав би послання апостола, поки не відкинув би все до останнього рядка, бо насолода заперечувати чийсь розум і тим підносити себе невтоленна, але його раптом охопило передчуття, що довершений пішов у ліс, щоб розв'язати Каломелу і втекти з нею. Він погасив свічку, замкнув покій і, сказавши вартовим, що йде перевіряти сторожу, попрямував у ліс. Над горою спалахнула блискавка, гучно вдарив грім. Пospішаючи до лісової дороги, Тихик подумав, що треба б узяти з собою кого-небудь з варті, бо ж як він затримає апостола, якщо знайде його? За законом громади той, хто розв'яже засудженого, мусить зазнати такої ж карі. Невже він залишить довершеного на волі? «Воістину, що я маю робити?» — спитав себе Тихик і тут-таки зрозумів, що Рогатий увійшов у нього: ненависть і ревності перетворили колишнє кохання до небесної нареченої в нечисту цікавість, у невизначний замір проти голої безпомічної грішниці...

«Господи, помилуй!» — простогнав Тихик, але не пристигши ходи, переконуючи себе, що йде виконати закон громади.

Доки знайшов дорогу, грім знову струсонув небеса, заваливши їх Тихикові на голову. Але він не злякався, бо вирішив, що диявол, творець видимого світу, памагається перешкодити йому. Сатана попереджав його, щоб вертався назад. Лукавий проник у його кров, але, оскільки він розгадав це, той зчинив бурю і, може, вгамував би її, коли

б Тихик відмовився від бога, розв'язавши грішницю, або прийняв згубне вчення довершеного. «Благослови і змилуйся, владико!» — шепотів Тихик пересохлими губами. Ноги песли його всупереч волі, погляд блукав. При кожному ударі грому йому здавалося, що він бачить білу плоть грішниці. З подвоєним запалом Тихик почав читати «Отче наш», і молитва, яка оберігала його від небезпеки в дорозі, додала йому духу. Ні, він ішов не для того, щоб побачити голу Каломелу, навітішатись її муками й неминучою смертю, — він ішов, щоб прогнати Сатанаїлового раба, проклятого апостола, чийого язика він боявся, а тому не хотів судити його при християнах. Розлючений, він схопив ломаку й опинився на тому місці, де вони співали «Благодать». Десь тут поблизу було дерево, до якого прив'язана Каломела. Тихик прислухався, чи не почує стогону або іншого якогось звуку. Стояла непроглядна темрява, завивав вітер, а коли спалахували блискавки, здавалося, що ліс гоїдається, а дерева скидалися на нечистих духів. До того ж линув дощ, і Тихик почав втрачати надію знайти засуджену. Перебігаючи від дерева до дерева, він нарешті дістався невеликої галявини. Тут йому почувся людський голос, і відразу ж в отруйно-зеленому спалахові блискавки він побачив високу чорну постать довершеного, що схилився над чимось білим. Не зовсім певний, що це йому не примарилося, Тихик почекав. Удари грому гуркотіли один за одним, і тепер він побачив, що апостол піднімає з землі голу Каломелу. Він, мабуть, щойно розв'язав її, і вона лежала непритомна, а може, вже й мертва. Довершений поніс її в напрямку Тихика. Той відчув, що ревності душать його, стають фізичним болем. Він підняв ломаку, готовий обрушити її на голову апостола. Новий гуркіт грому розірвав небо, блискавка залила все навколо сліпучим світлом, і в цю мить з хащі вибіг голий князь з ножем у руці й кинувся на апостола. Апостол закричав, впустив Каломелу і впав навznak. Очі в Тихика засвітилися, як у кішки — так виразно бачив він, як князь стягує одяг з убитого. Зняв рясу, потім, стягнувши підрясник, напнув його на себе, загорнув Каломелу в рясу, взяв її на руки і зник за деревами...

Гроза розбушувалася, дощ лив як з відра. «Свят господь, свят і пресвят», — шепотів Тихик і бив поклони, переконаний, що бог втрутився, аби слуги диявола знищували один одного й довершений був покарапий.

Він діждався, поки вщухне гроза, і коли над лісом прорізався серп місяця, підійшов глянути на вбитого. Довершений лежав голий. Біле тіло його було гарне, худорляве — тіло святого й аскета. Тихик задивився в очі, яких ніколи не бачив раніше, і з жахом відсахнувся. Під високим гарним чолом очі довершеного були великі, глибокі й страшні, як очі Сатани...

Приголомшений, але впевнений, що перебуває під захистом божим, Тихик повернувся до селища і, як тільки розвиднілось, озброїв єретиків і повів їх до печери, знаючи, що князь, котрий не має ні коня, ні зброї, тільки там міг знайти притулок...

27

Ведмежа шкура, на щастя, була в печері, і князь поклав Каломелу на неї. Треба було запалити смолоскип. Не маючи кресала, він почав терти один об одній сухі прутья, що залишилися від багаття, яке він колись тут розпалював. Нарешті висохла трава спалахнула, і смолоскип освітив загорнуту в рясу Каломелу. У неї був розбитий ніс, одне око нагадувало потворний синій гриб, чоло кривавилося зигзагоподібною ранною, губи розірвані. Сплутане й видране мокре волосся обмоталося навколо шиї. Жінки кололи і рвали її тіло вилами, сині смуги від мотузок переплелися з кривавими ранами.

Лють обпалила князя. Почепивши смолоскип на стіні печери, він одніс Каломелу до джерела, щоб обмити її рани. Від теплої води тіло її затремтіло, руки конвульсивно сіпнулися. Непошкоджене око розплющилось і подивилось на нього — її німе запитання каменем лягло на душу князя. Каломела намагалась щось сказати. Раптом вона схлипнула і виразно промовила: «Будь милосердний, владико!» Її спотворені губи зашепотіли молитву. Князь зрозумів, що вона йде від нього й повертається до свого бога. Він чув, як вона казала: «Де небо, чом я його не бачу?.. Ти Сатана, княже, ти віддав мене змію...» Потім знепритомніла. Крізь булькотіння води в безодні Сибин почув її хрип, побачив, як з рота вибігла цівка крові. Він вийняв Каломелу з води, відніс на ведмежу шкуру і, знявши з себе підрясник, надів на неї, а зверху прикрив рясою.

Смолоскип чадив, освітлюючи його смугляве голе тіло. Сидячи на виступі скелі, князь міркував над тим, що його чекає. Треба побути тут, поки Каломела одужає або по-

мре. Тоді він надіне рясу, піде до найближчого села, вкраде коня й верхи пробереться в Преслав. Там він роздобуде все потрібне, візьме Ермича та інших вірних людей, щоб перебити еретиків і спалити їхнє селище... Його скуте люттю серце стало немов залізне, думка — безоглядна й жорстока — намагалася розірвати безглуздий зашморг, який стискав його... Нещасна Каломела, чи справді розкаювалася вона, вважаючи, що еретики мали право вчинити таке з нею і з ним?.. Якою слабкою тростинкою зробив людину Творець... Страждання вкидають її в покірність і страх. Вона борсається між дияволом і богом, шукаючи порятунку і заперечуючи то одного, то другого... Вона готова визнати потворність за благо, огудити, знеславити, розтоптати красу, бо краса знецінює добротності...

Зранений і знесилений, князь тремтів від холоду. Нелюдськими зусиллями вдалося йому звільнитися від пут: він перегриз мотузку зубами, а руки звільнив за допомогою ножа, який упав у парость під дубом. Коли його прив'язували до дерева, він навмисно напружив м'язи і випнув широкі свої груди, а як юрба пішла геть, наліг на старі, позв'язувані гнилі мотузки і послабив їх.

Обагрений кров'ю довершеного, ніж блищав своїм жалом у нього в ногах. Сибин дивився на лезо невидючим поглядом. Нарешті він убив ненависного ченця, святого обманщика, тепер треба вбити раба... Каломела назвала його Сатаною і змієм — значить, завжди вважала його таким. Такий він і є, бо не повірив ні у візантійського Ісуса, ні в бога еретиків... Треба було вірити тільки в Тангру, мужнього, благородного і справедливого Тангру, який не терзає розум і душу, дозволяє вбивати все, що ненавидиш, що не підкоряється тобі й загрожує тобі знищенням... Немає іншого бога, крім бога твоїх прадідів, а він давно-давно відійшов з ними... А без них ти ніщо! Примара, чужинець, незрозумілий і далекий...

«Вона помере, — думав князь. — І краще їй померти, бо якщо видужає, повернеться до еретиків або пострижеться в черниці й ненавидітиме мене за ті нещастя, яких начебто я їй завдав... І стане справжньою святенницею...»

Смолоскип потріскував, полум'я його лизало камінь. Сибин дивився на спотворене, ще вчора прекрасне обличчя, на зганьблену любов свою. «Любов? Любов була з Котрою. А тут був примус, безглузда жадоба якоїсь покітти, обман для обох...»

Світало, а князь сидів замислений і голий, і слухав, як хриплять розчавлені груди його невінчаної нареченої. Він підвівся, приклав руку до її чола. Воно палало.

Ззовні стукнув камінь, у ранкових сутінках біля входу до печери майнула чиясь сіра тінь. Князь схопив ніж, затаївся в тісному проході і став чекати. Трохи згодом почувся голос його колишнього раба:

— Виходь, слуга диявола! Все одно не втечеш від нас, ні ти, ні сука твоя!

Єретики тісно товпилися за кілька кроків від печери, піднявши дрюччя, сокири, ломаки. В руках у Тихика був спис князя, бджоляр натягнув тятиву лука, єретик, що стояв поруч, розмахував мечем.

Сибин мовчав.

— Може, нема їх тут, — мовив хтось.

— Диявол урятував.

— А якщо сам диявол там, усередині? Спаси нас, господи, і помилуй!

— У печеру не заходить! Збирайте каміння й колоди! — наказав Тихик.

Єретики завели свої молитви, і з верхівки скелі покотилося каміння. Дехто почав рубати сусідні дерева, закидаючи вхід у печеру.

— Будь проклятий ти і рід твій поганський, поріддя Сатанаїлове! — вигукував кожний, перш ніж кинути камінь або колоду. — Будь проклятий!

Жінки теж прийшли кидати каміння, удари сокир і стукіт каміння чулися дедалі глухіше. В печері стало темно, тільки крізь верхній отвір струмувало світло, у блакитній воді джерела відбивався клаптик неба.

Завалювали печеру камінням цілий день. Єретики не знали втоми. Вони співали свою «Благодать», осипаючи в'язнів прокляттями і зловісними пророцтвами із своїх таємних книг. Надвечір, замурувавши печеру, вони, задоволені, пішли геть.

Каломела не приходила до пам'яті, і князь довго сидів над нею, здогадуючись про те, що його чекає. Вилізти через верхній отвір було неможливо — скеля висока і гладка. Лишався один тільки вихід — кинутись у підземну річку в надії, що вона винесе його на поверхню. Наближався час, коли він або почує «гомін вічних вод» і назавжди залишиться під болгарською землею, яка ховає в надрах тисячі своїх і чужих духів, або знову побачить світло. Проте він вирішив зачекати і, поки ще має сили,

спробувати розчистити вхід у печеру. Але камінню не було кінця, і скільки він не відгрібав його всередину, воно наповзало все такою ж самою щільною масою. Єретики, мабуть, насипали цілий горб...

Наступного дня сили покинули його і він переконався, що зусилля безнадійні. Тоді князь вирішив покластися на воду. Знову була ніч, і знову вили в лісі молоді вовки. Сибин підняв на руки вмираючу Каломелу і попрямував до безодні, де клекотіла й парувала підземна ріка. З жахливим ревінням поглинула темна безодня Калоянового воїна, вбитого візантійським Ісусом, проти якого народ ставив свого, єретичного бога, так само неприйнятного для преславського князя...

Тихик привів обциників до вбитого довершеного, аби вони самі переконалися, що диявол увійшов у нього. Він показав на мертві очі його, і всі побачили, що вони сірі, в темних прожилках, величезні й страшні, з їхньої глибини ще пильно дивився демон думки.

— Бог засудив його. Отже, я казав правду, — мовив Тихик. — А тепер підемо до молитовні й помолимося.

Покірні й смиренні, єретики ревно молились, і кожний сповідався у своїх гріхах. Перш ніж визначити покарання, Тихик зайшов у покій довершеного, взяв пояс пізнання й покривало і, ставши перед символами таємниці, сказав:

— Хто з вас заперечуватиме, що бог призначив мене бути вашим спасителем? Хто заперечуватиме, що це я розкрив, як сюди проник диявол? Хто інший міг пояснити вам страждання ваші й показати, звідки прийшли вони? Ви самі бачили, який був довершений, як він обманював вас, а завдяки мені ви поховали слуг Сатанаїлових. Тут присутні брати, удостоєні звання вірних. Хай скажуть, що зробили вони для вашого спасіння? Вони стояли осторонь, серед них і зараз є готові повірити в нове євангеліє і піддатися сумніву. Брати і сестри, віруйте в царство небесне й ніколи не намагайтеся дізнатися, яке воно зблизька, бо Сатана заплутає в свої тенета розум і душі ваші. Людині призначено боротися з дияволом до дня страшного суду, а не судити, ремствуючи на помисли божі. І якщо сам бог обрав мене для спасіння вашого й навчив мене, як це зробити, чи не означає це, що він дав мені пізнання і я мушу оперезати себе цим поясом?

— Твоя правда! Стань владикою нашим, посередником між нами і богом! — відповідали єретики.

— Тоді нехай брати вірні висвятять мене на довершеного, — сказав Тихик і сам оперезався поясом пізнання.

— Веди нас, пастирю й наставнику, і бережи нас від чар бісівських. Веди нас, карай за гріхи наші й очищай від них. Бережи душі наші від спокуси, а тіла від злих духів! Веди нас у царство небесне! — знявся безладний хор голосів, і вірні виступили наперед, щоб здійснити таїнство висвячення.

Так брат Тихик удостоївся влади в ім'я розуму і благополуччя і опустил покривало на обличчя, хоч усі знали, яке воно. Але з того дня він жив у постійному страхові, що Сатана допоміг князю вибратися з печери, бо довго ходив поголос, ніби бачили преславського князя — він блукав по всій болгарській землі то як страшний розбійник, то як неприкаяний самітник, невтомно шукаючи свого бога...

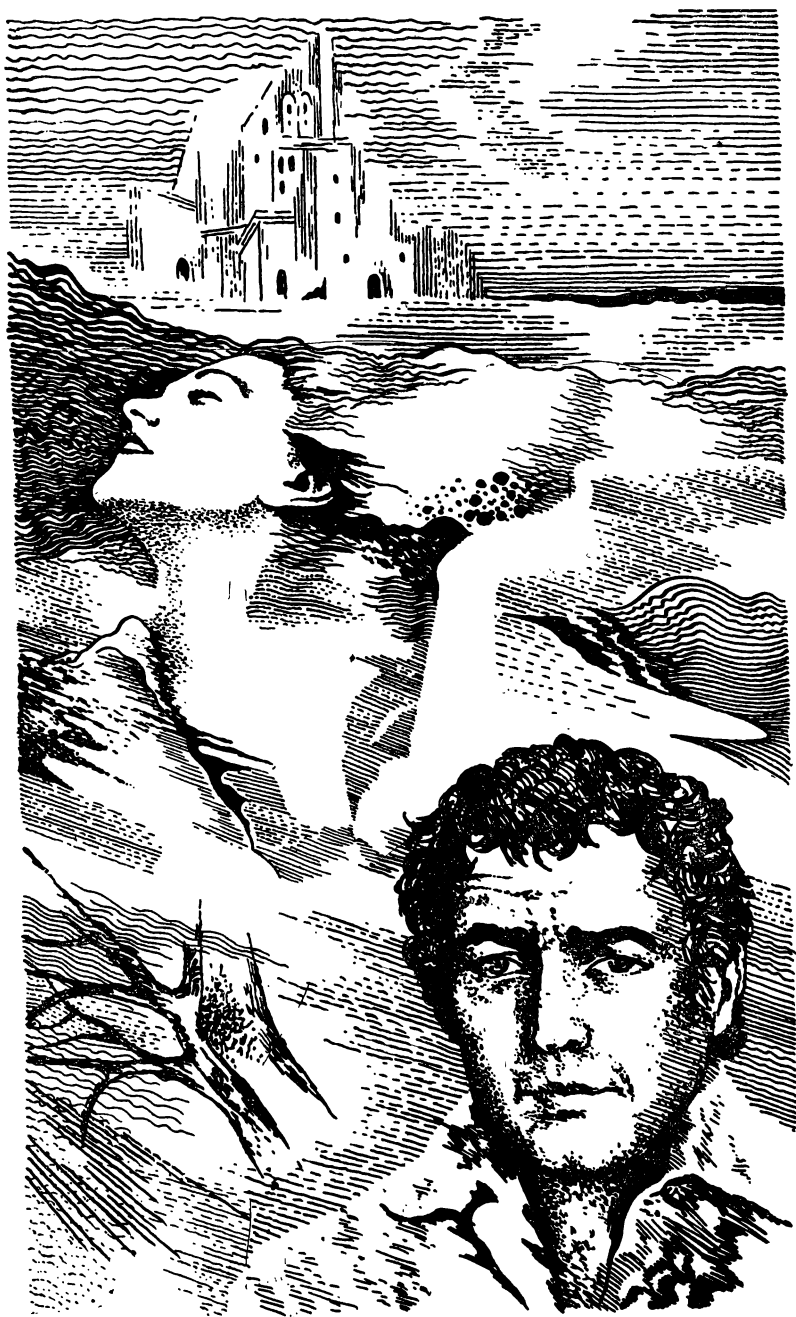
ПАВЕЛ ВЕЖИНОВ

Павел Вежинов (нар. 1914) — прозаїк, народний діяч культури, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Димитровської премії.

Дебютував у 1938 р. збіркою оповідань «Вулиці без тротуарів». Талант П. Вежинова розкрився після революції 9 вересня 1944 р., коли письменник звернувся до теми війни і миру (повісті «Златан», «Друга рота», 1949, «У полі», 1950) і антифашистської боротьби (філософсько-психологічний роман «Зірки над нами», 1966), до морально-філософських проблем сучасності.

Твори П. Вежинова вражають несподіваними творчими перевтіленнями, складними, багатоплановими характерами, різноманітністю художніх прийомів. Показовими з цього погляду є збірки оповідань «Хлопчик із скрипкою» (1965), «Запах мигдалю» (1966), психологічний роман «Вночі на білих конях» (1975), психологічна повість-притча «Бар'єр» (1977), повість-пересторога «Білий ящір» (1977), повість-роздум «Озерне хлоп'я» (1978), а також іронічний роман «Маленькі сімейні хроніки» (1979) та ін. Плідним виявилось звернення письменника до фантастики. У своїх антиутопіях — збірка оповідань «Сині метелики» (1968), роман «Загибель Аякса» (1973) — він доводить, створюючи художні моделі цивілізації, що жоден найдосконаліший робот неспроможний замінити гармонійно розвинену людину.

Психологічна повість-притча П. Вежинова «Бар'єр» — це лірична драма двох закоханих — композитора-раціоналіста Антонія і юної романтичної Доротей, яка прагне піднятися над стандартним мисленням, подолати бар'єр нерозуміння між людьми.

Щодалі частіше мучила мене ночами самотність, досі зовсім не знайоме мені відчуття. Це починалося десь опівночі, коли за вікнами вщухають людський гомін і шурхіт коліс, тільки панелі багатоквартирних будинків зрідка потріскують, мов суглоби холонучого мерця. В такі хвилини мені ввижалося, ніби десь поряд причаївся підступний хижий звір і тихо сопе. Я вставав і починав нервово ходити по кімнаті. Порятунку не було. Відчуття самотності вже не налягало на мене з усіх боків — тепер воно стало гострим, наче жало ножа.

Це було ще нестерпніше. Я такого не чекав, самотність узяла мене в облогу, затискаючи в кутки, гнала до вкритої патиною бронзової амфори або під розлогі віти фікуса, якого моя прибиральниця не знати нащо підсунула до самого вікна. Мені ледве стало сил протиснутись у двері, я майже бігом утік, не погасивши за собою жодної лампи, й ліфтом спустився з чотирнадцятого поверху вниз. Я був певен, що серце моє розірвалося б на шматки, коли б отой рипучий катафалк несподівано застряв десь між поверхами.

Я швидко сів у машину й увімкнув мотор. Його тихий гомін здався мені приємнішим за джюркотання наймальовничіших гірських потічків, і це додало мені рівноваги й сил... Таке порівняння трохи мене звеселило, я поволі рушив уперед, але холодна млість у грудях не проходила, неначе я сидів у крижаній ванні. Я мерзлякувато зіщулювався й швидко опустив скло, щоб вивітрився дух отого хижого звіра, який переслідував мене. Не знаю, що зі мною діється, здається, невроз; відколи я розлучився з дружиною, це повторюється мало не через день.

Колеса шурхотіли монотонно й тихо, мов осінній дощ. Я на повній швидкості звернув під дерева нашої вулиці, щоб почути звичний і підбадьорливий скрегіт гальм, і світло фар гострим пальцем перекреслювало фасади вже темних будинків, вихоплюючи з темряви чиясь люстру чи химерне бра або навпіл роздираючи тюлеву штору, і все це швидко шарпалося й утікало кудись назад. Я більше не почував себе самотнім, зі мною був мій мотор; даремно лають і звинувачують цю терплячу й невибагливу

штуку, твердячи, нібито вона вкорочує нам життя. Може, і вкорочує, але робить це делікатно й тактовно, принаймні від неї не тхне горілчаним перегаром та часником, як від деяких людей.

Так пізно працює тільки один ресторан — у висотному готелі «Софія». Я поставив машину на площі перед готелем і викликав ліфт, і досі трохи вагаючись. Нервово збудження вже пройшло, та й нічний ресторан мене зовсім не вабив, але я все-таки сів у блискучий ліфт. До чарки я не дуже зазираю, ресторанних компаній теж не люблю, бо то здебільшого нікчемні базіки або підлабузники, і все-таки якась інерція буднів щоразу веде мене туди, неначе то моє природне середовище. Я перейшов увесь зал, не наважуючись роззирнутися, й сів за вільний столик у найдальшому кутку. Я людина похмура й небалакуча, кожне слово з мене людям доводиться витягати силоміць, хоча це декому й подобається. Хтозна-чому. Наче така сердита булька, що своїми злими репліками тільки й здатна псувати кров, приємніша в товаристві за найвеселішого дотепника. Парадокс, але я мав змогу не раз спостерігати щось подібне, бо моя дружина завжди збирала в себе цілі роїська людей.

Але за цим затишним столиком я раптом відчув себе в нестерпному вакуумі, а може, як рибина в затхлій воді. Мені принесли білого італійського вермуту, солоденького питва, якого краще взагалі не пити. Але чим іншим я міг розважитися в такий пізній час?

Тільки тепер я несміливо глянув уздовж столиків. Народу в залі майже не було. В приміщенні панувала незвична тиша, звуки тонули в оксамиті важких червоних штор. І в цій тиші, наче велетенські павуки, мовчки плавали офіціанти, вправно балансуючи між столиків із таями в руках. Ця тиша чи не найбільша принада нічного столичного ресторану, бо теляча відбивна, яку я собі замовив, виявилась погано просмажена й тверда. Я випив ще вермуту й попросив принести віскі з льодом. Це допомогло. Віскі мовби розморозило мене й трохи зігріло. Я з полегкістю зітхнув. У таку мить прокидається уява, сонно стріпнувши тоненькими голубими крильцями над гладінню думок. Але цього разу навіть уява не прокинулась, їй завадив офіціант, який підійшов до мого столика й чемно вклонився:

— Вас запрошують до себе оті товариші, товаришу Манев.

— Хто?

— Великий Жан і його компанія. Вони за довгим столом.

— Жан дуже п'яний?

— Та ні, тверезий.

Я збентежено зітхнув. Ситуація ускладнювалась. Великий Жан — мій кравець. Його називають Великим Жаном, бо є ще й Малий Жан, запеклий приватник. Власного кравця безкарно ще ніхто не ображав, а якщо хочеш добре вдягатися... Великого Жана в столиці мають за одного з найкращих майстрів. У нього завжди можна дістати відріз модної тканини — все найкраще він ховає «про запас», а потім розподіляє серед постійних клієнтів, на власний вибір і смак. І коли я випадково потрапив у число його обранців, то мусив пам'ятати про це.

— Перекажіть, що я охоче скористаюся з його запрошення, — відповів я.

Доївши оту тверду телятину, я похмуро подався розшукувати компанію ушавленого кравця. За столом Великого Жана зібралось чоловік десять — найпалкіші прихильники його таланту. Побачивши мене, Жан підвівся, поважний і стрункий, але досить кумедний у своєму блідо-бузковому костюмі. Цей чоловік, що з таким смаком одягав інших, сам себе не вмів до пуття вдягти.

— Рекомендувати немає потреби, — сказав про мене Жан. — Ви його всі знаєте.

Навряд, подумав я роздратовано, вмоцнюючись на почесному місці поряд із кравцем. Я не естрадний композитор, на якого моляться дівчата з наймодерніших кафе. Але за столом виявилось і кілька знайомих, люди середньої руки: режисер студії анімалістичних фільмів, молода барменка та ще двоє десь бачених чоловіків. Як тепер ведеться, в товаристві було більше жінок, та й почували вони себе значно вільніше й краще, а випите лише розв'язало їм язика. Мені раптом здалося, що навіть гостре лезо самотності не таке страшне, як надміру балакуче товариство напідпитку, але зрештою я не міг сказати нічого поганого про жодного з них.

Могло ж бути й гірше, якби, скажімо, ці люди добряче набралися й базікали про автомобілі чи футбол. А вони обговорювали якісь фільми, хоча й досить нудні. Мені щастить на такі зустрічі, непотрібні знайомства та марно згаяні вечори, за які я часом роками шкодую. Я сидів і намагався не підводити очей, дивитись тільки в свою

чарку, не втручатися в балачки, не всміхатись і взагалі не виявляти цікавості ні до кого й ні до чого. Я відверто нудгував. Можливо, цей вечір так непомітно й минув би, і я згодом про нього просто б забув, коли б не та подія... Але вона сталася трохи пізніш, а в ту хвилину, зпудьгований і лихий, я навіть ні про що не здогадувався. Тільки сидів і потайки зиркав під манжет, а годинник цокав собі, акуратно відбивав час, байдужий до мене й до чужої мені компанії. Я ще довгенько нудгував, аж поки впевнився, що врешті настала та пора, коли можна встати й попрощатись. Великий Жан сподівався від мене чогось більшого, я це відчував, але не міг із собою нічого вдіяти. Ну, що ж, доведеться надіслати йому запрошення на прем'єру якоїсь опери чи балету, щоб хоч трішки спокутувати перед ним свій гріх: Великий Жан обожнював усілякі прем'єри.

Я таки вибачився й пішов. Надворі похолоднішало, вітер шарпав над містом руде ганчір'я хмар, і бані собору теж поруділи, ледь видимі на тому каламутному тлі. Площа спала, ніде не видно було ані душі, тільки пам'ятники бовваніли в непевних сутінках ночі. Я приїхав без піджака й змерз, тому одразу ж попрямував до машини, ввімкнув мотор, та тільки від'їхав, як нараз відчув, що на задньому сидінні хтось ворухиться. Я загальмував, аж машина пішла юзом, і глянув назад, чекаючи неминучого удару загорненою в ганчірку трубою. Але удару не було. З заднього сидіння на мене дивилась перелякана жінка з довгастим блідим обличчям. Я спересердя закричав:

— Що ви тут робите?!

Я не так розівлився, як застидався власного страху. Хоча й розізлитися мав за що: з якої речі вона розсілася в моїй машині? Жінка злякано відповіла:

— Я на вас чекала. Але ви так раптово завели мотор...

— Що вам треба?

— Ви мене не впізнаєте? — спитала вона здивовано.

— Не впізнаю. Я вас уперше бачу! — досить грубо відповів я.

Звичайно, я дещо перебрав, з молодими дівчатами личить розмовляти чемніше. А дівчина була й справді молода — років на двадцять, хоча й досить занехаяна й не дуже чепурна.

— Ми ж із вами сиділи в одній компанії... Ви ще й глянули на мене кілька разів.

Дурниці! Я на неї уваги не звертав. А якщо випадково й дивився, то не помічав. І взагалі я ставлюсь упереджено до ресторанних дівчаток, отих юних розмальованих красунь, з якими не кожен вантажник позмагається в пияцтві. Та й спробуй-но розгледіти таких дівчат — за хмарою цигаркового диму однаково нічого не побачиш.

— Ну, гаразд. Але все-таки лізти в чужу машину...

Я вже охолов, лишилось тільки легке роздратування.

— Я чекала на вас, — мовила дівчина. — Коли ви зібралися йти, я вийшла з ресторану, але вас іще довго не було. Я змерзла, тоді дивлюсь — дверцята відчинені...

— А хто вам сказав, що це моя машина?

— Ніхто... Іншого «пежо» тут немає.

— Гаразд. А що ви хотіли? Скажіть, будь ласка, якщо, звичайно, вас не шокують мої слова.

Але ресторанній дівці навряд чи дошкулить така іронія. Моя пасажирка тільки закліпала й нехитро відповіла:

— Я хотіла, щоб ви мене підвезли. Вже пізно, й трамваї не ходять.

Авжеж. Причина поважна. Але на подібний гачок клюють або зовсім юні карасі, або ж значно старші за мене.

— А вам куди?

— За Центральну в'язницю, — серйозно сказала вона.

Ну й напрямок!.. А коли це не жарт? Пішки далеченько, та ще й у такий пізній час. Попотьопавш...

Тепер просив уже я:

— Люба дівчино, зрозумійте ж і мене... Я не зовсім тверезий. Іхати під чаркою аж туди... А якщо мене спинить автоінспектор? Відбере права!

— Але ж ви однаково їдете? — здивовано мовила вона.

— Я поїду бічними вуличками.

— А-а! — Дівчина покірливо простягла руку до дверцят автомашини. — Тоді що ж...

Уже згодом, коли ця людина стала часткою мого життя, ота її покірливість болісно ранила мені серце й нерви. Я гукнув:

— Стривайте! Куди ж ви так ураз!

— Не турбуйтеся...

— Я вас підвезу до найближчої стоянки таксі.

— Не треба.

І вилізла на тротуар. Вона здалася мені такою нещасною й стомленою, що я теж виліз і побіг услід. Вона йшла похитуючись, і коли я її наздогнав, щоки в неї були мокрі. Я завжди був трохи черствий, така вже моя вдача,

але не можу бачити жіночих сліз. Та й випадок виявився складнішим: помиливсь, вирішивши, що ця дівчина — одна з отих ресторанных фей. Мені стало соромно.

— Коли не маєте грошей на таксі, я вам охоче позичу. Ви що, жартуєте — пішки в таку далеч!

— Ні, ні! — вигукнула дівчина й повторила: — Ні, ні!

Ще й горда, подумав я. Якби вона не плакала, я б знову сказав їй щось лихе. Коли така поважна пані, то якого дідька лізеш до чухиж машин!

— Добре, — згодився я. — Ходітьте, я вас одвезу. Тільки не рюмсайте!

Я пішов, а коли по якійсь хвилі озирнувся, дівчина стояла до мене спиною й навіть не думала йти. Вона так напружено дивилася в небо, що, здавалось, ось-ось махне крилами й полетить. Враження було несподівано сильне, аж я відчув страх: коли б її не підхопив вітер. Такою легенькою й безтілесною здалась вона мені в ту мить.

— Ходітьте ж! — вигукнув я нетерпляче.

Вона обернулась і слухняно пішла, та знову завагалася.

— Я боюсь... Боюся йти додому...

— Кого ви боїтесь?

— Матері... В таку пізню пору мати просто не пустить мене й на поріг. Та коли б і пустила, все одно. Ви не уявляєте, — сказала вона, — яка то погана людина... Бридкий звір!.. — Голос дівчини аж затремтів од відрази.

— А коли так, навіщо була вся ця комедія?

Її збентежили мої слова, вона закліпала очима й несподівано просто відповіла:

— Я подумала, що ви... запросите мене до себе.

Зараз мені важко відтворити всю гаму почуттів, що заповнили мене в ту хвилину. Але злості в моєму серці не було, не було й розгубленості чи страху. Мене ніхто не образив і не вдарив трубою по голові. Та й спокушати ніхто не думав. Якась невпевненість відчувалася в усьому її естві: дівчина стояла на темному асфальті, поганенько вдягнена, легка, й вітер закручував її платтячко навколо худеньких стегон. Вона не соромилася своїх слів, але безсоромною цю дівчину теж ніхто, мабуть, не зважився б назвати; виходило якось так, наче оті слова вона щойно казала не мені, а подрузі чи рідній тітці. Певно, тоді й народилась у моєму серці жалість чи якісь інші не дуже зрозумілі мені почуття, незвичні й водночас природні. Я зітхнув, помовчав і буркнув:

— Ну що ж, ходітьте... Не ночувати ж вам отут.

Обличчя її нараз проясніло, а сльози неначе вітер стер. Ситуація була значно безневиннішою, ніж я досі уявляв, але водночас і складнішою. Та я вже й не думав ні про що. Широ кажучи, хто може по-справжньому збагнути нинішніх дівчат, коли вони й самі себе не дуже розуміють!

— Вас як звуть?

— Доротея...

— Гаразд, вельмишановна Доротеє, — сказав я. — Мене ви знаєте краще, ніж я вас. Хоча б прізвище й марку автомашины. А моєї жінки ви не боїтесь? Чи не видере вона вам очі, коли я вас приведу?

— Ви розлучений, — відповіла вона. — І нікого не маєте.

— А це хто вам доповів?

— Коли Жан послав по вас кельнера, то багато чого нам розповів... Ні, ні, тільки хороше! Він казав, що ви трохи важка, але добра людина.

Авжеж, про це я мав би й сам здогадатись. Але дівчина була теж не така тупа, як здалося мені на перший погляд. Усе зважила до найменших дрібниць — я тільки дивувався. Та чи не переслідує вона, хай навіть підсвідомо, якоїсь дуже хитрої й далекосяжної мети? Я добре знав лише одне: вона не хитрує й не прикидається телятком. Коли бути щирим до кінця, сьогоднішня молодь не знає багатьох наших комплексів, тому їй не треба вибріхуватись і вести подвійну гру.

Ми сіли в машину: я за кермо, Доротея на задньому сидінні. Скорочувати дистанції я не хотів. Якщо ця дівчина хоч підсвідомо хитрує, думав я, то з того нічого не вийде. Вона принишкла десь за мною в самісінькому кутку, я за всю дорогу не побачив її в дзеркальці, навіть не почув. Чи не заснула? Нічого дивного в тому не було б, адже минала третя година ночі, а ця ніч для неї була нелегка, попомучилась бідолашна, поки впіймала на гачок такого карася, який мав себе за дуже досвідченого... Та що б то не було, а я почував себе непогано. До того ж я взагалі люблю їздити лабіринтом нічних вулиць та порожніх площ, коли вітер ганяє асфальтом тільки п'яниць та жмутки брудного паперу. Люблю слухати впевнений ритм циліндрів і відчувати ніздрями теплий дух, що шириться по кабіні, мов живильний озон. Постелю їй на дивані в холі, вирішив я. Я не дуже ризикував — у найгіршому випадку вкраде котрогось чорного дерев'яного

ідола, що їх мені привіз із Африки старший брат. Дорогою мене непокоїло інше: як непомітно проскочити в ліфт, як потім швиденько відімкнути двері. І не через те, що боюся сусідів, просто ця юна леді не дуже пасувала до моєї сивини. А, бува, ліфт уже не працює? Доведеться хекати пішки й слухати булькання випитого в ресторані італійського вина. Я мешкаю на чотирнадцятому поверсі, далі самі хмари та чертоги добре вгодованих і ледачкуватих муз.

Але ліфт іще не встигли вимкнути, мої побоювання були марні. Ми благополучно піднялись на чотирнадцятий поверх і непомітно шаснули в двері.

— Світло в кімнатах чомусь горить! — здивувалася Доротея. — Хто його ввімкнув? Чи не повернулася ваша дружина?

Я пожартував:

— Не лякайтеся, перший удар беру на себе.

В холі яскраво горів торшер, і я нарешті роздивився дівчину. В Доротеї була досить дивна хода — легка й водночас мовби скована: так ходять чайки та голуби, мережачи мокрий пісок понад берегом. На ній була дешевенька світла спідничка та чорний жакет, хтозна-відколи не прасований, ноги голі, незважаючи на холодну ніч, у руках не мала нічого — навіть примітивної сумочки, щоб покласти хусточку або ключі. Кишень у жакеті я теж не помітив. Справді, мов та божа пташка з дитячих пісень.

Доротея несміливо пройшлася холом і знову повернулася до дверей.

— У вас так гарно, — сказала вона.

— Не дуже.

Це й справді так — нічого особливого. Я взагалі байдужий до унікальних меблів та всіляких дорогих речей, до того ж багато чого забрала з собою моя колишня дружина, бо все найкраще вона купувала сама й мала на нього цілковите право. На стінах лишилося кілька гарних картин, під ними рояль та чудовий віденський килим ясно-оранжевого кольору, який спершу страшенно мене дратував. Цей килим теж придбала моя дружина, та ще й не просто так, а за валюту, хоча тоді ми вже з нею фактично не жили. Вона твердила, що килим дуже пасує до кольору стін, — типово жіноча логіка: жінка здатна пошити собі дороге яскраво-синє пальто, якщо випадково купила синю сумочку. А коли б спитали мене, то цей килим найдужче

пасує до чорного рояля, своїм ніжним тоном підкреслюючи його старовинну струнку красу. Доротей підійшла до інструмента й обережно його відкрила. Клавіші місцями були пощерблені й руді. Вона спитала:

— Це ваш рояль?.. Я хотіла сказати! це рояль, за яким ви працюєте?

— Авжеж.

— Він же старенький...

— То дарма.

Вона підвела на мене прояснілі очі. Пригніченого виразу в них уже не було, дівчина поводитилась цілком спокійно й природно.

— Заграйте що-небудь,— попрохала вона.— Хоча б невеличке... Тільки своє, звичайно.

— Навіщо це вам?

— Хочу збагнути, хто ви є... Щоправда, я не дуже розуміюся на музиці. Та це не головне.

Мене розібрала цікавість. Бо що може почути в звуках таке ото ресторанне дівча, хай навіть і трохи дивне та симпатичне? Але від жінок, наскільки я встиг переконатися, можна чекати всього. Як-от від моєї колишньої дружини. Вона покинула мене без жодних на те підстав, принаймні так здається мені. Пішла, та й годі, навіть без банальних сварок та обов'язкових у подібній ситуації сліз. Немає в світі жінки, яка не зробила б чогось безглузлого й непоправного бодай раз на своєму віку. Ми з нею таки попосушили голови, шукаючи елементарних причин, достатніх для скасування шлюбу. Можливо, вона вже й пошкодувала, що так нерозважливо вчинила, але ця жінка належала до тих людей, що ніколи не вертаються з півдороги назад. На процесі їй стало погано, але вона таки висиділа до кінця, лише в скверіку розплакалась. Я вдав, ніби нічого не помічаю, зробив це просто так, задля власного спокою. Я не дуже шкодував, хоч і кохав її й досі, а разом прожиті роки лишили в моєму серці глибокий слід. Це сильна й владна жінка, яка весь час накидала мені свій стиль життя. Я просто задихався в тому артистичному безладді, в якому минали наші дні. І коли ми розлучились, я полегшено зітхнув, навіть якийсь час після того працював продуктивніше, і хтось із критиків відзначав, що мій талант небачено розквітнув.

Поклавши руку на рояль, Доротей чекала. Я невпевнено проказав:

— Дуже пізно... Сусіди сплять.

— А ви тихенько! Щоб ніхто не почув.

Я завагався. Два дні тому я закінчив одну річ, а не мав уявлення, як вона звучить. Я умисне поклав її на дно шухляди, далі від власних очей і рук, щоб трохи відлежалась. Але працював я над нею легко й не без внутрішнього вогню, а це щось та означало, хоча в своїй роботі я більше покладаюся на загальний рівень культури та роками шліфований стиль, ніж на непевні спалахи творчого натхнення. Покладатися на самий талант — це однаково, що розраховувати на вітер, їдучи без бензину в авто.

— В такому разі сідайте,— згодився я.

— Де я можу сісти?

— На ваш вибір і смак.

Доротея вместились на табуреті, сіла якимось бочком, наче зазимкувата синиця, та я про неї забув, щойно торкнувся пальцями клавіатури. Те, що написав удень, я завжди програю ввечері. Критично я можу себе оцінити або вночі, або ж похмурої дощової днини, коли світло розсвітається й не мерехтить, а все довкола мовби нишкне й слушає.

І тепер, стежачи за лейтмотивом, я знову відчував оте внутрішнє тепло, що не полишало мене під час творення. Я захопився й мимоволі зіграв до кінця, в чомусь уподібнившись тим віршомазам, що хмеліють од власних рим і не можуть вчасно спинитись. Тільки зігравши фінал, я схаменувся, що сиджу тут не сам. Аж тоді глянув на Доротею. Вираз її обличчя втішив мене, але я спробував приглушити в собі те почуття дешевої самовдоволеності:

— Подобається? Чого ж ви мовчите?

— Дуже подобається! — захопилась вона.

— А знаєте, як я цю річ назвав?

— Знаю,— Доротея не зводила з мене очей.— «Кастільські ночі».

Навряд чи вона дужче б ошелешила мене, коли б просто підхопилась і вкусила за ногу. Бо річ називалася саме так. Але це знав тільки я й ніхто крім мене: я ще нікому про це не казав, навіть не встиг поставити назву в зошиті. Тепер я сидів, злякано вирячившись на неї, й тупо мовчав, наче переді мною була не людина з плоті та крові, а мара. Я не швидко спромігся на слово:

— Хто вам сказав?

Доротея здивувалась:

— Ніхто... — Тепер уже я не зводив із неї погляду, на-
тужно морщачи лоб, а вона несподівано рівним голосом
пояснила. — Я не зовсім така, як інші люди. — Їй за хви-
лину додала: — Я божевільна...

2

Мене вже не назвеш юнаком, хоча й дідом назвати важ-
ко: восени мені пішов сорок перший рік, що дехто вва-
жає останнім порогом зрілості. Але на вигляд мені можна
дати й усі сорок три, бо моя чуприна почала рано сиви-
ти, а на запалих щоках окреслилися два досить глибокі
ривчаки. Цьому сприяла й моя відлюдкувата вдача, хоча
в душі я не такий-то й сухар. Я непогано вихований і
по-своєму люб'язний, умію розмовляти з людьми, мені
притаманне й чуття гумору, а надміру серйозний вираз
обличчя ніхто не владний поставити людині на карб. Ме-
не мають за найкращого фахівця в галузі музики для кі-
нофільмів. Хвалитися тут, може, й нема чим, але це звіль-
няє мене від матеріального клопоту. Я написав і кілька
серйозних речей, деякі з них здобули популярність.

Склад розуму в мене практичний і гнучкий, крім му-
зики, цікавлюсь космогонією та фізикою небесних тіл, на-
віть математикою, яка є основою всіх людських знань.
У природі панує гармонія: це її перший закон. Коли в
якомусь явищі не бачив гармонії, то це означало одне, —
що я не збагнув його природи. Або ж навпаки: що воно
недовершене чи ненормальне.

Це я кажу, щоб стало зрозуміліше, що я думав і від-
чував тоді. Але я вже давно не хлопчик, тому швидко себе
опанував і вдавано байдуже промовив:

— Звідки це ви взяли, ніби ви не схожа на інших?
Висловитися люб'язніше я просто не міг.

— Це давно доведено, — неохоче відповіла вона.

Доведено... Хай я нестерпний сухар і грубіан, але не-
тактовності мені ніхто не закинув би. Я більше ні про
що не спитав — не наважився. Доротея зрозуміла мій
стан.

— У мене власного дому немає, — пояснила вона. —
Я живу в будинку для божевільних... Тому й попросила
вас підвезти мене туди.

— Невже ви втекли з того будинку?

— Та ні! — трохи образилася Доротея. — Не втекла.
Я повертаюсь туди тільки на ніч, а вдень працюю.

Для мене це було ще одне відкриття: постійна прописка в божевільні!.. Я спробував якось осмислити її слова. Звичайно ж, її хвороба зовсім не важка. Та й хіба мало таких напівбожевільних людей живе разом з нами? Вони є навіть серед моїх колег. Щиро кажучи, я досі не помітив у цієї дівчини жодних виявів якоїсь дисгармонії чи порушення логічних зв'язків. Більше того: божевільним тієї ночі можна було б назвати швидше мене.

— Хто вас лікує? — спитав я.

— Доктор Юрукова.— Вона раптом пожвавішала й глянула мені в очі.

— А таке з вами часто буває? Ви часто ночуєте не там?.. Не в тому будинку?

— Та ні... Не дуже. Й доктор Юрукова ніколи не дорікає мені за це. Хоч іншим лікарям це не подобається. Є там один, доктор Стрезов. То він бурчить: у нас клініка, а не пансіонат...

Певно, я надто довго мовчав, бо Доротей знову порушила тишу:

— Авжеж, передусім повинна бути дисципліна... Але мені часом уривається терпець. А доктор Юрукова й це вважає методом якоїсь терапії...— Доротей замовкла й після паузи додала: — Кожному хочеться бути не гіршим за інших...

Я не знав, що сказати. Очі в неї були спокійні і ясні, міркувала вона цілком логічно, нанизуючи слова в стрункий разок. Невже ця дівчина просто глузує з мене, раптом подумав я, але одразу ж відкинув і це припущення.

— То ви не схожі й на тих?.. Я маю на увазі хворих.

— Це справді так. Хоч у мене й бували напади роздвоєності. Та я навіть під час нападу не втрачаю відчуття, де кінчається реальне й починається хворобливе й уявне.

Я зрозумів, що їй дуже неприємно про це говорити, бо вона враз посмутніла й згорбилась на своєму стільці, а тому спробував змінити тему розмови:

— А хто вас познайомив із тим кравцем? Ви давно знаєте Великого Жана?

— Та ні, сьогодні вперше побачила.

— З ким же ви прийшли? З якимсь його другом?

— Я прийшла сама.

— Не розумію...

— Прийшла сама,—повторила Доротей.— Часом хочеться побути серед гарно вдягнених людей, у гарному й затишному місці, як отой ресторан. І тоді мені здається, що

я теж така: вродлива й нормальна... Авжеж, я дуже добре усвідомлюю, що людина мусить тримати себе в рамках і не переступати певної межі. Але тут я неспроможна стриматися, хоч хай там що, тому й досі не вважаю себе за цілком нормальну людину. Сьогодні теж. Я просто зайшла й підсіла до найбільшої компанії. Й кожен вважав, що я прийшла з кимось іншим. Звичайна річ.

— Хтозна... — пробурмотів я.

— Незвичайна для такої вихованої людини, як ви. Моє становище зовсім інше: небо й земля. Тому я й залізла до вашого автомобіля. Іншого виходу не було.

— Розумію, — сказав я, цього разу вже цілком прихильно. Помовчавши, я запитав: — А все-таки, як ви вгадали назву моїх «Кастільських ночей»?

— Не знаю, — якось неохоче відповіла вона. — Мені часом і самій не все зрозуміло з того, що я роблю. Та чи так то воно й потрібно?..

«Вона більше нічого путнього мені не скаже», — подумав я і трохи роздратовано кивнув:

— Добре. Спатимеш отут, у холі. Постелешся сама. Подушки та простирадла в отій шафі.

Її збентежив мій несподівано різкий тон, але разом з тим начебто й заспокоїв. На обличчі в неї відбивалася кожна думка й кожне почуття, з нього можна було все прочитати, майже все. Сьогодні в неї не вимагали платні за ночівлю — ось чому її втішав мій грубуватий і недружній тон.

Я пішов до своєї спальні, але ще довго лежав, неспроможний заснути. Люди з такою гідною подиву інтуїцією трапляються не щодня, і я, втупившись у стелю, марно силкувався пояснити це собі. Так, у мініатюрі, яку я їй сьогодні грав, і справді є щось іспанське, але характеристика надто невиразна й хистка, доступна хіба що справжньому фахівцеві. Однак чогось «кастільського» там не знайшов би й фахівець, бо я ніколи не був у Кастілії. Мадридські ж ночі я проводив у ресторанах і кабаре, як усі нормальні туристи, жодного разу не згадавши про небо та зірки. Бо чого б це я мав про них думати? Чим ті зорі відрізняються від софійських зірок? Чи від паризьких? І чим їхні ночі кращі від наших ночей? У цьому стандартному світі з його стандартними нічними закладами та напоями все знівелювалось, усе перемішалось в один великий загальний коктейль. Мені вже важко згадати, чим відрізняється «Віа Венето» від «Шанз Елізе»,

з роками я навіть утратив інтерес до подорожей, хоча колись невтомно мандрував.

Тоді я раптом згадав одну таку туристську подорож. Невже я бачив справжню кастильську ніч? Можливо, ідея написати оцю мініатюру й народилася саме тієї ночі, а я про це просто забув.

Ми їхали з Ескоріала машиною нашого торгпредства. Сонце щойно зайшло, небо швидко темніло, понад шосе вряди-годи пропливали невизначні в сутінках обриси будиноків та заміських вілл, і майже кожне вікно вже світилося. Й ресторан, до якого ми звернули, більше нагадував маленький занедбаний трактир: столики непокріті, на підлозі риб'ячі голови та кістки, розтопані хвостики креветок і всілякі недоїдки. Крім кількох шляхових робітників — хлопців у комбінезонах і жовтих касках, — жодного відвідувача не було, та й ці товклись коло бару: вони вже випили по пляшці вина, але поводитися на диво стримано, що зовсім не відповідало моїм уявленням про Іспанію та її синів. Причиною такої поведінки могла бути лише барменка, жінка не дуже молода, повновида й рудоволоса: подібних іспанок я теж не зустрічав, барменка дужче скидалась на німкеню. Ми саме стояли біля дверей, вагаючись: їхати кудись далі чи повечеряти тут, — коли почувся дзвінкий жіночий голос:

— Прошу заходити, панове!

Четверо іноземців разом — то вже щось: власниця ресторану вийшла з-за стойки нам назустріч і повела до столів, поклавши край усім нашим ваганням. Працівник торгпредства запитав:

— Чи не можна сісти надворі?

— А чого ж! — усміхнулася жінка, окинувши поглядом кожного з нас. Вона була трохи зизоока, але ця вада аж ніяк не спотворювала її. — Хоча в приміщенні пахне ковбасами, а там навпаки: бензином.

Але ми таки вийшли надвір, де ще раніше помітили заляпаний пташиним послідом столик. Господиня змела послід не дуже чистою ганчіркою, але потім принесла гарну паперову скатертину й прикрила нею всі гріхи. Ми замовили хересу, міцного духмяного вина, що кольором нагадує коньяк і виблискує проти світла. Господиня подавала вино, врочисто тримаючи красиву пляшку на таці. Певно, шанувальники цього дорогого напою заходили до ресторанчика не щодня.

— Найкраще, що в мене є! — не без гордоців промовила донья Пелайя.— Смачного вам, панове!

Це чудовий напій — справжній іспанський херес. Кінчивши пляшку, ми замовили ще одну; тоді донья Пелайя принесла нам і якоїсь кров'янки: ковбаси, схожої на суху кишку, повну сажі та хробаків. Я трохи покопирсався в ній виделкою — просто так, із цікавості. Те диво навіть не пахло кров'янкою з моїх дитячих різдвяних свят. Ми сиділи, мовчки втупившись у чарки. Надворі стало зовсім поночі, навіть місяця не було. Я глянув на небо і вперше побачив яскраві кастильські зорі. Саме так. Але мелодію, яку поклав на ноти аж тепер, навіяли мені не ті кастильські зорі, а золотаве вино, незрівнянний запашний херес.

А коли так, то звідки ж такі самі асоціації могли народитись у голові цієї незнайомої мені дівчини? Вона й справді не обдурила мене, бо не складає собі звіту, що діється в її голові. Якщо людині бракує котроїсь клепки, то від такої людини можна сподіватись усього. Що ж у тому дивного?

Я нарешті заснув, а коли вранці прокинувся, Доротеї не було. Я на мить подумав, що все це мені привиділось уві сні, але Доротея в поспіху застелила диван покривалом навиворіт. Отже, вона тут була. Я уважно розглянувся: чи не лишила десь хоч записки, але не знайшов нічого. Я махнув рукою й вирішив прийняти душ. На серці було незвично тоскно. Ось чому не слід говорити надто відверто з незнайомими людьми — щоб не пошитись у дурні. А я вже не раз потрапляв на такий гачок і потім щоразу гірко каюся.

3

Так минуло три дні, а якщо казати точніше, — три дивних дні. Я сто разів зарікався не думати про ту божевільну дівчину, але так і не зміг: було таке відчуття, ніби вона вийшла на хвилинку і ось-ось повернеться. Я сам себе не впізнавав. Раніше я, скажімо, ніколи не помилявся при перемиканні швидкостей у машині; йдучи на концерт, ніколи не забував пов'язати краватку, а тепер траплялось і те, й те. Якось навіть мало не ввалився серед ночі в квартиру колишньої дружини: схаменувся вже в останню мить. Усі хвороби заразні, в тому числі й ревматизм, як свідчить автор однієї популярної гуморески. Коли це й справді так, то нічого дивного не сталось...

В суботу я знову поїхав у нічний ресторан. Цього разу мене вигнало з дому не відчуття безпорадної самотності, як тоді, просто сів у машину й поїхав. І знайшов той самий стіл, що й минулого разу. Але в залі сьогодні було багато людей, і глухий гомін хвилями здіймався під стелю, прикро ріжучи слух. Я ще як слід не усвідомлював, чому я тут, чому сиджу сам за цим столиком. Однак сидів і думав про те, як би повівся, коли б раптом побачив її в прямокутнику скляних дверей, без панчіх і в тій старенькій спідничці. Напевно, встав би й тихенько вислизнув чорним ходом надвір. Від такої розсудливої людини, як я, можна сподіватися чого завгодно.

Я нічого не пив, а вдома ще раз тихенько програв свої «Кастільські ночі». І нічого путнього в них не знайшов, можливо, через те, що був не в гуморі. Багато гарних місць, але якісь вони беззмістовні. Навряд чи це було так, адже справжня краса не може бути беззмістовною, та я не дошукувався причин.

У понеділок я подзвонив Юрукові. Досі я про неї й не чув, навіть тепер не здивувався б, якби мені відповіли, що такої лікарки взагалі немає на світі. Але вона зняла трубку й назвала своє ім'я. Її грудний голос видався мені надто спокійним і врівноваженим, аж мене охопив якийсь підсвідомий страх: я мало не повісив трубку. Що я їй скажу? Кожна моя фраза здається лікарці фальшивою й недорікуватою, і від правди нікуди не втечеш. Я покладався тільки на авторитет власного прізвища.

— Я вже знаю про вас,— цілком невимушено відповіла лікарка.— Доротей мені дещо розповіла... Звичайно, можете зайти до мене в інститут.

Жителі столиці добре знають цей старий похмурий будинок із загратованими вікнами. Я колись і сам тут був: один алерголог прописував мені якісь процедури. В затінку розлогих дерев, серед кущів та газонів тоді ходили хворі, холодні й неприступні для своїх і чужих, мов далекі галактики. Ці справді божевільні люди жили в атмосфері уявних світів, наче вельми поважні, але добродушні діти. Я був тоді такий вражений побаченим, що вдруге на ті протиалергійні сеанси не пішов. Навіть сьогодні, сидячи за кермом, я відчував у душі якийсь неспокій.

Та біля брами інституту я враз пригальмував, сам собі не вірячи. Кругом стояло й рухалося безліч усіляких автомашин, приватних і службових, неначе кількість душев-

нохворих людей у місті різко зроста. Добре, хоч вахтер нікого не спиняв. На території височів новий корпус клініки, непривабливий і нудний, схожий на всі оті «сучасні» споруди, що безнадійно старіють іще до свого відкриття. Я довго й марно розпитував, як знайти потрібний мені кабінет, шастаючи по всіх поверхах, а людське вировище в коридорах нагадувало якусь неймовірно пістряву карусель, шалено розкручену й водночас діловиту: кожен кудись поспішав... Особливе враження справили на мене хворі — заклопотана маса одноманітних сірих піжам, неначе то були не люди, а отара овець, яких мали тільки обстригти й негайно випустити. Серед них бігали лікарі з авторучками, ніхто ні з ким не вітався й ніхто нічого не знав.

Чи то я став такий вразливий, чи світ змінився до невпізнання, поки я легковажно бринькав на роялі?

Нарешті якась опасиста санітарка показала пальцем через плече. На дверях не було ніякої таблички чи бодай номера, я постукав і ввійшов. Кабінет виявився несподівано маленьким, у ньому ледве вміщалося два стільці, лікарський тапчан та якесь присадкувате одоробло, що мало правити за стіл. До того ж воно було абияк пофарбоване білою емаллю, мов старий сервант, що доживає віку на кухні.

Лікарка сиділа за цим столом, гортаючи якісь папери, а поряд височів, як вартовий в іржавих обладунках, важкий балон, певно, з киснем. Від того безкінечного блукання коридорами я геть очманів, тому в першу мить навіть не встиг до пуття роздивитись лікарку, лише знічено пробелькотів, що мені потрібна доктор Юрукова. Вона кивнула на стілець, але я туди не зміг протиснутися й сів на тапчан під стіною. Це мовби додало мені сил, і я нарешті уважно глянув на лікарку. Вона мала років п'ятдесят, обличчя в неї було кольору старого воску, хоча жодної зморшки я не помітив, немовби переді мною сиділа ще не викінчена лялька з лондонської галереї воскових фігур. Це враження посилював по-дівочому високий бюст лікарки, ідеально закруглений і пружний, але також неприродний, особливо коли зважити на її вже немолоді літа.

Юрукова відкинулася на спинку стільця й несподівано посміхнулася. Та посмішка видалася мені нещирою і лихою, хоча тепер я добре розумів, що для такого висновку не було жодних підстав. А я думав, що потрапив у хитре сильце, яке вони з Доротеею кинули мені під ноги.

— Страшного я вам нічого не скажу, товаришу Манев,— озвалася вона.— Тож хвилюватись особливо не треба.

— Звідки ви взяли, що я хвилююсь? — стриманно запитав я.

— Це видно. І то ще не все: я бачу у вас певні симптоми неврозу.

Я роздратовано перебив:

— Даруйте, я прийшов не лікуватися.

— А що вас привело, коли ваша ласка?

Тепер уже я не знав, що казати: розмова явно почалася не в тому ключі. Вона уявлялась мені більш інтимною й невимушеною. Я й на думці не мав, що сам викликав такий різкий початок, а нам ще й заважали всілякі пацієнти та лікарі, які раз по раз рипали дверима, розшукуючи не знати кого, неначе в цьому інституті ніхто не мав постійного місця. Я сказав:

— Мені хотілося розпитати вас про Доротею. Довідатися про її стан. Звичайно, коли це не суперечить вашим приписам і не зашкодить вам або їй.

— Аніскільки. Жодних таємниць,— відповіла Юрукова.— А що, Доротея нагнала вам страху?

— Мені-і? — я прибрав незалежного вигляду.— Як би то вона могла?

— Навіть отоді, в машині?

— Невже вона вам усе розповіла?

— Звичайно.— Лікарка поклала руки на стіл.— Ви повелися з нею дуже тактовно. Як людина й справжній джентльмен. Тому я нічого від вас не приховуватиму, для цього немає жодних підстав... Зараз Доротея практично здорова. Я лікую її вже років п'ять або шість, раніше в неї траплялися слабо виражені напади шизофренії... Щось на зразок ідей-фікс. Тоді вона починає уявляти себе героїнею якогось роману: Іриною з «Тютюну» чи там Козеттою... Останнього разу це була Таїс, і в тому трансі, на жаль, вона перебувала досить довго.

— А тепер?

— Уже півроку я нічого не помічала.

— Добрий знак?

— Звичайно... Але докладніше я вам іще розповім...

— Від чого це в неї?

Юрукова швидко й гостро глянула на мене й одразу потупила зір, я навіть не був певен: встигла в мені щось

розгледіти чи то вона просто так. Але на серці мені чомусь похололо.

— Гаразд,— неохоче промовила лікарка,— я вам і це розповім. Буде краще, коли ви знатимете все... В дитинстві Доротея пережила два потрясіння. Коли їй минав одинадцятий рік, загинув батько: його переїхала машина буквально в неї на очах. Мати вийшла заміж удруге, й це для Доротеї були роки нових тортур. Її забрав до себе дядько, рідний батьків брат. А коли їй минуло тринадцять, той-таки дядько зазіхнув на її дівочу честь. Уявляєте? Зовсім юне дівча...

Лікарка замовкла, і я несподівано побачив зморшки в неї під очима та коло губів. Яка ж бо й справді бридка історія, подумав я, картаючи себе за недоречну цікавість.

— Але, як на мене,— докинула згодом вона,— це не єдина причина захворювання. І не головна, хоча все так тісно переплелось... Фактор спадковості теж відіграв тут не останню роль... Але тепер Доротея відчуває себе дуже добре, тьху-тьху-тьху, щоб не наврочити! Треба лише берегти її від усіляких потрясінь...

Лікарка вже не дивилася на мене, та я відчував, що все це вона казала не випадково: вона обережно застерігала мене.

— Чому тоді ви не виписуєте її з клініки? — запитав я.

— А куди вона подається? До того старого шкарбуна? Чи до рідної матусі?.. Це для неї проблема проблем. Намагатимусь якнайдовше тримати її коло себе. Поки що все гаразд, я переконала своє начальство, що Доротею не слід надовго відпускати з цих стін, бо вона є об'єктом важливих наукових досліджень: лікування працею чи щось на цей зразок... Але ж воно не триватиме вічно. Знаєте, я дуже боюсь, щоб оте її нове оточення не зумовило нових укладень. Аж млосно стає...

Мені й самому раптом стало трохи млосно. Чи не надто легковажно я вчинив, прийшовши до цієї лікарки? Яка нечиста сила штовхнула мене сюди? Я вже почав міркувати, як пояснити свій нерозважливий візит, щоб відступити з найменшими втратами, але Юрукова попередила мене:

— Ви мали щось мені повідомити?

— Так, так...

І я з перебільшеним ентузіазмом розповів Юруковій про той випадок, коли Доротея вгадала назву моїх «Кастільських ночей». Я скорше здогадався, ніж відчув, що розповідь не дуже її схвилювала. Та й не дивина, бо в моєму викладі випадок і справді скидався на безглузду вигадку.

— Нічого особливого в тому нема,— спокійно мовила лікарка.— Вона лише вгадала ваші думки. Спочатку я й сама витріщала очі, та згодом звикла до подібних чудес.

— А кажете, що все гаразд.

— Телепатія ще мало вивчена...— погодилась вона.— Доротея рідко вгадує, але часом може спантеличити навіть мене. Нічого дивного, якщо телепатія стане колись нормальним способом спілкування між людьми.

— Через тисячу років,— буркнув я.— Та Доротея навряд чи й чула про ту Кастілію...

— Вона перечитала багато книжок. Хоча я ще не даю їй романів, особливо таких, що можуть вразити її уяву. А так читає все, що трапиться під руку, навіть мої медичні книжки. В неї феноменальна пам'ять, стільки не знає навіть дехто з наших колег...— сказала Юркова.

— Сама тільки пам'ять іще не гарантує знань,— обережно заперечив я лікарці, але мого натяку вона не сприйняла.

— В неї не механічна пам'ять. А коли їй бракує логіки чи знань, на допомогу приходить інтуїція. Щиро вам кажу: надзвичайно цікава дівчина. І вдача в неї тверда.

Цього я найменше сподівався почути.

— Мені здалось навпаки... Вона нерішуча.

— Точніше було б так: не нахаба. Але слабохарактерною її теж не назвеш. Вона й фізично дуже витривала. З тим штампувальним пресом упорається далеко не кожен чоловік, а Доротея працює штампувальницею.

— Де?

— У механічних майстернях. Виготовляє деталі для якихось машин. Робота цілком нормальна, але я боюсь одного: що занадто монотонна й не потребує розумового напруження. Головне — треба завантажити мозок, і не химерами з низькопробних книжечок... Ви людина впливова, чи не могли б ви мені в цьому допомогти: влаштувати Доротею на якусь іншу роботу?

— А на яку?

— Скажімо, виготовляти іграшки для дітей. Або розмальовувати керамічний посуд. У неї дуже чутлива рука.

— Спробую,— відповів я.— Але їй про це поки що не треба казати. Щоб не плекала марних надій: бува, в мене нічого не вийде.

— Дарма, дарма. Зараз їй абсолютно байдуже, де працювати і яку отримувати за це платню. Гроші для неї ні-

чогісінько не важать, мов звичайні папірці. Доротея в побуті дуже непрактична.

— Я б не сказав! Того вечора вона чудово зорієнтувалася.

— То в неї своєрідний інстинкт. Коли розуму недостатньо, природа наділяє людину якимось особливим чуттям, часом абсолютно несподіваним. Серед моїх пацієнтів це не дивина, хоча я й сама не завжди можу науково обґрунтувати подібні явища.

Коли я виїхав на шосе, в голові мені трохи туманилось. Розмова з лікаркою просто опелешила мене. Невідчепливі слова бриніли у вухах, мов гомін набридливих жебраків, яких не зразу позбудешся. Я ввімкнув радіоприймач, ляскітливі марші було чути через три вулиці, але й марші не допомогли. Якщо Юрукова має рацію, то цього разу природа захистилася так, що доводиться тільки дивуватись.

4

Минув тиждень. Єдине, чого я позбувся за ці дні, було оте почуття безпросвітної самотності, що мучило мене колись. Я вже не був сам у своєму домі: разом зі мною тепер жила вона, невидима Доротея, скорше безтілесний дух, аніж еманация спогадів. Спогади надто дошкуляли мені, тому я всіма засобами гнав їх геть від себе, але натомість лишалося відчуття якоїсь непевності, мов димок од згаслого вогню. Я не відав, що це таке, звідки воно береться й чим живиться, те незбагненне відчуття. Тягар невиконаного обов'язку, гіркі докори за мимовільний гріх, муки нечистого сумління?.. Мені навіть тепер бракує слів, а тоді я чимраз частіше ловив себе на тому, що подумки сперечаюся не знати з ким — чи не з самим собою. Що змінилося за ці дні? Нічого не змінилось, лише Доротея порушила мою самоту. І від такої дивної абстракції на душі в мене ставало зовсім кепсько.

Якось уночі, мордований безсонням, я спробував пригадати її обличчя чи хоча б колір очей. Марно. Я нічогісінько не пам'ятав — жодної риси. Мав таке відчуття, що взагалі не зміг би її впізнати, якби зустрів на вулиці в іншому вбранні. Дурниця, та й годі!

Я не скажу, ніби вона невиразна й безлика. Навпаки. Ніс у неї трохи задовгий, губи тоненькі й бліді, а пряме волосся, мов у Монни Лізи... Я таки дещо пригадав, але то не найхарактерніші її риси. Обличчя Доротеї змінювалось

кожну мить, мов поверхня освітленої сонцем річки, мов глибокий вир, оповитий сутінками, які приховують його ество. Цілий світ відбивався на тім обличчі, але само воно лишалось у п'ятмі... Чи не в цьому його неповторність?

З дня нашого знайомства минув рік, якщо не більше. Доротеї вже давно немає серед живих, а я з жахом і болем у серці мушу визнати, що не пам'ятаю її обличчя навіть тепер, після всього незвичайного й загадкового, що було між нами й що так уразило мене. Вона не лишила мені на згадку нічогосінько, забрала із собою все: речі, дотики й слова, й оті зовсім ясні й прозорі, наче вишневий сік, плямочки крові на травинках... Немовби її ніколи й на світі не було, немовби вона мені наснилась або привиділася в гарячці. Хоча вона й жила, жила життям окремішнім і на жодне інше не схожим. Тепер я можу тільки сумніватись і не вірити власній пам'яті та власним рукам, вагаться й брати під сумнів усе на світі, лише не її істинність і її життя...

Керований злою долею, як звичайно кажуть після таких подій, я досить швидко виконав дане лікарці слово й негайно подзвонив у клініку. Юркова пообіцяла прислати до мене дівчину того самого дня, щиро подякувавши за турботу. Але Доротея так і не прийшла. Тепер мені важко сказати, що я тоді відчував: чи прагнув якнайшвидше її побачити, чи, може, над усе боявся саме цього. Я був страшенно розгублений, і тільки якийсь тверезий голос мене застерігав, що не варто квапитись, квапливість до добра не доведе, бо всі людські стежки давно виміряні. Тому я більше не телефонував, хоч мені й дуже кортіло подзвонити лікарці вдруге. Останнє слово хай скаже життя, навіщо випереджати події?

Доротея подзвонила за кілька днів — я вже був зневірився.

— Це ви, товаришу Манев?

— Так. Ну й довго ж ти вагалась!

Її збентежив мій агресивний тон.

— Довго?.. Я дзвонила кілька разів...

Ту мить мені здалося, що вона мене дурить, тоді я ще не знав, що з-поміж усіх людських вад ця найменш їй властива.

— Коли?

— Під час обідньої перерви.

Ну що ж, у цей час я й справді не буваю вдома.

— Негайно приїзди. Маю тобі сказати щось дуже важливе.

— Але як?..— Вона розгублено помовчала.— Я мушу бути в цеху, обідня перерва кінчається...

— Куди усе й приїзди! Я знайшов тобі іншу роботу! — вигукнув я.

Вона ще трохи повагалась і сказала, що приїде. Я дуже добре пам'ятаю той день, вогкий і холодний,— такі дні часто випадають навесні,— а Доротея прийшла в тій самій одежі, що й колись, і навіть у теплій квартирі мерзлякувати здригалась, мов ночувала десь у скверику під дощем... Може, й справді ночувала, хіба ж я знав! І носик її від холоду ще дужче видовжився. І той ніс, і круглі очі надавали обличчю Доротеї ледь здивованого виразу. Красунею цю дівчину ніхто б не назвав, але не назвав би й сірою та банальною, бо в ній було щось неповторно своє. Вже згодом, через багато днів, коли ми почали разом з'являтися на людях, я часто спостерігав, як на неї дивляться мої друзі та знайомі: трохи розгублено й не без якогось остраху в очах.

— Яка робота? — ще з порога запитала вона.

— Писатимеш ноти. Тобі ніколи раніше не доводилось переписувати нот?

— Ніколи! — здивовано мовила вона.— Хіба є така робота?

— Авжеж. Але ти не лякайся, робота по тобі. В тебе дуже вправні руки.

Доротея навіть не почула цих слів, заклопотана власними думками. Я теж мовчав.

— Цікаво,— по довгій хвилі озвалась вона.— Переписувати ноти... А куди треба йти?

Я мав у музичному видавництві чимало друзів, і мені було зовсім легко влаштувати її туди, бо далеко не кожна дівчина згодиться сліпати над тими гачками та дієзами. Переписування нот — робота важка й невдячна — вимагає неабиякої уважності й дуже чутливої руки. А я чомусь був переконаний, що Доротея впорається з цією роботою не гірше за інших дівчат.

— Давай поїдемо зараз! — проказала вона. Очі її сяяли.

— Гарзд. Поїдемо сьогодні ж. Відрекомендую тебе товаришам.

Але, оглянувши дівчину критичніше, я збагнув, що квапитися не варто. В своєму старенькому платтячку та кофтині з розтягненими полами вона дуже нагадувала

квітникарку з міських перехресть — таких квітникарок у мого дитинства було багато. Я спитав:

— У тебе є інший одяг?

— Ні. Я лишила його в однієї приятельки.

— То піди й забери.

Вона раптом спохмурніла:

— Ні, ні...

— А гроші маєш?

— Угу... Післязавтра отримаю.

Я зітхнув:

— Післязавтра буде пізно. Я тобі дам. Позичу, потім віддаси.

— Добре, — одразу ж погодилася вона. — Звичайно, в зарплату віддам.

Я спершу вирішив, що по магазинах їй найкраще піти самій, але раптом завагався. Я краще від неї знав, який вигляд мусить мати порядна каліграфістка. Та й не тільки це. Мене охопило якесь дивне збудження, схотілося самому купити все, що їй потрібне, хоч нічого подібного досі зроду не робив. І ми пішли з нею до магазину «Валентина». Куплена сукня була затепла для весни, але я просто не міг дивитись, як Доротей мерзне й натягає рукави. Коли вона вийшла з примірочної кімнати, я не помітив сподіваної радості в її очах.

— Подобається? — Голос теж був кволий і трохи сумний.

Сукня як сукня, звичайна готова річ, і все-таки вона дуже пасувала до її ідеальної фігурки, та й тканина трапилася гарна й дорога. В іншому магазині ми купили черевики та деякий дріб'язок, і все це Доротей сприймала без жодних емоцій і звичних у такому випадку слів, аж мені стало трохи прикро. Я ненавиджу людей, які вважають, ніби все в цілому світі для них, бо зі мною замолоду ніхто особливо не панькався. А може, Доротей й справді така байдужа до грошей і речей, як це твердить лікарка Юркова? Дівчина зовсім не цікавилась ціною й не глянула на жоден чек, усе сприймала цілком природно, мов оті горобці, що визбирають ячмінь на дорозі біля пивзаводу.

Я страшенно зголоднів і аж охляв, бо того дня навіть не снідав, і коли дорогою нам трапився якийсь бар, ми нашвидку перекусили й пішли додому. Вдома я їй терпляче пояснив, що таке ноти та як їх належить переписувати, і переписав кілька тактів з «Кастільських ночей».

Доротей пильно стежила за кожним моїм рухом, а потім спробувала й сама. Написані нею ноти разюче нагадували мої власні. Ми просиділи годину, дві, я навіть не помітив, як минув час: була шоста вечора. Я підвівся й сказав:

— Доротей, мені треба йти. В мене сьогодні збори. Повернусь години за дві, а ти тут повправляйся без мене. Та нікуди не втікай, підемо разом повечеряємо, добре?

— Добре, — погодилась вона.

Але я прийшов аж о десятій: збори дуже затяглися, пристрасті розпалилися, ми сперечались до хрипоти — набагато завзятіше, ніж того вимагали обговорювані проблеми та здоровий глузд. Коли я відчинив двері, Доротей від страху була ледь жива, й мені довелося терпляче їй пояснювати, що на зборах треба сидіти до кінця, так просто не підведешся й не підеш.

— Я думала, що тебе хтось убив, — сказала вона все ще зляканим голосом. — У цих темних вуличках і глухих дворах...

— Та кому потрібно мене вбивати!

— Знайдеться кому, — відповіла Доротей, зиркнувши на вікно. — Карбонаріям.

Ого-о, низький уклін мадам Юруковій, подумав я. Оце тобі «практично здорова»! Невже лікарка вирішила накинути свій клопіт мені? Досить дотепно й хитро. Мовляв, чоловік сучасний і забезпечений, витримає й не таке. Доротей раптом схаменулася, глянула на мене й збентежено додала:

— Дурниці!.. З переляку чого не наплетеш...

— Про карбонаріїв у тебе склалася хибна думка, — роздратовано буркнув я. — То були зовсім інші люди.

— Авжеж! Звичайно! — вигукнула вона, не довго роздумуючи. — Начиталася якихось дурних книжок, то й лягнула. — Вона пильно глянула мені в вічі й несподівано запитала щось нове: — Доктор Юрукова тобі все сказала?

Я ухильно відповів:

— Не знаю. Що означає «все»?

— Ну, найголовніше.

— Так. Напевно, так.

— І нічого в тому страшного я не бачу! — трохи сердито промовила вона. — Краще уявляти себе чимось, ніж бути абсолютно нічим. Навіть у мріях.

— А ти цим собі голови не суши. Краще дай гляну, що ти там понаписувала, поки мене не було.

Вона аж просяяла й подала цілий стос нотного паперу. Я довго вдивлявся в оті карлючки та гачки. Вони були точнісінько як мої, неначе Доротей й цього разу все перефотографувала, зграбне й незграбне заодно. Я був просто вражений: до чого ж чутлива й точна рука! Ну, просто феноменальні здібності!

Тоді я ще не знав, наскільки я близький до істини...

— Ну, гаразд,— мовив я стримано. Щось мені підказувало не перехвалювати її.— Не дуже було важко?

— Та наче ні... Хоча літери переписувати легше: там розумієш зміст, а тут наосліп. Але під кінець я вже запам'ятовувала цілий рядок. А тоді писала напам'ять.

Тепер я вже знав, що вона каже правду: так просто Доротей не змогла б переписати цілий стос нот,

— А ти навчиш мене їх читати? Навчиш?

— Це нелегко.

— Дарма! Страшенно кортить знати, що ти там написав. Щось дуже цікаве?

— Нецікавого не пишу! — Я мусив відбутися жартом.— А їсти не час?

— Їсти? — Доротей за цілий день і не згадала про їжу.

— То ходімо кудись.

— Оце зараз? Давай тут чогось попоїмо.

Розглянувшись по квартирі, ми нашкрябали того-сього: трохи масла, конфітюру та кілька варених яєць. Тільки хліб виявився дуже черствий і майже непридатний до їжі. Я жував черстві бутерброди й перебільшено сіпав борлаком:

— Геть обдёр горлянку цими сухарями!

— Невже?! — Їй стало боляче за мене.

— Та ні, то я пожартував.

— Не люблю жартів,— озвалася вона.— Я просто їх не розумію. Тому й на кінокомедії ніколи не ходжу. Всі в залі сміються, а мені хочеться плакати...

Я теж пригадав, що мені колись розповідала мати: як мене взяли в кіно і я почав гірко плакати, коли Чарлі Чапліна мало не задавив автомобіль.

— Я тебе розумію,— сказав я.

— Бо це явище цілком нормальне! — Доротей не зводила з мене очей.— Хіба то смішно, що когось б'ють, за кимось женуться й кóпають ногами? Або навіть кидають із балкона на тротуар!

Логічно. Якщо людина відверто регоче з чужого лиха й чужих сліз, це її зовсім не прикрашає. Доротей нічим не

нагадувала таких людей, хоча з апетитом їла черстві бутерброди. А коли я приніс некруто зварені яйця й поклав перед нею на стіл, вона по-справжньому розчулилась:

— Якби ти знав, скільки років я не їла таких яєчок! Відколи тато помер. Його улюблена їжа...

Погляд її згас, і вся вона мовби зіщулилась. Такий щасливий і незвичайний для неї день зводився нанівець. Я не міг цього допустити, підвівся й дістав з холодильника пляшку «Каберне», ще майже повну, приніс і чарки.

— Мені не треба,— заперечила вона.

Я здивувався:

— Чому?

— Доктор Юрукова не дозволяє.

Ну, коли так, нічого не зробиш: я налив тільки собі. Але Доротея раптом завагалась:

— Ет!..— Вона невідривно дивилася на зелену пляшку: — Налий трохи й мені. Не отрута ж! Людина міняє роботу не щодня.

Я налив їй більш як півчарки — джентельменський жест,— хоча й побоювався, щоб їй не стало зле. І вона таки сп'яніла від тієї краплі! Обличчя її взялося темним вогнем, очі мовби втратили координацію. З цих ознак моя колишня дружина безпомилково вгадувала кількість випитих мною чарок вина.

Доротея на очах тоншала й випиналась, неначе квітка в густому холодку.

— Голова запаморочилася,— сказала вона.— Можна мені полежати?

— Авжеж... Завтра доведеться рано вставати.

Про всяк випадок узявши Доротею за стан, я повів її до холу. Але вона спокійно дійшла б і сама — трималась цілком нормально, тільки вуха зайнялись.

— Нічого страшного, лягай і поспи. До ранку все минеться.

Та вона не зводила з мене очей, широко розплющених і трохи каламутних.

— Коли хочеш, лишайся тут! — раптом сказала Доротея.

— Лягай, лягай. Спи спокійно й ні про що не думай.

Вона відповіла:

— Я так не можу. Не хочу бути перед кимось у боргу!

Вигляд у неї був досить зухвалий — такою я її бачив уперше й востаннє в житті. Та й вина Доротея більше ніколи не пригублювала.

— А я не звик, щоб мені так дешево платили! — грубо відказав я. — На добраніч!

Вона не відповіла, і я пригнічено поплентався до спальні, збентежений не так її, як своїми власними словами. Ну що ж, я не спромігся на більш чемну й стриману відповідь, та головне було зовсім не це. Головне полягало ось у чому: в моїх словах, позбавлених будь-якого глузду. Доротея випила трохи отого дурного вина — ну й що з того? Втратила над собою контроль — а далі? Тоді я ще нічого не розумів. Одне знав абсолютно точно: фізично Доротея мені зовсім не бридка, навіть більше — своєю щирою й лагідною вдачею вона вабила мене. І все-таки між нами стояла невидима перепона, про яку я досі й гадки не мав. Можливо, той споконвічний бар'єр, що постає між здоровим і хворим, інстинктивно розділяючи їх, навіть коли хвороба зовсім не заразна...

5

Більше вона нікуди не пішла — так і лишилася в моїй квартирі, хоч я їй цього не пропонував, та й вона не питала моєї згоди: так просто й природно оселялися в нас на терасі хіба голуби. Прокидалася вона рано, мов безтілесна тінь, рухалася просторим напівпорожнім холлом і так само тихо виходила. Я навіть не чув, коли Доротея зачиняла за собою двері. Іноді її зраджував тільки душ, бо водопровідні труби в моїй квартирі надто співучі. На гачку в ванній кімнаті завжди сохнув Доротеїн купальний халат, над умивальником з'явилась дитяча зубна щіточка, якої раніше там не було. Я тільки згодом зауважив, що Доротея купається двічі на день: уранці й увечері, немовби заповзялася змити з себе геть чисто все: й важкі лікарняні запахи, і клоччя плутаних думок, і спогади, й найменші плямочки свого дотеперішнього життя. Чимдалі вона ставала чистіша й прозоріша, — аж ніби втрачала вагу. Все на ній сяяло чистотою — від черевиків до комірця; це додавало їй певності й внутрішньої рівноваги. Змінилась навіть її хода: Доротея більше не нагадувала чайку, що незграбно дибас по мокрому піску. Зникла й ота напруженість в усьому тілі, губи трохи порожевішали й налились, і навіть ніс уже не здався таким надміру довгим.

На роботу Доротея йшла близько сьомої й поверталась рівно о четвертій годині дня. Де вона харчується, я того не знав, та й не зважувався питати, бо вона й сама була не

дуже охоча до балачок, ніколи не починала розмов про своє минуле чи плани на майбутнє, лише так — про найбуденніше. Думки її були якісь уривчасті й мовби сирі, часом не завжди зрозумілі. Я вважав, що то наслідок отієї хвороби, й тільки пізніше до мене дійшло, як я тоді помилявся. Просто вона розмовляла з людьми, що жили в її уяві й думали та говорили так само, як і вона. Вони мушили її розуміти з півслова, адже Доротея теж уміла вгадувати чужі думки. Наприкінці нашого співжиття дівчина стала досить балакуча, говорила буквально про все: про песняні квіти та дерева, речі за склом вітрин, про бюро подорожей, про літаки, що гуркотіли над містом. Обмінювала мовчанкою лише людей, навіть своїх непримітних співробітниць, із якими нещодавно зійшлась.

Вечорами Доротея незмінно сиділа вдома, не цікавилась нічим, що діялося поза вікнами нашої квартири: Телевізор для неї теж не існував. Доротея навіть не дивилася на нього — приблизно так поводяться кішки, які не бачать на екрані образу. Поки я щось читав, Доротея сиділа тиха й задумлива, але то не була нудьга. Я пересвідчився, що вона носить у собі все, чим живе й чим цікавиться, абсолютно все: воно мовби раз у раз народжувалось і невпинно змінювалося перед її внутрішнім поглядом. Я дуже рідко ловив бліду усмішку на її устах, тоді мені здавалося, що в її свідомості промайнув спогад з далеких днів, один-єдиний спогад, який вона ошадливо береже.

У вільний час я вчив Доротею читати ноти. Інколи сідав за рояль, знову щось їй розтлумачував, тоді садив на своє місце й змушував повторити той або той акорд, — раніше мені й на думку не спадало, що я маю педагогічний хист. Відколи закінчив консерваторію, я геть забув, для чого існують педагоги, та й не хотів би бути викладачем.

Доротея швидко засвоювала складну музичну науку, це чомусь дуже тішило мене, неначе її здібності були моєю заслугою. Навіть із власним сином я стільки не працював, та ніколи й не думав, що здатний на таке. Чи я відкрив для себе зовсім несподівану життєву сторінку, чи просто в мені аж тепер прокинулося запізніле батьківське почуття? Але ж вона не маленька дитина, до того ж і не моя. Вона жінка, як усі жінки, абсолютно звичайна жінка.

Я добре пам'ятаю той день і час, коли бадьорий жіночий голос повідомив мене по телефоні, що в мене народився син. Пам'ятаю й раптовий спалах розчарування: син? А я

хотів доньку. Й не тільки хотів, я був певен, що народиться саме «вона». Ця впевненість зростала місяцями, а потім сталося так, що я мовби заचाїв у серці образу на власного сина, неспокійного жвавого малюка, який увесь удався в матір. Я не люблю галасливих малюків. Можливо, взагалі не люблю дітей, особливо ж коли їх збирається багато. Десятою дорогою обминаю школи та дитсадки, мені став неприємно, коли діти починають лупцювати одне одного портфелями по стрижених лобах; якусь підсвідому внутрішню неприязнь викликають у мене їхні крики та вовтуження, й хоч усе те цілком природна й нормальна річ, мені завжди здавалося й здається, що в іграх та буйствах людські діти нестриманіші від звірят.

Хто його знає, так воно чи не так, та відколи Доротей з'явилась у моєму домі, я геть-чисто забув, що на світі є й інші люди. Про сина теж згадував коли-не-коли. Двічі або тричі на місяць з'являвся в своїй старій квартирі й, погладивши хлопця по голові, діставав з кишені давно розм'яклу плитку шоколаду. Син також не дуже мене помічав, інколи навіть робив спроби застрелити з дерев'яної рушниці.

Одного дня цілком несподівано для мене озвався телефон: дзвонила моя колишня дружина, в'їдлива й гостра на язик, як завжди, я б навіть сказав — ще в'їдливіша. Сьогодні вона зверталася до мене в третій особі, добираючи найдошкульніші слова. Чи не бажають пан подивитися, як живе їхній синок? А коли не мають наміру приїхати власною персоною, то мають же вдома бодай телефон? Я відповів у тому самому стилі: пан мають бажання навідати свого сінка, але досі були вельми заклопотані, завершували свій геніальний твір.

— Знаю я твої геніальні твори! — нарешті гаркнула вона. — Хоча б людей посоромився.

Я перебив:

— А коли йдеться про аліменти, то завтра привесу.

Нарешті розгодинилося й потеплішало, біла шапка Вітоші стала геть брудна, трохи нижче на схилах уже зазеленіла перша бліда травичка, а долиною гуляли важкі хвилі темної озимини. Тепер я частіше сходив на свою терасу — хоч дах у нашого «хмарочоса» був вимощений плиткою й зовсім плаский, сюди ніхто ніколи не навідувався, крім мене та кількох сусідських котів, які полювали на голуб'ят між антенами й димарями. По краях тераси тягся низенький парапет, а за ним глибочіла справжня

прірва. Я, не підходячи до парапету, сів у парусиновий шезлонг — на терасі їх стояло кілька. Повітря тут було чисте й терпке, й між мною та горами лежало розлоге поле, перетяте чорною стрічкою шосе. Десь далеко-далеко, за смугою кучерявих верб, ховалась річечка, то там, то там червоніли дахи приміських вілл, височіли димарі цегельні, над ними клубочився дим, і мені здавалось, ніби то видихав отруту сама земля. Краєвид був не дуже мальовничий і розпадався на шматки, але мені подобався: все-таки не марсіанське кладовище з телевізійних антен.

(Зараз я вже не ходжу на терасу — мене там проймає жах...)

Наступного дня я й справді пішов провідати сина. Надя довгенько не відчиняла дверей, нарешті я почув човгання капців і двері розчинились. Вона вороже блимнула на мене й відступила трохи вбік, я дуже добре знаю цей погляд: Надя була в своєму амплуа. З дверей вискочила руда кицька Коца, що колись теж належала мені, і почала тертись об мої ноги, піднявши вгору хвіст, на якому невидимо маяв білий прапор миру. Я спитав:

— Як ся має Коца? Все гаразд?

— Нормально, в неї запор. Чого ж ти стовбичиш? Чи забув, що привело тебе до цього порога?

Я нічого не забув, просто мені не хотілося заходити. Коли я йшов сюди, чомусь уявлялось, що мене тут огріють межі плечі кулаком, як неслухняного підлітка. Я ступив через поріг. У квартирі було неприбрано, син десь гасав. Мені аж дивно стало, як я досі жив тут, у цій вічно неприбраній квартирі.

— Постій хвилинку там, я зараз перевдягнуся.

Найбільше в моїй колишній дружині драгувало те, що вона завжди гуляла по квартирі в старих сукнях та халатах, тоді як нові безнадійно старіли в шафі і їх роками точила міль. Сьогодні вона бігала в якомусь благенькому халатику, навіть бюстгальтера не вдягла, й плоскі груди її з великими сосками вільно переливалися під тонкою тканиною. Взагалі ж вона була жінка гарна й струнка, хоча й худорлява, з ногами як у найпородистіших арабських кобилиць, елегантних і неспокійних. Обличчя її кольором нагадувало в'ялене листя тютюну, а губи — злі, енергійні й міцно стиснуті — перестиглий чорнослив. Мало хто міг витримати погляд Надиних очей, що палали гнівом і неприхованою зневажливостю. Я ніколи й спроб

таких не робив, і це її страшенно дратувало, чи не більше за всі мої недоліки та гріхи.

— Як справи? — спитала вона, сівши на стілець трохи розкарячено. Надя завжди сиділа саме так, аби ще раз підкреслити свою зневагу як до мене, так і до всіх на світі чоловіків та жінок.

— Нічого нового.

— А хтось казав, що ти злигався з якоюсь шлюшкою.

— Брехня! — Від обурення в мене аж голос зірвався.

— Невже брехня?

— То моя родичка, з нашого села. Вчиться в інституті й ще не знайшла собі квартири.

Надя виважила мене поглядом з голови до п'ят:

— А ти вже й брехати добре навчився.

— Давній гріх: з тобою ж ніколи не можна бути відвертим! — сердито відказав я. — Треба спершу надіти кольчугу.

— А то теж брехня, що їй бракує якоїсь клепки? — по-сміхнулася вона.

— Яке твоє діло?

— Про мене хоч на голові ходи, але не забувай про сина.

— Для цього він ще надто малий.

— Але згодом йому буде не байдуже, який у нього брат або сестра.

— Слухай: гроші я приніс. А з сином побачусь іншим разом.

— Але ж ти навіть не спитав, бісова нахабо, де твій син!

Цього Надя так і не встигла мені повідомити, бо я підвівся й пішов. Щиро кажучи, вона не дуже мені й допекла, я давно звик до її коників, та коли бути послідовним до кінця, я з нею не для того розлучався, щоб і надалі терпіти її в'їдливі слова. Біля порога я мало не задавив Коцу: кішка сиділа й тоскно дивилася на двері, неначе їй теж урвався терпець — день у день слухати свою господиню. Лишалось одне: прихопити кішку, грюкнути дверима й раз назавжди порвати всі наші зв'язки.

Я десь перекусив і подався додому. Мав написати музику до кінофільму й здати всю партитуру за кілька днів: такі супертермінові замовлення тепер нікого не дивують. Але мелодія не йшла, в неї раз по раз упліталися якісь ображені й сердиті нотки, що часом переростали мало не в грозу, хоча герої фільму жили й діяли на звичайній тва-

ринницькій фермі, доярки всі до одної були чуйні й передові, тільки пройдисвіт місцевого масштабу марно силкувався підкинути їм яблуко незгоди. Врешті здоровий колектив переміг: носія ворожого нам індивідуалізму викрито й розвінчано. В цьому й полягало те головне, чого я ніяк не міг досягнути.

Доротея повернулася близько четвертої дня, незвично весела й жвава. Якийсь час вона збуджено ходила по кімнаті з кутка в куток, потім підійшла до мене й сказала:

— Я вже її чую.

— Кого?

— Твою музику! — відповіла вона.

Тоді я не звернув на це особливої уваги, хоча той вислів міг би вразити будь-якого фахівця: дуже точний спеціальний вислів. Але в ті дні Доротея справді переписувала одну мою річ, яку я здав до видавництва, і я знав, що там усі вважають дівчину мало не якимсь феноменом.

Я тільки пожартував:

— Сподобалась тобі моя музика?

— Так! — вигукнула вона. — Дуже сподобалася!

Ну що ж, зрештою нічого дивного в тому не було, що Доротея зуміла «прочитати» музику, адже я її сам навчав, а коли взяти до уваги надзвичайні здібності дівчини, то все ставало на свої місця. Але зараз навіть музика не йшла мені в голову. Після ранкових відвідин у серці лишився важкий намул, і я досі не міг збагнути, звідки Надя довідалась про зміни в моєму особистому житті. Ми з Доротеєю майже нікуди не ходили, тим більше в такі місця, куди вчащали мої знайомі. Мої... А Доротеїні?.. А що, коли вона відома серед чоловіків значно більше, ніж я думав? Цей здогад видався мені таким бридким, що я мимоволі поморщивсь. Авжеж, мабуть, з мене вже всі сміються. Композитор з ім'ям, досить симпатичний і вихований, талановитий і не без перспектив — і раптом злигався з ресторанною дівкою! Та ще й без клепки в голові, як досить чемно висловились моя колишня дружина.

Настрій у мене геть підупав, я ліг на тапчан і заплющив очі, намагаючись прогнати набридливі думки, що не давали спокою від самого ранку. Раптом я відчув, що на мене дивляться. Я підвівся й сів. Доротея й справді дивилася на мене незвично пильно й напружено, немов дослухалася якихось думок і слів, недоступних нікому іншому. Від того погляду я аж похолов.

— Ти сьогодні ходив до своєї дружини? — зненацька запитала вона.

— Звідки ти знаєш? Хто тобі сказав?

— Я просто спитала, ніхто не казав.

— Вранці заходив, — відповів я.

Доротея трохи помовчала, тоді нервово сіпнула плечем:

— А про мене ти не маєш права так думати.

Досі я вважав, що її найголовніша риса — отой завжди спокійний і врівноважений тон, але сьогодні вона говорила зі мною дуже нервово.

— Хто тобі сказав, якої я про тебе думки?

Я підійшов до вікна, на душі в мене було дуже незаптишно. Доротея навіть не глянула в мій бік. Думки розбігалися й плутались, і я не знав, звідки почати.

— Ти й справді читаєш мої думки? — спитав я нетерпляче.

Вона збентежено відповіла:

— Хтозна... Коли-не-коли...

— Як то «коли-не-коли»?

— Дуже рідко.

— Але як? — Це вже мене починало дратувати.

— Не знаю й сама, як це виходить, — безпорадно відповіла вона. — Я нічого не відчуваю, воно наче само собою з'являється в голові...

— Доктор Юрукова не розповідала тобі про телепатію?

— Чому ж. Ми навіть робили разом деякі досліди.

— І що ж, вдало?

— Навряд... Не дуже. В мені воно з'являється не завжди тоді, як я побажаю, а коли воно само...

— Не будемо про це більше говорити... Пробач.

Вона глянула на мене й мляво всміхнулась, але нічого не відповіла.

Невдовзі після цієї розмови до мене завітав голова будкому, досить підтоптаний чоловік, полковник у відставці. Зуби в нього були загрозливо розхитані й рідкі, здавалося, що як тільки він добре чхне, вони розлетяться по всій кімнаті. Може, через це він так обережно й тихо говорив.

— Можна до вас на хвилинку?

Я запросив. Доротея ще не поверталася з роботи — була друга чи третя година дня. Полковник спинився в порозі холу й зробив перед боєм загальну рекогносцировку.

— Сідайте ось тут, полковнику.

Для його закостенілої від старості спини сучасні крісла були надто низькі, й гострі маслаки худих колін вистромились аж до підборіддя, схожого на печений баклажан. Гість почував себе дуже ніяково, й не тільки через те, що мусив гнутись у незручному для нього кріслі. Він сказав:

— Пане Манев, і мої сини, і всі мешканці нашого будинку вас поважають...

Він затнувся й здавлено кашлянув, заплутавшись у важкій преамбулі.

— Вперед, полковнику,— заохотив я його.— Як в атаці. Кажіть, кажіть!

Це й справді додало йому сміливості. Я вже знав, що він казатиме.

— Ходять чутки... Я сам не бачив, але чутка пішла... Начебто з вами живе якась молода особа.

— Дуже молода? — спитав я вдавано щирим голосом.

— Молода!.. А ви чоловік неодружений. Розумієте мене?.. Наче не зовсім зручно! Пішли плітки...

— Полковнику, це не зовсім так. Вона мені родичка, а квартири в неї нема. Не вижену ж я її на вулицю!

— Воно так, виганяти не треба...— Його важкий дірчастий ніс на мить піднявся до мене й знову впав.— Але ж існує якийсь обов'язковий для всіх порядок...

— Який?

— Вона тут не прописана.

— Ну, гаразд! — Я не мав наміру сперечатися.— Завтра ж пропишу.

На цьому наша ділова розмова фактично скінчилась. Полковник заспокоївся й радісно зітхнув, очі його стали по-старечому тихі й лагідні. Я підніс йому доброго коньяку, він глянув на чарку проти світла й усміхнувся:

— Хіба одну... Поки дружини вдома немає: поїхала на курорт. Інакше б...

Він не доказав, лиш із знанням справи поволі вицідив чарочку. А як підвівся й рушив до дверей, ноги його трохи підгинались. І тільки коли він пішов, я раптом усвідомив, що забагато наобіцяв йому. Адже Доротея прийшла до мене з порожніми руками, без будь-яких речей, не маючи навіть носової хусточки, а про якісь папери й мови не було. А що коли в неї взагалі немає ніяких документів?..

Ледве вона переступила поріг, я почав розпитувати: чи в неї паспорт і де він?

— А я не знаю,— збентежилась вона.— Десь повинен бути... Та є, є! Він у Юрукової.

— То їдь до неї й негайно привези.

— Не поїду! — затялась вона. — Мені соромно...

Соромитись і справді було чого. Притому не тільки Доротеї: відколи вона тут, ми жодного разу не здогадалися подзвонити лікарці. А що ж тепер? Як я постану перед нею? В ролі кого: опікуна чи спокусника? Але якісь пояснення міг дати Юруковій тільки я...

Так нічого й не придумавши, я наступного дня сів у машину й поїхав до лікарки в інститут. Великий будинок так само похмуро височів за старими деревами парку, і так само, як і тоді, браму облягали автомашини. Я прилаштувався у хвості, й мені пощастило досить швидко дістатися до дверей клініки. Коли я ввійшов, Юрукова мене впізнала й ледь помітно всміхнулася, блиснувши окулярами проти вікна: минулого разу вона була без окулярів: Я пояснив причину свого візиту й не без подиву констатував, що лікарка все це сприйняла як щось належне й само собою зрозуміле, мовби мій дім був резервною філією клініки чи навіть однією з її численних палат.

— А як Доротея себе почуває? — тільки й спитала вона.

— Дуже добре, наскільки я зрозумів. Тільки дуже карається, що не змогла прийти сама.

— Нічого. — Лікарка зняла окуляри й поклала на стіл. — Я її розумію. Для неї зараз головне — позбутись отих спогадів. Чим швидше вона забуде нашу клініку, й усіх нас, тим краще.

Я сказав, що Доротея влаштувалась на нову роботу, розповів про її захоплення світом звуків і нот. Лікарка слухала трохи не уважно, неначе думала про своє. Та я помилився. Юрукова дослухалась прихованого змісту слів.

— Чудово, — озвалася вона, коли я закінчив. Хай їй щастить... Хоча в усьому цьому є й певний елемент ризику. Доротею треба оберігати від надмірних хвилювань, а музика загострює емоції.

— Не більше за всі інші види мистецтв.

Лікарка на мить забула про мене, обмірковуючи мої слова.

— Я була на одному вашому концерті, — тихо проказала вона. — І знаєте, що найбільше вразило мене?.. Ваша бездоганна й витончена логіка.

Я здвигнув плечем. Звідки вона може про це знати? Так безапеляційно й легко не зважився б судити й досвідчений фахівець — композитор або музичний критик, про медиків я вже й не кажу.

— А що ви називаєте логікою в музиці?

— Я не фахівець, мені важко це сформулювати. Але ваша музика може їй допомогти. Бо так звана «сучасна» тільки зашкодить.

Я не знав, чи треба мені ображатись, але мене таки допекло.

— Не хвилюйтеся,— відповів я їй.— Те, що вона переписує зараз у видавництві, насамперед сіреньке й нудне. Тож немає жодної небезпеки.

— Воно-то так,— погодилась лікарка.— Музика теж може бути нудна. Можливо, в цьому й полягає найбільший парадокс музики. Але ж ваші твори такі точні й стрункі, немовби вираховані, що не викликають нудьги. Хіба тільки в дуже обмеженої людини...

— Дякую за комплімент,— усміхнувся я до Юрукової.— Але загалом так і в: музика справді багато в чому нагадує математику.

Лікарка глянула на мене якимось мигцем — гіпотеза здалася їй надто несподіваною, навернула до давно забутих думок:

— Колись я над усе ставила літературу. Але література не може бути така математично витончена й струнка, як-от музика. Передусім слова, основний матеріал письменника. Від безупинного вживання слова вищерблюються і втрачають свою вагу, а часом грубшають і опорочуються. З такого скомпрометованого матеріалу годі створити досконалу мистецьку річ.

— Ви вчилися на літературному факультеті?

— Хто вам казав?

— Доротея.

— Це справді так. Спочатку закінчила літературний, а потім вступила на медичний факультет.

— Даруйте, але що спільного ви тут знайшли?

— Дуже багато! Хоча б спільний об'єкт. Обидві науки вивчають людину: людське тіло й людський дух. Але література, на жаль, не змогла відповісти на всі запитання, що цікавили особисто мене. Тоді я й звернулася до медицини.

— І вона відповіла?

Це мене щиро зацікавило, але Юрукова лише дивно посміхнулася й відвернулася до вікна.

— Це не так просто. Але найважливіше я вже, здається, знайшла: в Доротеї.

Її недовіжливо перепитав:

— У Доротеї?.. І що ж то таке?

— Не кваптеся, на все свій час. Ви людина інтелігентна й колись відкриєте це без мене. Доротея завжди носить це в собі.

— Дякую за довіру,— сказав я.

— А скільки вона ще у вас пробуде?

Мене наче хто стьобнув по ногах. Я в першу мить розгубився, тоді все-таки пробелькотав:

— Я ще про це не думав.

— А чому? — досить суворо спитала лікарка. Я мовчав.— Доротея не повинна захокуватись у вас надто палко. Розлука боляче вразить її, будь-яка розлука.

— Розлуку з вами вона пережила досить легко й без особливих страждань.

Лікарка образилася — це я відчув. Мерзлякувато зіщулившись, вона проте відповіла на диво спокійно:

— Добрий симптом... Почала входити в норму. І все-таки хочу вас застерегти: будьте уважні, щойно помітите недобрий знак — негайно йдіть до мене.

— Який там знак! Вона й без знаків збиває мене з пантелику. І то мало не через день...— Я раптом завагався: а чи треба розповідати й про це?

— Що ви маєте на увазі?

— Та я вже вам казав: схильність до телепатії.

— Це не страшно,— посміхнулася лікарка.— Така брунечка до певного часу спить у кожній людській душі. Та колись вона обов'язково прокинеться й розквітне.

— Як розуміти ваші слова? Що в Доротеї вона вже розквітла?

— Ще ні: лише розпукується. Але мені доводилося бачити мигдаль, який цвів у лютому, серед зими. Доротея ніколи не пропонувала вам літати?

— Ні! — Мені стало моторошно.— Як це так — літати?

— Ну як! По-пташиному... Це одна з її настирливих ідей. А може — мрій. Вона вся в цих мріях... Невже ви ніколи не літали вві сні?

— Не доводилося,— буркнув я.

— А я літала. Ні з чим не зрівнянне відчуття. Літала вільно й широко, мов птах, над лісами й озерами, понад верхами гір... Як ви думаєте, чи це випадковий збіг?

Я був майже певен, що ні, що Юрукова таки перейняла щось від своїх пацієнтів. І вона теж раптом схаменулася, випнула тугі, по-дівочому круглі перса й повернулася до теми розмови:

— Хай вас не лякають деякі незначні рецидиви. Не лякайте також і її. Останнім часом я лікувала Доротею дуже сильними препаратами.

— Це помітно,— мусив згодитись я.

— Але це не страшно, принаймні для вас. Так ви матимете змогу хоч краєм ока заглянути дівчині в душу й побачити, яка вона в неї на диво широка й жива. А це справжнє щастя. Людська душа — повяття набагато складніше, ніж це могли уявити навіть письменники такого рівня й глибини, як Достоевський. Так, ще ніхто не знає справжньої сили й жахливої беспорядності людської душі. Ніхто. Хіба якоюсь мірою письменники. Та ще лікарі. Психіатр бодай вряди-годи може зазирнути в щілину паркану...

Я мовчав. Ми обоє мовчали, поринувши кожен у свої тривоги й думки.

— Я йшов до вас із надією,— нарешті озвався я,— що ви розрадите мене й додасте впевненості. А вийшло навпаки: ще більше налякали.

— Своєрідний маневр! — усміхнулася Юрукова. — Хоч особливої потреби в цьому й не було: я майже певна, що ви не зможете переступити через бар'єр.

Мені стало млосно.

— Через який бар'єр?

Лікарка завагалася, та по хвилі зовсім спокійним голо-сом відповіла:

— Я хотіла сказати: бережіть Доротею від будь-яких струсів та раптових змін, що можуть різко погіршити її душевну рівновагу.

Я кивнув:

— Розумію.

Хоч нічого не зрозумів, у чому пересвідчився значно пізніше. Тепер же я відчув одне: що ми більше не спроможемося на жодне слово, яке б не збентежило й не злякало нас. Найдоречніше було встати й піти з кабінету, в кожному шпарину якого просочувався якийсь липкий нездоровий дух, мов чіпка еманация цього будинку.

— Дякую вам.— Я підвівся, не подаючи руки.— Надалі триматиму вас у курсі...

— Заждіть! Ви забули, що прийшли.

Вона попростувала до дверей і за хвилину повернулася з невеликим целофановим пакунком.

— Ось! Тут усі її речі й документи. Перегляньте їх, а потім розпишетеся.

Ну що ж. Я витрусив уміст пакетика на стіл і глянув. Крім паспорта та двох якихось папірців, там були золотий хрестик, золота монета й зелений камінець, мабуть, яшма. А ще біляве пасмо волоссячка з дитячої голови, майже прозоре й невагоме, як серпик щойно народженого молодика в надвечірньому небі.

— Це все, що вона має... Тільки не давайте їй. Особливо паспорта. Вам може видатися смішним,— сказала Юрукова,— але ви тепер для неї щось на зразок опікуна.

— Не смішно,— скривився я.

— Хочете, я вам покажу, де вона досі мешкала?

— Ні, ні, не треба! — майже злякано гукнув я.

— Дуже гарна палата!..— Лікарку образив мій різкий тон.— Останні місяці ми до неї нікого не підселяли.

Іншого виходу не було, я мусив до дна випити цю гірку чашу, коли вже пригубив. Я мав знати, як вона досі жила. Хоча в ту мить і не усвідомлював, наскільки це легковажний і ризикований крок: я був до нього просто неготовий. Але помилки припустився не тільки я — хибний хід зробила й сама лікарка, хоч, мов той бог або сатана, владарювала над людськими душами.

Спершу нічого особливого не було: довгі чисті коридори, чотирикутники білих дверей. Без ручок. Ми опинились коло однієї з таких палат. Юрукова дістала з кишені блискучу дверну ручку й звичним рухом устромила в гніздо. Двері відчинилися.

— Прошу сюди.

Серце моє стислось, коли я переступив поріг. Не пам'ятаю, чим мене тоді вразила ця звичайнісінька лікарняна палата з двома ліжками під вікном. Хіба ґратами. З одного ліжка встала геть обстрижена капловуха дівчина й вийшла повз нас у коридор, тримаючи в піднятих угору пригоріцах щось тільки їй видиме й для неї важливе.

— Що ти несеш, Бетті? Воно ж брудне,— ласкавим голосом промовила лікарка. Дівчина неохоче кинула те «брудне» додолу й мовчки пішла, глянувши на неї невидючими очима.

Я попрохав:

— Ходіть звідси...

До Юрукової тільки тепер дійшло, що вона допустилась помилки: десь-то я добре заволав. Лікарка причинила двері, й ми пішли. І коли я згодом сів у машину, то раптом відчув, що мене починає нудити. Я мусив негайно чогось випити й побути серед людей — тільки це могло мене за-

спокоїти й привести до тями. Я себе знав, тому не дуже й здивувався, коли машина сама спинилась коло під'їзду нашого спілчанського клубу, й мотор теж сам заглух. Мені вже було трохи краще.

Я чогось перекусив, а кілька чарок вина остаточно повернули мені силу. Немає кращих ліків за добре вино, коли на душі тоскно й каламутно. Потім я грав з друзями в преферанс. Почував себе людиною, яка чудом урятувалася від наглої біди. Мені просто треба було розважитись. Ми просиділи за картами кілька годин, і тільки об одинадцятій я схаменувся й рушив додому, незважаючи на палкі протести моїх товаришів.

Коли заходив до квартири, Доротей стояла в передпокої й дивилася на мене так, наче перед нею був привид.

— Чого ти тут стоїш?

— Я почула гуркіт ліфта,— сказала вона.— Ще як ти сів на першому поверсі.

Ще одна новина... Тільки цього мені бракувало: Доротей була чимсь налякана й бліда; точнісінько так поведилася перші роки й Надя. Я крижаним голосом запитав:

— А котра зараз година?

Вона тихо відповіла:

— Пів на дванадцятю:

— Отже! А ти об одинадцятій уже повинна спати.

— Я зараз піду... Мені було страшно.

— Не говори дурниць. Чи ти хочеш, щоб я через тебе змінив свій спосіб життя? Цього не змогла домогтись навід моя дружина!

— Ні, ні! — вигукнула Доротей.— Хіба я що кажу? Я з часом сама звикну...

— То йди й більше не стовбич отут! — сказав я дуже грубо.

А взагалі я поведився з нею так, як радила доктор Юркова. Та інакше б я тоді й не зміг: після клініки й невдалої гри в карти нерви мої геть розгулялися. Я нашвидку попоїв, знайшовши щось там у холодильнику,— до сухої їжі я звик, мов степовий ворон. І коли змочив отаку вечерю двома чарками білого вина, нерви мої майже заспокоїлись. Ідучи з кухні через хол, я глянув, чи Доротей вже спить. Вона лежала, натягнувши ковдру під самий ніс, але ясні очі її збуджено сяяли, мов зірки.

— Антонію! — гукнула вона, коли я вже заходив до своєї спальні.

— Чого?

— Я чую музику!

— Про це я вже теж чув.— Мене взяла досада.

— Але тепер не так... Раніше я тільки читала, тепер же твоя музика звучить просто в мені. Справжніми звуками... Неначе оркестр.

— А може, то щось не те? Не моя музика? — обережно запитав я.

— Нічого подібного: саме те, що я переписую,— заперечила вона.— Немовби у мене в голові малесенький транзистор.

Доротея не зводила з мене захоплених очей.

— А коли ти перестаєш дивитись на ноти,— спитав я,— музика теж уривається?

— Авжеж! Одразу.

Я пробурмотів:

— Цікаво...

А подумки послав Доротею під три чорти: невже вона не може бути звичайною дівчиною!

— Правда твоя! — вигукнула Доротея.— Коли б ти знав, як це цікаво... Тепер я мрію про одне: щоб і завтра було те саме.

— Краще б його взагалі не було! — відказав я роздратовано.— Краще б я купив тобі два транзистори й не думав про те, що в тебе в голові щось там самовільно грає.

І поспішив з холу геть, щоб не бачити, як згасне радість у її очах.

6

Днів десять вона жила наче в якомусь трансі. З роботи бігла просто додому й негайно бралася до нот. Їх у мене чимало, є твори всіх великих майстрів, яких люблю і які допомагають мені в роботі. Залізши з ногами на тапчан, що правив їй за ліжко, вона прихилилася спиною до стіни, й дівочі коліна її спалахували на темному тлі ковдри, мов два надщерблені місяці. Я притихав. Дивні метаморфози відбувались тоді з Доротеїним обличчям, неначе вона сама диригувала тим, що читала. Коли б я не знав, наскільки це серйозно, то мене просто брало б на сміх. З виразу її обличчя я вгадував кожну частину твору, кожен пасаж. Тепер я більше не мав жодного сумніву: вона «чула» все, що було написано на папері. Деякими з цих творів я сам диригував, тому зрідка зиркав на годинник: збігався навіть час. Усе збігалось, її уявні концерти нічим не відрізнялись від отих, моїх реальних концертів.

Я б не сказав, що ця незвичайна здатність Доротеї дуже мене здивувала чи вразила. Від неї можна було сподіватись усього. Вона мене скорше занепокоїла. Я пам'ятав перестороги Юрукової про те, що будь-яке захоплення може зашкодити дівчині й порушити її душевний спокій. І все-таки це було не головне. Було щось інше, значно вагомніше й глибше за все оте, й воно сягало корінням у незвідані глибини людських інстинктів — за неусвідомлений бар'єр. Як і кожна нормальна людина, я вважав ненормальним усе, до чого сам був нездатний або чого не міг зрозуміти й розтлумачити. Або чого не розуміла більшість людей, подібних до мене. Я тільки тепер збагнув, що така позиція зветься невіглаством і сірістю. Ну що ж: людина є людина... Хоч квочка теж розпачливо кличе «своїх» каченят, яких підхопила й несе на хвилях ворожа їй водна стихія. Кожному своє...

Я не тільки боявся за Доротею, мене часом і самого охоплював страх. Отак видер би в неї з рук оті прокляті ноти, пошматував би й викинув у вікно. І все-таки щось мене стримувало, не підіймалася рука. Я тільки мовчки переживав і ховався від неї з тими переживаннями. Часто я розмовляв з Доротеєю про зовсім сторонні речі, намагаючись непомітно спрямувати її увагу в інший бік. Інколи мені щастило, та ледве вона лишалася в квартирі сама, як знову брала з полиці ноти.

— Що тобі сподобалося над усе? — спитав я її одного разу. — Ти вже перечитала багато речей...

— «Лебедине озеро», — швидко відповіла вона.

Я не здивувався, навіть не зрадив, хоча її відповідь дала мені в руки новий козир.

— Ну що ж, чудово, — сказав я. — Може, підемо в оперу? Днів за два чи три. Я візьму квитки на «Лебедине озеро», подивимось удвох.

— Навіщо?

— Адже то балет. Мусиш побачити виставу, щоб зрозуміти музику до кінця.

— Ну добре, — відповіла вона.

Але в голосі її я не почув сподіваного ентузіазму. Я чудово розумів, чого вона побоюється, й розраховував саме на це. Взявши два квитки на найближчу виставу, я повів Доротею в театр, потай сподіваючись у чомусь її перекопати. Сиділи ми в ложі-бенуар, і Доротея старанно уникала дивитись на глядачів у партері, хоч на неї ніхто й уваги не звертав. Доротея була дуже неспокійна й разом з тим

зосереджена, немовби намагалася щось пригадати й не могла.

— Прочитай програму,— запропонував я.

— Потім!

Тон був нетерплячий і надто різкий, мене це здивувало, бо досі Доротей ніколи й ні в чому не заперечувала мені, виконуючи всі мої побажання. Коли почався вступ, обличчя її зблідло й напружилось, вона прикинула в кріслі й не порушно просиділа кілька хвилин. Поволі Доротей заспокоїлася й усміхнулася. Я зрозумів, що мій експеримент зазнав краху, але зброї не складав. Ідучи з нею в перерві до буфету, я вдавано байдужим голосом запитав:

— Помітила якусь різницю?

— Так...— відповіла Доротей.— Але незначну.

— А який варіант кращий?

— Звичайно ж, цей. Але не в усьому. Те, що я сама собі уявляю, наче належить мені. Наче в мені народжується.

Я дуже добре її розумів: то була невимовна радість творчого натхнення — дорогоцінного відчуття, що так рідко мене навідувало, а цій дівчині давалося задарма, струмуючи невичерпним потоком, відчуття, од якого солодко мліє серце й паморочиться голова. А я сподівався зовсім іншого, привівши Доротей в цей зал... Думав, що вона почервоніє від сорому й зречеться отих дурниць, відчувши справжню красу музики.

Ми вже допивали нудотно-теплий лимонад, коли до нас підійшов один йолоп і безцеремонно запитав:

— Чи ти не одружився?

— Поки що ні,— відповів я нахабному колезі. Він стояв і стояв, та коли на нього глянула Доротей, раптом розгубився й зник. Трохи осторонь згоряла від нетерплячки його дружина, чекаючи новин. Після вистави ми з Доротей пішли до ресторану повечеряти, і тут я почув од неї таке, що буквально мене спантеличило:

— Наївна казочка для дітей, хоча й гарна.

Я швидко спитав:

— Чому ж наївна?

— Чому? Хіба варто перетворюватися з лебедя на людину? Та ще й на яку: принцесу нудного замку!

То не був жарт — вона говорила цілком серйозно.

— А багатство, а царське вбрання? — Я таки спробував пожартувати.— А красень-принц?

— Зате лебеді літають! — лаконічно відповіла вона, мовби поставивши крапку.

Мені стало зовсім зле. Але я мусив терпіти ці маленькі рецидивні хвороби, як того вимагали лікарі. І не мав права їх провокувати. Ну що ж! Я вирішив прикинутися, ніби нічого особливого не почув.

Вечеряли ми в гарному настрої, але додому повернулися пригнічені й чужі.

Літо настало враз і несподівано, сонце так припекло, що танув навіть асфальт на тротуарах. Тераса теж пашіла вогнем, туди тепер можна було приступитись тільки ввечері, коли десь там у Владайському міжгір'ї прокидалися нічні вітри, вороними жеребчиками пускаючись уздовж окружної дороги. Наш будинок був перший на їхньому шляху, вони бігли й чіплялися за нього шовковистими гривами, нестримні й молоді, неслись чимраз далі й далі, щоб раптом спинитись і згинуть в бензиновому чаду.

Та, незважаючи на палюче літнє сонце, Доротей була позимовому бліда. Я вирішив поїхати з нею на Іскарське водоймище. Рибальського квитка я не мав, та й рибалка з мене зовсім ніякий, але дача мого знайомого генерала Крестева міститься в забороненій зоні водопостачальних споруд, куди рибінспекція ніколи не заглядає. Дача стояла на замку, та це нас не дуже й засмутило. Я взяв своє бамбукове вудлице й повів дівчину до близьких заток. Ранок видався напрочуд гарний; тихе плесо ще дрімало в молочно-голубій імлі, а ми йшли просто плавнями, й висока росяна трава стьобала нас по ногах. Ми зовсім вимокли, неначе перебрели добрий потік, але Доротей це анітрохи не бентежило, її захоплення не мало меж.

— Господи, яка краса! — озвалася вона вже біля затоки.

Такого щирого захвату я в неї досі не помічав. Можливо, вона вперше потрапила на природу, вперше бачила справжню росу — це назавжди лишилось для мене таємницею. Але я й сам був зачарований красою цих місць. Не даремно ж рибалки назвали їх «Золотим рогом». Затока навпіл розтинала порослий смереками невисокий схил, вода по весні піднялась і затопила частину суходолу, й тепер над плесом де-не-де стриміли гострі вершечки молодих дерев. А луки буйно квітували. Стільки синіх та жовтих квітів Доротей ще не бачила на своєму віку. Я заходився лаштувати вудку: хтось розповідав, що цього року добре клює «наташка» — біла озерна риба з рожевими плавцями та жовтим хвостом.

— Що ти збираєшся робити? — Доротей пильно дивилась на вудку та гострий гачок.

— Наловлю тобі риби.

— Я риби не їм. Не треба.

— Зате я їм. Ти просто не знаєш, яка вона смачна!

— А чим я займаюся?

— Дістань з машини кілька ковдр, постели собі й приймай сонячні ванни. Або лежи й відпочивай у холодку, або читай книжку, — роби що хочеш.

Стільки можливостей разом — і всі приємні. Доротея пішла до машини й зникла десь у траві. Риба клювала несамовито, тут її ніхто ніколи не лякав, я раз у раз витягав сріблястих «наташок» і кидав через плече не дивлячись. Рибки падали в траву — мені лише зрідка було чути, як вони вовтузяться й конвульсивно ляскають хвостами по землі. Деяким щастило дістатися до берега. Полежавши якусь мить на міліні, вони раптом звивалися й пірнали в глибину озера. Я на те не зважав, мене привела сюди не ловецька пристрась, а тільки бажання відпочити й згаяти час.

— Антонію!

Я щойно сам про неї згадав, бо Доротея давно не озивалася. Де ж вона? Я глянув уздовж берега й ніде її не побачив, хоч голос був зовсім чіткий. Я злякано роззирнувся. Ранкова імла вже піднялась, плесо вигравало ясною голубинню, і раптом я побачив її: Доротея бовталась аж під тим берегом...

— Ти що, божевільна?! — люто закричав я.

Щось доречніше годі було й вигадати. Але Доротею це слово чомусь не впекло; вона дзвінко засміялась і махнула мені рукою.

— Вертайся назад! — гукнув я вже спокійніше.

Вона покірливо попливла назад, і досі регочучи, мій переляк її тільки насмішив. Це мене знову розізлило. Тепер бракувало тільки одного: щоб зненацька нагодився генерал Крестев. Хоча Доротею ніхто не попереджав, що купатись на території водоймища суворо заборонено. Не попередив і я. Вона перестала сміятись: її спантеличив мій несподіваний гнів. Плавала Доротея з якоюсь елегантною незграбністю, мов оте маленьке жабеня, котре щойно втратило хвостик і ще не встигло до цього звикнути. Нарешті Доротея підпливла й стала ногами на дно. Вона була зовсім гола, та мовби й не помічала своєї наготи. Очі її світились чистим спокоєм, невинні й прозоро-ясні, і я не помітив у них навіть іскринки жіночого зухвальства, неначе переді мною стояв античний друїд. Чуття сором'язливості

було їй, мабуть, зовсім незнайоме. Вона йшла й стріпувала долонями світлі крапельки з пліч: біла-білесенька, тонконога, з невеликими персами.

— Ти ж не сказав, що тут заборонено купатися,— збен-тежено мовила вона.— Я ж тут уперше...

— Ну, гаразд... Але як я міг знати, що з тебе такий пла-вець!

— Я й сама не знала... Просто зайшла у воду й поплив-ла. Слово честі, вперше в житті, Антонію...

Я мовчав. Просто не вірилося, хоча Доротей ще ніколи не збрехала мені.

— Ти не вчилася плавати?

— Кажу, що ні! — відповіла вона й нарешті спинилась кроків за три від мене.— Це ж така звичайна й природна для людини річ...

— Можливо,— відповів я.— Ти плавала й справді дуже природно й просто. Й чимось нагадувала маленьке жабе-ня.— Я посміхнувся: — Це ще один доказ того, що людина походить від земноводних. Від звичайнісіньких жаб.

— Людина походить від птахів! — з докором у голосі заперечила вона.

— Чому ж тоді ти плаваєш по-жаб'ячому?.. Хто тебе навчив? Це в тебе від земноводних пращурів! — триумфу-вав я.

— Може, ти й від жаб... Але я — від птахів. Я певна цього, Антонію.

— Ну, гаразд. А тепер піди й одягнися. Невже ти не со-ромишся чоловіків?

— Тебе не соромлюсь,— відказала вона, викручуючи в жменях мокре волосся.

Для чоловіка не бозна-який комплімент, що його зовсім не соромляться.

— Але чом?

— Бо ти Антоній.

— Який? Твій рідний дядько? — трохи ображено скри-вився я.

Ще одна помилка — я на мить забув про одну драматич-ну сторінку з її життя. Але Доротей й цього разу не зреа-гувала, немовби я нічого такого й не сказав.

— Ти Антоній Кумедний,— відповіла вона.— Смажити рибу вмієш?

— А що? Сама не посмажиш?

— Я б зуміла й сама. Тільки не хочу. Не люблю варити курчат, не люблю їх патрати...

— Припини! — сказав я роздратовано. — Й піди нарешті вдягнись.

Вона пішла вздовж берега шукати одяг, обережно ступаючи по цупкій траві. Я зібрав усі «наташки», які ще подавали бодай найменші ознаки життя, й покидав їх назад у воду. Деякі відразу шугнули на дно, інші довго ворухились під берегом, перекинувшись черевом догори, але я був певен, що вони оживуть, і стояв доти, поки всі рибинки не зникли в глибині: одні догори черевом, деякі плиском, розчепіривши зябра. Мене охопило болісне почуття, що за все в житті треба платити: за свою радість і за чужий біль рано чи пізно доведеться розплачуватись... Я довго стояв, але одна рибинка так і не стямилась. Вона ледь ворухнула червонястим плавцем, та то вже була агонія.

Постеливши ковдри в благоденському затінку молодих смерек, Доротей лежала горілиць і дивилася на птахів у небі. Я задер голову й побачив кількох ластівок, які впивалися вітром і ясною блакиттю, тоді я й собі ліг, удавивши в траву картатий край давно знайомої ковдри, яка сьогодні драгувала мене своїми надто яскравими кольорами. Доротей жувала стеблинку сизої трави, на обличчі в неї грали дивні тіні й відблиски, і я мовчки ждав.

— Антонію, — нарешті озвалася вона. — Хочеш, я тобі щось розповім?

— Що саме? — здригнувся я.

— Про смерть мого батька.

— Пізніше розповіси.

— Пізніше не зможу, — сказала вона, й мені чомусь кольнуло в серці.

Я знав, що не повинен її стримувати, вона відчувала потребу вилити в словах усе, що її гнітило.

— Гаразд. Але якщо це тебе не дуже розхвилює, — згодився я.

— Цього я ще нікому не розповідала, — почала вона. — Навіть Юруковій, хоча Юрукова знає це від інших людей.

Я лежав трохи боком, перед очима в мене гоїдалося блідо-зелене колоссячко вівсюга, а крізь вівсюг прозирало непорушне, мов синє скло, плесо водоймища.

— Розповідай, я слухаю, — сказав я.

— Батько мій був чиновник. Він себе саме так і називав, хоча тепер це слово вийшло з ужитку, його замінено новим: «службовець». А чому? Це слово таке образливе й зовсім не пасує людям. У нас був пес Барон. Ми йому

наказували: «Служи!» Й він ставав на задні лапи, передні згинав, а його біле черевце з недорозвиненими сосочками майже просвічувало. Барон завжди здавався мені кумедним і смішним, а погляд у нього був такий жалібний, аж сльози накипали в очах. Собаки дуже не люблять служити. Люди теж. Бо ніщо живе не хоче принижуватися. Про птахів я вже й не кажу. Ти бував коли в зоопарку? Бачив там орлів? Нема в світі сумнішого видовища, як посаджений у клітку орел! Хіба ж може орел слугувати? Це абсурд! А от людина...

Батько був страшенно худий, а в останні роки почав ще дужче худнути й зробився геть прозорий. І знаєш чому? Бо лишився зовсім без крові: мама висмоктала з нього всю кров. Брала таку тоненьку трубку, стромляла йому в голову під мозочком і починала смоктати кров. Не лякайся, я не втратила глузд: це я так думала, як була мала. Доктор Юрукова каже, що причина всіх моїх нещасть — моя надзвичайно розвинена уява, через що я часом плутаю мрії з реальним життям. Це тривало дуже довго, тоді доктор Юрукова почала впорскувати мені отой препарат, і я наче отупіла. Тепер живу, як уві сні. Вві сні жив і мій тато. Ніколи не посміхався й голосно не розмовляв, ніс у нього був завжди вогкий, як у нашого пса, й служив тато так само, як пес Барон; служив кожному, хто цього вимагав, хай навіть то був найостанніший нікчема. Просто ставав на задні лапки й служив, аж поки з носа в нього падала прозора крапелька. Був він страшенно сумний, Антонію, й очі в нього теж були покірливі й сумні. Й увесь час він сякався в стару зібгану хустку. Він був мовчазний, але орла не нагадував анітрохи. Швидше сумну носату ворону, що настовбурчилася на заметі й сидить, ні на кого не дивлячись. Бачила я й сльози в татових очах. Я тоді не знала, що в матері хтось є, якийсь пожежник. Коли тато помер, мати вийшла за того пожежника заміж. Це був могутній чоловік. Узимку він часом роздягався до майки, виходив надвір, і з нього валувала пара, наче з доброго коня. Я жодного разу не чула, щоб тато з мамою сварилися через того дивака, хоч він приходив до нас і раніше, страшенно полюбляв козиряти й рипати чобітьми, тручи халявою об халяву, поки засмердить кремом для взуття. Він був ненажера. Якось мама вийшла й лишила нас на кухні вдвох. Пожежник заходився піднімати покриття й з кожної каструлі щось витягати й плямкати. Тоді реготнув, підійшов до мене й ущипнув

за *оте* місце. Я спаленіла від сорому й плакала цілий день, але мамі не зважилася поскаржитись. Незадовго до смерті батька пожежник почав ходити до нас мало не щодня; тоді тато йшов з дому, блукав безлюдними вулицями й утирав мокрі очі та мокрий ніс. Юрукова каже, що все це лягло на мене важким тягарем, бо я вдалась у батька, через те така чутлива й навіть худа, як тато.

Коли ми того ранку пішли купувати мені пальто, він здавався дуже засмученим. Я умисне не помічала його сліз, хоч він раз по раз утирав очі хусткою. Тато ніколи не мав пальта, ходив у підбитому ягнячим смушком старому плащику. Відколи пам'ятаю себе, Антонію, я зроду не бачила старішого плаща, ніж у тата.

Морозу того ранку не було, зате стало дуже слизько. Хоч до Нового року лишалося два дні, звечора почалася мряка, тоді трохи підморозило й тротуари взялися слизьким коржем, і коли ми ходили, лід під ногами тріщав, а замерзлі бульбашки лунко лопали, неначе ми топталися по людських очах. Це дуже страшно, але ми все-таки йшли. Я зіплювала зуби, щоб не заревти, бо тато тримав мене за руку, але часом забувався й болісно стискав. Нарешті ми дійшли до центру, де вешталася безліч людей, а всі тротуари були давно затоптані.

Тато купив мені чудову річ — синє пальто з білим коміром із штучного хутра. Кращого пальта в мене зроду не було. Продавщиця ще хотіла його загорнути, але ми загорнули в пакет моє старе пальтечко, а нове я тут-таки вдягла на себе. Тато зрадів, побачивши, як воно гарно на мені сидить. Ми вийшли й рушили додому. Він знову вхопив мене за руку й більше не відпускав, страшенно гордий, що в нього дочка — мов лялечка, аж носа вгору задер. Ти мав уже здогадатися, що ніс у нього був точнісінько такий, як оце в мене, довгий і важкий. Знаєш, як мене прозвали за це в школі? Діді Гімалайське Ведмежа. Я не ображалась. Тобі доводилося бачити гімалайських ведмежат? Дуже симпатичні, носики хобітком, тільки чорненькі й лискучі.

Отак ми з татом і йшли, міцно тримаючи одне одного за руку. Тротуари аж угиналися від людей, і кожне щось тягло додому: хто ялинку або сосну, хто коробку яскравих іграшок. У мене ялинки зроду не було, на новорічне свято батько водив мене в установу, де сам працював. Але що то за ялинка, коли тебе впускають до неї на кільканадцять хвилин, а тоді з'являється п'яний Дід Мороз із

картонним носом, розв'язує торбу й дарує тобі дерев'яного коника на паличці з коліщам. А нащо ті коники, я їх тут-таки обмінювала на книжки: який хлопчик пошкодує книжку за коника на коліщаті!

Але того ранку я не прохала в батька навіть книжок, а про ялинку взагалі забула, я була щаслива й тим клятим пальтом, з якого почались усі мої нещастя.

Ми йшли й ішли, й настрої у тата почав знову псуватися. Я це відчула враз, бо рука його спітніла й ледве тримала мене за пальці. Потім він мене взагалі пустив, і це його згубило. Я не бачила татових очей, але дуже добре знала, які вони були в ту мить: я часто бачила його на вулиці з таким безтямним поглядом. Ми проминули Міський парк, вийшли на вулицю Вазова, й тільки намірилися перейти на протилежний бік, як тато несподівано спинився. Хтось нагорнув кучугуру снігу під самісінький тротуар, тато повагався й раптом перескочив через кучугуру. А про мене забув. Отак і стояв на бруківці, не дивлячись назад, але й не рушаючи далі. Щось його стримувало й не давало йти, але він ніяк не міг згадати, що він забув. А я тільки стояла й глипала.

І тоді звідкілясь, мов скажена звірюка, вихопився той автомобіль...

Антонію, коли б мені судилось прожити сто життів, я б однаково не змогла забути тієї жахливої картини. З моєї пам'яті її не випече ніякий вогонь. Вона завжди в мене перед очима, хоч яка б хвора я була, хоч якою б затьмареною чи просвітленою була моя свідомість. Я не владна боротися з цим. Інакше навіщо б я тобі це розповідала, зайвий раз засмучувала тебе, Антонію? Я наче зараз бачу той зелений автомобіль: радіатор і фари в нього були хромовані, й він летів, як шалений. З розгону він ударив тата й кинув собі на капот, мов мокру шматину. Тоді різко загальмував, і тата кинуло на бруківку. Мені здалось, що він летів цілу вічність, — час наче спинився й застиг, руки й ноги в тата розметались, а голова переважувала до правого плеча — я виразно бачила його білу лисину. Тато впав, і голова його розколослася, мов яйце. Я не знепритомніла, навіть не відвела очей, заціпенівши від жаху.

Збіглася юрба, з кабіни виліз убивця. То був зовсім зелений юнак, але обличчя в нього наче зібгалось від безлічі зморщок — такі обличчя бувають у старих бабів. Хтось підбіг до мого тата, але більшість кинулася до водія. Один чоловік схопив його за комір, інший уперіщив по спині

кулаком. Люди позвірили. Хлопець тіпався в їхніх руках, мов ганчір'яна лялька, тоді впав горілиць на затоптаний брудний тротуар, ухопився за голову й почав рвати на собі волосся, щоб розчулити оскраженілу юрбу. Людям стало бридко, вони облишили його й відійшли геть. А я за цей час навіть не ворухнулася, стояла як пень.

Хтось зупинив попутну машину, мого тата підняли, я дивилась на його розбиту голову і вже знала, що він неживий. А на мене ніхто не звертав уваги, я так і лишилася стояти за тією кучугурою з пакунком у руці. Міліціонер посадовив убивцю в його ж машину й кудись повіз, люди поволі розійшлися, на вулиці запанував звичний буденний ритм. Тільки на бруківці лишилась невеличка калюжа крові. Я нарешті трохи отямилася й пішла, сновидою перетнула страшну вулицю й подалася додому, нічого не помічаючи навкруги, просто переставляла ноги, та й годі, байдужа до себе й до людей. Але навіть у такому стані я чомусь увесь час пам'ятала, що на мені нове пальто.

Вже й не пригадую, як я дійшла, що сказала мамі й що вона відповіла мені. Пам'ятаю тільки, що вона страшенно зблідла, але очі її так і лишилися порожні й сухі. Я не помітила в них болю, хоча радості теж — саму порожнечу. Мене мов щось підвело, я вибігла в кухню й упала, з рота в мене пішла жовч. А мені над усе хотілося чимось прохромити мамине обвисле черево, випустити з нього весь бруд. Отака людина істота, Антонію, а ти гадав, що людина свята?..

Доротей замовкла, останні слова наче прилипли до її губів, і вона склепила важкі повіки, зовсім виснажена й бліда.

— Я хочу трохи поспати, — мовила вона. — Я дуже втомилася...

Я лишив її саму, зійшов у берег і довго блукав понад затокою. Мав таке відчуття, ніби ходжу по хмарах, що нерухомо стояли в мертвій воді. Я людина понурої вдачі, рідко цікавлюсь тим, що діється довкола. Воно просто не зачіпає в мені жодної струни, навіть якщо інші мліють од захвату. Так було й тоді, коли я стояв біля підніжжя піраміди Хеопса, й коли дивився на Ніагарський водоспад, і в багатьох інших випадках. Але цього разу все, що мене оточувало, торкалося в мені якихось дуже чутливих струн. Я не давав собі звіту, що то таке. Мабуть, діяв інс-

тинкт самозбереження, залишки якихось атавістичних пересторог. Я навіть не сподівався так швидко заспокоїтися й абстрагуватись від усього, що може викликати головний біль. Доротея мала рацію, подумав я, оце тобі вся людина, замішана з землі, хмар та озерної водиці. Іншого пояснення не було. Хоч хай там що кажуть пророки, а від цього не втечеш.

Так я дійшов до лісу, що несподівано виріс на моєму шляху. Молоді дерева майже позростались, переплелися густим гіллям, неначе міцними жилавими руками. Під ними ніщо не росло, абсолютно мертва зона: ні трави, ні квітів чи бодай папороті. Білили самі гриби, гладенькі й блискучі — я досі не бачив таких, вони нагадували курячі яйця. Щось тягло мене туди, в оті похмурі чорно-зелені нетрі, можливо, жага незвіданої таїни, так само старої й правічної, як людське буття. Але я вистояв перед щемкою спокусою, поволі обернувся й так само поволі рушив назад.

Коли я підійшов до Доротеї, вона вже сиділа на простелених ковдрах і задумано дивилася кудись удалину. Вона не чула моїх кроків, я її трошки налякав, тоді глянула й усміхнулась, іще не зовсім прочумавшись після сну:

— Я довго спала?

— Та ні...— Доротея ніколи не носила годинника, її зовсім не цікавив час. — Їсти хочеш? — запитав я.

— Не дуже.

— Тут поблизу є гарна корчма. Поїдьмо?

— Ну що ж, поїдьмо,— згодилась вона. Доротея завжди зі мною погоджувалася.

Іжа в нас і в машині була, але я не міг уявити, як після тієї важкої розмови ми сядемо на траві й, уникаючи дивитись одне одному в вічі, мовчки жуватимемо круті яйця та ковбасу. Ми нашвидку позбирали речі. Між нами наче лежала невидима тінь, обом було якось недобре, ніяково: мабуть, кожна сповідь породжує подібні відчуття. Нарешті ми сіли в машину, я ввімкнув мотор, і коли проїхали трохи, з полегкістю відчув, як напруження поволі зникає й ми знову починаємо почувати себе природно й просто.

Щось подібне мала відчувати й вона, бо раптом теж полегшено всміхнулась. Ми саме в'їздили в ліс, і мені стало не до аналізів. Дорога була дуже важка, під крисла-тими деревами й досі стояли грузькі калюжі, машина часом буксувала й задихалася в багні, часом боляче гуцалась

на товстому корінні. Я геть упрів, поки мені пощастило вибратись на добру дорогу; міг уявити все, що завгодно, тільки не те, як Доротея підпихатиме машину своїми тендітними рученятами.

— Це я тобі допомогла! — засміялася Доротея, коли ми викотились на шосе.

— Яким чином?

— Просто так...

— Гіпнозом?

Вона відповіла:

— Я подумки підпихала машину.

А я зареготав. Так здебільшого висловлюються діти. Кажуть і вірять власним словам. Я теж пам'ятаю щось подібне. Одного разу в багнюці застряг віз. Дядько безжально лупцював коней, і коли вони нарешті вивезли й дядько втерся брудним рукавом, я був абсолютно переконаний, що це я їм допоміг, і саме подумки.

— То зовсім інша річ,— відповіла Доротея, коли я їй про це сказав.— Але я справді можу дещо робити подумки.

Я тоді не звернув уваги на її слова. Або просто не хотів звертати: на сьогодні з мене було досить і того. Але згодом вони самі нагадали мені про себе...

Ми незабаром дістались Пасарельської корчми. Звичайно, це була не класична корчма, а нудненька сільська закусточна, хоча тут добре смажили грудинку та кебап. Але того дня я про кебапи думав найменше. В дворику за корчмою росло кілька старих дерев, під деревами завжди стояло зо три ненакритих столики. Та сьогодні кельнер виніс із підсобки скатертину й застелив один з них, виструнчившись поряд, мов солдат. Я вже давно помітив, що простий люд часто сприймає мене за якийсь цабе, чи не за перевдягненого генерала. Причиною цього, мабуть, певною мірою був мій «пежо». Я замовив чарку м'ятної настоянки й дві порції кебапу. Кельнер приніс настоянку й надовго зник, бо кебап іще тільки смажився.

М'ятна настоянка не дуже міцна, водії автомашин її зовсім не бояться, п'ють навіть за кермом. А даремно. Це підступний напій, у чому я пересвідчився, ковтнувши кілька разів. Можливо, мене виснажили пригоди того дня, може, я перегрівся на сонці, але напій подіяв на мене враз, додавши легковажності й зухвальства. Я спитав:

— А що ж було далі?

— З ким? — ледве помітно здригнулася Доротея.

— Ти розповіла не все.— Вона мовчала, наче глуха, та я знову підохотив: — Авжеж, я знаю: то не дуже приємна річ. Але якщо хтось вирішив позбутись glandів, то рве їх zarazом, а не вчащає до лікаря.

Кельнер приніс гарячий кебаб, але ми й не торкнулися до страви.

— Коли тато вмер, мати одружилася з тим пожежником Цветаном. Я довго ні про що не здогадувалася і жила, мов у якомусь тумані. Мене приголомшила така новина. Добре, що ми хоч не лишилися у старій квартирі. Вони зробили це не з етичних міркувань, а через скупість, бо в Цветана був і свій дім. Я зроду не бачила такого скнари: Цветан тремтів над кожним мідяком. Відтоді я зненавиділа й гроші, й скупих людей, Антонію. Бо поки над людиною панують мідяки, поки в світі існують гроші, доти людина буде нікчемна й дрібна, на які б котурни не п'ялася. Я збагнула ще одну річ: бувають гроші ялові. Це гроші сквар. За них нічого не придбаєш.

Я добре пам'ятаю той день, коли ми переїздили до Цветана. Вантажників не було: заощадили й на вантажниках. Мати тоді була здорова й могла б сама підважити коня, Цветан же взагалі нагадував боксера. Тож вони й вирішили обійтись так. Меблі в нас були гарні, їх купував ще мій дід. І мати з Цветаном почали все виносити з квартири й вантажити на велику машину. Де поволі несли сходами вниз, кречучи й обливаючись потом, де просто тягли, якщо не було сили підняти. Але неабиякого клопоту завдав їм громіздкий сервант, зроблений із важкого словенського дуба. Тато казав, що таких меблів тепер немає. Мати з Цветаном розкарячилися й натужно сопуть, аж очі їм рогом лізуть, а сервант як у землю вріс. У них шкіра на литках мало не тріскає, губи, як у ляців, білі, а він стоїть. Тоді мати з Цветаном уперше полаялись — я ніколи досі не чула таких дошкульних слів, що бризкали з рота разом із слиною та маленькими, як горох, зеленими жабенятами. Це вразило мене, мені знову стало погано, я зачинилася у туалеті й добру годину блювала та вмивалася слізьми; коли ж мене звідти витягли, в кімнатах уже нічого не було, всі меблі стояли на машині, навіть отой сервант, Антонію, навіть сервант! Неймовірно, але страждання та муки часом відкривають у людині джерело зовсім несподіваних сил, яких людина в собі й не підозрювала.

Машина спинилася біля Цветанових воріт, це десь у районі Ючбунара. Боже мій, я зроду не бачила гидшої хатини: перехняблена й низька, на два віконечка, все якесь недолadne й криве, неначе намальоване дитиною. Вони й досі там живуть, у тій хаті, яку й хатою не назвеш: те лихо швидше нагадує ріпу, що напіввиткнулась із землі. На городі в Цветана росло багато такої ріпи; коли наставали холоди, мене примушували її рвати. Я мало не ревла, бо ріпа вростає корінням у землю так чітко, неначе той кутній зуб. Хата була мазана й побілена з синькою, й коли починалися дощі, всю крейду з неї обмивало, глина теж спливала рудим багном, і нещасна хатина світила ребрами, мов жебрак. До хати вело двоє приступців, але вниз. Я не знаю: чи то хата в землю вросла, чи подвір'я підсипали, але гіршої халупи не було на всьому кутку. Мати й Цветан знову кинулися до меблів, та сервант, звичайно, в хату не вліз. Його як поставили тоді під стріхою, то він і досі там — уже сім років. Сім років його заливали дощі, засипало снігом узимку, літнє сонце пекло його день у день, а йому байдуже. Тільки трохи побляк. Я не зважувалася й глянути на нього, та він теж мовби відвертався од нас, обурений людською тупістю. Авжеж, його можна було давно продати, та наці не втрачали надій: усе сподівались виграти в лотерею, купити квартиру й забрати туди сервант. Слава богу, їм так і не випав щасливий квиток, хоч мені було й шкода серванта.

Так ото, Антонію, я й жила. Мені досі дивно, як за ті сім років хата не завалилася й не придушила нас. Там була тільки одна кімната й кухня. На кухні ми ночували вдвох — я та стара баба, точно не скажу: чи не прабабця Цветанова. Їй було років сто, хоча вона й сама достеменно не знала, скільки їй. Не мала в роті жодного зуба, зате й жодної сивої волосинки на голові, малесенькій, мов бурячок. Але сама вона була досить дебела, тому ночами гучно хропла. Та й не тільки ночами, вона хропла весь час, бо коли не спала, то щось їла хропучи. Це важко навіть пояснити, як вона хропла. Я через неї не могла спати. Та якось таки жила, навіть не встигла її зненавидіти. Вибору в мене не було: тільки терпіти... Хоча стривай... Саме тоді я вивчилася літати — далі не могла зносити отих страждань. Здається, я вже тобі про це казала. Але людині можна літати тільки вночі, та й то не часто. Бо що б ти сам сказав, коли б побачив над містом божевільну дівчину?... Мене лише зрідка брали в інститут, наче в санаторій.

Та доконало мене не це, а жахлива скнарість вітчимова, хоча матрина теж, бо мати швидко стала схожа на нього геть в усьому. Цветан казав, що вони складають гроші на квартиру. Навряд. Вони заощаджували на всьому, запекло складали мідяк до мідяка, і я була абсолютно певна, що ніколи їй пальцем їх не торкнуть, хоч хай би там що трапилося. Хіба впаде хата й доведеться будувати нову. Всі продукти Цветан замикав у шафі, а ключа нікому не довіряв, навіть моїй матері. М'ясо купував раз на тиждень і старанно розрізував його на десять рівних частин. М'ясо варили здебільшого до картоплі, варили в мілкому мідному казанку, схожому на помийницю. За столом верховодив теж Цветан: у свою тарілку клав чотири шматки м'яса, в мамину два, а нам з бабою та близнюкам по шматочку. Куди він стільки жер — невідомо, бо нічого нічого ж не робив. За все своє життя він не погасив жодної пожежі, хіба що затоптав кілька недокурків десь у кутку, швендяючи коридорами своєї установи. Зате мати зробилася страшенно суха. Тепер вона працювала санітаркою в поліклініці, від неї завжди тхнуло хлорним вапном, руки їй обкидало бородавками, почали рости вуса та борода. Я вірила, що існує доля чи якийсь інший праведний суддя, який неодмінно помститься за мого тата. Але час минав, спливали роки й нічого особливого не трапилось. Обоє живі, обоє здорові, навіть щасливі в своєму подружньому житті. Оцього я вже зовсім не розумію: як же так? Невже буває й нікчемне щастя? І бридке? Мабуть, на світі все буває. А я вважала, що щасливою людина може бути тоді, як навчиться літати.

Ні взуття, ні одягу ніхто мені не купував. Не купували й зошитів та підручників, та мені й не доводилося готувати домашніх завдань: у мене страшна пам'ять. Я запам'ятовую абсолютно все, що тільки побачу або почую. Я тобі скажу: це нормальна людська риса, така пам'ять має бути в усіх людей. Училася я на «відмінно», мені не давався тільки один предмет: фізкультура. А коли б ти спитав, звідки пішли міні-спідниці, я б відповіла: ця мода пішла від мене. Я виросла якось ураз, і платтячко стало мені зовсім куце: не сягало й колін. Ото так і світила худими колінцями. А ноги в мене були тонкі-тонкі, як зараз руки. Панчїх мені теж ніхто не купував, точніше кажучи — купували одні на рік, і я тільки те й робила, що штопала їх. Від того вже в очах мерехтіло; то найприлизливіше з усіх людських занять. Мати мало не щодня

розповідала мені історію про офіцера, який одружився з бідною дівчиною тільки через те, що вона вмiла гарно штопати. Він побачив її чудово заштопані панчохи і в захваті сказав: «Ось ідеальна дружина!» Й повів дівчину під вінець.

Мені спершу було дуже боляче, що не маю гарного одягу та взуття. Я соромилася свого нужденного вигляду. А тепер, слово честі, хочеться навіть подякувати їм за це. Ким тільки я не перебула за останні роки! Й Таїс, і Зоєю Космодем'янською, навіть Сонечкою Мармеладовою була. А вони так і лишилися нікчемами.

За рік після смерті тата народилися близнюки: дівчинка й хлопчик, біленькі й пухкі, мов поросятка. Писочки в них не затулялися ні вдень ні вночі: весь час кувікали, вимагали свого. Я їх дуже любила, поки були малі. Годувала кашкою, прала пелюшки, купала. Я їх, власне, й вигляділа сама: до шестирічного віку панькала. А тоді застала за чимось таким, від чого мені аж кров у голову вдарила. Я розуміла все: вони малюки й нічого в тому не тямлять, а стриматися не могла. Я їх била до посиніння. Цветан мене вигнав з дому й більше не пустив на поріг. Я пішла жити до Юрукової, тоді зустріла тебе, Антонію... Оце й усе.

Скінчивши розповідати, Доротей довго й повільно цідила лимонад. Цього разу вона не здавалась такою блідою й виснаженою, навіть навпаки: в ясних очах у неї зблискували маленькі веселі іскринки. Й тоді, все ще під впливом м'ятної настоянки, я зробив другий необачний крок:

— Ти знаєш краще за мене, що то не все!

— Що ти маєш на увазі? — стурбовано мовила вона.

— Розкажи мені про свого дядька.

— Ні! — мало не крикнула Доротей і підхопилась. Я мовчав. Такою зляканою я ще ніколи її не бачив. То був навіть не переляк, а щось інше, незрозуміле для мене. Доротей зблідла й міцно зціпила уста:

— Не треба! Прошу тебе, Антонію!..

— Гарзд, гарзд! — я злякався ще дужче від неї. — Хай буде так, як ти хочеш.

І більше нічого їй не сказав. Незабаром ми розраховалися і поїхали, але між нами знову пролягла невидима тiнь.

Відтоді наші стосунки відчутно змінилися, але я б не сказав, що на гірш. Все наче стало на свої місця. Дні минали, як і досі. Після роботи Доротей приходила додому

в один і той самий час, жвава й рум'яна, поралася в квартирі та коло плити. Мені здавалося, що все, чого вона торкається руками, втрачає вагу. Часом вона діставала з полиці книжку — байдуже яку, тільки не белетристику. Інколи знову бралася до нот, але я помітив, що тепер вона читає їх без колишнього захвату й гарячкового блиску в очах. І чимраз частіше підсідала до магнітофона. Або докладно й довго розпитувала мене про композиторів різних епох, найчастіше про Чайковського. Я не знав, що слід і чого не слід їй розповідати, як вона сприйме той чи той епізод із його життя, особливо ж історію одруження. Доротея уважно слухала й усе домислювала сама. Принаймні так мені здавалося.

Я звик до неї й нудьгував, коли її не було вдома. Випадково торкнувшись її руки, я вже не здригався, як колись. Мене більше не лякала її безпричинна мовчазність, не бентежило й те, що вона може годинами стежити за пташиним летом. На терасу ми ходили тепер щодня, здебільшого надвечір, і гуляли там до зірок. Я лише тепер зауважив, скільки всяких птахів живе по деревах та міських дахах, переважно гайвороння. Я добре розрізняв тільки ластівок та ворон — їх ні з чим не сплутаєш, а Доротея знала про птахів майже все, мов справжній орнітолог, особливо їхній характер і звички. Птахи для неї були наче люди, — в кожного своя доля й своє життя, навіть свої пташині мрії. Я більше не боявся таких думок. Часом ночами мені здавалося, що я й сам уже трохи схибнувсь, але це мене зовсім не бентежило, життя здавалось природним і простим.

Після зоряних ванн ми йшли вечеряти, Доротея сама визначала маршрут: це найчастіше була тераса того-таки нічного ресторану — їй подобався цей ресторан. Хоча вона не заперечувала, якщо я пропонував інший маршрут. Усе марнославство Доротеї обмежувалось вишуканою обстановкою нічних закладів. Я її дуже добре розумів: перед очима в мене й досі стояла та палата з психіатричної клініки. Але поводитися Доротея не гірше за інших добре вихованих жінок, цілком нормально сприймала жарти, з апетитом вечеряла й пила кока-колу та оранжád. Лише коли до нас випадково підсідав котрийсь мій знайомий чи приятель, вона враз насуплювалась і не підводила очей. Це часом переходило межі добропристойності, тому я іноді й змінював ресторан.

А взагалі вона ставала чимдалі привітніша й спокійніша. А головне — простіша в побуті. Їй посвіжішала на виду, запалі щоки трохи округлились і порожевіли. Я радів, був майже певний, що вже недалекий той день, коли Доротей остаточно видужає. Вперше в житті вона мала свій дім, у якому почувалася цілком вільно, і я вважав, що це вже відчутне досягнення. Я не був певен одного: чи довго так триватиме, та думати про це не хотів. Аби лише вона повністю видужала.

Тим часом знову настав день, коли я ношу гроші для сина. Цього разу я вирішив підготувати ґрунт — подзвонив до Наді з дому: мені не хотілося слухати її експромтів та образ.

— Надю, — лагідно сказав я. — Коли можеш, не випускай сьогодні свого отруйного язичка.

— Дай мені спокій! — роздратовано відповіла вона. — Не хочеш — не приходи. Що це за ультиматуми!

Надя завжди була така, і я довго вагався, йти мені до неї чи не йти, бо ж я міг просто переказати гроші поштою. Але я пішов. Не люблю перекидати своїх обов'язків на чужі плечі, хоч нехай там що. Кнопку дзвоника я натиснув майже з огидою. Коца кинулася до дверей, схвильовано занявчала, й коли я ввійшов, сіла навпроти й не зводила з мене докірливого погляду. Певно, своєю негідною поведінкою я зовсім скомпрометував себе в її очах.

Надя теж умостилася навпроти, підсунувши стілець, і я тільки тепер не без подиву помітив, який на ній чистий і старанно випрасуваний халат. На ногах блищали новенькі хатні пантофлі — це теж була неабияка новина: зате сиділа Надя мовчки, байдуже дивлячись у вікно, немовби зовсім мене не бачила, чимось заклопотана й трохи сумна. Але звичного роздратування в її погляді я не помітив. Нарешті вона перевела погляд з вікна на мене й сказала:

— Бачила оту твою... пришелепувату!

Мені належало встати й мовчки піти геть. Навіть не віддавши грошей. Але я не встав і не пішов — цікавість узяла гору над образою.

— Де? — спитав я сердито.

— Як то «де»? Підстерегла коло вашого видавництва! В цьому була вона вся. Я сказав недовірливо:

— Там працює добрий десяток дівчат...

— І тільки одна з них придуркувата. Я її впізнала без особливих зусиль. Дивлюся, сідає в трамвай, ну я спокій-

пісінько за нею: хоч краще роздивлюсь. Нічого, непогане дівча, тільки ноги, як на твій смак, надто тоненькі. Крім ніг, ти ж більше нічого в жінках не бачиш. Навіть голови.

— З головою в тебе від народження проблема, — зовсім нечемно буркнув я.

Надя зреагувала напрочуд спокійно:

— Не дуже дотепний жарт. Моїй голові далеко до твоєї довбні, але для мене добра й така. В Доротії теж гарненька мордочка, хай і трохи смішна, але то не велика вада. Сдиний гандж: якась вона в тебе надто зосереджена. І не глянула в мій бік — так поспішала додому, а з трамвайної зупинки подалася просто бігцем. А я за нею, а то ж як! А тоді й думаю: вона біжить, бо несповна розуму, а я чого?.. Всі ми, жінки, трохи пришелепуваті, не такі, Антонію, як ви. В мене серце заходиться від біганини, а я дивлюсь на неї й біжу, аж наче полюбила її трошечки. Самозакохана дурепа так не побіжить. А що в неї не всі дома, то я тобі скажу: це навіть краще... Якщо ти, звичайно, зрозумів, що я маю на увазі.

Я її добре зрозумів, але справа була не в цьому. Так прихильно Надя говорила про іншу жінку чи не вперше в житті. Чи вона не вважала її за повноцінну?

Певно, так воно й було.

— Шкода дівчину, — знехотя докинула вона. — Чого можна сподіватись від такої людини, як ти? Я зроду не бачила обережнішого й обачнішого егоїста. Незаперечний факт. До того ж і закон на твоєму боці.

Я здивовано глянув на неї впрост, і це її розлютило.

— Ти мене поглядами не гіпнотизуй! І не прикидайся дурником. Закон оберігає саме тебе: ти не маєш права з нею одружуватись, тому й ризик зводиться до нуля. Пограєшся трохи, та й годі.

— Не плети дурниць! — Я теж розізлився. — Я ніколи навіть не думав про щось таке.

— А нащо тоді робиш? — прискалилася вона.

— Не будь вульгарною. Я просто хочу її допомогти.

— Якийсь новий різновид філантропії? Он ми які! — Надя дивилась на мене відверто зневажливо. — Та ти не кипи, це може бути й підсвідомо. Коли б ти послухав мене, я б тобі сказала: спинися й далі не йди! Ти просто не знаєш цієї дівчини. Від трамвайної зупинки до вас із півкілометра є? Так вона всю цю відстань узяла галопом: чи ж не дурна? Я теж півдороги бігла за нею, тоді вилаялась і пішла назад. Мене розібрав сором. І кожного б розібрав.

— Через те ти так сьогодні вичепурилась? — уколів я. В її очах лише на мить спалахнув злий вогник.

— Авжеж! — одразу ж відповіла Надя. — Людина му- сить шанувати сама себе. Якщо в ній лишилася бодай краплина людяності.

Це було все. Ми більше не мали чого сказати одне од- ному. Я дістав гроші з кишені й поклав на стіл. Та коли підвівся, щоб іти, раптом почув себе зовсім кепсько.

— А про сина так і не спитав? — зміряла мене поглядом Надя.

— То як поживає мій син?

— «Як поживає»!.. Ото ж так: не схотів повертатися зі мною до міста. Вчепився в бабину спідницю й реве: «Хо- чу жити в селі з бабусею!» Усі ви, чоловіки, такі, Ан- тонію: боїтеся справжніх жінок. Вони для вас незручні й незрозумілі. Старі баби — це ще можна терпіти, а молоді.. Ота моя жаліслива мати — найвідданіша серед бабусь, колись вона зробить мого сина моральним інвалідом.

— Давай відвеземо його до моїх. Моя мати мене малого так лупцювала, що й досі свербить.

— Як бачиш, інколи й лупцювання нічого не дає,— посміхнулася Надя. — Чого ж ти не йдеш? Не люблю стов- пів серед хати.

Я рушив до дверей, і мене проводжала тільки Коца. Вона остаточно зневірилася в мені, вкрай обурена мою по- ведінкою. Куди я звідси йду, якого лиха шукаю? Ліжко м'яке, дружина вміє добре вибирати телятину. А що кла- де в битки забагато перцю та часнику (інколи аж дух забиває!), то це не такий-то й гріх. Чи варто через це тікати світ за очі й разом з отими пришелепуватими ко- тами ночувати на терасі чотирнадцятого поверху?.. Мені здалось, що саме так мусила думати про мене колишня моя кішка Коца. Погладивши її по голові, я легко зітхнув і вийшов з неметеного коридора. Тоді я ще не знав, що ми- не дуже багато нещасливих тижнів, перш ніж я знову переступлю цей поріг.

Літо випало гаряче. Вже зранку починало пекти, й До- ротея приходила додому, мов варене курча. Та це не псу- вало їй настрою, вона взагалі не звертала уваги на малень- кі знегоди щоденного життя. А я навіть не торкався га- рячих клавішів рояля, робочий запал геть пропав, і я вже не відчував отого непереборного прагнення помере- жати крапками й гачечками якнайбільше аркушів паперу.

Проте й докори сумління не бентежили мене. Нехай папір сам себе мережить, людина не раб.

Того місяця ми частіше їздили на водосховище, вставляли рано і ще поночі вибиралися на шосе. Дуже приємно, коли можеш їхати з повною швидкістю й відчувати пружність вітру на лобовому склі. Далекі гірські верхи один за одним народжуються з темряви, а найвищий раптом спалахує блідим вогнем: то десь за верхами сходить іще не видиме людям сонце. Над озерцями понад шляхом стоїть прозора мла — хай хоч яке влітку тепле повітря, але ще тепліша під ранок в озері вода — не встигає за ніч охолонути. Риба спить на дні, лише яка-не-яка вирине ковтнути свіжого повітря, щоб знову сховатись у глибині. Але риба мене вже не цікавила, я й вудок не брав. Рибу тепер було кому ловити й без мене.

Генерал Крестев із тіткою Зорою жили тепер на дачі весь час — він щойно взяв чергову відпустку. Звечора нажививши гачки, він кидав перемети в озеро, а вранці збирав дармовий урожай, гарно виспавшись. Риба добре брала на живця: генерал інколи витягав з озера справжніх звірів, здоровенних щук і судаків, якими потім довго милувався. Тітка Зора варила рибу під майонез, і ми охоче з'їдали витвори її кулінарного мистецтва. Доротея тепер просто не могла жити без рибних страв, яких раніше не любила. Генерал часом діставав з холодильника й спітнілу пляшку білого вина. Доротея вперше відчула себе по-справжньому щасливою. Та й сам генерал, і його дружина всім серцем прихилились до дівчини. Вони не мали дітей, проте навряд щоб тільки це було причиною їхньої любові. Швидше за все генерал Крестев дещо знав про Доротею. Він жодного разу не спитав, хто ця дівчина й ким мені доводиться, але найголовніше тітка Зора збагнула й сама: що Доротея не моя коханка. Старі ходили за нею слідком, усіляко їй догоджаючи, й що найдивніше — Доротею зовсім не бентежила їхня палка любов, вона сприймала це як належне, не почувавши себе в боргу, й платила за їхні почуття взаємною любов'ю.

Так минав час. Одного дня ми лежали край берега в купальних костюмах і смажилися на сонці. В голові снувались тихі думки, я був такий спокійний і врівноважений, як рідко коли. Доротея підвелася й почала натирати шкіру мигдалевою олією, — чорна, як циганча, тільки очі світяться. Я запропонував:

— Давай натру спину.

Це вийшло якось мовби само по собі. Доротея всміхнулась і простягла пляшечку, я крапнув трохи олії в жменю й заходився натирати її худеньке плече. Ніякого вибуху не сталося. Я знову крапнув олії й старанно розтер.

— Ти мене дуже панькаєш, — нарешті промовила вона
Я перевів на жарт:

— Тітонька Зора тебе більше панькає!

Доротея серйозно відповіла:

— Вони обоє такі гарні люди... Бо багато всякого зазнали на віку!

— Що ти про них знаєш?

— У них немає дітей!

Ми просиджували на дачі до смерку, потім вечеряли за спільним столом, випивали пляшку-другу пива з холодильника й аж тоді рушали додому. Та, незважаючи на пізній час, у місті нічим було дихати, тхнуло розпеченим асфальтом і чадом з автомашин. У квартирі сидіти просто не хотілось, ми сходили на терасу й лишалися там до пізніх зрোক. Над міськими дахами гуляв босоногий вітер, ледь помітно розхитуючи хрести антен. Ми лежали в шезлонгах і вдихали чисте повітря, мовчазні й майже невидимі в пітьмі. Ми просто розчинялись у відчутті внутрішнього миру й спокою, мов двоє лагідних жуйних тварин. Тим-то мене й здивували слова Доротеї, зовсім несподівані в таку замріяну й тиху ніч:

— Антонію, розповісти тобі про мого дядька?

— Розкажи, звичайно, — здригнувся я.

— Антонію, я боюсь.

— Чого ти боїшся?

— Щоб усе це не передалося тобі, Антонію... То нестерпний тягар, — сказала дівчина.

— Я чоловік, Доротеє. Я не боюся таких речей.

— Тобі тільки здається, — просто зітхнула вона.

І ще довго після того мовчала.

— Я вже тобі казала про ту стару. Вона була дуже квола й ледве рухалась. Ніколи не виходила за поріг. Майже ніколи... Хіба навесні, а тоді все сиділа на призьбі аж до вечора, щось бубоніла під ніс, та я нічого не могла второпати. Зубів у баби не було, слова прилипали їй до піднебіння й розмазувались. Отак ми з нею й жили. В лазню баба ніколи не ходила. Та вона б до лазні зроду не дійшла. Звичайно, коли б хотів, Цветан міг би її возити. Але він цього не робив, напевно, вважав абсолютно зайвим. Та

Цветан і сам купався раз або двічі на рік, дарма що мати моя весь час йому за це дорікала. Він казав: «Я чистий. У мене робота не курна!»

Мама вряди-годи мила бабі голову. Найчастіше тоді, як надворі ставало тепло. Виносила з хати миску підігрітої води, чайник і шматок простого мила, ставила миску на табурет, милила бабі голову й зливала з чайника. Голівка бабина ставала, як у горобця, маленька-маленька, а з носа в баби збігала каламутна вода. Баба все витримувала героїчно, тільки раз по раз хоркала й сопла, мов буйволиця, заляпувала матері весь поділ, мати страшенно сердилася, лаялась і кляла стару, мов базарна перекупка. А одного дня запрягла мене, знаючи, як я добре купую близнюків. Просто тидьнула мило в руки, та й годі.

Коли б ти тільки знав, Антонію, який то жах!.. Голову бабі я таки намила, та коли потім торкнулася пальцями до тієї голови, мене взяла невимовна огида. Тепер я й сама не збагну, чим це викликано, але було саме так. Я шпурнула змилок на землю, кинулася до воріт, а мені здавалось, ніби вона теж біжить,— ось-ось наздожене й схопить за коси, розпатлана й страшна. Я бігла хтозна-скільки, а коли трохи отямилась, мене знову охопив жах: а що, як баба захлинулась і вмерла? І я кинулася назад, та поки добігла, трохи сама богові душу не віддала. З бабою нічого не трапилось, таз із водою стояв і досі там, а вона сиділа на кухні з незмитою головою й скигдила. Цветан увечері мене відлупцював, а мати взяла за руку й одвела до дядька.

Дядько мені зрадів. Дуже засмутився, коли я розповідала йому, як мила бабі голову. Мене якось аж злякало те, що він зовні дуже нагадував тата, тільки був значно старіший і не такий худий, але теж майже лисий. Підборіддя він мав безвільне й нікчемно мале, ще менше за татове. Скидався трохи на старого незграбного пацюка, якому давно остогидло жити, або ще на інше невеличке звіря — сумчатого опосума, якого я бачила тільки на картинках. Коли опосум спинається, його в'яле черевце провисає вниз. Таке враження справив на мене дядько. І це ще не все. Верхні зуби в нього були надто довгі й випиналися з рота двома шпичачками. Одного разу мені навіть здалось, що він живиться людськими головами: прогризає дірочку десь там угорі, висмоктує мозок, а порожній череп викидає за вікно, мов шкаралупину кокосового горіха. Мені вижалося тоді багато чого. Я раптом починала

думати, що він без кісток, що не має навіть сталої форми, може видовжуватися безкінечним черв'яком, або скручуватись клубочком, або розлитися й заповнити драглистою масою цілий дім. Я мліла від страху, але втікати не було куди, боялася баби.

А взагалі він був людина щира й незла, побожна й лагідна. Взимку кришив хліб та всілякі недоїдки й підгодував на вулиці голубів та горобців. Голуби його просто розчулювали, він присідав коло них і годував з рук. Очі в нього вічно сльозилися. В мого тата на віях теж завжди тремтіла сльоза, і в цій подібності не було нічого дивного, бо подружнє життя не вдалось обом братам: дядька дружина давно покинула. Він так і жив, тиняючись у тому мертвотно-порожньому й страшному домі, наче мара. Мені часом ставало дуже шкода дядька, що вдався таким нікчемним і бридким. Навіть коли він кашляв і сякався, мене однаково проймав жаль. Хоча сякався він кумедно: вибалушував очі й багровів. І мене не полишала думка, якесь настирливе передчуття, що він обов'язково загине трагічною смертю. Але дядько й досі живий, навряд чи й постарівся, лазить собі по деревах і збирає горішки в торбу на животі, як опосум. Тато його не любляв, жодного разу не водив мене в гості до дядька, не знаю чому. Дядько був страшенно полохливий і лякався всього на світі: собак, коней, грози і навіть автобусів — геть усього. Хоча автобуси його теж боялись, може, через те, що дядько такий огидний. Одного разу якийсь автобус, побачивши його, так перелякався, що шаснув у найближчий магазин, розбивши вітрину. Потім хтось казав, нібито підвели гальма, але це не так: просто автобус не наважився опинитись віч-на-віч із моїм дядьком.

Я це тобі кажу, Антонію, щоб і ти відчув, як я його боялася. Коли він гладив мене по голові, мене буквально паралізувало. Інколи він торкався й моїх колін. Тоді очі його скляніли й затягалися якоюсь плівкою, наче в мерця. Я мешкала в окремій кімнаті, що колись належала дядині чи ще комусь. Спочатку кімната була зовсім порожня — тільки в кутку валявся старий матрац, повний мишей та пороху. Дядько приніс мені стіл, двоє стільців і постільну білизну й був зі мною дуже привітний і лагідний.

Але в серце мені з першої хвилини закрався страх. Я й сама тоді не усвідомлювала, кого я остерігаюсь і чого боюсь. Дядько ставився до мене дуже добре, ніколи не ображав, лише ночами інколи ходив поза дверима моєї кім-

нати, ходив навшпивячки й зрідка ледь чутно скавулів, пеначе новонароджене пуденятко, а кругом висіла глуха пільма... Мені й зараз не віриться, що то звичайна хвороблива маячня. Я холола від страху на своєму матраці й не зважувалась дихнути. Але тоді мені й на думку не спадало *оте*. Я весь час боялась зовсім іншого: що він якоїсь ночі прогризе мені дірочку в голові, вип'є мозок, а порожню голову викине у вікно, мов шкаралупину кокосового горіха.

Того дня небо над містом було сіре й важке, мов пізньої осені, мрячив дощ. А дядько попросив златити з ним на горище, нібито по якийсь конверт, у якому він зберігав старі квитанції. Коли він це сказав, я відразу все збагнула. Не могла збагнути одного — навіть йому заманювати мене аж на горище, коли в хаті ані живої душі: хоч роздерись од крику — ніхто не почує й не прибіжить. І тоді я подумала, що він мене вб'є й підчепить на бантині за димарем — нібито я сама повісилась. Ти тепер не кажи, Антонію, що я від страху втратила глузд, я на той час уже встигла трохи отямитись. Я б могла підбігти до вікна, крикнути «рятуйте!» Могла й просто втекти. Але я нічого цього не зробила. Дядька лихоманило й трясло, й мені раптом стало його невимовно шкода. Це й для мене було щось геть нове, я ще ні до кого не відчувала таких пекучих жалоців, аж у серці запекло, коли я глянула, який він бридкий, нікчемний і безпорадний. Вдруге щось подібне я відчула тільки раз: до сусідки по палаті в психіатричній клініці. Дівчина зовсім ще молода, дуже лагідна й абсолютно нормальна, тільки серед ночі їй починала ввижатися згряя паціюків, що нібито хочуть її з'їсти. Вона страшенно кричала й відбивалась од тих тварюк, і я довго не могла привести її до тями. Ці нічниці виснажили мене вкрай, поки доктор Юркова перевела мене до іншої палати.

Тепер ти зрозумів? Нормальна людина повелася б якось інакше, а в мене це вийшло саме так. Я полізла на горище, мов приречена на смерть, а там було темно й тхнуло прілим дрантям. І коли він мене схопив, я знепритомніла, і це, мабуть, урятувало мене. Він неабияк і сам перелякався, сидів наді мною й тремтів. А може, це мені тільки тепер здається, бо він і справді був геть нікчемний і старий.

Небо над нами почорніло, а такої глухої тиші я зроду не відчував. І навряд чи коли відчую. Я тільки потім

збагнув, що то не просто типа, а якась незрозуміла мені глухота, і вона мене цілком поглинула, мов бездонний яр. Я гарячково шарпався, плутаючись у зливі думок і слів, які втратили значення. Вважав, що знаю людську душу, з власного досвіду чи з книжок, але знаю. Виявлялося — навпаки. Я лише тепер збагнув, що й слова, й книжки бояться справжньої істини. Або ж бентежаться перед її лицем.

— Антонію, тебе мучать важкі думки?

— З якої речі! — пробелькотів я.

— Бо тепер усе перейшло до тебе.

— Не думай про таке. В іншій людині воно втрачає силу, — сказав я.

— Ти дуже гарна людина.

— Облиш... Я не хочу бути «гарним». Гарним отак, як це ти собі уявляєш.

— А ти хотів би зовсім позбутися цих думок?.. Зовсім-зовсім!..

— Ні! Не хотів би, — впевнено відповів я.

Й це була правда. Навпаки: я хотів зберегти в собі все чисто, що тепер мав, аби роздмухати його до ясного жару, щоб світилося само. Просто не міг уявити, як я досі жив, такий легкий і порожнистий, мов пуховичок. Я нічого не хотів би тепер позбутись. Але вона, здається, не зрозуміла мене, бо обернулася до мене всім тілом. Я не бачив її обличчя в п'ятні, та не дуже й додивлявся, борсаючись у неясних образах та власних думках.

— Антонію, встань, — тихо мовила Доротей. — Я нічого поганого тобі не зроблю, не лякайся.

Я машинально виконав її наказ.

— Дай свою руку!

Я подав. Її рука була несподівано дужа й тепла.

— А тепер, Антонію, глянь на зірки. Ти повинен звикати до неба.

Я не розумів. Звикати до неба? Цілковитий абсурд. Я глянув угору й дивився доти, поки раптом відчув, що небо й справді понижчало, немовби я сам підтягся до його висот. Тепер воно здавалось мені чорнішим і холодно-прозорим, а зірки розжарилися до білого вогню — аж очі різало, та я дивився й дивився на ці нові для мене зірки.

— Незабаром ти відчуєш у собі небувалу легкість. Побудешся власної ваги, неначе станеш повітряним... І не розмовляй!.. Коли відчуєш, скажи мені тільки «так». Більше нічого.

— Так! — сказав я за якусь хвилину.

— Летім, Антонію! Розслабся внутрішньо й різких рухів не роби. Й найголовніше — не думай ні про що!.. Починається — хай нам щастить!

Я слухав її голос, і він видавався мені надзвичайно мелодійним і дзвінким. Я й не зчувся, як тераса вислизнула нам із-під ніг. Ми вільно ширяли, а десь там унизу мерехтіли вогні — море ламп і ліхтарів нічного міста, неначе ми сиділи на борту літака, який стрімко підіймається вгору. І все-таки це було зовсім інше відчуття: відчуття вільного лету. Я не позбувся тіла й власної ваги, але тепер вони не тягли додолу, а вітер підхопив мене на пружні хвилі й поніс.

— Не страшно? — спитала вона. — Ти не боїшся?

— Не боюсь!

— Піднімемося вище?

— Давай, давай!..

Мені справді не було страшно. Ми полинули до зірок, які ставали чимраз більші і яскравіші. Ураганний вітер бив мене просто в лоб, шкіра на обличчі затерпла, ніс теж. Але я не був безтілесний, я все бачив і все відчував: і Доротеїну руку, гарячу й міцну, й нерівні пориви вітру, який згодом послабшав і геть ущух, дарма що мені стало нестерпно холодно. Ми піднімались і піднімалися до зірок, їхнє проміння боляче різало очі; аж ось мене охопило тривожне передчуття:

— Доротеє! Я вже не бачу землі!

— Земля під нами, — заспокоїла вона мене. — Просто ми летимо горілиць і не бачимо вогників. Не лякайся висоти.

Лякатися! Я й на думці того не мав! Усе в цю мить видавалось мені таким природним і справжнім — справжнішим за все моє дотеперішнє життя. Отже, Доротея мала рацію: людина походить не від жаб, а від птахів, подумав я.

— Ти щасливий?

— Так!

— Я дуже рада за тебе. Але щастя не дається просто так: його треба заслужити.

— Чим же я його заслужив?

— Мною... — сказала вона. — Бо ти повірив у мене.

Ми знову обернулись обличчям до теплої землі. Вогні міста ледь мерехтіли під нами, мов світлий пил, мов маленька галактика, загублена в пітьмі. Потім і це зникло.

— Де ми летимо?

— Над горами... Тому й немає вогнів.

— Мертва темрява. Але в цьому теж є своя краса.

Ми ширяли над верховиною, вище за найвідважніших орлів. Доротея спитала:

— Ти не змерз?

— Трішечки... А ти?

— Я тут ніколи не мерзну, — сказала вона. — Відчуваю, яка в мене гаряча рука? Я думала, що це тепло передасться й тобі, Антонію... Але дарма, ми вже спускаємось.

Ми й справді наближались до землі, вогні міста чимраз ближчали, а вітер то зовсім ущухав, то раптом дужчав, теплий і пружний, неначе хвилі припливу. Я щодалі менше відчував свою вагу — майже дзвенів од невагомості. Я спитав:

— Тобі й раніше доводилося літати?

— Багато разів, Антонію!

— Скільки разів?

— Не пам'ятаю. Й це не просто коли схотів. Залежить не тільки від бажання...

Голос її помалу згасав. Доротея й тут мала рацію: розмовляти не слід, бо слова забирають силу. Ми спускалися вниз і вниз, я вже чітко бачив автостради й вулиці, вирізняв рухомі цяточки автомобільних фар, навіть окремі будинки в неонових діадемах, і водночас відчував, як здригаються й поволі холонуть пальці Доротеї.

— Треба швидше вниз, Антонію, — ледь чутно проказала вона.

— Треба, — відповів я, але не міг тепер уявити, як знову ступлю ногами на твердий ґрунт, як пересуватиму своє важке тіло, як сапатиму наболілими грудьми, вдихаючи брудне повітря. Те, що я досі вважав свободою, раптом видалося тягарем, набридливим і неминучим. Я спитав:

— А ти знайдеш нашу терасу?

— Не розмовляй, Антонію, — глухим голосом застерегла вона.

Ми майже нечутно сіли на теплий бетон тераси, саме так: сіли, як сідає птах або вертоліт. Навіть у темряві було видно, що Доротея дуже бліда. Я знову взяв її за холодну руку й повів до хати. Світла на сходах не було, я помацки відімкнув двері, підніс руку до вимикача. Лампа в передпокої спалахнула. Я не спав. Не прокинувся, отже, не спав. І все це мені не наснилося.

— Погаси, Антонію,— з благанням у голосі попрохала Доротея й випручала свої холодні пальці з моєї руки.

Я погасив лампу, й ми розчинились у пiтьмі, теплий і вогкий, неначе барліг. Доротея кудись поділася. Я відчув, що мерзну; переляк аж тепер давався взнаки: після всього, після всіх пригод, яких ми щойно зазнали. Або яких не було. Однаково. Я вже й не знав, що думати. Реальним був тільки той переляк, густий і драглистий, що проникав у кожну клітину мого ества, лаштуючись мене задушити. Я стояв коло порога й безвільно блимав у пiтьму.

— Антонію,— почувся голос із пiтьми.— Антонію, чого ти там стоїш?

Мені враз полегшало. Я аж тепер зачинив зовнішні двері й перевів дух.

— Я тебе не бачу,— сказав я.

— А я тебе бачу. Йди просто вперед.

Голос у Доротеї був не такий дзвінкий і прозорий, як *тоді*. І все ж це був її голос, трохи схвильований і тремкий, звичайний людський голос. Я обережно рушив уперед, об щось спіткнувся, але болю не відчув, хоча вдарився добре. Я мав бути десь поблизу Доротеїного тапчана, але де саме?

— Ти змерз? — озвалася Доротея.

Я з переляку мало не впав — так несподівано й зовсім близько пролунав її голос. Я відповів:

— Не дуже...

— Але ти весь тремтиш, Антонію?

— Бо *там*...

Та я не зважився договорити. А якщо ми й справді не були «там»? Звичайно ж — не були, це просто неможливо! Зараз ніч, така самісінька, як учора й позавчора, ми щойно зійшли з тераси й просто собі сидимо, нічого іншого не було й не могло бути.

— Іди сюди, я тебе зігрію,— сказала вона.

Мені було чути, як Доротея шарудить, гарячково роздягаючись і часто дихаючи, я розгледів у темряві примарні білі віти худеньких рук, рвучко пригорнув її до себе — й сахнувся. Відчуття було таке страшне й огидне, мовби я щойно пригортав мерця.

— Що з тобою? — здригнулася вона.

— Ти холодна як... лід! — вигукнув я й ще дужче злякався власного вигуку.

Вона не швидко відповіла:

— Ота сила виходить з мене. А сьогодні вона витримала й тебе... Не лякайся, я не птах, я людина.

Отже, все те справді було, якщо вона говорить про це так спокійно й просто! Ніщо в світі не дається без зусиль. Без зусиль і розумної мети літають лише біблійні янголи, сказав я собі — і заспокоївся так само швидко, як і там, у повітрі. Торкаючись холодними пальцями її гладеньких щік, плечей і худенької шиї, я відчував, як людський вогонь поволі вертається в Доротею, а шкіра знову стає тепла й пружна. Спершу прокинулися руки, тоді сила прилила до її струнких ніг, подих ставав чимраз частіший, гнучкішав тонкий дівочий стан. Навіть шовкові пасма волосся звивались між моїми пальцями, мов живі. Мені забивало подих, пеначе я падав з карколомної висоти, але тепер те було байдуже, бо на мене чекала земля, звична й добре знайома. Байдуже було й те, чого слід сподіватися, — смерті чи життя. Як звірі чи дерева, я був переповнений одним відчуттям, свідомістю простої істини, що то лише два ілюзорні й взаємозмінні образи вічного буття.

Я прокинувся пізно й нікого поряд не побачив. Доротеї не було ніде — зникла, не лишивши жодних слідів. У голові зароїлася якась химерна думка: нібито стрілки годинника почали крутитись назад, а мене занесло в якесь моє давноминуле літо чи навіть не моє, а чийсь чуже літо чужого давнього сторіччя, давно покинуте життям, як спогад про мертвих. Я підвівся й ступив ногами на паркет — яке в дідька давнє сторіччя: помаранчовий килимок, два крісла з дерев'яними бильцями, склянисто-чорний проти сонця рояль... Я вдома. Так. А он і мій одяг, розкиданий біля тапчана. Мені й раніше протягом мого безладного життя траплялося самого себе питати: де це я, коли це я, для чого? Одне сьогодні я твердо знав: що я вдома.

Спогади один по одному верталися й вертали в сьогоднішній день мене, гранично чіткі й детальні. Та все-таки між ними й мною лишалося щось таке, чого не подолаєш. Чи дерев'яна стіна, чи то двері без ручки...

Це я колись бачив сам. Похмурий довгий коридор з кахляною підлогою, що трохи тхне хлорним вапном. Загратовані вікна. Було й таке. Дівчина, яка обережно несе в пригорщах ніщо, під машинку стрижена капловуха дівчина... Де це й коли? Я щосили підпирав двері плечима, не бажаючи пускати його сюди. Але він настирливо ліз у щілину, в дірочку з-під дверної ручки — мій страх.

Я не пам'ятаю, коли підвівся й позбирав одіж біля тапчана, але цілком свідомо кинувся до ванни. Всі речі її були там, на скляній полиці під дзеркалом: лосьйон, дитяча зубна щіточка, шампунь... Господи, невже я божеволію?! Я пустив душ і вскочив під холодні струмені, цокаючи зубами й дрижачи, стояв, поки аж посинів, тоді вискочив, гарячково вдягся і повернувся до холу. Помаранчовий килимок, тапчан під стіною й два крісла, на килимку рояль. Мені стало значно краще, я навіть виглянув у вікно. Нічого особливого, звичайний літній день, пудний і спекотний, унизу смердить під сонцем асфальт, до болю в очах блищать хромовані деталі машин на стоянці. Віддалік зеленіє газон, а по його траві з прикрим скрекотом їздить малесенька мотокосарка, яку водить за ручку дідок, зовсім сивий і в зім'ятих полотняних штанях. Я глянув на годинник — дев'ять двадцять дві. Календарчик циферблата показував двадцять шосте. Авжеж: двадцять шосте липня, нічого дивного нема, бо вчора було двадцять п'яте. Я знав, що найрозумніше зараз кудись піти, аби межі люди. Досить послухати звичайні людські балачки, і я остаточно отямлюся.

Я з полегкістю сів у машину й завів мотор. Мій єдиний приятель, щирий бездушний друг, зроблений із залізяччя, бляхи та дротів, підступний отруйник усього живого, — вкотре вже він мене рятував? Я повільно звернув за ріг будинку, потім виїхав на бульвар. Бруківкою перевальцем посувався екскаватор. Його нотворна голова, зовсім маленька проти велетенського корпусу, понуро хилилася до землі, неначе винюхувала дорогу. Я обережно його обминув, більше не вагаючись. Маршрут міг бути тільки один.

Цього ранку територія інституту здавалась на диво тихою. Від важкого лікарняного духу в мене знову запаморочилось у голові, хоча дух той, мабуть, був більше уявний. Доктор Юрукова сиділа за своїм недоладним і недофарбованим столом, заглибившись у якісь папери. Коли я зайшов, вона стомлено підвела голову й з несподіванки здригнулась, а потім старанно намагалась умалюважити цей свій мимовільний рух.

Юрукова запросила мене сісти, я мовчки сів, не поспішаючи зі сповідями. Мусив хоч трохи зібрати в купу свої думки, та й на сходах захекався: до мене аж тепер дійшло, що можна було б і не бігти.

— У вас дома не все гаразд? — порушила мовчанку Юрукова.

— Хіба це видно по мені?

— Ви чимось наче схвильовані. Хтось налякав?

Лікарка говорила якимсь дивним голосом — наче зверталась до важко хворого або малюка.

— Ви недалеко від істини.

— Розкажіть.

— Ми літали! — відповів я. — Вдвох із Доротесею.

Я тоді й не гадав, що люті й зненависті в цих моїх словах вистачило б на добру дюжину психіатрів, не сподівався також побачити збентеження в її очах. Отой перший мимовільний вияв переляку, коли я ще тільки переступав поріг, лікарка швидко пододала, її зів'яле обличчя знову набуло воскової пружності й жовтизни, майже іконної незворушності, та тепер я знову його не впізнавав: воно напружилось і заклало. Було таке відчуття, що лікарку охопила паніка й вона марно силкується опанувати себе.

— Розкажіть, — повторила вона те саме слово, бо іншого в цю мить просто не знайшла.

Тепер мені здається, що я досить пристойно їй розповів про те, що взагалі годі переповісти в нормальній розмові. Коли я доказав, лікарка ще довго мовчала — гарячково обдумувала мої слова, намагалась внутрішньо зорганізуватися. Я терпляче ждав, несподівано й для самого себе заспокоївшись, бо повідомлення моє було справді безглузде й просто дурне. Та за хвилину мене знову посіли страхи. Нарешті вона підвела очі й поклала обидві руки на стіл:

— Вам треба передусім заспокоїтись. — Я для неї знову став малюком. — Людина ви цілком нормальна, особливо турбуватися немає підстав.

— Цілком нормальні люди не літають, — сердито відповів я.

— А де докази, що це справді було? — заперечила лікарка. — Галюцинації часом здаються реальнішими за найреальніше життя.

— Можливо. Але в мене галюцинацій ніколи не було. Здорові люди ніколи не марять. Та ще й отак — без причини!

— Причина була, — відказала Юрукова. — Ви забули маленьку деталь: Доротея не зовсім звичайна дівчина. Якщо вона інколи так успішно читає чужі думки, то чому б їй не навіювати свої думки й волю іншому?

Я сторопів. Таке мені досі не спадало на думку. Й несміливо припустив:

— То вона мене просто гіпнотизувала?..

— Це не зовсім так. Але приблизно.

Авжеж, інакше не могло бути. Тільки це! Я майже побожно глянув на Юрукову й з надією в голосі запитав:

— То ми й справді не літали?

— Імовірність цього дуже незначна, — лагідно мовила лікарка й повторила: — Дуже незначна.

— Як вас розуміти? — майже крикнув я.

Мені здалося, що я їй уже набрид. У її погляді майнула ледь видима тінь зневаги. Вона відповіла:

— Отак і розумійте... Беззастережно я можу стверджувати лише те, що знаю й розумію. Зараз я добре знаю тільки одне: що ви людина цілком нормальна й вам нічого не загрожує. Хіба для вас не це головне?

Цього мені було замало, я наполягав:

— А що таке гравітація?

— Не скажу. — Юрукова теж починала злитися. — На це запитання вам не відповів би навіть доктор фізико-математичних наук.

— Мене формули не цікавлять... Мене цікавить сама суть. Ви приблизно уявляєте, скільки енергії треба на те, щоб ракета пододала земне тяжіння?

Вона відповіла:

— А ви вважаєте, що людина знає про так звану енергію абсолютно все?

— Я вас і досі не розумію.

Вона почала тихенько тарабанити пальцями по столі:

— Товаришу Манев, учені довели, що існують види енергії, притаманні не всій матерії загалом...— вона зробила умисну паузу,— а тільки живій! Це не вкладається в рамки жодного закону фізики. Властивості тих енергій почали вивчати лише тепер найвидатніші науковці світу. Згадаймо хоча б одну з них: телепатію. Або телекінез.

Ця жінка несповна розуму, майнуло мені. Або цілковитий профан у своїй галузі. Невже то така складна річ — заглянути людині в душу й заспокоїти? Я хотів, щоб вона мені чітко і ясно заявила: ти не літав! Бо це здавалося страшним і ненормальним. Я б неймовірно зрадив, коли б Юрукова ствердила, що то був елементарний гіпноз.

— Вас це не повинно лякати! — натомість говорила вона.— І не з огляду на якусь там науку, а задля вашого ж добра. Ви до наукових поглядів явно не готові. Я не

кажу, що ви вчора літали, — зітхнула вона, — це й справді малоймовірно. Але ви теж не кажіть, що літання — то просто безглузда річ. Ми й досі не знаємо всіх можливостей людини. Мало знаємо також і про те, що запрограмовано в подальшому розвитку розумної матерії. Коли ми з вами такі, то це навряд чи закон для цілого всесвіту. Абсурд!

— Літати не можна! — з тупою наполегливістю сказав я. — Це божевілля! Нормальна людина ніколи не полетить.

— Товаришу Манев! — раптом вибухнула вона. — Нащо ви так старанно клеїте з себе дурня? Зосередьтесь на мить, міркуйте сучасними категоріями. Радянські вчені довели, що біологічна плазма цілком можлива й поза клітиною. Простими словами це звучатиме так: штучна жива матерія. Якщо гіпотезу доведуть, усі наші дотеперішні уявлення виявляться наївною забавкою для неповнолітніх.

Тепер я вже мовчав. Мені стало ясно: що більше я з нею говорю, то безнадійніше заплутуюсь. Ніякого бажання не було повставати проти її гіпотез і сумнівних наукових догм. Хтось там силою волі пересунув на два сантиметри дамську шпильку. Ото дивина! Я не настільки темний, щоб не знати, що таке психотроніка чи телекінёз. Але літати?!

— Облишмо цю розмову до кращих часів, — запропонував я понуро. — Все буде гаразд, не турбуйтеся про мене, якось дам собі раду й сам.

— Тоді візьміть оці таблетки. Приймайте тричі на день. А за три дні знову приходьте.

— Обов'язково прийду. Дякую.

Лікарка застерегла:

— Тільки Доротею не турбуйте. Не розпитуйте її ні про що, не намагайтеся в чомусь переконувати. Вона вірить у те, що думає. Заперечувати їй зараз просто не слід. Але якщо б вона знову запропонувала вам літати — тоді навпаки: рішуче відмовтеся. Навіть якщо це її дуже засмутить.

— Можете спати цілком спокійно, — схидно сказав я.

— Цілком спокійно я тепер не зможу! Невже до вас досі не дійшло, чому вона саме з вами провела цей — як би його сказати — експеримент?

— Мені тепер абсолютно байдуже! — холодно відповів я.

На цьому наша розмова скінчилась, я сів у машину й спокійно виїхав на шосе. Всі мої ранкові страхи раптом

розвіялися, натомість прокинулись нові: що буде далі? Додому я приїхав близько другої години дня, незабаром мала повернутись із роботи Доротей. Як я на неї гляну й що скажу? Я боявся як самої зустрічі, так і ще не вимовлених слів і поглядів,— усього. В душі прокинулася якась незрозуміла ворожість до цієї дівчини. Хто вона мені зрештою? Непрохана гостя, що грубо вдерлася в мій дім, порушила мій душевний спокій.

Далі сидіти я просто не міг. Не дочекавшись четвертої години, я сів у машину й панічно втік, мов якийсь злодій. Тільки перехиливши в барі «Софія» грамів сто, я наважився нарешті зателефонувати:

— Це ти, Доротее?

— Я... Звідки ти дзвониш?

Голос у неї був схвильований і ламкий.

— Із спілки,— збрехав я, не моргнувши оком. Тепер мене вже повело: — Сьогодні в нас правління, то ти мене не жди. Повернусь годині о десятій.

— Гаразд...— відповіла Доротей.

— Ти нікуди не збираєшся йти?

— Нікуди. Ти ж знаєш, що я нікуди не ходжу сама.

Я приїхав додому навіть трохи раніше, підбадьорений коньяком. Коньяк змішував з лимонним соком і тепер не боявся, що Доротей відчує запах і все збагне. Можливо, час колись примулить у пам'яті моїй багато дечого, але отого її погляду я не забуду до кінця днів своїх. Я навіть тепер не міг би до пуття сказати, що він означав, бо знати точне слово — це все чи бодай майже все. В тому погляді була й надія, й нерозуміння чогось, і мовчазне запитання, з-під якого проглядав жах.

— Добрий вечір! — привітався я, намагаючись поводитися просто й звично. — Не вмерла тут із нудьги?

— Ти ж знаєш, — тихенько відповіла вона, — що я ніколи не нудьгую.

— Через те й спитав, що дуже добре знаю! — хихикнув я.

Я розігрував цю нікчемну комедію хвилин з десять, навіть визнав отой маленький гріх: ну, перехилив з друзями по чарці! Тоді сказав, що мені було без неї сумно. Доротей полегшено зітхнула й аж голову підвела, мовби скинула з себе важкий тягар сумнівів. Тепер усе для неї стало на свої місця — навіть моє недолуге придурювання її вже не шокувало: ну, посидів трохи з друзями за столом... А я патякав, аж поки ляпнув таке, про що й не думав:

— Я тобі ще не казав, що завтра їду до Пловдива? На два-три дні...

— Ідеш? — здригнулася вона.

— Готують концерт із моїх творів.— Я дивився в темне вікно.— Треба побувати на двох останніх репетиціях.

— Гаразд...

Але я був певен, що не все гаразд. Доротея засмутилася, в'янучи просто на очах. З учорашнього вечора вона й справді помітно схудла, щоки її зблідли і втяглись. Раптовий біль шпигнув мені в серце.

— На концерт поїдемо вдвох! — гукнув я так само вдоволено жваво.— Вдвох. Ти бувала в Пловдиві?

Але Доротея наче й не чула моїх слів: вона поволі підійшла до розчиненого вікна й сперлася ліктями на підвіконня. Я сидів на тапчані й теж дивився повз неї в чорне вікно, а коли вона знов обернулася, обличчя в неї було зовсім бліде.

— Антонію,— ледь чутно промовила вона.— Мені не слід було цього робити... Ти налякався, я ж хотіла зовсім не того. Думала, ти зрозумієш!..

За що вона картала себе? Протягом цієї доби сталося стільки несподіваного, що я лише кліпав очима й розгублено мовчав.

— Доротеє,— врешті сказав я, — давай повернемося до цього іншим разом...

— Давай... Заварити тобі міцного чаю?

— Ні, ні, ради бога!.. Я втомився й ледве сиджу...

Щось у мені мовби зламалося, щось таке, про існування чого я досі не знав і не думав. Я підвівсь і поплентався до своїх дверей.

А вранці прокинувся мало не вдосвіта, навшпиньках перейшов хол, щоб не збудити Доротею, і востаннє глянув назад. Вона спала, відвернувшись обличчям до вікна, в якому рожевів молоденький ранок. У тому ніжному світлі м'яко біліла її худенька шия й відкрите голе плече. Тепер я вже не зовсім певен — спала вона чи ні. Можливо, не хотіла показати, що не спить, що пролежала цілу ніч із розплющеними очима, свою передостанню ніч. Або ж не мала сил попрощатися зі мною. Я її залишав, але глибоко в душі був переконаний, що швидко повернусь, прилину на крилах. І я вірив у це, як у свою власну долю. Повернуся за три дні... Навіть швидше — за два. Ось тільки трошки заспокоюсь і наберуся сили й відваги. Я не хотів, я справді не збирався тікати від своєї долі, хоч би

яка вона була. В останню бентежну ніч ця думка утвердилась і стала моїм переконанням. Я вийшов і спустився ліфтом униз, тоді сів у машину, але навіть на бульварі я ще не знав, куди поїду,— на захід чи на схід. У кожному разі не в отой Пловдив, там я здурію з нудьги, місто як місто, нестерпний гамір і метушня, а я потребував тиші й спокою. І щоб жодного знайомого обличчя в ці два дні.

Я поїхав до Боровця. Але цього сезону й тут виявилось хтозна-скільки людей: мені чисто випадково пощастило дістати номер у переповненому курортниками готелі. Речей у мене майже не було — одна маленька валізка. Я залишив її в номері й вийшов надвір. Після першого сніданку курортники розсотуються по своїх норах, ніде не видно живої душі, тільки сосни та смереки гнітять своєю правічною непорушністю. Тут навіть птахи не жили. Я довго блукав поміж деревами й знайшов лише один мурашник — маленький Вавилон із глиці та землі, що кишів рудими комахами. Потім стежка звернула вбік, і я побачив широку сонячну галявину, залиту золотом розквітлого молочаю. Але й це мені швидко набридло, як набридало сьогодні все.

Після обід я піднявся в готельний солярій, що правив також і за кафе, й, оскільки не було чогось кращого, замовив поганенького дешевого коньяку. Я сидів і пив багато й не поспішаючи, і вперше в житті за моїм столиком нікого не було. Сонце в горах сідає рано, на вулиці й алеї курортного селища спадає похмура тінь, схожа на саван. Я пив і пив, за кожною чаркою чимраз виразніше усвідомлюючи свою глупоту й підлість. Від кого я сюди втік? Я тепер боявся й думати про Доротею, але її очі невідступно переслідували мене, і в тих очах було німе запитання й мовчазний докір.

Спати того вечора я пішов тільки тоді, як зачинили «солярій», я був п'яний і тверезий водночас, і передчуття чогось лихого й неминучого довго не давало мені заснути. А коли я нарешті поринув у неспокійний сон, мені привиділося, ніби я знову лечу, вільно ширяю над лісами й горами, оточений пухом хмар. Серце мліло від надмірного щастя. Та прокинувся я в холодному поту. Надворі сяяло сліпуче сонце, повівав легенький вітерець, із бору, що підступав майже до мого вікна, тягло терпким духом живиці. Я вийшов на балкон. Було досить рано, сонце щойно виринуло з-за горбів, а в ярах і западинах іще лежали темно-сизі тіні. Десь поблизу розмовляли люди й дзюрчала

вода. Я перехилився через низенький карниз балкона — то кілька жінок поливали зі шланга тротуар. Я піднявся в солярій і замовив пива та ячню з шинкою. Пиво було як лід, це несподівано мене збадьорило. Врешті хіба то головне — нормальна людина чи божевільна? Головне — як вона себе почуває. Я був щасливий уві сні — ось що пайголовніше.

Коли сонце зійшло, я ще сидів у солярії, розварений спекою та коньяком. Цілий день за сусідніми столиками лунав сміх і чулась німецька мова — туристи були в неодмінних шортах і кумедних шкіряних шапочках. Дехто вранди-годи позирав на мене, переважно жінки, з цікавістю й не без кокетства, мовляв, що то за похмурий сич, такий сивий і настобурчений, сидить і мовчки дивиться крізь людей, неначе перед ним порожнє місце? А я досиджував свій другий день, другий і останній, завтра сідаю в машину й лечу... А чому саме завтра? — раптом подумав я. Хто втовкмачив мені в голову цю дурну ідею? Чого я сподівався від цього Боровця й що тут знайшов? Нічогісінько! Навіщо ж тоді чекати завтрашнього дня? Я підвівся й механічно подибав до своєї машини, забувши сплатити за номер у готелі та випитий коньяк, забувши навіть валіжку в номері. Коли сів за кермо, руки в мене тремтіли, поза спиною гуляв мороз, а зуби дрібно цокали. Добре, що хоч дорогу знав, — цією дорогою я міг їхати навіть із зав'язаними очима, в будь-якому стані і в будь-який час.

Коли я в'їздив до міста, хміль остаточно пройшов, далося взнаки фізичне й моральне напруження. Навіть не замкнувши гараж, я кинувся до ліфта, піднявся на свій чотирнадцятий і довго тицяв ключиком у замок. Слава богу, всім великомученикам і святим: у передпокої горіло світло. В холі теж — я навіть побачив на бильці крісла синю Доротеїну сумочку й радісно гукнув:

— Доротеє!

Але Доротеї не було.

Її справді не було вдома, хоча все свідчило про те, що вона тільки-но вийшла й ось-ось повернеться, бо навіть торшер біля рояля горів. Я оглянув усю квартиру: кухню, спальню, хол. Доротея ще не встигла повечеряти й вискочила кудись у самому платті. Грошей теж не взяла — вони в сумочці. Я знову вийшов у передпокій і мало не остовпів: черевички, єдине її взуття, стояли на звичному місці під вішалкою. Як же це так? Невже вона пішла босоніж?

Звичайно ж ні! Хіба що на терасу... Я аж зрадів: авжеж на терасу, куди ж іще!

І я бігом кинувся до тераси. Але Доротеї й там не було. Я поблукав між душниками та шезлонгами й став над низеньким парапетом. Тоді мимоволі глянув на зірки, наче Доротея не людина, а птах, що може злетіти з неба. В небі нічого не було. Я повернувся в квартиру й глянув на годинник. Глупа ніч: за десять хвилин дванадцятая! Я сів у крісло й закляк, вирішивши чекати хоч до ранку.

Я ледве пригадую ту кошмарну ніч. Та й пригадувати нічого. Повільний і липкий, мов велетенська гусінь, заповзав до моєї кімнати жах. Я не міг йому перешкодити, розчавити його або самому втекти: мене наче хто прикував до крісла. Й даремно я силкувався заспокоїтись і дати лад своїм думкам. Мало чого може трапитися з людиною! Якась буденна й зовсім незначна, і все-таки несподівана пригода. Хтось у їхній родині вмер, скажімо, мати, — може бути таке? Або ж Доротея купила собі нові черевички. Або сидить у ресторані за чужим столом, чимось пригнічена, й шукає розради в чужих словах. Або ж найгірше: новий рецидив, несподіваний напад хвороби, й тепер Доротея десь блукає лабіринтами вулиць і площ. Але я думав: хай навіть це — аби не найстрашніше. Хай краще туман безтямності скаламутить їй зір, аби не вмерла, аби тільки жила! Хай її прив'яжуть до ліжка, хай стогне й кричить — аби лише була поряд зі мною. А я вже все зроблю, неодмінно знайду таку силу, що знову поверне її до нормального життя.

Годині о третій ночі я згадав про таблетки Юрукової, ковтнув дві — не подіяли, за півгодини прийняв ще одну. І вже до самого ранку не підвівся з крісла, одурманений і ледь живий. Аж годині о восьмій мені полегшало, я прийняв холодний душ, перевдягся в чисте й вибрався на терасу. З висоти чотирнадцятого поверху було видно далеко кругом, навколо будинку зеленіли газони, а далі розлігся ще не забудований пустир.

І враз я помітив метрів за сто від нашого будинку, на зритому котлованами пустирищі, купку людей. Одні наче стояли навколішках і щось роздивлялись, інші ходили туди й сюди. Люди були майже всі в брезентових костюмах — будівельні робітники, але з такої відстані я не міг нічого розібрати. За кілька хвилин вони підняли щось важке, понесли до нашого під'їзду. Й раптом я збагнув:

несуть жінку... Її худі босі ноги звисали до землі, мов у мертвої, й коли люди підійшли ще кроків на п'ятдесят, я кинувся до ліфта, але тут-таки забув про нього й побіг сходами вниз.

То була Доротей. Потім хтось казав, що вона цілу ніч пролежала на тому пустищі, змережаному протекторами бульдозерів та вантажних машин. Лежала доти, поки її помітив з кабіни якийсь бульдозерист.

Генерал Крестев уже повернувся з відпустки, я йому дзвонив кілька разів. Але він підняв трубку десь аж опівдні. Почувши страшну новину, Крестев довго не озивався, нарешті сказав:

— Приїзди до мене. Перепустку з тобі замовлю сам.

За півгодини я вже був у його кабінеті. Дивився на старого генерала й не впізнавав, неначе переді мною сиділа інша людина, спокійно зосереджена й трохи чужа. Та найдужче мене вразили його очі: я раніше й не припускав, що вони в нього можуть бути такі гострі, проникливі й холодно-чіпкі. Лише коли генерал озвався, я його нарешті впізнав.

— Тобі зараз треба зосередитися, — сказав він. — І розповісти мені все докладно й точно. Абсолютно все.

Я сидів і намагався прийти до тями. Як я можу точно розповісти про все, що сталося між нами? Хіба це вкладеш у слова? Я й сам не міг усього осягти й осмислити. Невже зараз візьму й розповім, як ми з нею літали, ширяючи в темних небесах? У нього була ледь уповільнена реакція, але логіка залізно-міцна. Я просто не міг розповісти йому про те літання. А втаївши головне, раптом усвідомив, що моя розповідь утрачає сенс, бо звучить непереконливо й безглуздо. Я скінчив і замовк, а генерал Крестев глянув на мене з-під лоба:

— Ти щось од мене приховав!

— Нічого я не приховував! — заперечив я.

— Нічого?.. Тоді поясни, чому так раптово майнув у гори.

— Я вже тобі про це казав! Ту ніч ми вперше провели разом. Ти навряд чи й збагнеш, як воно мене вразило, буквально потрясло. Доротей була не зовсім звичайна дівчина... Я мусив заспокоїтись і зібрати до купи думки.

— Дурнішого й не вигадасш, — насупився генерал. — А ти не подумав, що в неї теж вразлива душа? Не менше

від твоєї! Й теж просила співчуття, особливо після такої ночі, як ото ти казав.

Він мовби схопив мене за карк своєю дужою волохатою рукою. Випручатись я вже не міг і не хотів.

— Що ж робити? — безпорадно зітхнув я. — Тепер я все розумію, та який у тому сенс...

— Чого ж ти їй не подзвонив бодай з курорту?.. Досить було сказати кілька щирих слів, і це додало б їй сили.

— Авжеж, авжеж, я про це думав. Але ж я їй перед цим казав, ніби їду до Пловдива! Вона б розкрила мою брехню...

Здається, так само міркував і генерал, бо обличчя його проясніло. Але він і далі сидів, глибоко замислившись, похмурий і сумний. Тепер я бачив, як вразило його все це: не менше, ніж мене.

— Це схоже на допит, — сказав я.

— Звичайно! — роздратовано відповів генерал. — Хоча в таких випадках...

— У яких?

— Жахливих! — Він аж голову нахилив. — Доротею вбито. Й не просто так. Її кинули з вікна дуже високого будинку. Або інший варіант: із такої тераси, як у вас, наприклад. Потрощені всі кістки... Даруй, що я це тобі розповідаю...

Я відчув — ось-ось не витримаю, хоч його слова не були для мене якимось вікриттям: чогось приблизно такого й належало чекати. Я опанував себе й перепитав:

— Її скинули?.. А не могла вона кинутися сама?

— Це виключено, — заперечив генерал. — Поблизу немає жодного будинку. Її кинули, а потім перенесли на пустир.

Логіка була залізна.

— А коли?

— Висновок медекспертизи категоричний: учора вночі, між одинадцятою й дванадцятою. Саме в той час, коли ти повернувся додому.

Я байдуже кивнув:

— Розумію, підозрюють мене... Ну що ж, нічого дивного.

Мені й справді стало байдуже до всіх на світі підозр. Яке це тепер має значення? Доротея пішла з життя — ось що найстрашніше, й ніяке слідство не поверне мені її. Та й чи мав я моральне право виправдовуватись, адже єдиним винуватцем її смерті був я.

— Ніхто тобі цього не закидає.— Генерал Крестев постаречому важко підвівся й несподівано знову сів.— Є серйозні докази твоєї непричетності...

— Які? — промимрив я.

Генерал глянув на мене:

— Та які ж... Коли б її кинули з вашої тераси, вона б упала на асфальт: адже там з усіх боків заасфальтовано. Неодмінно була б десь кров — багато крові. А там і плямочки не знайшли! Нелогічно припускати,— насупився генерал,— нібито ти вбив її в іншому місці, а потім переніс під власний балкон. Для чого? Щоб швидше знайшли?

— Оце й усі докази? — спитав я.

— Найголовніші. Але хто її вбив — це питання й досі лишається відкритим. Або навіщо перетягли труп. Щоб заплутати слідство? Тоді його поклали б не на пустирі, а десь під будинком. Хоч хай там що, в мене таке враження, ніби все це накоїв якийсь божевільний маніяк.

Звичайно ж!.. Яке ще припущення міг зробити генерал? Хіба нормальній людині спаде на думку, що Доротей впала з хмар? Він похмуро дивився на мене, я мовчав.

— У тебе дуже нездоровий вигляд.— Голос несподівано зрадив його.— Ти хворий? Геть змарнів... Їдь додому й спробуй заснути. Претензій у слідчих до тебе немає й не було.

— Яких слідчих? — щиро обурився я.— Що мені тепер слідчі...

Генерал не відповів. Я вийшов і поїхав просто додому. Іншого притулку я не мав. А й куди б я подався? На цій землі не було такого кутка, де б я міг вільно зітхнути. Хоча вдома теж... Порожні стіни, вицвіле на сонці лахміття штор, гострий блиск металевих попільничок... У розпеченому повітрі навіть біль мовби випаровувався й усихав. І це було найжахливіше: всихав біль, залишалась незмірна бездонна порожнеча. Тепер мене над усе гнітила ота підленька брехня. Чому я не сказав генералові всієї правди? Чому не розповів усього? Він би не повірив — то й що? Вирішив би, що я божевільний. Нехай. Істина дорожча — хіба це не так?.. Але де шукати ту істину, в яких закутках серця й душі? Коли Доротей згубила моя слабодухість і нікчемна вдача — яку кару я собі покладаю, щоб хоч якоюсь мірою спокутувати свою провину перед нею? Кожна кара буде занадто легка.

Я довго стояв під холодним душем, але й це нічого не дало. Просвітку нізвідкіль було сподіватись. Я намагався

бодай трохи умаловажити свою роль у подіях останніх днів: можливо, я й не причетний до її смерті? Я ж і гадки не мав, що насувається лихо. Навіть зараз не відав до пуття, чому це сталось. Та й ніхто не відав і не довідається повік. Може, вона зумисно згорнула свої крила. А може, навпаки: вони самі раптово знесилили, й Доротея стрімголов полетіла до землі. Чи варто ж дошукуватись дріб'язково виправдання? Все це стосується тільки мене... А Доротеї? Жодна в світі воля не владна повернути її до життя, неспроможна влити в неї вогонь і силу, які знову штовхнули б її до зірок.

Пізнього вечора я піднявся на терасу, й серце мені проїняв біль. Я навіть не зважився глянути вгору, на ще сонні зірки, що де-не-де блимали в мене над головою. Це небо ніколи не буде моїм. Я не мав крил для такого високого неба. Або не мав достатньої сили для крил. Як цілком справедливо зауважила доктор Юрукова, я ніколи не зміг би переступити через бар'єр. І піднятись кудись вище від оцього розпеченого за день бетонного майданчика, на який зрідка сідають самотні голуби.

АНДРЕЙ ГУЛЯШКИ

Андрей Гуляшки (нар. 1914) — прозаїк, народний діяч культури, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Димитровської премії. Дебютував романом «Дон-Кіхот в Сільвеції» (1936). Тематичний діапазон творів письменника дуже широкий. Його цікавить життя нового болгарського села («МТ станція», 1950, «Село Ведрово», 1952, «Золоте руно», 1958, «Один день і одна ніч», 1969, та ін.), розвитку соціалістичного гуманізму в епоху науково-технічної революції (збірка новел «Повернення інженера Надина», «Випадок із Ставревим», 1972), романи «Сім днів нашого життя», 1964, «Будинок з ганком із червоного дерева», 1975, «Три життя Йосипа Димова», 1977, сатирична повість «Відділення реанімації», 1979, роман «Золота жінка» 1980, та ін.), утвердження нової комуністичної моралі (роман «Любов», 1955, «Романтична повість», 1970). Перу А. Гуляшки належить також відома українському читачеві серія кримінально-детективних творів («Пригоди Аввакума Захова», «Викрадення Данай» та ін.).

А. Гуляшки майстерно поєднує класичну реалістичну манеру письма з емоційною манерою романтика. В центрі його творів — живі складні характери активних будівників нового соціалістичного суспільства.

«Романтична повість» цікава вже самою формою: у творі активно діють і головний герой, і автор, запрошуючи читача до роздумів про людські взаємини та про покликання митця сприяти духовному розквіту людини.

РОМАНТИЧНА ПОВІСТЬ

КОРОТКА АВТОРСЬКА ПЕРЕДМОВА

Я почну свою розповідь про людей у цьому будинку з дивної події. Одні можуть сказати, що вона майже неймовірна, інші — що вигадана. Сам я скоріше ладен погодитися з другими, бо на власному досвіді переконався, що вигадки іноді містять в собі ймовірне. Наприклад, у давні часи складали легенди про те, як ікари й фаєтони здійснювалися в повітря і мчали над Землею. Тепер же ікари та фаєтони літають не лише над Землею, а й далі.

Подія, про яку я вам розповім, не фантастична й не надумана, вона цілком правдива, бо головна роль у ній належить людині, що поставила перед собою благородне творче завдання — зобразити цей будинок таким, яким він є, або яким *здається* тим людям, котрі в ньому мешкають.

Незвичайний випадок пов'язує мого героя, художника Бояна Анастасова, з чужою долею. І ось він у незнайомому домі, але в «шапці-невидимці», й намагається в міру своїх сил творити добро, словом, грає роль казкової доброї феї.

Я завжди вірив, — і ви, безперечно, завважили це, — що не лише в казках, а й у житті можливі іноді казкові речі.

КОРОТКА ПЕРЕДМОВА ГОЛОВНОГО ГЕРОЯ

Негоже говорити про себе, і не тільки з огляду на скромність, — з нею я вже якось дав би собі раду, — а через те, що мій автор одразу ж розсердиться, — у цьому відношенні автори дуже честолюбні, — й роздратовано питає: «А навіщо тоді я?»

Так, автори честолюбні й іноді лише тому змушують своїх героїв, наприклад, носити краватки, які тим не до смаку, та зате подобаються авторам. У таких випадках герої, якщо вони справжні люди, відмовляються від цих краваток, і тоді між автором та героями виникають неприємні сутички.

У мене з автором незгод не було. Лише на початку розповіді, в кількох розділах, побоюючись, аби дехто не

поставився до мене з недовір'ям, він спробував трохи причесати мою мову, а мені самому надати якомога звичайнішого вигляду. Але, богу дякувати, незабаром дав мені спокій: чи я просто звільнився з-під його впливу, чи то йому набридло тиснути на мене, — і справи пішли на лад.

Врешті ми чудово розуміли один одного, навіть потай радились, як зобразити те чи те.

В усіх особливо своєрідних випадках мовного чи іншого характеру відповідальність я брав на себе. Не для того, щоб бити себе в груди, — мовляв, дивіться, який я, — а тому, що люблю свого автора.

Адже в кінцевому підсумку все зводиться до цього основного почуття — любові.

Тиждень тому спускаюсь я сходами нашого багатопверхового будинку, — було близько восьмої ранку, — випадково кидаю погляд у вікно, бачу — на газоні біля входу розцвіла черешня! Пишається, нарядна, вся в білому цвіті, виставляє свої шати й усміхається, радіючи світові. Цілу ніч теплий вітер пустував над моїм дахом, шумів поміж димарями та антенами, не даючи мені задрімати, оповідав про минуле. А бруньки на деревці пестив лагідними, ніжними долонями. Я дивлюсь на розквітлу черешню й кажу їй у душі: «Здрастуй, красуне, щастя тобі!» — чи щось подібне; коли літня людина бачить розквітле плодове дерево, символ юності, то, якими б не були тоді її думки, слова, в котрі вона зодягає їх, завжди видаються банальними: «Здрастуй, красуне, щастя тобі!.. Здрастуй!»

Кивнувши черешні, я обертаюся, щоб іти далі сходами, але з нижнього поверху чути знайомі голоси, і я зупиняюсь. Не для того, щоб, боронь боже, підслуховувати чужі розмови, а щоб дати можливість людям спокійно поговорити, бо ж уранці вони поспішають на роботу, часу в них обмаль, а мені нема куди квапитись. Мольберт не втече, він звик терпляче ждати мене, а світло від мого вікна, що виходить на північ, весь день однакове.

На сходовій площадці, що піді мною, розмовляють Юлія Антонова, — її квартира ліворуч, — і Лозан Сюлемов — його помешкання праворуч. Юлія навчається на хіміко-технологічному, цього року закінчує, вони з матір'ю займають кімнату й кухню по сусідству з вусатим пенсіонером, колишнім годинникарем. Лозан Сюлемов — молодий композитор, безтурботна молодь останнім часом почала дуже захоплюватися ним, але я його не люблю, згодом скажу

чому. Юлію пам'ятаю ще дівчатком, коли вона готувалася до гімназії й ходила в сатиновому фартушку нижче колін, схожа на маленьку сарну з великими цікавими очима й довгими тонкими ніжками. Тоді вуса в годинникаря були ще підкручені, нефарбовані; він дуже пишався тим, що належить до небагатьох майстрів, котрі лагодять *особливі*, з ланцюжками й гирями, годинники, такі, в яких щось співає, танцює, щебече. Тепер Юлія вже чорноока красуня, знає собі ціну й не звертає ані найменшої уваги на тих, хто задивляється на неї, ловлячи дівочий погляд; але я дуже боюся, що вона закохана в композитора, інколи навіть по-справжньому тривожусь, а даремно або, може, й не слід, бо я для неї зовсім чужа людина, до того ж і голова моя давно посивіла.

Внизу, на сходовій клітці, звучить самовпевнений баритон композитора — мисливець рушив на лови, навмання! Однак і дзвінкий альт Юлії не нагадує полохливого оленяти: воно й не ховається в кущі, і не вибігає легко-важно на відкриті місця, а стрибає десь між тінню і світлом, у тій вузькій смузі, що відділяє веселі сонячні моріжки від глухих і темних лісів. Нелегко мисливцеві, але так йому й треба! Коли він заблукає серед пустки, я від душі сміятимусь!

Вони розмовляють про щось і, як завжди досі бувало, — а історія ця давня, — двері поміж ними, так би мовити, і не відчиняються повністю, і не зачиняються цілком. Потім вони рушають сходами вниз і сміються, а я дивуюсь, чого їм так весело, коли вони не можуть дати собі ради з цими дверима, але умовляю себе, що мені мусить бути все одно, що не слід звертати на них особливої уваги. Зрештою, є набагато важливіші справи, про які художникові варто думати й турбуватися.

Отож, коли я зупинився біля порога, вони вже вийшли на подвір'я і простували вимощеною доріжкою по вулиці. І так само жваво розмовляли, і це було цілком природно. Адже з тими дверима поміж ними ще не вирішено. Однак мене прикрó вразила їхня жахлива байдужість до черешні. Вони пройшли під її квітучими гілками так, як, приміром, сита-пресита людина проходить повз хлібний магазин; глянули на її біле весільне вбрання з такою незворушністю, як, скажімо, багатій на вітрину крамниці з дрібною галантереєю. Що за люди! Пишна гілка, чарівна,

як Димчів «Ти пам'ятаєш»¹, мало не торкнулась очей композитора, але він вчасно відхилив голову й насупився: що за дурень посадив оце недоречне деревце так близько!

Наближаючись до огорожі, вони раптом кинулись бігти, мовби гнані гедзем: під'їжджав автобус, який ішов від військового училища й зупинявся кроків за десять ліворуч від нашого будинку. Юлія на бігу сунула руку в кишеню манто — очевидно, по квиток. Адже введено обслуговування без кондуктора. Коли вона виймала руку, тендітну, в білій рукавичці, з кишені випав зім'ятий папірець. Обоє зникли в натовпі, поспішаючи до автобуса, а я стояв біля входу, засмучений через ту черешню, й думав про красу, розмірковуючи над тим, які непостійні її критерії. Те, що було прекрасним і святковим для нашого покоління, в очах теперішньої молоді виглядає безликим і буденним, у кращому разі нагадує їм такі речі, як ота «біла» вишивка, пожовкла від часу, котру мати Юлії й досі зберігає в шухлядах свого старомодного комода. Рік тому я порадив Юлії прочитати Димчів вірш «Ти пам'ятаєш» і запитав, яка її думка про нього. Юлія відповіла, що він звучить, як музика, чудовий за формою і водночас чужий теперішньому читачеві. «Пройнятий віджилою романтикою», — сказала вона. «Чому «віджилою»? — здивувався я. «А де тепер є хатки у вишневих садочках?» — зневажливо всміхнулася вона. Я подумав, здвигнув плечима й перевів розмову на іншу тему. Якби я почув від Юлії ще кілька таких думок, хтозна, чи знайшлося б для неї хоч якесь місце в моєму серці. Доросла людина повинна бути обережною, задаючи питання молодим, обережною перш за все заради себе.

Ти пам'ятаєш у тихім дворі
Шепіт і сміх у завітчаних вишнях?

Тепер закохані шепочуться й сміються на асфальті серед людського тлуму, очікуючи на перехрестях зеленого сигналу світлофорів. А я лізу їм в очі зі своїми вишневими садками. Небезпечно!

Я підняв зім'ятий папірець: доріжка була підметена, газон зеленів і всміхався квітами, а той папірець міг зіпсувати все.

Підійшовши до кіоска, я купив дві пачки тютюну для люльки, газети, нитки: відірвалася вішалка на макінтоші,

¹ «Ти пам'ятаєш» — вірш видатного болгарського поета Димчо Дебелянова.

та й не один відірваний гудзик давно чекав моїх рук. Роботи було по вуха — картина, чистка палітри, з якої я вже тижнів два не зшкрібав фарби, шиття, ну й обід якийсь треба було придумати, бо ж нерозумно людині з такою зайнятістю вештатись по ресторанах.

Я пішов назад. Насамперед — у майстерню! В моїй майстерні Кремиковський металургійний комбінат, оточений лагідними й усміхненими вишневыми садками, виливав чавун, біля крокуючого екскаватора гойдалося дівчатко на сріблястій гойдалці, вкрита цвітом гілка радісно літала височенний заводський димар. Дехто кривиться: «Хіба це можливо? Що це за срібляста гойдалка біля крокуючого екскаватора?» — «Можливо», — кажу я і навіть маю намір намалювати біля сріблястої гойдалки ще одну дівчинку, яка весело стрибає зі скакалкою.

ПРИМІТКА АВТОРА

Ось такий мій герой: поряд зі сталевим громадям екскаватора малюватиме дівчинку, що стрибає зі скакалкою, ще й якась срібляста гойдалка буде — зовсім як у казках. Щоб гойдалка не скидалась на горішок, — бо ж екскаватор не менший, ніж дюжина верблюдів, поставлених один на одного, — і щоб дівчинка не виглядала малюсінькою, як шпилька, він удасть, що не знає законів перспективи: дівчинка сягатиме половини колоса, а срібляста гойдалка буде розгойдуватись аж до його вершечка. Через цю схильність вводити болгарську казку в сучасну дійсність (це почало проявлятися в нього останніми роками) деякі критики почали називати його «віджилим романтиком». Використовувати елементи казки — це був віджилий романтизм. Інші ж критики, дивлячись на його малюнки, виконані у строгій і простій манері, з болгарськими людьми і болгарським небом, чіпляли йому ярлик «застарілого реаліста». Лише застарілі реалісти малювали небо таким, як воно є, — синім. Модерніші бачили його в іншому кольорі. Я не мистецтвознавець, тому не наслідуюсь визначати моєму другові місце на тій чи тій естетичній полиці. Коли ж він набереється сміливості й скаже помістити його кудись, як це роблять з книгою, пляшкою чи якоюсь іншою річчю, то я певен, що тієї ж миті прихильники інших полиць зчинять гвалт. Модерні реалісти заявлять: «Він нам не потрібний, він — романтик»; романтики ж відрубують:

«Навіщо пхаєте його до нас? Хіба не бачите, що це найвulgарніший натураліст!»

А сам він називає себе стопроцентним соціалістичним реалістом. Але ж кожен так себе називає. Складна це річ, і я думаю, що краще не розплутувати її, а знову надати слово самому героєві.

Отже, ще в ті роки, коли комісії частіше закупували на виставках мої картини і в мене було не сутужно з грішми,— хоч я ніколи не рахував їх, мені й на думку не спадало заощаджувати,— в ті роки я за скромну ціну сторгував «повітря» над цим будинком і спорудив собі майстерню. Вона не бозна-яка простора, з нерівною стелею, як і кожна мансарда, але світла: крізь широке вікно дивиться далеко на північ, а на захід визирає вузьким і круглим слуховим віконцем. Північ простягається до лілового паса Старої Планини, яке немовби пливе над землею, бо підніжжя його оповите імлюю: заводи, а також вантажні поїзди, що проїжджають раз у раз, безперервно вивергають клуби сивого, лілово-оранжевого й чорного диму. Західний краєвид бідніший: видно лише суцільне море похилих і плоских дахів, та все ж звідтіля падає чимало світла. Просто від неба.

Там, де стеля утворює злам і починає опускатись, я влаштував собі спальню — ліжко, столик, торшер з абажуром у вигляді парасольки. Ці хатні речі я відгородив від власне майстерні пересувною ширмою з лляної тканини. На стінках ширми намалював різні сільські образки: виткий виноград, криниці з журавлем, молодиць у білих блузках, золотисті соняшники. Я колись учителював на селі, і деякі давні речі збереглися в пам'яті, не забуваються, хоч нові часи давно їх відкинули. Де тепер, наприклад, побачиш криницю з коловоротом? Зараз воду качають електричними насосами. Це в тисячу разів зручніше й чистіше, але в ті часи і криниці були при ділі — напували людей і худобу, в посушливу пору підтримували життя на горбах. Для живопису вони цікавіші, ніж сучасні насосні станції: самотній коловорот серед спраглого поля, який погрозово здійняв кулак до спелілого від спеки небозводу,— це прокляття і погроза богам за безутішну селянську муку. Насосна станція — чотири стіни й покрівля; як її не малюй, вона не справляє враження, навіть псує картину. А той погрозовий кулак на фоні розпеченого неба глядач завжди пам'ятатиме, такий образ не скоро забувається, він живе.

Щоб завершити опис моєї майстерні, слід згадати ще одну деталь, яка в нинішні часи зустрічається не в кожному домі, — камін. Я вимурував його в східному кутку, причому такий, як робили колись, — з випуклим і склепінчастим отвором та ланцюгом, на який можна чіпляти казанок. Подібних камінів тепер уже не роблять, вони зникли з селянського побуту разом з гасовими лампами, діжами й подницями¹, але я навмисне вибудував його таким, які були колись. Колеги часто підсміюються: романтичний заскок! Як їм сказати, що це не заскок, а любов до живого вогню? Навіть коли сказати це, вони все одно стоятимуть на своєму, бо й живий вогонь для них — пережиток і заскок. Але, збудувавши камін, я до деякої міри розрадив свою холостяцьку самотність, нудні вечори в осінню пору, коли настають дощі. Слухаю, як палахкотить і бурмоче полум'я, розважаюся чимось біля вогню, взагалі роблю щось і не чую дощу — хай собі барабанить у шибки.

Стіни майстерні я задрапірував барвистими домотканими покривалами, розвішав залишені для себе картини на сільські теми: черешневий сад у Рождавиці, літній краєвид біля села Ведрово, самотня залізнична сторожка, стадо буйволів, що повертається з левади. Підлогу встелив доріжками з козячої вовни, в ніші поскладав книги, фарби та різний дріб'язок — миски, горщики, прядки з люстерками, одну справжню самопрядку.

Барви на домотканих покривалах вилиняли, доріжки повитиралися, багато речей з роками зістарілись, але ще служать мені. Та й навіщо замінювати їх новими? Нові речі не мають минулого, а старі — як гарні книги: погортаєш таку книгу — завжди можна прочитати щось таке, що порадує тебе або примусить замислитися. Дивлюся, наприклад, на криницю, яку я колись намалював на своїй ширмі. Такі криниці я бачив по всій країні, а добруджанські інакші. У них замість коловорота чи блока — мотальне колесо, тому що вода на глибині двісті ліктів, яка жердина дістане до неї, на яку корбу намотається стометровий ланцюг? Пригадую собі таку криницю на роздоріжжі між селами Ведрово й Рогозина. Якось худа конячина обертає колесо, малий татарин Рапід цвьохкає її по спині, лагідно примовляючи. Але не чути, що він їй говорить, навіть до конячини з настороженими вухами не долітають

¹ Подниця — кругла неглибока глиняна форма, у якій селяни печуть хліб (болг.).

його слова, бо над степом завиває східний вітер, тисячоголовий змії реве і б'є копитами землю, крутяться снігові вихори. Стемніло, важке сіре небо налягло на рівнину, свище завірюха, а дорогою від Ведрово й Рогозина все прибувають і прибувають сани з баддями та барилами; усе вкрито інеєм, біля кінських ніздрів — бурульки, роги волів наче фольгою обвиті.

Так було тоді, коли ще не існувало цих невідгих для живопису насосних станцій, і я чудово пригадую те все, дивлячись на криницю, намальовану на моїй ширмі. Тож не варто розлучатися зі своїми старими речами.

Є люди, що нехтують деякими словами, зневажливо всміхаються, коли чують їх, — вважають ці слова запізнілим відгомонам сентиментальності тих часів, коли носили кринолінові сукні з довгими шлейфами. От і не насмілишся сказати, наприклад, що любиш свої старі речі, бо ті люди відразу ж заявляють, нібито любов до старих людей — це прояв віджилого сентименталізму; от і боїшся признатися, що тобі іноді сумно, бо смуток, мовляв, виражає зречення життєвих утіх. Такі люди гордовито твердять, що моя прихильність до різних давніх дрібничок — не що інше, як «сентиментальний пережиток», що мій камін — «романтичний заскок», а малювати квітучі черешні — це «поетичний анахронізм» і т. ін. І виходить, на думку тих людей, що я перебуваю в полоні сентиментальних пережитків, романтичних заскоків і поетичних анахронізмів. Взагалі, що я людина старосвітська.

Однак із цією думкою про себе я зовсім не згоден. Не знаю, до якого стильового розряду слід віднести мене (деякі суворі особи вважають, що все в житті мусить бути підпорядковане номенклатурам), але я, в усякому разі, аж ніяк не зараховую себе до числа старосвітських. Ніяк! І щоб довести це, я скористаюсь тими ж прикладами, до яких вдаються оті суворі люди.

Почнемо з «поетичності». Усі згодні, що схильність до неї найчастіше і найдужче проявляється в юні роки. Замолоду поетичний художник неодмінно малює квітучі плодові дерева, блакитне чисте небо, променисто усміхнені весняні луки. І все в цьому ж роді: натюрморт, прикрашений гвоздиками, вікно, у яке виглядає замріяна дівчина, струмки й ранні крокуси.

Коли ж я розглядаю зараз етюди з тих далеких часів і згадую свої малюнки, я не бачу ні розквітлого деревця, ні ясного неба, немає ні гвоздик, ні замріяних дівчат, не

в'юються струмки, не жаріють ранні крокуси. Якраз навпаки! Повно всіляких непоказних будинків, міських і сільських, нависло олов'яне небо, сіріють мокрі й наче подзьобані віспою фасади; на натюрмортах — порожні глиняні миски, з вузьких рам одностулкових вікон виглядають похмурі люди: одні затамували біль у собі — це німе страждання, в інших очі горять гнівом, а деякі немовби прислухаються до далекого гуркоту — наближається страшна, але рятівна гроза. Яка вже там поетичність!

Вогнища. Ну що ж, раніше, десь у сорокових роках, я вказував на них як на приклад безнадійної відсталості: в статті про село, написаній з приводу виставки на тему побуту, де вогнище було представлено як національна «святиня», я говорив: «Де ще на світі ви побачите такі «святині»? У найвідсталіших країнах, де нужда змушує людину жити так, як жили тисячу років тому!»

Що ж до давніх речей — веретен, глиняних мисок та вузькогорлих глечиків, то тут, очевидно, якийсь непорозуміння, бо це не «дріб'язок», а пам'ятки старого побуту. Народний майстер вклав у їхні лінії красу, яка ніколи не застаріє, бо вона наша, рідна. Як їх не любити? Невже любов до рідного, хоча й створеного в давні часи, є пустим «заскоком»?

Ні, не має слушності той, хто бездумно приписує мені різні поетично-романтичні нахили.

— Чекайте, чекайте,— скаже дехто з моїх молодших колег,— а навіщо ж ви тепер малюєте розквітлі деревця? Що це за усміхнені соняшники, весільчани і всякі сріблясті гойдалки?

Справді, останнім часом вже так насміхаються над розквітлими деревцями, і взагалі над усім, від чого бурхає оп'яніння і нестримна радість, що людині хочеться взяти пензля й малювати самі листопади, похорони та густі тумани.

Хто його зна! Хай сміються. Навряд чи я малюватиму листопади, а якщо колись і надумаюся, то лише для власної втіхи і з огляду на свої роки. Але неодмінно намалюю ще багато весняних левад, садів, і розквітлі деревця нагадуватимуть прибраних до шлюбу дівчат, які в останню годину перед урочистостями стоять перед дзеркалом і, щасливо всміхаючись, прикріплюють до фати весільний вінок.

Що вам ще сказати про себе при цій нашій першій зустрічі? Що обличчя моє худе й вилицювате, що очі в мене

зелені (але як ота трава наприкінці літа), що волосся моє посивіло (між сивим і білим волоссям усе-таки є різниця!), що руки в мене довгі, а зріст високий, і я трохи сутулюсь (це помітно лише тоді, коли дуже нахиляюсь над вогнищем), бо праве плече було прострелене колись поліцейською кулею. Надавав і тепер надаю перевагу руським жінкам, — іншим разом розповім чому. Я не п'яниця (боронь боже!), хоч люблю спокійно і в міру випити в тихому куточку з небагатьма приятелями. Люблю спілкуватися з людьми, але великого товариства побоююсь — так було віддавна, і це значна вада. Подобаються мені документальні книги, біографії, останнім часом захопився природничими науками, на любительському рівні, звичайно, але ж математична підготовка в мене слабка, досить важливі моменти осягнути не вдається. Я взяв кілька уроків з вищої математики, проте навчання моє на самому початку загальмувалось; виявилось, що багато чого з елементарної алгебри я безнадійно забув, і вчитель (інженер з нашого будинку) порадив мені зосередитись на живопісі.

Однак розповідати поспіхом про себе при першій зустрічі небезпечно: так і дивись, що дріб'язкові речі візьмуть гору; суттєвого ледве торкнувся, а найважливіше хтось значому замовчав. Принаймні зі мною це трапляється дуже часто. Минулого року я подав на загальну художню виставку дві картини, і вперше відтоді, відколи мені доводилося брати участь у таких виставках, журі при оцінці моїх робіт розділилось навпіл: половина була «за», половина — «проти». Бракувало одного вирішального голосу. І питання відклали, щоб вирішити остаточно при повторному голосуванні. Я брів вулицями пригнічений, бо ж це вперше зі мною сталася така історія, дивлюсь — назустріч іде якраз той «голос», якого мені бракує, — член журі, колега, прихильник моїх картин і моїх принципів. На засіданні журі він не був через зайнятість — збирається в дорогу, влаштовуватиме виставку в Радянському Союзі.

Він щиро тисне мені руку й питає, як я себе почуваю.

— Чудово, — відповідаю. — Як ніколи!

— Дуже приємно, — каже він. — А я ніяк не можу впратися. Через два дні їду і навіть половини картин ще не спакував!

— Якось устигнеш! — усміхаюсь йому підбадьорливо.

Він уважно дивиться на мене:

— Ти чомусь не в настрої?

— О,— кажу я,— це тобі здається. А взагалі-то, — додаю тихіше, — справді є велика неприємність.

Бачу, очі його посмутніли: такий заклопотаний тим від'їздом, післязавтра вирушає, половина картин не спакована, коли йому займатися моїми дурницями! У добі лише двадцять чотири години.

— Які неприємності? — співчутливо запитує він, але в голосі його відчувається легенька тривога.

— Ти мені не зможеш допомогти,— відповідаю,— поламався карниз біля слухового вікна, і коли йде дощ — затікає.

Це була правда: вікно вже давно пропускало воду.

— Ну, то не біда! — сміється приятель, і я начебто вволю в його сміхові мимовільні нотки полегшення. Чи, може, мені так здається.— Запроси майстра — і все буде гаразд! — він поляскує мене по плечу.

— Оце ж я і йду за майстром, — запевняю його.

Ми ще трохи побалакали про се, про те і розійшлися. Я побажав йому щасливої дороги, а він мені — великого успіху.

Словом, мої дві картини, ясна річ, не були прийняті. Але про це іншим разом.

Ось як воно буває, коли людина переводить розмову на всілякі дріб'язкові речі.

ПРИМІТКА АВТОРА

Тут мій герой помиляється, висновок його далекий від істини. До провалу картин не причетні ніякі балачки й ніякі дріб'язкові речі, даремно він нарікає на свою надмірну делікатність. Навіть якби він був нахабнішою людиною і сказав приятелеві: «Слухай, дорогий, біжи негайно в комісію, бо може статися, що обом моїм картинам буде каюк!» — і приятель пішов би, й голосував би за нього, все одно нічого доброго не вийшло б, тому що при повторному голосуванні половина з тих, які його підтримали, вже змінила б свою точку зору й неодмінно голосувала б проти. На тому засіданні журі панувала така атмосфера, що на інший результат не можна й не слід було сподіватися.

Художник подав два полотна: «Стотисячник» і «Ковзанка». Обличчя водія-стотисячника було грубувато-мужнц, у зморшках біля рота й на чолі немовби відбилися

безконечні шляхи: мороз і спека, круті підйоми і спуски, безсоння до болю в повіках. Він наче прислухався до ритмічного пульсу двигуна і подумки оцінював крутизну спуску на поворотах, які належало пройти. Разом із спокійною впевненістю в його чорних очах проступали легка насмішкуватість, бажання незначних і невинних пригод, охота до чарочки міцної ракії, коли після благополучного завершення важкої роботи господар може сісти за стіл, щоб відпочити й розважитись. Це був портрет міцного фракійця з широкими плечима й могутньою спартаківською шиєю, доброго сім'янина, котрий береже кожен гріш, аби купити подарунок дружині, хоч не пропустить нагоди зачепити і вщипнути будь-яку молоду офіціантку в придорожніх буфетах. Цей чоловік любив свою роботу, тішився нею, всім серцем був прив'язаний до своєї машини — єдиної істоти, до якої плекав постійну й незрадливу любов і в якій нізащо б не зневірився.

Друге полотно — то була композиція з декількох побутових сцен, внутрішньо об'єднаних темою радості. Зимовий день, очевидно, неділя чи якийсь свято, падає сніг. Зграйки сільських дітей юрмляться на ковзанці: одні спускаються на санчатах з горба, інші вибираються нагору. Селяни з кооперативу розставляють щити, затримують сніг. На клубній сцені самодіяльний ансамбль танцю проводить репетицію — крутиться шалене хорò. Музиканти дмуть у труби, аж щоки мало не тріснуть; барабанщик в екстазі розмахує паличкою, наче дрючком. А на самім верху Дід Мороз, осідлавши круторогого оленя, хвацько мчить над життєрадісним світом. І все це — серед лапятих білих сніжинок, які щедро сиплються з неба.

Противники обох картин мотивували своє негативне ставлення до них приблизно так. Перш за все, «стотисячник» виконаний у стилі найбільш застарілого реалізму — описово-побутового, а «Ковзанка» — це неможливе поєднання грубого натуралізму з казково-романтичним фольклором. При цьому «Ковзанку» серйозно критикували і в ідейному плані. Що це за Дід Мороз, куди він мчить на круторогому олені? Діди Морози властиві лише дитячій тематиці, а коли їх вводити в тематику для дорослих, вони відразу перетворюються на якісь наївні символи.

Такі були докази противників. Справедливі чи хибні, а проте докази. Однак чомусь складалося враження, що з тих окопів вели стрільбу лише по картинах Бояна Анастасова та ще двох-трьох художників, бо на виставку було

допущено багато химерних і дивних речей. Допущені були картини із промерзлими парками, в яких прогулювалися не люди, а людські тіні; були болгарські робітники з мексиканськими фізіономіями; було багато видовжених і тонких, як веретена, хлопців та дівчат, особливо в скульптурі; мелькали вулиці, окутані густим туманом. Ці твори журі оцінило як глибоко реалістичні.

Отже, ніякий приятель не міг урятувати картини нашого героя. І розмова про дріб'язкові речі в даному випадку ні до чого. Однак то вже давнє діло, важливо те, що ця історія мала щасливий кінець.

А сталося ось що. На другому поверсі того ж кооперативного будинку мешкав інженер Михалакі Ставрев, спеціаліст по електронно-обчислювальних машинах. І оскільки наш герой зацікавився природничими науками, інженер повів його на свій завод, щоб той якось на практиці досягнув таємниці алгоритмів і чудеса електронної пам'яті. Як і слід було чекати від любителя, Боян Анастасов не дуже багато зрозумів, математична логіка виявилася важкодоступною для його образного мислення, зате він заприятелював з людьми, які брали участь у заводському гуртку «Друзі мистецтва», і з великою охотою погодився керувати секцією живопису. Більшість «друзів» становили люди з вищою освітою — інженери, технологи, конструктори, де-хто пробував малювати, однак робота гуртка полягала фолловним чином у відвідуванні виставок, галерей та майстерень, в обговоренні картин і манер художників, у бесідах на творчі теми. Гуртківці полюбили нашого героя, та й він їх полюбив, бо це були люди відверті, розумні, далекі від позерства і гучних фраз, добрі друзі всіх, хто щиро простягав їм руку. Побачивши сумного художника на другий день після того, як картини було відхилено, і дізнавшись, що гнітить його, вони страшенно здивувались, але оскільки звикли діяти конструктивно, відразу ж запропонували йому принести картини до заводського залу, а що робити далі — то вже не його турбота.

Боян Анастасов приніс картини у великий урочистий зал, повісив їх на підхожих місцях, а гуртківці розпорядились повиносити стільці, так що зал став схожим на велике виставочне приміщення. Потім інженери-електрики встановили спеціальні світильники, щоб постійно було м'яке денне світло. Дівчата поставили вазу із свіжими квітами, й одразу зробилося тепло й затишно. Людина

почувала себе тут як удома, але святково, немовби відзначався день народження.

Наприкінці робочого дня в приміщенні стало людно. Одна машина реєструвала кількість відвідувачів, друга записувала інформацію про враження глядачів. Комсомолки піднесли Боянові Анастасову квіти, розцілували його, побажали успіхів. Він розхвилювався і раз у раз крадькома виймав хустинку, хоч нежить його не турбував. Невдовзі з'явилися журналісти телебачення, пробралися крізь натовп і почали знімати: одні — картини, інші — публіку, що все прибувала і прибувала. Того вечора Боян Анастасов потиснув сотні рук, його обласкало стільки добрих і захоплених усмішок, що він урешті відчув, як серце тріпоче й стискається від розчулення та солодкої муки, ніт виступив у нього на чолі; тож Михалакі Ставрев мусив узяти його під руку і вивести надвір.

Михалакі Ставрев не був ані вусатим, ані червонощоким, як можна було б сподіватися від його імені (ім'я Михалакі пов'язується з пишними вусами й червонощоким обличчям); навпаки, худою фізіономією він нагадував говільника: запалі щоки, випуклі очі, тонкі, ледь помітні губи та гостре кощаве підборіддя. Він був «Михалакі» тільки за характером: бадьорий, впевнений у собі, оптиміст, який усе погане сприймав як винятки, а добре — як звичайне й одвічне правило. Саме оцей Михалакі підійшов до нашого героя, узяв його під руку й люб'язно вивів на повітря.

Накрапав осінній дощик. Поодинокі перехожі поспішали кудись, шум затихав, у світлі вуличних ліхтарів дощові краплі здавалися золотими. Обидва якийсь час ішли мовчки, потім Михалакі запросив приятеля до першого стрічного шиночка — це був квартальний заклад на кілька столів, майже безлюдний, з тьмяним освітленням.

— Чудовий куточок, — сказав Михалакі. — Тихенький, зручний і взагалі приємний у всіх відношеннях. Я захожду сюди щовечора на келишок м'ятної й дуже задоволений. Кельнер мене знає і часто складає мені компанію. Я розповідаю йому, якою буде наша нова «ЕЛКА», сконструйована на напівпровідниках, а він ділиться зі мною останніми чутками про пригоди своєї хазяйки — жінки з досить сумнівною поведінкою. Ми балакаємо, не слухаючи один одного, бо він нічого не тямить у напівпровідниках, а мене зовсім не цікавить його сумнівна хазяйка. Якби хтось послухав нас збоку, подумав би, що «ЕЛКА» сум-

нівна, а хазяйка — на напівпровідниках; та головне, що розмова йде, і ми завжди розходимося задоволені один одним. Ти що питимеш — м'ятну чи коньяк?

— Що? — здригнувся Боян Анастасов: він заглибився у свої думки й не чув запитання інженера.

— Питаю, що питимеш — м'ятну чи коньяк? — заєміявся Михалакі. Інженер не вмів ображатися: дружина два роки тому покинула його заради якогось вищого чиновника зовнішньої торгівлі, але коли заходила мова про неї, Михалакі завжди хвалив її як найбільш добродішну і зразкову жінку на світі.— М'ятну чи коньяк? — повторив він.

— М'ятну, звичайно! — з натхненням сказав Боян. Він не пробував цього напою, але назву вимовив так переконливо, немовби звук до його смаку ще з дитинства.

Коли віспуватий кельнер поставив перед ними келишки, Михалакі підняв свого й урочисто промовив:

— Сьогодні було добре, а завтра буде ще краще. Наша напівпровідникова «ЕЛКА» буде готова, і ти побачиш, що вона стане поряд з найбільш достойними в усьому світі!

— Не сумніваюся,— без особливої переконаності сказав Боян.

— А за твою «Ковзанку» ми ще будемо воювати з Національною галереєю і таки залишимо це полотно в себе! Твоє здоров'я, друже!

Нашому героєві цей тост видався пишним, і він, скептично всміхнувшись, махнув рукою, мовляв, до дідька ту «Ковзанку», хіба нема про що говорити?

Того ж вечора в телевізійному огляді було показано урочистості на заводі електронно-обчислювальних машин; камера довгенько затримувалась на двох картинах, а ще довше — на захоплених усмішках публіки. Наступного дня наплив відвідувачів подвоївся, приходили репортери й редактори, мистецтвознавці, громадські працівники. На третій день газети вмістили знімки з «виставки» — дві картини і глядачі, що юрмилися біля них. І пророкування Михалакі збулося: коли на четвертий день члени Державної комісії одногосно вирішили придбати «Ковзанку», директор заводу скромно поставив у нижньому куточку картини маленьку картку з написом: «Власність ЗЕОМУ», тобто заводу електронно-обчислювальних машин.

«Стотисячника» придбала профспілка транспортників. І це було цілком закономірно: водій пішов до своїх побра-

тимів; проте багато хто так і не збагнув, що спільного могло бути в електронників з отим Дідом Морозом, який весело мчить на круторогому олені, а внизу музиканти витинають, як несамовиті, дівчата й хлопці вигинають шалене хоро і барабанщик гупає так, немовби все вино з усього світу зібране в його погребі... Справді, що спільного могли мати електронники з цією буйною від радості зимовою картиною?

Отже, делікатність і прихильність до всіляких дріб'язків справді завдають прикрощів, іноді можуть створити хибне уявлення про людину, особливо при першій зустрічі.

Тут мій герой, безперечно, має рацію. Але я розповів випадок з двома картинами для того, аби наочно показати, що насправді не якісь там розмови про дріб'язки, а зовсім інші причини впливають на серйозні справи в житті людини, — влаштовують їх так чи так, добре чи погано.

Тепер, після того, як я описав свою майстерню з такими подробицями, думаю, пора хоча б у загальних рисах розповісти і про наш житловий блок.

Наш житловий блок розташований на вулиці Шипки, на правому боці, якщо йти в напрямку колишнього військового училища, навпроти Докторського саду. Колись вулиця Шипки була «аристократичною»: будинки в стилі пізнього барокко, здебільшого на два-три поверхи, задивлялися своїми напівзакритими віконницями в тихі садочки, прикрашені самшитом і літніми альтанками. У тих будинках мешкали заможні люди — банкіри, експортери, вищі чиновники, міністри; зранку на вулиці мелькали поштарі, слуги, посильні з терміновими дорученнями, а в передобідній час виходили на прогулянку дами. На сьогодні від тих будинків нічого не залишилось, давно щез і їхній світ, тільки два ряди старих каштанів пам'ятають те, що було колись.

Тепер вулиця має сучасний вигляд, асфальтована, заповнена жвавим людським потоком, сигналами автобусів і тролейбусів, місце колишніх самотніх двоповерхових будинків упевнено зайняли залізобетонні багатопверхові житлові блоки з широкими вікнами й веселими фасадами.

Наш блок не належить до найновіших чи наймодерніших, його, власне кажучи, і не можна назвати блоком у повному розумінні слова: будинок має всього три поверхи, коли не рахувати партера та мансардну надбудову, де міститься моя майстерня. Будинок був споруджений у воєнні роки якимось спекулянтom, партерне приміщення відкупив тодішній столичний шаховий клуб. Придбавши партер, шахісти відповідно переобладнали його у просторий салон з одним підсобним приміщенням — баром. Тепер цей салон є нашою спільною власністю. Кожен хазяїн квартири вніс свою частку, на зібрані гроші ми умеблювали приміщення, купили піаніно й телевізор і перетворили його, так би мовити, на домашній клуб.

Тут можна посидіти, почитати газету чи журнал, пограти в карти; а відколи наш композитор став писати естрадну музику, ми влаштовуємо танці: всі віддають перевагу сучасним танцям, я визнаю лише танго, а годинникар-пенсіонер, майстер мелодійних годинників, — тільки вальс.

На кожному поверсі нашого будинку — по дві квартири: одна зліва, друга справа. Отже, запам'ятайте:

У квартирі зліва на першому поверсі мешкає мій приятель Михалакі Ставрев. За фахом він інженер-електрик, спеціаліст по електронно-обчислювальних машинах, один із конструкторів відомої «ЕЛКА-21», яка може виконувати бозна-скільки тисяч складних операцій на секунду. Квартиру справа займає відповідальний службовець Міністерства зовнішньої торгівлі Недьо Недев, його дочка Веселина цього року закінчує агрономічний факультет.

Квартири другого поверху належать двом професорам. У лівій живе Борис Паскалев, у правій — Філіпп Максимов. У медичному світі імена їхні широко відомі, вони мікробіологи, Філіпп Максимов недавно став директором Інституту епідеміології.

Третій поверх найбільш людний. Зліва мешкає колишній годинникар Хрисим Бетлієв, майстер старовинних годинників. Юлія Антонова та її мати — його квартиранти. Квартира справа належить полковникові запасу Христо Сюлемову. Його дружина колись була вчителькою музики, старший син Лозан — композитор, а молодший Юрій студіює літературу, вже на останньому курсі.

Як правило, я під час першого знайомства не люблю багато говорити ні про себе, ні про своїх знайомих. Але щоб воно не звучало занадто протокольно, скажу ще пару слів. Мати Юлії — пенсіонерка; щоб Юлія мала змогу

діставати іноземну літературу зі своєї спеціальності й купувати собі, скажімо в Будинку моделей, пристойний одяг, вона в'яже вовняні светри за невисоку плату. А светри її чудові, спортивного фасону. Парашкева, колишня вчителька музики, дружина полковника запасу Сюлемова, завжди ходить у чорному, хоч, наскільки мені відомо, всі її родичі живі-здорові. Коли сяде за піаніно у вітальні — неодмінно зіграє пісню Сольвейг.

Мені здається, що відколи Філіпп Максимов став директором епідеміологічного інституту, його колега Борис Паскалев ходить пригнічений, намагається вдавати веселого, але видно, що на серці в нього важко. Максимов, навпаки, тепер тримається гордовито, ходить насушений і неуважний, інколи навіть не спроможеться кивнути мені головою. Немовби всі державні турботи лягли на його плечі і він весь час думає над тим, як краще повести справи. З Паскалевым, завжди замріяним, добродушним і скромно усміхненим, вони донедавна були нерозлучними приятелями, тому й вирішили купити собі квартири на одному поверсі, щоб мешкати поряд.

Радісне й сумне йдуть поруч, і якщо стосунки між двома відомими професорами холоднуваті, то добрі зв'язки між Михалакі та сім'єю відповідального службовця Недьо Недева, навпаки, стають з кожним днем теплішими. А слід було б сподіватись якраз протилежного, оскільки саме в домі Недьо Недева зупинявся спокусник, котрий свого часу звабив дружину відомого інженера. Але, як каже майстер мелодійних годинників, у людському житті які тільки пружини не діють: одні крутять стрілки вліво, інші — вправо; тут немає чітко визначеного порядку, як у годинниках, де все рухається в одному напрямку. Трапляються такі коloverті, що просто спадаєш з розуму. Елементарна логіка вимагала, щоб Михалакі навіть не дивився у той бік, де живе його сусід. Але якщо елементарна логіка має силу в світі чисел, то в людській поведінці вона іноді нагадує оту білу ластівку, що існує тільки в книжках. З деякого часу Михалакі став частіше відвідувати дім Недьо, нібито неприємний спогад безслідно зник; він навіть приходив з букетиком, правда, трошки пом'ятим: ховав його під полою, бо ж не випадає такому солідному математикові й конструкторові ходити по вулицях з квітами.

Але я, здається, зрадив своїй звичці — не говорити похапцем, і особливо при першій зустрічі, про багато речей.

Та нехай уже. Щоб видно було все, змалюю наш будинок у «поперечному розрізі», як висловлюються по-науковому, глянувши на сумні сторони життя радісними очима, а на радісні — сумними. Принаймні так мені хочеться. Бо сумне приходить і відходить, його долає саме життя, а з радісним мусимо бути дуже обережними: інколи воно нагадує отой старий «сироп» — на колір гарний, рубіново-червоний, а насправді — дешева зафарбована вода. Якщо мені доведеться вибирати настрої, і, скажімо, на прилавок поставлять пишний бокал із сиропом радості, а поряд — скромний келишок, наповнений чистим сумом, і треба буде обов'язково випити одне з двох, я, не вагаючись, візьму келишок із сумом.

Отож, повертаючись від кіоска, я на ходу переглядав газети. Перестрілки через Суец не вщухали, у космосі літав новий радянський «Космос» з порядковим номером 373, метеорологічний бюлетень передбачав у другій половині дня хмарність і дощ. Глянув на небо — воно синіло крізь серпанок, схоже на немите блакитне скло.

Піднімаючись сходами, я згадав, що пройшов повз черешню, не глянувши на неї, хоча й не був заглиблений у бозна-які думки. Ну ось, дорікнув я собі, звинувачую композитора у снобістській байдужості, а виходить, що сам не кращий за нього. Він може навіть сказати: «Чого це ти мені колеш очі тією черешнею? Я пишу шейки, блюзи та інші модерні танці, і для мене це звичайна річ — не звертати увагу на розквітлу природу. Колись, у романтичних часах танго, були в моді всякі там бузки і троянди, тепер це не підходить. Але ж ти, художник, котрий створив у своїй майстерні цілий розсадник плодкових дерев: одні квітучі, інші унизані зрілими плодами — ніжними персиками, що нагадують дівчат на виданні, пишногогрудих молодниць, опецькуватих червонощоких діток, — як можеш ти пройти повз квітучу черешню, не помилювавшись її святковим убранням?»

Отаке скаже мені композитор, — він і без того не дуже полюбляє мене, як і я його, — і я змушений буду промовчати, хоч у принципових питаннях не маю звички мовчати. «Ось так і ви, — скаже він, — прихильники всяких народних і традиційно-реалістичних напрямків: малюєте народні сюжети, пишете про все народне, а в особистому житті від того народного відвертаєтесь. Ми, модерні, відвертіші, ніж ви. Ми створюємо космополітичну музику,

бо сучасна людина за своїм духом — космополіт, і при такому високому рівні інформації інакше бути їй не може. Час від часу п'ємо віскі «WAT-69», носимо імпортні сорочки і палимо сигарети «Лорд» та «Віндзор». — «Почекай-но, любий, — скажу я, і між нами почнеться звичайна, не дуже люб'язна і вже хтозна-яка за чергою безконечна суперечка, — про який модернізм ти говориш і що ти розумієш під словом «модерний»? Я забуваю свою провину перед черешнею і відразу ж кидаюся в запеклу сутичку, адже йдеться про принципи.

Повернувшись у майстерню, я сів перед мольбертом і простяг руку до палітри: пора зішкребти засохлі, нашаровані фарби, бо я вже давненько не займався цією профілактикою. Он ще залишки срібла від гойдалки, і золота, що виблискувало у волоссі дівчинки. Я простяг руку, але замість узяти палітру, зняв з мольберта шкіряний капшук з трутом, кресалом та тютюном, отим нарізаним, який мені місяць тому подарували в одному передгірному селі, набив люльку, черкнув кресалом і запалив. Тютюн не був ароматизований всілякими додатками, пахнув не штучно, а так, як природа його створила, — сильно, по-чоловічому, не розніжував душу, не схиляв до ледарства та позіхання. Я трохи попахкав люлькою, потім схопив палітру — дідько з ним, що вона не вичищена. Порозкладав тюбики, пензлі і, вдаючи, що не кваплюся, жадібно взявся за роботу.

Десь по обіді, годині о п'ятій, на полотні вже щось було. Виднілася частина майдану того передгірного села, де мені подарували нарізаний тютюн. Перед недобудованим ще клубом пишалася розквітла черешня, навколо неї, узявшись за руки, весело танцювали дівчата, а за цим дівочим хоро розступався майдан, відкриваючи безмежні горбкуваті луки, що купалися в лагідному світлі усміхненого весняного сонця; трохи остороць від черешні, у правій половині картини, стояла бабуся, спираючись на палицю, і важко було збагнути, на що вона дивиться і чому більше радіє — чи буйному дівочому хоро, чи зеленому килимові, який млів у бузковій далині.

Я допалив люльку, не відриваючи погляду від картини, потім узяв великий пензель і покритив усе трав'янисто-зеленими і золотаво-жовтими плямами — не стало ні лук, ні будинку, ні бабусі. Залишилася біла черешня. Вона співала, а дівчата запрошували її до танцю. «Так кра-

ще!» — промовив я, потягся і відклав пензля. Прислухався — у дахове вікно постукував дощ.

Я одягнув дощовик і вийшов надвір. Мжичило — не сильно й не дуже слабо, якраз мені до вподоби. Ті, хто колись судитиме про мій характер по кольоровій гамі картин, які я написав, неодмінно помиляться. В моїх картинах — південне сонце, усе в них яскраве, гаряче, ф'ракійське. А моя улюблена погода — дощова, лагідний дощ. Коли день сонячний, я не можу працювати, мені якось сумно і нудно. Коли ж небо захмариться, мені стає весело, я відразу прагну роботи, почуваюся так, ніби випив кварту міцного вина. І тоді малюється.

Тиху та ясну, сонячну погоду люди називають святковою. Нехай вона йде до біса, хоча в усіх моїх картинах останнього часу все сонячне й дуже яскраве. Як тільки візьму пензля й подумаю про щось, світлі, яскраві й теплі кольори самі просяться мені до рук, спішать на картину, навіть коли я ще не розміркував як слід. Але коли сам день сповнений такими барвами, я похмуро пахкаю люлькою або лягаю на лавку спиною до вікна і розважаю себе біографіями, документами та історичним читвом. У такі «святкові» дні я ховаюся в майстерні, як ховрах, і нічого не роблю. Спохмурніють «свята» — беруся за роботу. А почне накрапати, — чи то весняний дощик, чи осінній, не має значення, сезон мене мало обходить, — я не витримую: натягую старий дощовик, одягаю поношений широкополий капелюх і поспішаю на вулицю. Маршал прийме парад військ, закоханий зустріне кохану, спраглий вип'є кухоль холодного пива. Хай живе проклята погана погода!

Я вибираюся на вулицю й рушаю навмання, йду, так би мовити, куди очі дивляться. У парк, до центру або сідаю в перший-ліпший автобус і сходжу на останній зупинці, біля Палацу піонерів — колишньої семінарії, чи біля центральної тюрми, — тут квартал залишився таким, яким я його пам'ятаю з минулих часів, чи по той бік критого ринку, де завжди людно й гамірно, а за вітринами магазинів є все, що потрібне звичайній, невибагливій людині. Ходжу, розглядаюся, згадую то се, то те, старі будинки й вулиці, яких уже немає, вдивляюся у нові, — вони наче з неба впали, вирости якось неждано-негадано, чудодійно, мов у казках. Злий цар сказав кравчикові, котрий хотів одружитися з його чарівною донечкою: «Ну от, віддам я тобі руку принцеси, але спершу хочу, аби ти створив мені велику річку поблизу палацу, таку широку, щоб другого

берега не було видно і щоб по ній плавали кораблі, а на їхніх щоглах маяли барвисті прапори. Якщо завтра вдосвіта ця річка не тектиме коло мого палацу, я віддам принцесу за справжнього принца, а тобі зітну голову для науки простолюдинам, які бажають одружуватися з царськими дочками». Прокинувся наступного ранку злий цар, дивиться: і широка річка тече коло його палацу, і пливуть по ній кораблі, прикрашені різними прапорами, і стоїть білокамінна пристань з просторими складами—усе як годиться. Біля пристані притулився садок з веселою альтанкою посередині, а в альтанці — музиканти в оксамитовому одязі і з жовтими стрічками на капелюхах грають на золотих трубах. Музиканти дмухають у блискучі інструменти, веселі юнаки й дівчата танцюють, по річці плавають кораблі, мов білі лебеді, і здається, що все це було завжди, а не з'явилось одразу готовим, як буває в казках.

Зайшовши до парку і простуючи центральною алеєю, я розстебнув дощовик і збив капелюха на потилицю. Яка розкіш блукати в дощову погоду цими алеями: ніхто на тебе не дивиться, ніхто тебе не штовхає, не плутається в ногах, ніхто не відволікає твоєї уваги дурним базіканням і пустим сміхом — походжай собі на привіллї, шепчи, всміхайся, думай — рідкісна насолода! І то лише завдяки поганій погоді, дощеві. Більшість людей вважають дощову погоду незручною й невідходящою для прогулянок: одні бояться нежитю, інші бережуть костюми, ще іншим просто неприємно — дощ! Тому в таку погоду кожен квапиться на роботу або додому, в театр чи кіно, дехто — до кав'ярні, але з сотні людей навряд чи знайдеться десять, які бродять по парках і вулицях безцільно, просто так, для власного задоволення. А ті десять, що наважаться бродити отак, — то щасливі люди, бо вони нікуди не поспішають, не бояться запізнитися кудись чи за чимось, можуть спокійно спостерігати, споглядати, роздумувати, якщо вони схильні до роздумів; похмура погода, дощ, рідка грязюка дуже сприяють цьому; не випадково хмура й холодна північ багатша на філософів і мислителів, ніж сяючий південь!

Що ж до мене, то я згадую минуле, дивуюся і радію отій річці, по якій плавають кораблі, прикрашені барвистими прапорцями, слухаю музикантів, що сидять у веселій альтанці і грають на золотих трубах, але найчастіше ні про що не думаю і нічому не дивуюся. Просто втішаюся лагідним дощем.

Я пройшов Мисливський парк, а назад повертався лісом. В алеях панували сутінки й тиша, чутно було тільки шум дощу у верховітті, пахло сосною. Якби з драгалевського шосе не долинали час від часу звуки міжміських автобусів, можна було б подумати, що цей невеличкий лісовий світ закинутий бозна-як далеко від міста. Це оманливе враження йшло, звичайно, від тиші й самотності, від безлюддя. Знімаю капелюх і в душі смиренно благословляю погану погоду.

Біля астрономічної обсерваторії я звірив годинник,— роблю це регулярно, хоч ніколи не мав потреби бути точним. Години не відігравали якоїсь особливої ролі в моєму житті, не кажучи вже про хвилини, але я завжди звіряю свій годинник з хронометром на обсерваторії. Роблю це з тридцяти років. За якусь чверть години я вийшов на Орлиний міст.

Проходячи повз ковбасний магазин, що на розі, я вступився у вітрину; коробочки з сиром, ковбаси й різні види засоленого сала вбирали очі, я відчув, що голодний як вовк: захопившись отим хоро навколо черешні, пробув день на самій каві з бісквітами,— отож я переступив поріг магазину з наміром накупити ласощів на трьох. Однак, опинившись перед касою, попросив двісті п'ятдесят грамів шинки. Навіщо кидати гроші на вітер: гостей я не сподівався, нікого не запрошував.

Дощ не вщухав, краплі тихенько дріботіли по армованому склу слухового вікна, з випуклого отвору каміна тягло прохолодою. Пустка і холод — неприємне поєднання, радісних відчуттів не викликає! Тому, розвісивши дощовик сохнути, я кинувся до дров біля каміна і швидко розпалив великий вогонь. Коли палахкотить і бурмоче полум'я, то вже щось зовсім інше: є життя, тепло, і оте постукування по віконному склу не таке вже й неприємне, можна терпіти. Пізньої осені або в зимову пору доводилось коротати набагато важчі вечори. Бувало, наприклад, запрошу в гості годинникаря, частую його коньяком, а сам до півночі розказую що тільки в голову вдарить — усілякі дурниці. Бувало,— знову ж таки у ті вітряні й дощові ночі,— схоплююся з ліжка, похапцем одягаюся і вибігаю надвір, неначе на вулиці вже зупинився й чекає на мене, нервово сигналячи, міжнародний пасажирський автобус, щоб везти прямо до Луврського музею. Поспішай, щоб не прогавити його, перескакуй східці, біжи! На вулиці стрічали мене вітриська, мряка, дощ, іноді завивала

хуртовина, і дрібний сніг сипався за комір, але це було все-таки веселіше, ніж сидіти на самоті в моїй скрипучій холостяцькій фортеці. Велика важниця, що нема того автобуса! Я засовував руки глибше в кишені й відправлявся куди-небудь, найчастіше до передмістя, де скляні заводські цехи сяяли, мов палаци Аладина. Всередині йшла робота, кипіло життя, вуличні ліхтарі відганяли темряву геть. Прибували міжміські автобуси, люди поспішали на ранкову зміну — жевріли вогники сигарет, вицокували каблучки, бадьоро звучали юнацькі голоси. Хто сказав, що ночі сумні? Вітер завиває, а люди сміються, поспішаючи у своїх справах. Ніхто не звертає уваги на погоду — зітхання й сумні усмішки залишилися вдома, у спальнях та біля холодних кухонних плиток.

Бували й такі ночі, однак сьогоднішній вечір видався спокійний, не віщував нічого особливого: лагідний шум дощу змушує тебе думати про книжку, в якій розповідається про давнину — прислухайся собі і згадуй ті минулі історії, не дуже веселі, й не дуже сумні. Отаким був той весняний дощ.

Хоч я, здавалося, і зголоднів як вовк, але половина шинки залишилася, і об'їдки я кинув у вогонь. Узявся набивати люльку тютюном, сало шкварчало в каміні, а полум'я ставало жовтим; я ніяк не міг вирішити, чію біографію дістати з полиці, й несподівано згадав про той папірець, що його вранці випадково загубила Юлія. Між люлькою, жовтим полум'ям і цим папірцем ніякого зв'язку, звичайно, не було; мій намір поринути в захоплююче біографічне читиво теж не мав нічого спільного з тим папірцем, і все-таки він впливав у моїй пам'яті внаслідок якихось таємничих «асоціативних зв'язків», як тепер полюбляють говорити. «*Cherchez la femme!*»¹ — можливо, вигукнуть сноби, запізнілі прихильники застарілого Фрейда. — Ти в підсвідомості думав про Юлію, адже папір цей випав з її пальта!» — «Ох, телепні нещасні, — скажу їм на це. — Я стільки ж думав про Юлію, скільки ви, йолопи, приміром, думали про Магомета!» Я завжди дратуюсь, коли розмовляю з інтелігентами, що хизуються снобістськими замашками. «Що ж до підсвідомості, — скажу їм, — то ніякої Юлії й нічого схожого на Юлію там не появлялось, а всього-на-всього моє потерте пальто. Воно зринали в потаємних закутках підсвідомості, бо мені було холодно,

¹ Шукайте жінку! (Франц.)

і я щойно мав намір накинути його на плечі — навесні мій ревматизм суглобів частенько дає про себе знати!» Отак я збирався поставити на місце проклятих снобів.

Набивши люльку й накинувши на себе старе пальто, я вмовстився зручніше біля вогню і витяг з лівої кишені зім'ятий папірець. Чогось особливого, якоїсь несподіванки я не чекав, тому розгортав папір повільно, зовсім без цікавості, навіть відчував якусь невиразну ніяковість, мовби я заглядаю в чуже вікно. Нарешті розгорнув папірець і розгладив його на коліні — то був лотерейний квиток.

«Старий лотерейний квиток, — подумав я і збирався було кинути непотрібний папірець у вогонь, але відразу ж завагався: — А що як він не старий?» Лотереєю я ніколи не цікавився, квитків не купував, на сліпий випадок не розраховував і зневажав надії на випадковість. Тому я не знав, котрий випуск тепер розігрується і чи той, що позначений на звороті квитка, вже розігрувався, чи ще тільки буде. Здоровий глузд підказував, що квиток, на який ще покладають надії, не зіжмакують передчасно як непотрібний папірець, і що так зневажливо поводитися лише з тими квитками, про які точно відомо, що сподіватися на них нема чого. Юлія перевірила його і, переконавшись, що він нічого не виграв, зім'яла, — мстилася за втрачені ілюзії, — потім засунула в кишеню, щоб при нагоді викинути. Виховані дівчата не кидають папірців де завгодно. Навіть невигащні лотерейні квитки.

Роздумуючи отак, я згадав, що сьогодні вранці перед моїми очима мелькав на четвертій сторінці газет заголовок про вчорашній тираж останнього випуску державної лотереї. Переконалий, що цей білет нічого не обіцяє, я все-таки простягнув руку до полиці, взяв одну з сьогоднішніх газет, розгорнув на останній сторінці; коли людина самотня й не має що робити, і нікого не чекає, і їй набридло слухати, як барабанить дощ по бляшаній покрівлі, вона може навіть зайнятися доведенням, що два і два справді чотири. Ковзнувши поглядом по заголовках останньої сторінки, я знайшов потрібний мені й одразу ж побачив, що таблиця виграшів стосується третього випуску лотереї, а саме з цього випуску був і мій квиток, тобто Юлії. Серія — «А». Я подивився на п'ятизначне число, повторив його про себе кілька разів, запам'ятав і заходився шукати в таблиці виграшів навпроти літери «А».

І що ж! Сказати, що я тер очі, аби пересвідчитись, чи не сплю, що щипав себе, аби впевнитись, чи я при

свідомості й не галюциную, — все це збито і банально, а головне — такого ж не буває, бо хоч би яка чудесна несподіванка ошелешила людину, вона від хвилювання може, наприклад, стрибати, танцювати матроський танець на одній нозі, кричати абощо, але ніколи не тертиме очі й не щипатиме себе. Ті балачки про очі та щипання — вигадка, і досить-таки примітивна. Отже, в даному випадку мій квиток виграв двокімнатну квартиру.

Переконавшись, що серія і номер квитка збігаються з серією і номером, які вказані у таблиці виграшів, я зненацька відчув легкий шум у вухах, мені стало гаряче, мусив зняти з себе пальто. Потів пошукав сигарету; уже багато років, як я не курю сигарет, але в шухляді стола тримаю кілька пачок для гостей. Вийняв, запалив і жадібно затягся димом. Таким чином, мій квиток виграв квартиру.

Я простягся на лаві й лежачи викурив сигарету. Воно досить-таки шкідливо, але я був розхвилюваний і взагалі не думав про це. А хвилювання моє породжувалося тими страхіттями, які так чи інакше могли статися, коли б цілком випадково квиток не потрапив до моїх рук. Лише уявивши різні варіанти цих страхіть, я відчув, що мене кидає в піт. Варіантів було чимало, один одного гірший. Могло статися так, що ніхто не звернув би уваги на зіжмаканий папірець, його занесло б кудись вітром або він просто опинився б на смітнику — там, де йому й місце. Міг потрапити до рук якогось типа, котрий продасть квартиру, гроші проп'є або розтринькає на жінок. Все могло статися! Уявив собі, що було б, якби квиток опинився в руках годинникаря. «Коли б у мене був салон, — зізнався він якось у своїй мрії, охоплений творчим натхненням, — я б на всіх чотирьох стінах забив по сто цвяхів і порозвішував би мелодійні годинники: одні кукурікають, як півні, другі щебечуть, як соловейки в лісі, треті грають вальси, четверті — військові марші, п'яті б'ють, як церковні дзвони, шості стріляють, як гармати; завів би це багатоголосе чудо — хай гримне хором! На смертному одрі лежатимеш — схопишся! Не знаєш, що таке апокаліпсис — збагнеш! Тільки дай мені салон!» Цей чоловік справді міг перетворити квартиру на зоологічний годинникарський бедлам: його кімната була завалена годинниками різних епох, тільки сонячних бракувало. Там завжди щось хрипіло, шипіло, сурмило, щебетало й пищало, крутилися менуети й мазурки, скавучали собаки, нявчали кішки.

Добре, що лотерейний квиток не потрапив до його рук! Яке щастя! Так будь благословенна наша розквітла черешня: адже це заради її краси я вибрався на вулицю!

Наближалася восьма година. Я поголівся, одягнув свій темно-синій костюм, пов'язав яскраво-жовту краватку і зійшов на нижній поверх. Натиснув на дзвінок раз, удруге. Вийшла тітка Катерина, мати Юлії.

— Юлія вдома? — запитав я.

Тітка Катерина здивовано дивилася на мене крізь великі окуляри. Від безперервного в'язання жінка за звичкою тримала руки зігнутими в ліктях.

— Юлія? — вона, напевне, чекала іншого запитання. З якої це речі я цікавлюся її дочкою? Мені більше личило б цікавитися її светрами, пряжею. Чи, може, я помилився: мав на увазі годинникаря, а подзвонив двічі.

— Так, Юлія, — повторив я.

— Нема, — сухо сказала жінка. Мені здалося, що в голосі її вистромило ріжки якоесь неприховане злорадство. Вона не тільки не жалкувала, а навпаки, раділа, що дочки в цей момент не було вдома. Годинникар якоесь сказав жартома, що одного разу застав у мене в майстерні голу дівчину — вона палила сигарети, пила чай, а я малював її, до того ж у досить непристойній позі. Тітка Катерина клюнула на цей жарт, повірила й відтоді почала ставитись до мене з відвертою неприязню, дивилася підозріло: такому типові, котрий заробляє собі на хліб безсоромністю всяких сучок, нічого було шукати в її поважному домі. Через подібних типів легковажні дівчата котилися вниз, бо, думала вона, напевно, після роздягання все інше наставало природно й само собою. Словом, після того випадку тітка Катерина дивилася на мене зовсім похмуро.

— А чи скоро повернеться? — запитав я.

Вона знизала плечима і простягла руку, щоб якомога демонстративніше грюкнути дверима перед моїм носом, але в цю мить з передпокою висунув голову Хрисим Бетлів, годинникар, незрівнянний майстер мелодійних годинників.

— Анастасов! — радісно вигукнув приємно здивований майстер і енергійно рушив мені назустріч. — Я тільки-но думав заскочити до тебе на горище; заходь, хочу показати тобі щось таке, чого ти й уві сні не бачив! — захоплено примовляючи, він не дуже делікатно відсторонив тітку Катерину й широко відчинив двері. — Я саме поставив кофейник на плитку, заходь!

Я змушений був зайти: якось витерплю сеанс, не годилося засмучувати людину, та й, хто знає, тим часом могла надійти і Юлія, все буває на цьому світі. Переможно глянув на тітку Катерину: підборіддя у неї тремтіло від обурення,— поблажливо всміхнувся,— яка квочка не береже своїх курчат? — і пішов до кімнати годинникаря. Коли б вона знала, що я маю в своєму гаманці, я, котрий заставляв дівчат роздягатись догола, то напевне зустріла б мене, як святого.

Кімната годинникаря, як і інші в цьому старому будинку, була немала, повітря вистачало; людина не почувалася тут, як у коробці. Стеля висока, стіни досить товсті — сусідів не чути. Осіб десять могли б спокійно сісти попід стінами, не торкаючись один одного коліньми, і ще залишилося б посередині місце для розсувного стола. Це теоретично, а насправді все виглядало зовсім інакше, бо вся кімната аж до стелі була заповнена старовинними й найкумеднішими годинниками; вони займали всі столи і столики, висіли на стінах або на гачках, що стирчали зі стелі. Було тут потріскане порцелянове рококо, посиніле бронзове барокко; мелькали лісові хатки типу «Червона шапочка», визирали соловейки, лунав зворушливий вальс «Сашо мій, смирно стій», темніли гирі, ледь ворушилися ланцюжки, полискував мотлох давно минулих часів. Причому цей замогильний світ дихав, шипів, бурчав, дзенькав, скрикував — людина зі слабкими нервами, незвикла до загробних шумів, та ще й при цьому мертвотному світлі, що цідилося крізь ліловий абажур настільної лампи, неодмінно впала б в істерію або дістала нервовий шок. Отже, кімната була простора, похідне солдатське ліжко займало небагато місця, але через нагромаджені рухомі старожитності навіть і два чоловіки не змогли б тут легко розминутися. Один одного мусив обходити боком і навшпиньках.

Та хай там як, я примостився на краєчку похідного ліжка, а незрівнянний годинникар зварив каву, подав мені велику чашку, собі ж налив зовсім мініатюрну. Пили мовчки, потім він показав мені «диво». І яке диво! Біля п'язатого годинника крутився металевий диск, під ним «співучий» механізм ядушливо скрипів «Дунайські хвилі» Штрауса, а зверху в такт мелодії похитувалась пара, одягнена за модою кінця дев'ятнадцятого століття. Обидві ляльки були виготовлені з фарбованого картону, вже вицвілого, ліва рука кавалера відірвалася від плеча, дівчина

залишилась без голови; костюми, видно, мінялися бозна-скільки разів, бальна сукня була зроблена з клаптика прозорого нейлону, а сюртук кавалера нагадував спортивну куртку. Деякі зубці циліндра давно зламалися, тому «Дунайські хвилі» місцями затихали, зникали, чулося тільки безпорадне булькання, немовби сімдесятирічний те-пор виконує арію Каварадоссі. Усе це виглядало надто сумно, а бай Хрисим лише сплескував руками й захоплювався: «Надзвичайно! Чудово!» — навіть запропонував мені ще раз накрутити механізм.

— Слухай і дивися скільки душа бажає, я не поспішаю. Це така рідкість!

Не знаю, власне, що було сумніше — старовинний годинник з покаліченими ляльками чи оця його бурхлива радість. Але весь мій добрий настрій одразу ж звітрився.

— Так, — похитав я головою і присилював себе усміхнутись: треба ж було розділити радість людини, — годинник нівроку!

Померклі сині очі бай Хрисима прояснились, наче далеке сонце сяйнуло крізь хмари, він поклав мені руку на коліно й відкашлявся:

— Знаєш, — мовив він, — думаю, якщо мені навіть сто левів запропонують за нього, все одно не продам!

— Ну, звичайно, — сказав я. За цей мотлох йому не дали б і десяти левів, навіть задарма ніхто б не взяв, але я похитав головою й повторив категорично: — Що там сто левів, бай Хрисиме, коли тут справжній скарб!

Від лілового абажура обличчя годинникаря виглядало восковим і синюватим, загробним, як і його проклятуша кімната. Він сидів нерухомо, втупивши очі в годинник, немовби ще слухав затихлі звуки музики, аж раптом нахилився мені до вуха й таємниче прошепотів:

— Хочеш, відкрию тобі маленьку таємницю з мого життя?

— О, — скинувся я: не чекав, що він настроїться на сповідь, — що за таємниця, бай Хрисиме?

— Весела, — сказав він. — Коли я женився, в день нашого весілля, на учті, крутили грамофон марки «Колумбія», ручний, тоді ще не було електричних. Гості ставили різні платівки, і ось грамофон заграв оцей вальс «Дунайські хвилі». Я запросив свою дружину, у білій весільній сукні й весільному вінку, ми танцювали, поки крутилася платівка, а коли перестала, я гукнув: «Ще!» Хтось знову поставив голку на ту саму платівку, і ми танцювали

далі. Мені здавалося, що ми топчемося на одному місці, а кімната крутиться. Відтоді я запам'ятав цей вальс.

— Вальс непоганий, — промовив я дурнувато.

Він глянув на мене з-під сивих волохатих брів, здвигнув плечима. Запалив сигарету й замовк. Звідкись від крайньої шафи двічі прокукурикав деренчливим фальцетом півень. В іншому місці бовкнув дзвін, пролунали два постріли, наче лопнули повітряні кульки. Старі ветерани покали, кашляли, хрипіли, кожен по-своєму одмічав минулі півгодини.

— Бай Хрисиме, — сказав я, — що б ти зробив, коли б тобі на лотерейний квиток випала квартира?

— Такого не буде, бо я квитків не купую.

— Ну, скажімо, випадково знайдеш виграшний квиток. Що ти зробиш із квартирою?

— Мені квартира не потрібна, у мене є.

— Ну, — я починав сердитись, — я тебе запитую для прикладу, як ти собі уявляєш. Хіба в тебе немає уяви?

Бай Хрисим нервово відповів:

— На такі речі немає! Я все життя ремонтував годинники, і тут у мене є уява. Інших захоплень я не знав, якщо не брати до уваги кількох років, прожитих з дружиною. Оцю квартиру вона купила відразу після Дев'ятого; одержала звідкись спадщину й купила, щоб мені було зручно і щоб я жив по-людському. Але не судилося, бо через рік вона померла, і з того життя, про яке мріялося, нічого не вийшло. Я продав майстерню, поставив гарний пам'ятник на її могилі, а зі своїм інструментом подався до першого годинникарського кооперативу; працював там сумлінно й чесно майстром аж до позаминулого року. Які тільки годинники я не лагодив, а душа не могла вдовольнитись, і якби оці руки не тремтіли, я не пішов би на пенсію. Тому що молодий майстер, побачивши старовинний годинник, відмахнеться — не хоче витрачати час на цей мотлох, та й не вигідно йому: мороки багато, а плати ніякої. Йому нема діла до того, що люди люблять свої старі годинники, дорожать ними, адже вони нагадують гарні хвилини минулого, наприклад, як поглядали на них, коли ходили на свої перші побачення, чи ще щось. У нашій майстерні не приймали в ремонт старих годинників, але я не відмовляв клієнтам, лагодив їм ті годинники в неробочий час і майже безплатно. А ти питаєш мене про якусь квартиру! Навіщо вона мені? Та коли дуже хочеш знати, то я ось що тобі скажу. Ту квартиру, яка випаде на мій лотерей-

ний квиток, я одразу ж продам. Візьму грошенята і поїду в рідне село. Збудую на майдані невеличку годинникову вежу, а на її вершині встановлю великий годинник. Раніше на селі люди не дуже цікавилися, котра година, бо весь їхній час був заповнений однією турботою — про хліб насущний. Тепер з цією турботою дали собі раду. Закінчується робочий день, і куранти б'ють: «Бам-бам!», і чути їх від одного кінця села до іншого, від горішньої частини до долишньої. Ласкаво просимо, господарю, в кіно, до читальні, в новий ресторан, залитий світлом, як палац, в народний магазин — туди привезли такі товари, що аж голова обертом іде, як подивився! «Бам-бам! Ласкаво просимо!» Мій годинник запрошуватиме людей до багатого столу, години їм усміхатимуться, як молодиці, що у святковий день зустрічають гостей. «Бам-бам, ласкаво просимо, добрі люди, веселіться, живіть!» — Бай Хрисим підкрутив посвілі вуса і якийсь час усміхнено дивився перед себе. — Раз ти вже причепився до мене з тією квартирою, то знай: піде вона на куранти. Інакше не приймаю. Навіщо вона мені?

Так говорив бай Хрисим, а я слухав і усміхався: який наївний! Хто йому дозволить споруджувати годинникові вежі, де заманеться, хай навіть на майдані у своєму рідному селі! Такі речі не роблять навмання: вдарило комусь у голову — і гайда. У людей є плани благоустрою. Можливо, якраз на тому місці, де він захоче звести вежу, общинна рада вже вирішила будувати модерну чешму, як і всюди. Отож, подумав я, добре, що лотерейний квиток не потрапив йому на очі. Я подякував за каву; трохи незручно мені було за історичний музей з годинниками; тут я помилився. Бай Хрисим збирав старі речі, лагодив їх, тішився ними, але мріяв спорудити на честь нового життя сучасну годинникову вежу; годинник весело б'є, а години схожі на тих наряджених молодиць, які у святковий день чекають дорогих гостей. «Бам-бам, ласкаво просимо, добрі люди, стіл накритий, смачного вам. На здоров'я!»

Хто припускав, що в сумному й відшумілому світі майстра Хрисима, під цим саваном мертвотного лілового світла, буютимуть такі радісні й життєдайні помисли!

Я вийшов на сходову клітку й почав неквапливо набивати люльку — обдумував свої дальші дії. Квиток належав не мені, а Юлії, треба було віддати його, однак хотілося зробити це в якійсь особливій обстановці: кінець

кінцем, ішлося про квартиру, а не, скажімо, про чайний сервіз. Та справа ускладнювалась тим, що Юлії не було вдома, а крім того, — яке диявольське почуття! — я відчув квіток, мов розжарену вуглину; наче й лежить у гаманці, а пекуче тепло його доходить до серця, просто фізично мучить мене — не квіток, а полум'я! Увімкнувши світло на сходах, я й далі бавився люлькою, збирався вже чиркнути сірником, коли чую — знизу хтось іде. Піднімається важко, аж ніяк не схоже, що то Юлія. Я навіть зрадів, що це не вона, хоч, здавалося б, радіти нічого: якби з'явилась Юлія, віддав би їй квіток — і те полум'я відразу погасло б. Словом, я сховав сірники й поспішив усміхнутися: назустріч мені йшов мій добрий приятель Борис Паскалев, професор мікробіології — він жив, як я вже казав, у лівій квартирі на другому поверсі.

Хоч я виглядатиму *maladroit*¹, за звичним висловом французів, мені хочеться всупереч досвідченим літераторам, котрі скупю й поступово вимальовують портрет свого героя, представити вам цю людину одразу, тут же, на сходовій клітці, перш ніж погасне світло. Цей невтомний дослідник найдрібніших живих організмів — високий мужчина, метр дев'яносто сантиметрів на зріст, разом з тим досить дебелий. Повновидий, добродушний, сині очі дивляться приязно і трохи сумовито; виглядає він сором'язливим і незграбним: руки, схожі на обліплені глеєм лопати, немовби відчувають свою неоковирність і не знають, куди подітися. Це велетень, якому звеліли перенести гору, а він непокоїться: «Гаразд, перенести її не важко, мені це за іграшки, але що як у цей час котресь неоперене пташеня візьме та й випаде з гнізда, — воно ж уб'ється?» Аби пташеня не вбилося, велетень обережно вмощує гору на свої плечі, щоб не розхитувалось верховіття лісу. А попри все це він талановитий учений, автор відкриттів і книг, які відомі в багатьох країнах. Коли заходить мова про це, про його успіхи в науці, він втуплює очі в землю, хмуриться й сопе, — схоже на те, ніби дід привіз з гір вовкодава Шаро, а балуваний онук пригощає дикого пса шоколадними цукерками й заставляє його їсти. Сила й успіхи Паскалева — у вірусології, однак у нього, як і в кожного смертного, є своя манія — він вважає себе великим медиком. Лікарської практики Паскалев не мав і не має, єдиним його пацієнтом був хлопчина двірнички, яко-

¹ невмілий, невправний (франц.).

го два роки тому він вилікував від гострого ларингіту. Випадок незначний, про нього не варто й згадувати, проте відтоді мій професор узяв собі за звичку говорити: «Цю сироватку я винайшов ще перед отим ларингітом; цю статтю я написав через два місяці після того, як вилікував хлопчину» — і так далі в цьому дусі. Але чого тут дивуватися: серед моїх картин є й непогані, — дві знаходяться в Національній галереї, — однак я був найбільше задоволений собою тоді, коли сам полагодив електричну праску. Думаю, якби я пішов у науку, то напевне став би здібним інженером-електриком.

ПРИМІТКА АВТОРА

Тут мій художник має цілковиту рацію. По собі суджу. Буває, наприклад, млинок для чорного перцю зіпсується — дробить зерна, але на порошок не розтирає; берусь я лагодити машинку, а дружина каже: «Облиш, це робота не для тебе!» Я все-таки впираюся, труджусь, проте, як завжди в таких випадках бувало, нічого в мене не виходить, машинка й далі дробить зерна, а не меле. Дружина бере в мене з рук млинок і каже, поблажливо всміхаючись: «Хіба ці руки щось можуть, вони вміють тільки олівець тримати!» — і за хвилину-дві повний порядок: машинка розмелює перець на порошок. Ця образлива думка щодо моїх рук супроводжує кожную мою спробу в техніці: і коли я лагоджу електричні пробки, і коли забиваю цвяхи в стіну, щоб повісити картину, і коли намагаюся проникнути у складні таємниці гардеробного замка, що відмовляється працювати.

Але одного разу мені пощастило — я полагодив контакт! Дружини вдома не було, ніщо не бентежило мене, я спокійно зосередився на роботі, й нарешті мої зусилля увінчались повним успіхом. Настільна лампа засвітилася, ніби нічого й не було, вже не миготіла, електричний струм тік по проводах правильно й рівномірно, як і належить. Ви собі не уявляєте, яким торжеством спалахнуло моє серце! Коли дружина повернулася додому, я зустрів її так, як, мабуть, Наполеон стрічав хитрого Фуше після своєї блискучої перемоги під Аустерліцом.

Невдовзі по тому зіпсувалася наша швейна машина. — Не біда, — сказав я дружині, — відремонтую.

Вона подивилася на мене якось особливо. В її очах було і здивування, і недовіра, і лагідний докір, який мене дуже дратує. Правда, машина електрична, складна модель, виконувала не знаю скільки там операцій, але ж у мене вже був певний електромонтерський досвід! Тому я досить різко сказав дружині:

— А ти забула, як я поправив той контакт?

Тож мій художник сказав правду. Якщо він може хизуватися своєю праскою, а я — контактом, то чому професорові не пишатися отим вилікуваним хлопчиною?

Я стояв на сходовій клітці, вдаючи, ніби дуже зайнятий люлькою. Інакше, зупинившись біля Юліїних дверей, зачинених зовсім недвозначно, я скидався б на коня перед порожніми яслами. Якби кінь був молодий, то ще сяк-так, — молоді роблять усякі дурниці, і це виглядає забавно, — але постарілий мусить тримати себе в шорах, аби не стати посміховиськом. Ось чому я старанно зайнявся люлькою і вичікував, щоб професор почав першим.

— Добрий вечір! — кивнув він усміхнувшись.

У цю мить погасло світло, і в моїх очах залишилася тільки його усмішка, трохи сумна, сором'язлива, як завжди, і ніби винувата.

— Радий бачити тебе, друже, — сказав я, знову натискуючи вимикач. Ми вже давно приятелюємо і звертаємось на «ти». — Куди ти йдеш? — запитав я, хоч його винувата усмішка виразно підказувала, що він прямував до мене на горище.

— Та просто так, — промовив професор. — Думав, що ти вдома.

— А я і є вдома. Зійшов до бай Хрисима звірити годинник і оце повертаюся. Прошу!

— Не хотів би тебе затримувати, — він похитав головою. — Субота, ти, може, збираєшся кудись іти?

— Дурниці! — сказав я. — Куди до дідька йти!

— Але ж ти у вечірньому костюмі!

— Був на офіційній зустрічі, — збрехав я.

Він помовчав.

— Я ненадовго, всього на кілька хвилин, якщо це справді не міняє твоїх планів. Ти серйозно нікуди не йдеш?

Я заперечливо похитав головою.

Він сказав, що дійсно не надокучатиме мені, що, по суті, мав намір попросити трошки кави, бо в мене завжди

була натуральна, чиста кава, що я вже позичив йому грамів сто, і він збирався віддати в понеділок, а сьогодні ввечері мусить працювати, але відчуває себе дуже втомленим, і робота йтиме важко без підбадьорливої чашечки-двох чистої кави.

Після всіх цих вибачень і передмов (тим часом світло гасло ще двічі) ми мовчки піднялись до мене на горище. Коли зайшли в майстерню, я посадив гостя біля каміна, розворушив пригаслий вогонь і відразу заходився готувати каву. Щойно балакучий, Борис, сівши у крісло, раптом замовк. Сидів тихо, пильно дивився на полум'я, але видно було, що думає він про інше і йому не до вогню. Він часто заходив до мене, я бачив його в різному настрої: іноді веселим, іноді пригніченим. Бувало, він просто падав у крісло, зморений роботою. Але цього вечора у нього був вигляд хворої людини. Руки його обвисли, підборіддя майже впиралось у груди, на плечах немовби лежав бозна-який тягар. Коли велетень потрапляє в нокдаун, коли стає безпомічним, картина на рингу виглядає досить сумною.

Я спитав:

— Ти не хворий?

Паскалев похитав головою. Пасмо ледь припорошеного сивиною волосся впало йому на крутий високий лоб, але він навіть не ворухнув рукою, щоб відкинути його.

Я подав йому повну чашку кави, він мовчки, але жадібно випив її й начебто трохи ожив.

— Скільки разів просив я дружину, — він гірко всміхнувся й махнув рукою, — скільки разів просив приховати десь пачечку кави й не чіпати її, берегти на такий випадок, як оцей, коли мені доведеться працювати цілу ніч, — він знову махнув рукою. — Нагадав їй про це півгодини тому, а вона розсердилася: «Я все життя догоджала твоїм капризам, мені остогидло!» Чому ж ціле життя? Ми живемо разом усього сім років. Сім років — хіба це ціле життя? Звичайно; я не сказав їй нічого, але вона розізлилася. Я вже помітив: коли нічого не говорю, вона більше дратується. «Мовчиш, як мученик, виставляєш себе страждальцем!» Кажу їй, що нічого подібного в мене й на думці не було, нащо б я виставляв себе страждальцем! Тоді вона береться за мою посмішку. «Посміхаєшся, як Ісус на хресті: боже, прости їм, вони не знають, що чинять!» І каже мені: «Хіба ти не усвідомлюєш, наскільки противна ця усмішка моральної вищості?» Що їй відповісти? Я не думав ні про яку моральну вищість, мені

навіть у голову не приходило щось таке! Ну та вже як вона не може терпіти моєї усмішки, то я відвертаюсь, аби не видно було мого обличчя. Йду до свого кабінету, вона грюкає дверима, бігає з кімнати в кімнату, ніби за нею ганяються, і нарешті виходить. Я не гніваюся на неї, навіщо? Кінець кінцем вона не мусить стояти цілими днями коло моїх пробірок з вірусами й дивитись, як я горблюся над мікроскопом, слухати, як я пояснюю вголос, що вірус «А» схожий на прутик, а вірус «Б» — на спіраль і який «А» жвавий, а «Б» лінивий. В її тридцять років це страшенно нудно, і вона має право обурюватися, прагнути різноманітності — наука її не цікавить. Тут наші шляхи розходяться, і я зневажав би себе, як найпослідущу людину, коли б відчув у собі бодай краплю бажання нав'язувати їй свій стиль життя. Боже борони, такого немає, я не хочу, щоб вона пристосувалась до моїх зацікавлень і звичок, нехай живе собі, як їй подобається: коли вона повертається веселою з прогулянки, мені теж стає весело. Але чому не приховати пачечку кави? Хіба це так важко? І навіщо на найменше моє зауваження заявляти, що не може мене терпіти? Можна було б не говорити цього.

Він витер долонею спітніле чоло. Що справи в їхньому домі кращими не стануть, у цьому я був більш ніж упевнений, але, бачачи його таким розстроєним, не зважився сказати йому це відверто. Його дружина була на двадцять років молодша від нього, сангвінічка за темпераментом, досить легковажна, розбещена й деспотична. До того ж красуня — з тих, у чийй красі є щось збудливе, щось прямо пов'язане з грубою чоловічою хтивістю. Коло неї завжди роїлися поклонники — усякі типи, переважно представники артистичної богеми: актори, поети, що зневажають класичний вірш, базіки, котрі лягають і встають з балачками про невдоволеність; однак чи хтось із тих маніяків був її коханцем — ніхто нічого певного не знав; і тітка Катерина, і найбільші злоріки не могли послатися на жодні більш-менш конкретні факти. Артистична ж богема, яка хвостом тягнулася за нею, була не випадковою: Ольга закінчила режисерське відділення Інституту театрального мистецтва і час від часу на гастрольних засадах ставила п'єси в «Театрі-209».

У мене немає причин для неприязного ставлення до неї, хоч вона з неприхованою поблажливістю трактує моє «віджиле» мистецтво. Подумаєш, велике діло! Адже я так само ставлюся до її «модерних» смаків. Однак те, що во-

на отрує життя моєму професорові, я ніяк не міг їй вибачити.

Вона не була позбавлена амбітності, а він дивився на це з добродушною усмішкою: хай дружина собі розважається! Хоч і не знавець театральної справи, він відчував, що її претензії не йдуть далі звичайної розваги. Однак вона міряла все своєю міркою й обурювалась: «Моя робота — не забава, а творчість!» — «Гаразд, якщо ця творчість тебе забавляє — займайся, працуй!» — ухильно відповідав він. Згоджувався на все — і талант її визнати, і можливості, і оцінити її творчі та сценічні рішення як «дотепні», аби тільки мати спокій: щоб Ольга була задоволена і щоб у домі панував мир. Та нічого з того не виходило, бо Ольга хотіла бачити в ньому свого однодумця, хотіла, щоб він загорявся її «новаторськими» експериментами; але ж як він міг бути причетним до занять дружини, як міг перейматися її планами, коли театральне мистецтво було йому взагалі чуже, а в ті новаторські плани не вірив ні на гріш. У глибині душі він визнавав лише одну драматургію. — класичну, знав добре тільки один світ — віруси, і надихало його лише одне — чудодійна вакцина проти грипу. Що спільного мали віруси й вакцини з режисерським мистецтвом і театральними виставами? Хіба лише те, що іноді віруси укладали в ліжко режисера або когось із акторів, і спектакль переносили на невизначений час.

Хай там як, але до безглузвих претензій дружини він ставився великодушно й терпляче, і якщо не заохочував, то принаймні навіть не намагався перечити. Вона могла від обіду до вечора не бувати вдома, приходити пізно — він завжди зустрічав її лагідно, сумирно, не турбував розпитуваннями, лише тихенько справлявся про здоров'я і вдоволено кивав головою: все-таки повернулася, — потім знову йшов до своїх пробірок. Спочатку його благодуність тішила її, заохочувала до капризів, а згодом не знати чому почала все більше дратувати. Байдужість, з якою вона попервах ставилась до його наукової роботи, переросла в неприянь. Ольга називала вірусологію «гідкою наукою», в'їдливо насміхалася з нього, мовляв, ото вже задоволення — займатися такою гідотою! — морщила ніс, коли він доторкався до неї, постійно дорікала, що від нього тхне відварами та сироватками. Примушувала його збрикуватися одеколоном перед сном, а на третій рік подружнього життя порадила йому спати в своєму кабінеті. Він

купив собі кушетку, ковдру й поступово повернувся до своїх холостяцьких звичок — сам застеляв ліжку, підмітав підлогу й витирав порох.

Дітей вони не мали; причина була в ній, але він, як вогню, боявся розмови з нею на цю тему. Вдавав, що змирився. І тому збоку здавалося, начебто в їхньому житті панує мир і злагода. Вона ставила п'єси, він винаходив сироватки. Вона у вітальні приймала гостей, а він у кабінеті готував свої препарати, затикаючи вуха ватою: гості зчиняли страшенний галас, заважали зосередитися, і відвари могли зіпсуватися. Іноді він не витримував, терпіння уривалося, тоді професор нишком виходив на вулицю або ж просто в робочому халаті прокрадався до мене на горище; я приймав його як бажаного гостя.

Та останнім часом почали з'являтися хмарки, причому все частіше. Коли вона поверталася додому пізно, він не робив їй зауважень: знав, що театр — наче млин, і ковтає час, як багатоголовий ненажерливий змій. Хапався за ілюзії, ніби за рятівні круги. Зауваження, і то трагічним голосом, робив тільки тоді, коли бачив, наприклад, що коробка з-під кави порожня. Тут ніякі ілюзії не допомагали йому проковтнути гіркоту. Порожня коробка з якоюсь надзвичайно жорстокою ясністю, — бо ж була нікельована, блискуча, — немовби відразу відкривала йому очі на те, що в цьому домі він таки зайвий. Людина, що не варта ніяких турбот, навіть чашечки кави. І він починав дорікати дружині — лагідно, але з гіркою усмішкою: «Ну, добре, можливо, я в цій хаті ніщо, може, я для тебе тільки тінь, але ж робота моя потрібна? Якщо я у твоїх очах не вартий і ламаного гроша, то хоч роботу мою муσιш цінувати!» А дружина чи то через те, що не звикла до докорів, чи тому, що його лагідний голос шмагав її гірше від батога, вибухала, вже не добирала слів і скоромовкою виказувала йому жахливі речі. Так він дізнався, що його професія смертельно нудна, що мікробіологія — це наука для людей з мікродушами, що усмішка його гідка, що він поводиться з дружиною, та й з іншими людьми, як брат милосердя, хоч його милосердя, слава богу, ніхто не потребує.

Ось які в них були стосунки.

Він довго сидів, дивлячись у вогонь, потім обернувся, губи його скривились у болісній посмішці.

— Не надавай значення моїй балаканині, — промовив він. — Мені сьогодні зле. Тому й плету всякі дурниці про

дружину. Але ти не звертай уваги на це, нічого особливого не сталося.

— Я так і думав, — сказав я. — Що могло статися!

— Ну, нібито між нами сцалахнула якась жахлива сварка, — він запитливо глянув на мене й помовчав. — Нічого подібного! Я просто влаштував їй невеличку сценку через ту каву й тепер щиро жалкую. Забув на якусь мить, що в неї теж свої клопоти і що я не роблю бозначого, аби життя її стало веселішим. Проклята кава! Завтра куплю п'ять кілограмів і насиплю двадцять коробок.

Отакий мій професор! Я відійшов до стінної шафи, щоб він не бачив моєї усмішки. Вийняв пляшку з коньяком. Строгий професор, визначний учений, що відкрив нові віруси, один від одного небезпечніші для людського здоров'я! Поважний, відзначений нагородами, претендент на кафедру вірусології, — тепер розривається від гіркого каяття через те, що наважився зробити якесь незначне зауваження дружині!

— Коли б не ін'єкція, я не наговорив би їй тих дурниць, — вів далі професор. — Боявся, що це станеться, і так воно й вийшло!

— Що за ін'єкція? — спитав я, подаючи йому келишок з коньяком.

Професор похитав головою, сумно усміхнувся й обережно поставив келишок на підлогу.

— Не буду пити, — сказав він. — Усього дві години тому ввів собі у кров грипозну заразу. Експериментую з новою сироваткою, вирішив випробувати її дію на собі. Тому утримаюсь від алкоголю.

— Але навіщо ти заразив себе? — здивувався я. — Що, немає мишей, морських свинок, кролів?

— Це надто довго, і результати відносні. А з людиною найбільш зручно й просто. І найпевніше. Та й час дорогий! Цього року, причому вже на початку зими, очікується вторгнення з Азії дуже поганого грипу. Особливо небезпечним він буде для ослаблених людей і для тих, у кого не все гаразд із серцево-судинною системою. Можливі двосторонні пневмонії і токсичні менінгіти, інфаркти, паралічі...

І ти заразив себе саме цим грипом! — обурився я. На мить захотілося відсторонитися від нього, відійти далі, такі жахи про смертоносні бактерії зринали з його уст! Але мені стало соромно, і я не рушив з місця.

— Заразився так званими «С-перевтіленнями» вірусів, що є збудниками грипів групи «Б». Грип, який очікується з Азії, належить до групи «Б», але в цій групі стільки різних грипів, скільки перевтілень відомих уже нам вірусів плюс ще не відкритих, отож...

— Хай йому абищо, — перебив я його, — невже ти вирішив усі ці зарази випробувати на собі?

— Усі — ні, це неможливо! — поблажливо засміявся мій професор. — Хоч би як хотів — неможливо! Але деякі мушу випробувати будь-що. Розчиню їх у своїй крові, потім шукатиму ефективних засобів проти них. Це найбільш певний і випробуваний шлях. Спитаєш: чому? Скажу. Тому що людська кров — чудове середовище для вірусів. А по-друге, тому що я в ролі експериментатора матиму змогу безпосередньо стежити за різними стадіями битви, яка точиться в мені між вірусами та моїми природними захисними силами, котрі дістають підкріплення ззовні у вигляді різних вакцин, сироваток тощо. Так-от, я щойно ввів у свою кров армію шкідників, негідники лакинулись на поживу, безчинствують, а назустріч їм виступило військо захисників, і зараз почалася страшна війна. Я відчуваю, що температура в мене підвищена, а це означає, що битва в розпалі. Так і мусить бути. Але річ не в тім. Я хотів сказати, що в результаті цих воєнних дій моя нервова система напружена, а в такому стані людина може верзти всілякі дурниці без причини, через якусь там каву, наприклад, влаштовувати недостойні сцени. Так воно й сталося, і я знав, що це може бути. Тепер жалкую, та вже пізно! Засмучення — це хімічний процес, хімічна реакція, виділена отрута; спробуй потім провітрити душу!

Він махнув рукою й замовк.

— Гм! А ти не можеш взяти в шори ту свою жіночку? Тобі не здається, що ти занадто вже її розпестив? — Щоб люди не падали, як перестиглі груші, від різних грипів, цей літній чоловік жертвує своїм власним здоров'ям, прирікає себе на муки, перетворюється на піддослідного кролика, а та красуня не знаходить часу, щоб хоч приготувати йому каву! — Ти повинен поставити її на місце, — сказав я. — Куди це годиться?

Він глянув на мене здивовано, ніби вагаючись: жарту я чи говорю серйозно?

— Але що я маю робити, по-твоєму? — запитав тихо.

— Примусити її подавати чоловікові пантофлі, коли

він приходить додому, ходити навшпиньки біля його кабінету й час від часу запитувати, чи не потрібно йому чогось! З цього треба починати! — Я був страшенно обурений, і мені не спадало на думку, що мусить, скажімо, робити дружина, коли її чоловік вводить собі у кров бацили, щоб інші люди були здорові й радісні.

— Це несерйозно, — промовив мій професор. — Як я примушуватиму її подавати пантофлі? Вона також людина й має власну гідність! І навіщо вимагати, щоб вона підносила мені пантофлі, коли я й сам можу їх взяти?

Я не відповів. Здвигнув плечима й заходився ворушити жар. Ми помовчали, потім професор, ніби раптом згадавши про щось, стривожився й заспішив додому.

— Почекай, ще рано! — спробував я затримати його. Що він робитиме у своєму самотницькому кабінеті?

— Ні-ні, — сказав він. — Я забув кавник на плитці, вода вже википіла, і він, мабуть, розжарився!

— Дружина погасила плитку, — заспокоював я.

— Де ж погасила? — здивувався професор. — Вона збиралася виходити ще тоді, коли я йшов сюди. Одягала рукавички.

Уже від порога він кинув:

— Добраніч!

Я зійшов слідом за ним, настроєний войовничо проти красуні. Якби зустрів її на сходах, наговорив би бозначого.

Поряд з нашим бакалійним магазином була кав'ярня; я мав намір перечекати там дощ, а тим часом можна було накидати ескіз із якогось дивака. Однак, опинившись на нижньому поверсі, я почув гамір у салоні, мені навіть здалося, що серед інших голосів дзвенить і голосок Юлії, — його я можу розпізнати і в найбільшому галасі. Я зайшов досередини й одразу ж помітив її, хоч вона сиділа далеко в кутку, в оточенні кількох юнаків, серед яких був і кучерявий композитор. Який жахливий смак у цього хлопця: носити зелений піджак і сірі штани! Недбало кивнувши Юлії, я попрямував до бару. Часу в мене було достатньо, квиток нікуди не втече.

Порт'є, що заодно був і буфетником, відразу ж налив келишок горілки. Він дуже поважав мене, оскільки я прилетював з Борисом Паскалевым, котрий позаторік вилікував його хлопчика від гострого ларингіту. Я одним духом шхилив келишок, що страшенно здивувало його; але коли

я попросив налити ще, у водянисто-синіх очах буфетника з'явилися хмарки здивування й. остраху: хто зна, що зі мною сталося, раз я вдарився в горілку! Я моргнув йому заспокійливо,— мовляв, роби своє діло,— і великодушно відсунув здачу з двох левів. Він вражено глянув на мене, немовби на місці мого носа раптом виріс слонячий хобот. Ось що значить не мати досвіду. Забаглося мені трохи розслабитись,— зі мною ж не щодня таке буває,— а він уже мало язика не ковтнув! Друже, серед сотні старих холостяків навряд чи знайдеш хоч одного надміру щедро-го чи байдужого до грошей. Ось тобі урок від мене!

Біля прилавка на високих круглих стільчиках сиділи знайомі й незнайомі люди. Коли я трохи віддихався від другого келишка, мені насамперед впала в очі коротконога й опецькувата постать Недьо Недева, відповідального службовця міністерства зовнішньої торгівлі. Ноги його не діставали до підлоги, звисаючи по обидва боки стільчика, а втім, вигляд у нього був дуже поважний, на синій шовковій краватці блищала золота шпилька. Покручуючи навколо вказівного пальця гарний срібний ланцюжок, він уважно слухав свого співрозмовника, а то був не хто інший, як сам доктор епідеміологічного інституту, професор Філіпп Максимов, начальник і сусід мого приятеля Бориса.

Філіпп Максимов був невисокого зросту, але мав красиву статуру; усе в ньому виглядало строго, якимось надміру суворо й по-начальницькому — і темний офіційний костюм, і незворушне обличчя з владними очима, і сірі холодні очі, що час від часу зблискували, як шліфовані сталеві кружечки, та й навіть його гладко зачесане сивувате, вже поріділе волосся. У Бориса Паскалева були руки м'ясника, а в Філіппа Максимова — артистичні, делікатні, чутливі й нервові, як у піаністів чи скрипалів. І все ж найхарактернішими в нього були губи: майже непомітні, рівні, стиснуті, вони, здавалось, не вміли усміхатися й ніколи не промовляли м'яких і лагідних слів. Одне слово, він мав вигляд суворої й педантичної людини.

Зустрівшись зі мною поглядом, Недьо Недев скинув руку з ланцюжком і кивнув головою. Очі його, як завжди, дивилися привітно, але зараз були розсіянні, бо увага Недева розподілялась у трьох напрямках: він слухав професора, стежив за своєю дочкою Веселкою, яка розмовляла біля сусіднього вікна із спеціалістом по електронно-

обчислювальних машинах Михалакі Ставревим, і водночас когось очікував; цей «хтось» мав появитися від дверей, але чомусь не приходив. Я був четвертим об'єктом його розпорошеної уваги, і те, що він усе-таки помітив мене й зумів привітатися, свідчило, безперечно, про вміння робити зразу кілька справ. Під час останнього відрядження до Італії, наприклад, він провадив тривалі й складні переговори з представниками різних монополій і великих торгових фірм, йшлося про імпорт товарів на мільйони валютних левів, — і зумів кінець кінцем укласти вигідний для нашої країни договір і придбати собі нікельовану електричну батарею для ванни, дуже зручну, найвищої марки.

Філіпі Максимов, напевно, чекав, щоб я першим привітався з ним; ще б пак: професор, директор, можливо, невдовзі стане заступником міністра, а то й міністром. Індік! Якщо не зважати на титули, його скромне власне «я» навряд чи сягало б мені до колін. Я зробив вигляд, ніби дивлюсь у порожнечу. Господи, звідки взялося оте начальницьке честолюбство і хто його розплоджує!

Поставивши недопитий келишок на прилавок, я зайнявся люлькою. Біля мене точилася жвава розмова: Юрій, брат композитора (він цього року закінчував літературне відділення), запально сперечався з двома юнаками — можливо, своїми колегами. Юрій заявляв, що четверта передача «Москвича» лише ускладнювала роботу, невисокий юнак не погоджувався і хвалив автомобілі з п'ятьма передачами, а його цибатий колега з жовтуватим хворобливим обличчям твердив тільки, що всі оті швидкості — суцільне середньовіччя, бо наймодерніші автомобілі тепер управляються лише педаллю газу.

— Сашо, але якщо така машина забуксує десь — у снігу чи на розкислій дорозі, — тоді кінець! — гарячився Юрій.

— Правильно! — вигукував низенький. І щоб довести, що Юрій має рацію, він нагинався, витягував руки до уявного керма, втуплював погляд уперед, витріщував очі, ворухив плечима й задихано пояснював: — Натискуєш педаль... колеса тільки ф'ю-у-у!.. Ф'ю-у-у!.. Все трясеться, гуркоче, бризки летять. Ще грохи! — Він кидав кермо, забирає ноги з педалі і, засмучений марними зусиллями, у відчаї додавав: — А машина — на місці, не пройшла й сантиметра!

— Щодо цього джипи — королі! — в екстазі заявляв Юрій. — Королі! Вмикаєш блокування — перша передача дає п'ять кілометрів на годину. Розумієте, що це значить? Все одно що впрягти п'ять пар волів. Джипом я готовий відправитись на край світу!

— Нісенітниця! — зневажливо здвигав плечима цибатий. — Де на теперішніх асфальтованих дорогах автомобіль забуксує? Джип — це на текезгесівський¹ смак! Дай мені «сітроен» — і можеш мене доганяти.

Низенький відрізав:

— «Сітроен» — нуль проти «мерседеса»!

— Ха! — мало не захлинувся цибатий: — Шо він верзе!

— Обидва ви невігласи! — сумно промовив Юрій і зітхнув: — Найкращий у світі лімузин — це «пежо».

Я одним духом допив горілку з келишка і швидко подався у другий кінець салону.

Однак перш ніж я дійшов до столика з газетами, хтось по-дружньому поклав мені руку на плече: Михалакі.

— Ходи розсудиш нас, — сказав він, підводячи мене до своєї дами. Кирпате личко Веселки нагадувало мені якогось птаха, але я не міг пригадати, якого саме. Її великі карі очі світилися більше розумом, ніж теплом, у Юлії ж, навпаки, в очах відчувалась мова серця.

Вона подала мені тендітну ручку й привітно усміхнулася.

Я все ще не міг пригадати того птаха, але клавіш у машині часу було натиснуто, я повернувся більш як на три десятиліття назад, і в моїй пам'яті виринула наша тендітна й гарна вчителька математики: вона так само привітно всміхалася, дивлячись, як я борсаюсь у трясовині рівнянь. Усміхалася й ставила мені «два з плюсом». Ніколи не оцінювала мої знання просто двійкою.

— Я доводжу їй, — почав пояснювати Михалакі, — переваги спеціальної апаратури для програмування рільництва за галузями для всієї країни, а вона...

— Ти апріорно нав'язуєш різним районам одні й ті ж самі культури, — перебила його Веселка. — Перетворюєш країну на якийсь спеціалізований завод, а округи — на цехи. Я не хочу, щоб кожен округ був заводом, а окремі райони — цехами.

З тропіків автоманії я потрапив у арктичні простори математичного прогнозування.

¹ ТКЗГ — трудове кооперативне землеробське господарство (болг.).

— Два з плюсом,— сказав я, здвигнувши плечима.

Вони здивовано видивились на мене.

Потім Михалакі сказав:

— На його думку, ми абоє заслуговуємо невисокої оцінки.

І вони розсміялися. Що я розумів у математиці, щоб братися оцінювати!

— Надворі йде чудовий дощ,— сказав я.

Вони сумовито похитали головами, але їх усмішки ще не зовсім згасли.

— Гаразд, ви продовжуйте. Я перегляну газети, а потім поговоримо щодо прогнозування,— сказав я і попрямував до столика з газетами.

Нехай собі порозмовляють, їм цікаво, не буду втручати-ся. І подумав: добре, що я вчасно пішов від тих автоманіяків. Коли б вони запитали мене, який лімузин кращий — «мерседес» чи «пежо», що б я їм відповів? Признатися, що мені найбільше подобається їздити фаетоном — подумують, що я наспіхаюся.

Колись, ще хлопчиком, я дуже любив їздити на гарбі, запряженій волами. Ляжу між драбинами і вдивляюсь у голубиць. Якщо це вечір — стежу, як місяць впливає з-за кошлатих гірських хребтів, а в височині мигтять зорі, наче розсипані золоті монети. А ті автоманіяки з їхніми «мерседесами» й «пежо» навіть не помічали неба. Навіщо воно їм?

Зайнятий цими думками, я якось непомітно для себе опинився не біля газетного столика, а біля Юлії та її композитора. Звичайно, мені все одно треба було поговорити з нею, адже в мене в гаманці лежав її лотерейний квиток, який необхідно віддати, однак я шукав відповідної обстановки — принаймні щоб хоч не було патлатого додекафоніста.

— О, маестро,— удавано зрадів Лозан Сюлемов, побачивши мене,— ласкаво просимо, дуже приємно! — і квалливо підвівся, щоб подати стілець. Посадовивши мене між собою і Юлією, він широко всміхнувся мені, наче й справді радий моїй несподіваній появі. Я ж був глибоко переконаний у тому, що він прикидається. Чого йому радіти, коли в поглядах на мистецтво ми стали на протилежних позиціях. Я надавав перевагу образів, мелодії, він же називав це «дрантям».

Я крадькома глянув на Юлію: вигляд у неї був розсіяний, пригнічений; звичайно, їй і в голову не приходило

таке диво, що за якусь хвилину-другу в її сумочці лежатиме ціла квартира! У білій блузці з білою стрічкою, що вигнулась на грудях, мов веселка, з іще дівчачими вугластими плечима, чиста й світла, вона нагадувала оту квітучу черешеньку біля входу, що пишалася своєю красою. Я сиджу й думаю, скільки чарівного несе в собі весна, хвилююся, і мені стає сумно.

Композитор (ну що цей додекафоніст розумів у почуттях!) почав першим:

— Глянь на нашого маестро, — сказав він, звертаючись до Юлії. — Поринув у романтичне споглядання, неначе колишня молодь. Дивиться ніби й на тебе, а уявляє собі різних Гретхен і Офелій. Або якихось Вікторій з романів Гамсуна. Читав я один його роман, — це улюблений письменник моєї матері, — мало не вмер зо сміху. Але коли вона спитала: «Тобі подобається?» — я відповів: «Страшенно!» А книга нудна-пренудна, розповідає про романтичне кохання мрійливої дівчини.

У мене було відчуття, що він так не думає й навмисне плете дурниці, аби мене подратувати. Я спитав:

— А ти звідки знаєш колишню молодь, що порівнюєш мене з нею?

Він засміявся:

— З книг! Раніше, не маючи куди подіти час, я читав книжки. Прочитав добру купу, коли не більше!

— Погано ти читав, — зауважив я. — Або ж книги були кепські. Та все одно якесь уявлення про тогочасних людей маєш. А яке уявлення про нашого брата дістануть наступні покоління, коли захочуть скористатися, скажімо, твоїми музичними творами?

— Вони так само користуватимуться моїми творами, як я користуюсь циліндром і жакетом пітекантропа! — він видихнув хмарку синюватого диму і втупив у мене нашішкуватий погляд.

Я знизав плечима. Що можна було сказати після такої жорстокої, але справедливої самокритики? Звичайно, він і сам усвідомлював, якими безнадійно порожніми є його твори з погляду змісту, тому не бачив ніяких перспектив на майбутнє.

— Ти почав прекрасно, — сказав я, — але додекафонія збила тебе з пантелику.

Я помітив, що по обличчю Юлії пробігла тінь, її права нога почала вибивати дріб на підлозі.

— Маестро, — сказав Лозан, — цього вечора я не наст-

росний на серйозні розмови. Мені хочеться все переводити на жарт, і, щоб покінчити з серйозними темами, я дозволю собі зробити невеличке доповнення до своїх слів. Ти сказав, що я почав прекрасно, але додекафонія збила мене з пантелику. Нічого не поробиш! Одні добре починають і погано кінчають, а інші все життя роблять погано, так ніколи й не почавши добре.

Стріла, звичайно, була випущена в мене, я дуже добре відчув це. Відколи Лозан Сюлемов став запеклим ворогом мелодії і з неситимою кровожерністю стежив, щоб якийсь музичний тон не появився двічі, поки інші одинадцять не виконають своїх самостійних партій, аж музична плутанина стане цілковитою, словом, відколи він почав сповідати атоналізм і оголосив себе «модерним», він не пропустив нагоди поглузувати з мене, назвати моє мистецтво «ветхозавітним», а мене самого — «історичним пережитком». Цього вечора, підточуваний сумнівами, роздратований тим, що я вказав йому на істину, він у найбільш цинічній формі натякнув, що я бездарний художник і ніколи добре не малював. «Ну, не залишайся в боргу», — сказав я собі й, намагаючись виглядати абсолютно спокійним, наче мене просто цікавила думка митця, що збився з дороги, докинув:

— Так-от, Штраус також писав танцювальну музику, як і ти останнім часом, але Штраусові мелодії живі, їх грають і співають, а твої блюзи, шейки й різні дивертисменти віддають богу душу через кілька місяців після появи на білий світ. Чому так виходить, як ти думаєш?

— Бо Штраус був талановитим композитором, а я просто звичайний складач, ось чому! — поклав він мені руку на плече й посміхнувся: — Давай у цьому ж дусі, маестро, ще сміливіше й зухваліше, Юлія любить сильні слова і з задоволенням послухає тебе, а я скочу на хвилинку в буфет, — він обернувся до Юлії: — Віскі будеш пити чи коньяк?

— Мені все одно! — хитнула головою Юлія.

Коли Лозан відійшов, вона нахилилась до мене й нагородила поглядом, у якому я не прочитав особливого захоплення.

— Вам відомо, — голос її звучав холодно, офіційно, немовби я не знав її ще дитиною, дівчинкою, — що деякі його композиції постійно входять у програми радіо? Що минулого року його твір одержав другу нагороду на міжнародному конкурсі у Варні?

У цю мить вона ненавиділа мене, я був глибоко переконаний у цьому, бо ж я завдав прикрості її коханому. Ех, черешеньки, черешеньки, чому ви, легковажні, так любите приймати мідь за золото, мідяк — за золоту монету? Таж ви живете начебто в новітні часи, коли, на думку деяких завзятих прихильників «раціо», почуття «відмерли», поступившись перед холодним розумом?! Чому в прекрасні часи електроніки й математичного прогнозування ваші сердечка так часто помиляються? Ти вважаєш свого коханого якимось благородним творцем, новатором, лицарем нових істин у мистецтві, а він — звичайнісінький сноб, до того ж сноб-заробітчанин: щоб виглядати «модерним», він шукає попутного вітру в атоналізмі, хоча серце його поривається у світ мелодійної музики; а щоб мати більше грошей, він прирікає себе на роль естрадного нотописця, бо це тепер у моді, люди апетитніше ковтають кебапче¹, коли оркестри награвляють їм про дельфінів і море. Це твоє діло, черешенько, можеш приймати мідяк за золоту монету, та осел Апулея житиме вічно всупереч усім електронікам і кібернетикам, і Шекспір сказав про це в тій комедії про літню ніч. Що ж до мене, то мені сумно, навіть дуже сумно — і через оті «мерседеси» й «пежо», і через бідолашні тони твого композитора, яким дозволено з'являтися лиш один раз у числі дванадцяти, і ще через хтозна-що, можливо, і через весняний дощ, якого Михалакі й Веселка не мають часу завважити й послухати. Багато чого мені шкода, може, й самого себе, тому треба чимскоріше віддати тобі той лотерейний квиток — тоді ти напевне усміхнешся, і злі очі, якими зараз дивишся на мене, усміхнуться, а це все-таки щось та значить.

Я заклав руку в кишеню до гаманця з виграшним квитком і спитав у Юлії, немовби це випадково спало мені на думку:

— Юліє, якщо тобі колись випаде великий виграш у державній лотереї, — наприклад, квартира, — що ти робиш?

Цього вечора все йшло не так, як хотілося: вона не подивилася на мене ані вражено, ані навіть здивовано, вона взагалі не глянула на мене, її очі шукали композитора, свого приятеля Лозана Сюлемова. Він стояв біля

¹ Кебапче — січене м'ясо, смажене на решітці у вигляді ковбасок (болг.).

прилавка, тримаючи в руці келишок, і про щось дуже жваво розмовляв з відповідальним службовцем зовнішньої торгівлі Недьо Недевим.

— Що я робитиму? — тихо повторила вона моє запитання.

— Ну так,— сказав я. Мої спітнілі пальці вже намацали гаманець. Здається, я навіть усміхнувся: «Невже так важко здогадатися?»

— Ми б уже досі одружилися, якби в нас була зручна квартира, — сказала спокійно Юлія.

Після короткої мовчанки я спитав:

— А як ти собі уявляєш «зручну квартиру»?

— Дуже просто,— сказала Юлія.— У нього мусить бути окрема кімната для роботи, простора, щоб розмістився рояль. Ми ще не маємо рояля, але купимо. Піаніно залишиться тут, мати без нього й дня не може прожити. До того ж воно розстроєне, йому вже років тридцять або й більше.

Усе йшло не так, як хотілося; ніщо не ворухнулось у моєму серці; навпаки, я відчув, що в мені раптом запанувала якась лагідна й незворушна тиша.

— Чудово! — кивнув я, хоч не розумів, кому це кажу — собі чи їй.— Чудово! — і повільно витяг гаманець.

У ту ж мить з кутка, де стояло піаніно, пролунав гарматний залп, на наші голови посипався град звуків. Я мало не зірвався з місця й інстинктивно обернувся, щоб глянути, хто це стріляє тією шрапнеллю; за інших обставин, та ще якби поруч не сиділа Юлія, я, можливо, відразу ж кинувся б під стіл. Ішлося справді не на жарт, бо за піаніно сидів один із автоманіяків, отой цибатий, що визнавав лише педаль газу.

— Він грає новий танець Лозана! — прокричала мені на вухо Юлія.

Вона силкувалась розтлумачити мені цей танець, але голосу її не було чути: шрапнель пролітала над нашими головами, вибухи гуркотіли безперестану, і я нахилив голову. В цей час, марно шукаючи рятунку, я відчув на щоці її теплий подих. Запамяталось, що відчуття це було приємним, що навіть на війні людина може зустріти щось гарне.

Тут у наш бік направився сам автор танцю, урочисто й усміхнено ступаючи серед гуркоту снарядів; він махнув рукою Юлії, і вона з безрозсудною сміливістю випурхнула

йому назустріч. Жінки, впадаючи в екстаз, довго не роздумують.

У розпалі шрапнельного й мінометного вогню вони пустилися в танець, і це було приголомшливе видовище. Мій смак вироблявся у «ветхі» часи танго й фокстротів, тоді любили, наприклад, танго «О троянди, троянди, червоні троянди!», ми танцювали його мрійливо, з напівзакритими очима. Теперішні танці, коли партнери не горнулись один до одного, а кривлялися попарно, виробляючи всілякі рухи руками, плечима і стегнами, просто шокували мої естетичні почуття. Юлія танцювала все ж таки більш-менш стримано, зате мій композитор виробляв щось неймовірне, мавпуючи свого предка з відстані ста тисяч років. Господи! Я немовби бачив його одягненим у шкури і прикрашеним пташиними перами, він тільки не бив себе кулаками в груди й не завивав на все горло переможну пісню вовка...

Не знаю чому, але серце моє зацеміло, — може, то від задушливого повітря. Приголомшений гуркотом, я став пробиратись між столами, до виходу. Біля дверей мало не зіткнувся з Недьо Недевим. Той саме проводжав якусь значну персону — сутулився перед ним і шанобливо розкланювався. Побачивши мене, відразу потягнув до свого співрозмовника.

— Дозвольте представити вам, — сказав він. — Мій добрий приятель, відомий художник Боян Анастасов, заслужений діяч культури. Прошу!

Значна персона недбало тицьнула мені руку, навіть не назвавши себе, поблажливо кинула нам: «Добраніч» — і пішла.

— Це директор дуже великої зовнішньоторговельної організації, — пояснив Недьо Недев, задоволено потираючи руки. — Якраз доречно вийшло: хай бачить його милість, що я підтримую зв'язки і з інтелектуальним світом! Все-таки краще, коли ділова людина приятелює з різними художниками й письменниками, це справляє враження, ми ж таки живемо в культурному світі! — він знову потер руки. — А ти знаєш, друже, скількома мільйонами валютних левів розпоряджається його милість?

Я відвернувся від нього і вийшов.

Накрапав дощ — погода саме на мій смак, але настроїй у мене був як у побитого пса, тому я вирішив завернути до сусіднього бару. Там було пусто, лише один відвідувач тулився в кутку біля прилавка; він сидів, схиливши голо-

ву на руку, і задумливо кури́в. Наблизившись до нього, я мало не скрикнув від здивування — Михалакі! Він теж був без пальта й без капелюха.

— Ти чому тут? — запитав я. Моя несподівана поява не справила на нього враження. Він ковтнув м'ятної й кивком запросив мене сісти.— Чому ти залишив Веселку?

Він махнув рукою:

— Безнадійний випадок!

Мені було не до розмов, але я присилував себе:

— Посварилися?

— Майже! Вона наполягає на своєму цеховому плануванні, а це марна річ. Проби́вав перекопати її — де там! Навіть слухати не хоче!

— Подумаєш, велике діло! — сказав я.— Кому потрібна ваша думка з приводу цих питань, що ви ото затіяли суперечку не на життя, а на смерть?

Він видивився на мене так здивовано, немовби раптом побачив на моїй голові осличі вуха. «Господи,— подумав я,— зараз накинеться зі своїми розрахунками і прогнозами; спробуй тоді врятуватися!» Не кажучи ні слова, я відсунув стілець і вискочив на вулицю.

Неподалік був ще один бар.

Повернувся я додому пізно, десь близько дванадцятої.

У барі був недовго — випив тільки келишок коньяку, але, оскільки перед тим вихилив оті два келишки горілки, відчув, що голова наче олов'яна; у душі моїй побитий пес дивився жалісливими очима і скімлив: образили його зовсім ні за що. Вийшовши з бару, я попрямував вулицями; дощ припинився, повівав вологий вітерець. Мабуть, там, у високості, вітер був набагато сильніший, бо час від часу завіса хмар розривалася, і в широкі прогалини заглядав гарний, чистий, умитий місяць.

Я походив отак — і від олова в голові не залишилось нічого, побитий пес кудись зник, наче його й не було: я ж пам'ятав бруд на цих вулицях, крамнички, спущені жалюзі, гуляк-торгашів, що багатіли на експорті фруктових напівфабрикатів, пам'ятав комісіонерів іноземних фірм, усе те сміття; тепер же всюди було чисто, від колишнього не стало й сліду — про якого тут побитого пса могла бути мова! «Все це в тебе від химер та від віку,— сказав я собі,— а ще від того, що робота твоя останнім часом іде туго, не трапляється путній сюжет».

Отож я дійшов висновку, що настрій у мене повинен бути непоганим і що не сталося нічого такого, щоб розкисати. Покопавшись у пам'яті, я пригадав якусь пісеньку зі старих часів, — колишні естрадні пісні були мелодійні, легше запам'ятовувались. «Рамоно, як тільки почувється дзвін», «О троянди, троянди, червоні троянди» — які пісні були! Зворушений, я почав насвистувати. Якби хтось побачив мене, неодмінно подумав би, що я надзвичайно щасливий.

Отак я й дістався до нашого будинку з квітучою черешнею біля входу. День заручин для неї, бідолашної, видався невеселим, вона змокла й тремтіла, і мені не знати чому згадалася Аліса з країни чудес.

Вікна нижнього поверху не світилися — напевно, відвідувачі давно порозходились. Я зайшов у вестибюль; намагаючи ключем щілину в замку, — світла вирішив не вмикати, — мимоволі прислухався: крізь відчинені двері залу лилася чудова музика, вона струменіла в задушливому прокуреному повітрі, наче перламутровий потік. Я підійшов навшпиньках і зупинився біля порога; світло невидимого місяця робило довгасті вікна опаловими — кілька білих мазків розрідили пільму. Я не раз слухав «Місячну сонату», мій додекафоніст часто грав її в ті добрі часи, коли він ще не цурався класики, однак цього вечора він виконував її з якимось особливим натхненням, надзвичайно щиро, немовби сам блукав у зоряних і тужливо-прекрасних світах. Може, блудний син кається у своїх атоналістичних гріхах, хто його зна! Звичайно, я йому не вірю, думав я, йому не можна вірити, бо він уже не раз причащав свою душу чистою музикою, а потім знову грішив атоналістичним трюкацтвом, причому якнайбезсоромніше. Ні, думав я, ти поки що заблукана вівця, мені ж пізно грати роль доброго пастиря. Ти складаєш музику, достойну твоїх предків, котрі жили сто тисяч років тому, танцюєш, як танцював твій волохатий пращур, і думаєш, що коли зараз граєш «Місячну сонату», то справи підуть на лад і я повірю в твоє світле творче майбутнє.

Мені приходили в голову й інші песимістичні думки, незважаючи на прекрасну музику; я озлоблював своє серце, бо аж ніяк не хотів, щоб Юлія зав'язала собі світ з цією людиною. Коли б це було в моїх силах, я взагалі не дозволив би їй зв'язуватися з будь-ким. Навіщо їй спішити!

А ще пригадав собі, що виграшний лотерейний квиток

лише прискорить нещастя, адже вони чекали «зручної» квартири, щоб одружитися. Квиток вирішував проблему. Вирішував, і це тривожило мене: з одного боку, не хотілося сприяти, нехай і посередньо, цьому злощасному шлюбові, а з другого — квиток належав Юлії, необхідно було його віддати, бо то ж злочин тримати його досі в своєму гаманці.

Наближався фінал сонати. Даремно геній простягав руки до синього птаха — синій птах щастя навіть не дивився на нього, байдуже й незворушно сидючи на своїй срібній гілці. Віджила романтика, можна було б зневажливо здвигнути плечима й відвернутися: які там сині птахи, тепер життєві радощі залежали від правильного прогнозування, електроніка обирала найточніший шлях до мети.

Я піднявся по сходах, не вмикаючи світла: приємніше було йти в темряві. Моє горище залите металевим сяйвом, крізь слухове вікно також струменіло лагідне місячне світло. Вогонь у каміні давно погас, звідти чувся приємний запах теплої попелу й згорілих дров.

Я вмостився на похідному ліжку обличчям до стіни: блискуче скло слухового вікна, заглядаючи зі стелі немов велике розплющене око, відганяло сон. Тільки шуму вітру я не міг позбутися, він гасав поміж коминами, пирхав та іржав, наче неспутаний жеребець.

Колись, у минулі роки, завивання вітру навіювало мені картини, що невиразно ввижались у майбутньому. Яким тільки я себе не бачив: то лечу на своєму коні по луках, то з льодорізом і альпіністською мотузкою видираюся на якісь неприступні гірські вершини, оповиті хмарами. А коли почав мужніти, відкривав нові світи в мистецтві, ставав пророком, розгортав червоне знамено на барикадах, зневажав смерть у якомусь останньому штурмі, всі ці видіння були надзвичайно гарні, вони п'янили мою душу, як той первак, що скапував із тонкої мідної трубки дідового котла. Хоча вже три десятиріччя відділяють мене від тієї чудової пори, але й тепер, коли завивють вітри, мені, буває, ввижається те, що ховають у собі наступні роки. Ідеї та сюжети картин, ретроспективна виставка в одному з просторих центральних салонів. Про що тільки не думає людина, коли опиняється на порозі старості, а буйні вітри виють над головою, не даючи спати! Їй сняться навіть підбиті хутром пальта з бобровим коміром, хатня робітниця, яка навідується тричі на тиждень, щоб прибрати як-так і занести з підвалу оберемок дров... Але частіше

я поринаю в минуле; здається, що в стані напівсну, коли вітер гасає між коминами, а сон ледве торкається повік, колишнє легше проникає в душу. Зберуться давні соратники за келихом — і пригадуються їм випадки з нелегальних часів, зустрічі на таємничих квартирах, бої з військами й жандармерією на кам'янистих вершинах. За келихом вина в колі давніх друзів та під завивання вітру над головою давні дні приходять до мене неждано-негадано, кажуть: «Добридень», немовби ми тільки вчора зустрічалися, без усяких церемоній всідаються де хочуть і непомітно — од слова до слова — повертають мої думки на багато років назад.

Я побачив Юлію вперше тоді, коли приїхав на конкурсний іспит в академію. Батько мій працював сільським учителем, викладав малювання в прогімназії, а мати була кравчинєю. Прибув я до столиці в штанях з товстого сукна, що звисали трубами до кісточок, а піджак,— до тієї осені його носив батько,— міг умістити ще одного такого, як я: тоді я був худий, як бідняцька шкапа. Оселився на квартирі з одним нашим студентом; займали ми кімнату на першому поверсі: сонце до нас не заглядало, але вікна виходили в широкий внутрішній двір, рівний, вимощений плиткою, з черешенькою посередині та зеленою лавочкою під самою її кроною.

Був початок вересня, в той день ми мали з'явитися на іспит з довільної композиції; я схопив рамку з листом паперу, коробку з акварельними фарбами і вискочив надвір. Вихід на вулицю був через двір; до початку іспиту ще залишалось трохи часу, і я попрямував до лавочки, щоб викурити сигарету; почував себе не дуже спокійно, адже за кілька годин мала вирішитись моя дальша доля.

Я переступив поріг і зупинився біля входу. Вірніше, не зупинився, а просто завмер: дивився, і мені здавалося, що це сон — на лавочці сиділа Снігуронька з казок про сім гномів або та казкова дівчина, гарна як зоря, що народилася у квітці дикого бузку, а коли виросла, стала небаченою красунею, яку сонце цілувало в чоло. Волосся дівчини сяяло, немовби випромінювало світло, і не знаю, що було синіше й чистіше — небо чи її очі. У своїй білій сукні вона була схожа на розквітле деревце,— хоч таке порівняння й виглядає збитим. Тепер цю красу називають «романтичною», на сьогодні вона не в моді. Але тоді мені було всього двадцять років, я вийшов із глухої провінції і не відав про найновіші напрямки моди.

Зрештою напрямки часто є вигадкою обмежених людей, властолюбних, від природи схильних вважати свій смак зразком досконалості, а свої переконання виставляти як закон божий.

На щастя, в ті роки через свою молодість і неуцтво я не зважав ні на які напрямки, бідність визначила мої соціальні ідеали, а в сердечних справах єдиним законодавцем для мене було моє власне серце.

У дивовижних лабораторійках, які називаються первовими клітинами, іноді відбуваються дуже цікаві речі. Безліч справ вершить людина, мільйони тривог переживає, а в пам'ятній книзі лабораторійок не залишається жодного запису. Та буває, що побачить якесь обличчя, переживе *особливе* відчуття — і в «пам'ятній книзі» залишається запис назавжди.

У свою Снігуроньку я був закоханий менше року. Як прийшло кохання, так швидко й минуло. Протягом десятиліть, що збігли відтоді, у моєму житті з'являлися інші жінки, декого з них я кохав, як-то кажуть, усією душею, однак образ дівчини, що «народилась у квітці дикого бузку», закарбувався у моїй свідомості найміцніше, а те почуття ще зберігається в моєму серці, як у якомусь гербарії, і, хоча й препароване часом, сяє блискотливими і яскравими барвами, немов чарівний метелик у скляній шафі.

Довільна композиція на тему «Весна» — таким був предмет конкурсу. Професор немовби заглянув мені в душу: щебетали пташки, повівав теплий весняний вітерець, «гімн арфи злострунної» дзвенів у мене в вухах — навряд чи я сам зміг би придумати вдячнішу тему. Я легко накреслив олівцем контури: черешня, лавочка, Снігурошка, на колінах у неї книжка, а сама вона замріяно дивиться поперед себе. І вже хотів було кинутись до фарб, — пульс мій поспішав, наче прудконогий кінь, — як кризь відчинені вікна залу раптом увірвався сильний галас: з боку вулиці Царя-Визволителя чулися крики, шум наростає, заливались поліцейські свистки, глухо бахнули кілька револьверних пострілів. Ми позривалися з місць, кинулись коридорами у двір, на вулицю, а біля ректорату нас перестріли кінні жандарми — размахують нагаями, доганяють і б'ють усіх, хто під руку попав.

Згодом ми довідалися, що студенти влаштували виступ проти гітлерівської окупації Чехословаччини.

Тепер пульс мій знову поспішав, але ніякі пташки не щебетали, гімн золотострунної арфи був розтоптаний ко-

питами поліцейських коней, лагідний весняний вітерець поступився місцем якомусь скаженому буревію. Я схопив пензля і поверх отих ніжних контурів намалював грозове небо й затемнену галявину під ним, а на передньому плані виступала весна — тривожна і промовиста, вся прикрашена червоними квітами, які більше скидались на маленькі рубінові плями крові. Від Снігуроньки залишилось зовсім мало — біла сукня, що тріпотіла під грозовим вітром, та колір волосся. Все інше, хоч би як мені того хотілося, я не міг зберегти.

Повернувшись додому, я побачив, що мій студент прикладає до голови холодні компреси: на голові була гуля величиною з яйце.

— Перепало в університеті? — спитав я.

Він зрадів моїй здогадці.

Настрій у нього був непоганий, а коли я розповів, що саме намалював на конкурс, він просто-таки втішився. Потім запитав:

— А якщо тебе засиплють через ту твою «червону» весну, шкодуватимеш?

— Важко буде,— здвигнув я плечима,— але не шкодуватиму.

— Оце відповідь! — сказав студент. Він випростався, відкинув геть компрес, підійшов до мене біля вікна й поцілував у чоло. І подих його, і щоки, і губи — все пашіло. В нього був жар.— Нема чого тобі шкодувати,— почав він заспокоювати мене,— все одно там викладають таке мистецтво, що тільки душу скалічиш! Зроблять з тебе чистого естета! Не велика біда, якщо не приймуть! Вступиш на філологію і будеш малювати; хіба мало є наших художників, ходитимеш до них, вони тебе вчитимуть.

Саме тоді, коли він говорив оце, у двір вийшла Снігуронька, тепер вона була у синьому в білий горошок платті, волосся перев'язане синьою стрічкою; дівчина підійшла до лавочки й сперлася на бильце. Серце моє затріпотіло, наче пташка у жмені.

А Методій, мій співмешканець, поклав мені руку на плече і презирливо промовив:

— Облиш ти цю вередулю, що ти на неї видивився. Вона з ультрабуржуазної сім'ї: батько її — юрисконсульт Торговельного банку!

Яке мені було діло до того, хто її батько? В моїй душі знову зазвучав отой гімн «злотострунної арфи», війнув

теплий весняний вітерець, защебетали пташки, по моїх жилах помчали тисячі коней.

— Вона з народняцької¹ сім'ї,— продовжував Методій, стоячи в мене за спиною,— а народняки з самого початку стали олігархією, запеклими ворогами соціалістичної революції. Нічого на неї заглядатись, ця вередуха — класовий ворог!

Сонячне проміння впало на її волосся—наче спалахнуло золото. Я бачив колись репродукції Боттічеллі «Народження Венери» та «Богородиця»; Снігуронька нагадувала мені саме цей тип жінки. Я дивився на неї як на живу репродукцію, її народняцьке походження зовсім не бентежило мене, а Методій сердився — він повернув мене обличчям до себе й показав на стіл:

— Сідай і відтвори тушшю чи вугіллям картину, яку ти намалював сьогодні вранці! У мене в редакції є знайомі, може, надрукують, якщо сподобається!

Його чорні очі палали, навіть коли не було тієї гулі на голові; тепер він знову дивився збуджено й гарячково, краще було не відмовлятись, а то спалахне і скаже, що я дрібнобуржуазний інтелігент! Я сів за стіл і взявся за роботу, а він простягнувсь на ліжку і через хвилину-дві поринув у якийсь хворобливий напівсон, уривчасто дихаючи і час від часу щось шепочучи. Я малював: несподівано почулось «вередуля»; я обернувся на мить і застиг вражений: на його устах замість презирливої гримаси блукала лагідна й сумовита усмішка — очевидно, він думав про мене.

Я був неказанно здивований, коли через кілька днів на першій сторінці тижневика «Літературні новини» побачив «Весну». Приглядався, читав і перечитував своє прізвище й ніяк не міг повірити: ця газета вмщувала матеріали відомих прогресивних письменників та художників, а в мене ще не було за душею нічого, я був звичайнісіньким абітурієнтом. Навіть результати конкурсу ще не оголошено.

Поки я поступово приходив до тями від несподіванки, тримаючи газету в тремтячих руках, Методій кілька разів лягнув мене по плечу, штовхнув під ребра, потім підскочив до шафи, схопив пляшку вина й налив два келихи.

¹ Народняк — член реакційної болгарської «народної» партії (болг.).

Я помітив, що рука його при цьому теж тремтіла — Методій хвилювався, адже це він заніс мою роботу до редакції.

— Ну,— сказав він,— нехай живе революція! Народжується новий народний таланти, з цієї нагоди варто не лише випити, а й напиться!

— Дякую,— промимрив я. У мене у вухах шуміли водоспади, і щось стискало горло.

Але тільки-но ми цокнулись, Методій спинив мене:

— Чекай-но, не годиться нам самим пити за революцію! Що це за індивідуалізм?

Він раптом весело засміявся, поставив келих на стіл, зробив мені знак зачекати й вибіг надвір.

Наближався полудень. Яскраво світило сонце, черешня раділа, тільки лавочка здавалась сумною і страшенно самотньою. Чогось бракувало, чогось не вистачало для того, щоб у моїй душі на повну силу зазвучав тріумфальний гімн «злотострунної арфи».

Методій повернувся в товаристві двох колег — студентів-філологів. Вони принесли ще пляшку вина, хліб, ковбасу. Методієві друзі вітали мене зі славним успіхом, ляскали по плечах, шумно раділи, немовби це був їхній успіх. Ми посідали, я зайняв місце навпроти вікна; але не встигли почати, як Методієві щось прийшло в голову: він зашнурвав вікно занавісками і скріпив їх посередині шпилькою. Подвір'я, деревце, лавочка — все зникло з очей, і мені здалося, що весь світ померк.

Та незабаром я втягнувся в розмову і забув про вікно. Ми бесідували про мистецтво. Після революції воно діятиме на свідомість людей як еліксир, скеровуючи всіх по шляху чистої й безкорисливої краси. Щоб люди стали добрішими. Щоб зникли підлота, заздрість та інші мерзенні риси, породжені ненаситною жадобою збагачення. У майбутньому соціалістичному суспільстві мистецтво навчить людей любити й поважати одне одного, ненависть проявлятиметься лише до класового ворога. Людина людині буде товаришем і братом, один одному допомагатиме, ніхто нікому не підставлятиме ногу. Гроші? Людина поступово втратить інтерес до них. Так уявляли ми собі світ у майбутньому.

Потім зайшла мова про книги, про поезію, зав'язалась гаряча суперечка, хто більший поет — Маяковський чи Єсенін. Не скінчивши з поезією, ми взялися за образотворче мистецтво. Методій, цей пристрасний захисник

революційних засад, раптом зайняв капітулянтську позицію: людині соціалізму потрібні не «повчальні» картини, — на якого дідька вони їй? — а картини, які оживлятимуть очі й душі, переноситимуть людину в чарівний світ природи і спонукатимуть її мріяти про якусь ще досконалішу красу.

— Раз вони примушуватимуть її мріяти про досконалішу красу, — втрутився я, — значить, вони будуть «повчальними»; прагнення до прекрасного, — заявив я, — це своєрідна рущійна сила людського прогресу!

— Слушно, — сказав один з Методієвих товаришів, — але за однієї умови: якщо вкладати в поняття «прекрасне» класовий зміст, тобто соціалістичне розуміння краси.

Ми сперечалися й розмовляли, поки не стемніло в кімнаті.

А потім пішли прогулятися у парк, — тоді Борисів сад, — і з пагорбка біля ставу дивилися на море миготливого світла, що розстилалось перед нами.

Наближалися важливі події, у світі ставало дедалі тривожніше, тому всі ми були в романтично-піднесеному настрої, чекали, що незабаром проб'є «дванадцята година».

Де в ті часи не було прогресивних людей? Знайшлись вони і в академії, моя бунтарська «Весна» пройшла — я був зарахований студентом. Методій завів мене до головного редактора «Літературних новин», людини жартівливої, але з неспокійними очима, немовби він щомиті очікував якоїсь дуже неприємної звістки; він зрадив моїй появі й одразу ж призначив мене коректором газети. «Призначив» звучить дещо пишномовно, бо про яке призначення можна було говорити, коли я за свою коректорську працю мав одержувати всього-на-всього двадцять левів за номер — стільки, щоб три-чотири рази пообідати в якійсь найскромнішій їдальні. Але й головний редактор теж не процвітав, борсався у невилазній трясовині боргів, курих «Сонце», до того ж бувало, що він сам позичав іноді п'ять левів в адміністратора, який заодно був і експедитором, і кур'єром. Я в душі благословляв Методія, бо гарантованих три-чотири обіди — це теж було неабищо, а газета «Літературні новини» мала тоді славну репутацію: випускали її всього троє, однак на своїх чотирьох сторінках вона збирала сузір'я відомих, прогресивно настроєних авторів.

Методій. Він і зараз стоїть перед моїми очима, наче на вицвілому від часу знімку. Чорноокий красень з трохи кучерявою буйною чуприною, з палким поглядом, завжди життєрадісний, веселий і лагідно-добрий. Гарячий і експресивний у розмовах, він у своїх літературно-критичних статтях був настільки спокійним і врівноваженим, що можна було подумати, ніби вони виходять з-під пера си-вої, мудрої людини. Я кажу «був», бо його вже давно немає на цьому світі.

Трошки з авансів, трошки з дрібних гоґорарів, та й Методій підкинув дещицю, зібрав я гроші й купив собі новий костюм. Тепер можна було сказати Снігуроньці: «Добридень», заговорити до неї. Наші стосунки були досить непоганими: вранці, коли дівчина йшла до гімназії,— вона тоді була випускницею,— я виходив на подвір'я, мовчки кивав їй головою: «Хай щастить! Хай щастить!» Вона теж віталася зі мною, хоч і стримано: все-таки ми з нею не були близькими знайомими. І день мій починався музикою — звучали тисячі золотострунних арф, мчали крилаті коні, і які тільки сюжети не приходили мені в голову; я ходив вулицями й усміхався: байдуже, що я не мав грошей навіть на бублик. Така вже вона, любов.

Одягнувши новий костюм, я вирішив, що настав час нарешті заговорити з дівчиною. Тільки-но вона вийшла на подвір'я, я наважився:

— Добрий день,— промовив до неї.— Як справи?

Вона здвигнула плечима, що означало: «Я знаю?» — напевне, їм задали якийсь дуже важкий переклад з латині.

— Ви в Художній академії навчаєтесь? — запитала вона, дивлячись кудись уліво; хоч я стояв справа від неї. Прекрасно знала, де я навчаюсь, адже бачила мене з фарбами й обтягнутими рамками, але ж усяка розмова починається чимось незначним. Я вже зібрався було сказати: «О, так!» — і вже подумав, які саме малюнки їй показати, в першу чергу, оту «Весну», з якою вступав, аж вона додала зовсім несподівано: — Ваш співмешканець, видно, останнім часом дуже зайнятий, все спішить і спішить; може, готується до останнього іспиту?

Чому вона згадала мого співмешканця? Я здвигнув плечима, як це щойно зробила вона: «Я знаю?» Однак тієї ж миті мене кольнула совість: «Як це не знаю?»

— Вчиться,— сказав я.— А у вільний час статті пише; він справді дуже зайнятий.

— Краще хай нічого не пише, а пильнує свої іспити! — повчально сказала вона.

Снігуроньці не пасував такий тон; навіть їй було входити в роль моєї вчительки з математики і по-наставницькому говорити: «Досить ви вже читали всяких книжок, користі від того ніякої, отож вивчайте формули, формули!» Снігуронька була дівчиною з казок, їй не личило вимовляти такі слова.

Не знати, що я мав відповісти їй на те, мені в голову не приходило нічого; але якби я й знайшов якісь підходящі слова — було вже пізно: вона відвернулася й пішла, забувши навіть сказати мені: «До побачення!»

І все-таки ми поговорили, я стояв біля неї, відчував її поруч — було так чудесно!

Потім настали дощові дні, погана погода не сприяла нашим зустрічам. Я малював, читав коректуру, ходив на збори, писав листівки, влаштовував нелегальні явки. Кілька моїх робіт з'явилося і в іншій прогресивній газеті. Я думав собі: чи буде в мене колись можливість показати це Снігуроньці?

А в нашій кімнаті було холодно й непривітно; стінну пічку ми розтоплювали рідко: не було грошей на дрова. Методій ходив у міську бібліотеку або ж лягав у ліжко, закутувався до вух і читав. Якимсь у неділю, перед обідом, ми з Снігуронькою випадково зустрілись якраз біля входу. Я повертався від кіоска: у свіжому номері журналу «Воля» було надруковано мій малюнок. Снігуронька йшла з озера біля «Аріани» — у червоній шапочці, з ковзанами через плече. Так і сяяла красою.

— Гляньте,— сказав я, показуючи малюнок. Серце моє билось, як навіжене: тепер нам було про що поговорити.

Сипав сніг. Стелився тихо, як уві сні.

Вона глигнула на малюнок, але потім, прочитавши на обкладинці назву журналу, одразу ж наморщила свій прекрасний носик, немовби зачула якийсь страшенно неприємний запах.

— Ліве видання,— кинула вона.— У вас, напевно, є деякий талант, навіть ж ви розтринькуєте його по таких журналах!

Серце моє, що мчало, як навіжене, вмить завмерло.

Вона нічого більше не сказала й пішла до своїх дверей, за нею опустилася завіса з білих сніжинок. І ця завіса немовби назавжди сховала її від моїх очей.

Коли траплялося потім десь зустріти її, вона здавалась мені прекрасною лялькою, а не живою людиною. Навіть не хотілося сказати: «Добридень!»

Та не в тім річ. Почуття моє охолонуло швидко й назавжди,— мало чого переживає людина! Скільки таких переживань було в мене відтоді — і глибших, і триваліших,— але пам'ять про те найвніше захоплення я бозна чому ношу й досі у своїй душі — розкішний препарований метелик красується за скляною вітриною.

Коли завивають вітри в мене над головою, я дивлюся на вітрину і згадую минулі дні.

КІЛЬКА СЛІВ ВІД АВТОРА

Снігуронька та звалася Юлією. Як Юлія з четвертого поверху, чий лотерейний квиток виявився виграшним.

Мій художник твердить або ж думає собі,— це все одне,— що Юлія з четвертого поверху надивовижу схожа на колишню Снігуроньку.

Прокинувся я в поганому настрої: не виспався, повіки злипалися, важкі, наче ті жалюзі, якими колись закривали крамниці і кризь щілини яких пробивалося тьмяне світло, розсіваючись у пилюці. Заснути вдалось аж під ранок, мені весь час ввижався якийсь сюжет, здається, то була залізнична станція. І начебто все виглядало дуже виразним: колії були схожі на рядки, стрілки — на коми, семафор застерігав: увага! але рядкам бракувало слів, тому вони здавалися самотніми; я подумав собі, що це семафор відстрашує слова, що через нього вони не наважуються появлятися, боячись його розпростертих рук. Я вирішив було негайно прибрати його, це неважко — досить одного мазка, але хіба можлива станція без семафора? Та й лівий план ставав легшим, бо з правого боку темніло щось величезне й досить страшне — мабуть, локомотив, до того ж із сучасних аеродинамічних експресів. Тому семафор мусив залишатись на своєму місці, інакше не виходило, але мені було боляче за слова, бо навіщо ці рядки, коли на них немає слів! І ось все переплуталось, неможливо було збагнути, що, власне, робиться з цим сюжетом. Аеродинамічний експрес, що тулився справа, почав викидати чорні клуби диму, і все зникло у непроглядній імлі, залишилась тільки моя м'яка. На якого дідька здалися колії без ваго-

нів, рядки без слів?! На станції весело, коли з вікон виглядають пасажери, а зустрічаючі вітають їх з перону: ласкаво просимо!

Ось чому я прокинувся в поганому настрої; проклятий сюжет вимучив мене, а в майстерні моїй зранку завжди сумно й нудно, немовби освітлюється вона крізь щілини отих жалюзі.

Я відчинив слухове вікно, мені всміхнувся широкий прямокутник чистого синього неба. Війнув свіжий ранковий вітерець з легким запахом бензинового диму — все-таки на кожного десятого мешканця Софії припадало вже по одному моторному «візку»! Люди працювали, заощаджували гроші, купували машини, роз'їжджали ними, і лише старші згадували колишнє приємне вітошське повітря і жалкували за ним. Але хто питає старих — колись було приємне повітря, та бракувало хліба!

Поки заварювалась кава на плитці, в мої думки знову затесався злощасний лотерейний квиток. З позицій справедливості, тобто з правової точки зору, як висловлюються юристи, я мусив негайно віддати його Юлії: закон забороняв навіть державі присвоювати чужу власність, якщо вона придбана на трудові доходи й не забезпечує виробництво додаткової вартості. Цей лотерейний квиток куплений на стотинки тітки Катерини, вона заробила їх в'язальними спицями, і двокімнатна квартира, що використовується як житло для власних потреб, ні в якому разі не могла давати додаткової вартості. Отже, якби я навіть був наділений прерогативами держави, то все одне не мав би експропріювати білет Юлії. Так виглядала справа з приватноправової точки зору. Але з точки зору Юлиного майбутнього все уявлялось мені в цілком іншому світлі. Ну, дам я квиток, а вона скаже своєму легковажному модерністові:

— Ура, маємо квартиру!

І з цього почнуться нещастя, думав я; біди, наздоганяючи одна одну, навально прямуватимуть до катастрофічного кінця, скоряючись залізним і невідворотним законам ланцюгової реакції. Справді, чого доброго можна сподіватись від такої людини, як Лозан Сюлемов, котрий заради дрібки дешевої слави плює на мелодію і вигадує танці, достойні канібалів з острова Самоа, котрий крадькома грає «Місячну сонату» для власного задоволення, а публіці підсовує бездушну атональну музику, — чого доброго може чекати Юлія від цієї нікчемної людини? Такі типи, як

він, за своєю природою егоїсти, схильні до гучного, але пустопорожнього життя. Ось його стиль: віскі в клубі композиторів, жарти й насмішки на адресу тих, хто ще не відмовився від «ветхих традицій» класичної музики; потім — вечір у «Ропотамо» чи іншому закладі такого ж типу, де він з великою насолодою слухатиме свої останні опуси; далі — танці на зразок тих, що походять з Тумбуку, Самоа і Маркільських островів. Нарешті, коли все це почне йому набридати, він повернеться до Юлії — з важкою головою і порожнечею в душі. Юлія здаватиметься йому постарілою й негарною, їжа — несмачною, дитина дратуватиме своїм плачем. Він сідає за піаніно, перебирає клавіші й думає, яке безглузде це життя і як безнадійно застарів сімейний уклад. Але ж потрібні гроші на віскі, на «Ропотамо», на Сонячний берег, — настають літні місяці, де ж іще відпочити? — і він слинить олівець і береться за нотний папір. Все-таки зліпить якийсь дивертисмент або накидає підходящу музику на вірш, у якому десять слів, трішки світло-рожевої фарби і мілімікрона частка чогось схожого на нормальну людську думку. Отаким буде його стиль.

Я зняв з плитки кофейник; сьорбаючи каву, розмірковував: «Єдине, що заважає їм одружитися, — це брак відповідного приміщення для роля. Чудово! Нехай уся ця справа затягнеться, відкладеться, час все одно працюватиме на Юлине щастя. Адже цілком можливо, що він збайдужіє до неї або ж йому трапиться інша партія — з готовим приміщенням для роля.

Так. Але хто дає право позбавляти Юлію квартири? І чи не перетворююсь я на розбійника з великої дороги, посягаючи на чужу власність?»

Я облишив люльку і взявся за сигарети, потім знову запалив люльку, в кімнаті плавав синювато-сірий дим. Клята черешенька! Все почалося в ту мить, коли я, глянувши у вікно, побачив розквітле деревце. Немовби якимсь вітром віднесло мене в далеке минуле, хлоп'ячі почуття схвилювали кров; отой папірець, що випав з Юлиного пальта, я бачив очима розпатланого провінційного хлопчика, закоханого в «Білі акації», з червоним бантом на розстроєній гітарі. Все почалося з черешеньки.

Така вже була моя доля: через ті квітучі деревця молада критика без кінця дорікала мені романтичними ухилами. Нагадали раз, нагадали вдруге, терпіння людей ви-

черпувалося, виникала небезпека того, що мене взагалі не будуть зараховувати до числа художників-реалістів. Тим більше, що малося на увазі одне — ота картина з крокуючим екскаватором і сріблястою гойдалкою.

Я ходив туди й сюди по майстерні, потім схопив пензля й замалював темною фарбою вчорашнє деревце і дітей коло нього. Мені потемніло в очах, я відкинув палітру і притьмом кинувся до стінної шафи, де була пляшка з коньяком. Поки я думав про деревця та про критиків, невидимий обруч невпинно і загрозово стискав мені голову. Коли я наповнив келишок, лотерейний квиток немовби знову вплив на поверхню, а разом з ним сяйнула думка: невидимі ковалі змайстрували її у якійсь потаємній кузні. Та ще ж яка думка! Хтозна, чи звичайний обруч на барилі не виглядав би складнішим, а я ж цілу ніч відчував, ніби по голові моїй гупають старовинні сукновалки. Так нічого й не вигадав: ті ковалі, очевидно, добряче спали.

Я випив келишок коньяку, потім ще один: думка заслуговувала того і шкода було деревця з дітьми. Нічого, вирішив я, з цього приводу ми ще посперечаємось; як можна дозволити, щоб на мене чіпляли ярлик романтика!

А справа зводилась ось до чого: погашаю квиток на ім'я Юлії й даю розпорядження записати її власником квартири. У спеціальній записці до нотаріального акту буде чітко вказано, що квартира одержана як виграш по державній лотереї, виграшний квиток номер такий-то, належить Юлії Антоновій, студентці, а представлений до погашення Бояном Анастасовим, художником. Кінець!

На честь щасливої думки і за здоров'я тих ковалів я налив ще келишок коньяку, мені стало весело. Нехай не думає доля, що ми не спроможні встругнути їй штуку! Ого-го! Варто тільки захотіти, до всього знайдемо ключа.

Я одягнув чорний костюм, пов'язав найновішу краватку, взяв парасолю: по синьому прямокутнику пропливали хмари, знову збиралося на дощ.

Хто сказав, що дивні збіги й випадковості існують тільки в поганій пригодницькій літературі? Я скажу, що такі речі зустрічаються і в реальному житті, а як приклад назву випадок з адресою Юлиної квартири. У документі, яким узаконювалася власність, була вказана вулиця, назву якої я прочитав уперше. Тридцять один рік живу в Софії, але такої назви не зустрічав; очевидно, то була котрась з перейменованих старих вулиць.

Насамперед я дізнався, що вона знаходиться в Лозенці. «Чи ти ба!» — зрадів я, адже з цим кварталом у мене пов'язані чудові спогади — моя перша софійська квартира, Методій та ще дещо. Я неабияк утішився, а коли почав шукати вулицю, хвилювання наростало з кожним кроком. Будинки переважно нові — масивні багатопверхові споруди; були й нові площі, і великі сучасні магазини, і плиткові тротуари з вервечками машин на стоянках, але в цілому пейзаж був знайомим, бо на півдні так само близько синіла Вітоша, а трамвайна лінія, як і колись, проходила через поріділий уже сосновий ліс. Ясна річ, не було колишніх дворів, плодкових дерев, зелених моріжків, де взимку діти ковзалися й ліпили сніговиків, але то були дрібниці, все основне стояло непорушно на своїх колишніх місцях.

Отже, хвилювання моє досягло верхньої межі, коли виявилось, що розшукувана нова вулиця — це та давня, на якій я жив тридцять років тому. Ще трохи, і Юлин номер збіжиться з номером моєї старої квартири, — чого тільки не трапляється на білому світі! Колись тут стояли два будинки — один від вулиці, другий позаду, розділені невеликим брукованим подвір'ям. Тепер їх не було, на тому місці здіймалася сучасна п'ятиповерхова будівля, весела, із зеленими балконами й жовтим фасадом; її широкі вікна нагадували вітрини, які молодо дивилися на синій силует Вітоші і похилений на захід Люлин. Від вулиці будівлю відділяв вузький дворик — чистенький, вимощений плитками, обгороджений невисоким залізним парканом на бетонному підмурку.

Я набив люльку й зупинився на протилежному тротуарі, немовби справді когось чекав. Мені здавалося, що я жду когось чи чогось, хоч це було безглуздо. Те, що існувало тут, відійшло з роками — і деревце, і лавка під ним, чекати не було чого, колишнє кануло у вічність. Смокчучи люльку, я стояв навпроти веселого будинку; він усміхався, а мені було не до усмішок; небо знову потемніло, та на цей раз я чомусь почував себе не дуже добре. Потім, одначе, вирішив, що квартира в гарному місці, має добре розташування, і пора оглянути її, адже я для того й прийшов сюди.

Двірничка дала мені ключі. Я зайшов у ліфт і натиснув четверту кнопку. Поки піднімався, мені прийшло в голову, що шахта якраз над тим місцем, де колись була черешенька. Снігуронька сидить на лавці, а я піднімаюся уго-

ру в кабіні, в руці у мене парасолька,— хіба міг я собі уявити таке колись, тридцять років тому?

Квартира Юлії мала дві кімнати і хол посередині; одна кімната виходила на південь, друга — на захід; кухня була з північного боку, з балконних дверей виднілося величезне море будинків, яке розкинулось аж до відрогів Старої Планини, а два куполи «Олександра Невського» виблискували, наче позолочені бакени.

Я сперся на підвіконня, переді мною відкривався вид на блакитний силует Вітоші, і мені спало на думку: тої давній дім належав юрисконсульту, тож чи не одержав він відповідно до вартості своєї ділянки житло в новому будинку? В такому разі...

Що могло бути в такому разі, я не додумав, та це мене не дуже й цікавило — просто випадково спало на думку. Я оглядав Юліну квартиру, фантазуючи, як тут розставити речі, але несподівано прийшла двірничка й порушила мої роздуми. Слава богу!

— Ви, товаришу, скоро вселяєтесь?

Я знизав плечима.

— Якщо маєте добру квартиру, то чого вам поспішати! Так воно вже є! Споконвіку добро йде до добра, обминаючи пороги таких, як ми! Дружина ваша чим займається, скільки дітей маєте?

Я відповів їй, що неодружений.

Вона поклати руки на вузькі стегна й недовірливо подивилася на мене. Очі в неї були червоні, мокрі, наче вона щойно кришила цибулю.

— Я родич господині,— сказав я.— Прийшов подивитись, як виглядає квартира. А хазяйка — студентка, вона поселиться, як тільки складе державні іспити.

— Отак! — зітхнула двірничка і схилила голову набік, як квочка, що скликає своїх курчат.— Ще студентка — і вже квартира! Є люди, які народжуються в сорочці, їм завжди все йде як по маслу, інші ж працюють, працюють та так нічого й не наживають, забираються з цього світу з важким серцем. Одні тому, що не народжуються в сорочці, а деякі — через лихих людей. У нас, товаришу, на селі хата, як палац, на два поверхи, з підвалом, з верандою від вулиці. Живи й розкошуй, як-то кажуть. Звели ми її трудом і потом, не прийшли на готовеньке, та не пощастило жити в ній по-людському, отак і зачинили на замок. Син поїхав працювати в Мадан і там оженився; дочка втекла з якимось шофером-вітрогоном, мандрують

з міста до міста, з будівництва на будівництво, неможливо на слід натрапити,— як кочові цигани. Найменший син закінчив ливарний технікум і пішов працювати в Кременківці. Що будемо робити самі в селі? На кого гарувати і для чого? Адже дім наш схожий на зозулине гніздо. Приїхали до сина ніби для його ж добра, а виходить — лише клопотів завдаємо. Ні, ми не сидимо у нього на шії: чоловік мій найнявся сторожем у парку, я заробляю на шматок хліба двірничкою,— але ж збилися всі в одній кімнаті, це не життя, а гірше хвороби! Коли будували хату в селі, думали: на верхньому поверсі житимуть діти, а ми зі старим — внизу, у великій кімнаті й кухні. Кухню зробили простору, десять душ може розміститися навколо столу, так що є де сісти і гостям, і внукам. Тепер там ганяють миші та щури. І чому воно так вийшло? І землі вдосталь, і перелогу, і пасовищ, і фруктових дерев — усе є, слава богу, а люди наші тікають, молодь усе поглядає на місто — її вабить міське життя. Бо ж, товаришу, не тільки наша хата залишена на мишей і сов, таких хат по десятку на кожному кутку! Молодь утікає, старі попрацюють ще деякий час, а потім і собі збирають манатки та й біжать за ними! А яке нам життя у місті? Людина без кореня — пропаща!

Говорячи це, вона час від часу нахиляла голову вліво або вправо, то клала руки на стегна, то схрещувала їх на грудях, переминалася з ноги на ногу. Давно чекала слушної нагоди, щоб вилити свою тугу,— нагодився я, і тепер треба було неодмінно сказати їй щось заспокійливе.

— Ось що,— сказав я,— ти дуже трагічно дивишся на ці речі, не годиться так. Життя міняється, і багатьох порядків, які були вчора, сьогодні вже немає, а завтра придуть нові, котрі не матимуть нічого спільного з сьогоднішніми. Я хочу сказати, тітонько: те, що відбувається на селі,— це неминучий процес: сільське господарство перетворюється на промислове, а промислового виробництва потрібно більше машин і менше рук; отже, само собою зрозуміло, що вивільнені руки мусять шукати застосування в інших галузях промисловості.

На цьому я й осікся: хоч вона й просторікувала, як невіглас, мова її була людською, мої ж слова не доходили до її свідомості, повисали в повітрі. Мені стало жахливо соромно, щоки мої пашіли. Хтозна, можливо, цей сором був викликаний її очима — вони дивилися на мене відчу-

жепо, якомсь порожньо; такі очі я бачив на виставках: начебто вдивляються в картину, а нічого не бачать і не сприймають, думають про щось зовсім інше.

Потім ми говорили про деякі практичні справи — про лакування паркету, про миття карнизів, домовились, у який день я огляну підвал і горище, побалакали про інші дрібниці, і вона вийшла; у квартирі знову стало тихо і глухо, як буває звичайно в порожньому домі. Мені ж не хотілося йти. Дім не уявлявся порожнім, навпаки, мені здавалося, що навіть відчуття тиші було оманливим. Я підчинив вікно, і південний вітер, увірвавшись до кімнати, розсипав над мою голову пригоріці знайомих запахів — вологої трави, квітів і плодкових дерев, що порозпускалися, полян, через які мчать бурхливі потоки; запахи йшли з поля, яке синіло гін там попереду, впираючись у драгалевські пагорби, з Вітоші, над хребтом якої препливали коплаті хмари. Оманливим було і відчуття порожнечі. Ми з Методієм спираємося на карниз нашого вікна і дивимось в небо, а воно вже лілове, сонце заходить за Люлин. Над головами в нас золотиться прозоре розгорнуте вітрило. Ми дивимось в небо й мовчимо. Можливо, завтра це саме небо бачитимемо крізь якомсь загразоване віконце на шостому поверсі того будинку, що зліва від Левового мосту. І все наше дотеперішнє життя залишиться позаду, відгороджене величезними залізними дверима, наче греблею, а попереду буде сіроти мертва пустеля, безмежний простір, де ніщо не рухавється і нічого не відбувається. Через півтори години ми вирушимо на вулицю Одрин, зустрінемо зв'язківця, і він повідомить нам, де наказано зібратися. Є розпорядження провести велику попередню роботу — підготувати трибуни, ораторів, пісні, бо завтра Перше травня. Ми з Методієм маємо випустити нелегальні заклики — зграю білих птахів, які сповістять світ про те, що скоро, зовсім скоро проб'є дванадцята година. Робітник замахнеться залізним молотом, і рабські кайдани, якими людина прив'язана до царя Капіталу, розлетяться на жалюгідні шматки.

Заклики нелегальні, від імені комсомолу, внизу написано — БКМС¹, якщо поліція схопить нас, нам не уникнути десяти років тюрми, як передбачено законом. Слідство і поби у зловісній будівлі біля Левового мосту — то пусте; хто зважає на такі речі? Якщо ти вже вирушив розбивати

¹ Б К М С — Болгарська Комуністична Спілка Молоді

оті кайдани, то що для тебе значать якісь там синці на спині й вирвані нігті? Цар Капітал не гладить ніжною рукою.

Іншим разом нелегальні заклики ми розповсюджували вночі, розклеюючи їх на стінах фабрик і складів, на парканах і фасадах. Ходили парами: один дивився, щоб не наскочила доліція, другий намазував стіну вологим милóm і наліплював. Якщо в цей час появлялася звідкись людина в уніформі або якась підозріла особа, ми пускалися на втікача; постріл-другий проріжуть тишу — байдуже: глухих вулиць і дворів скільки хочеш, допомагала темрява, бо у віддалених кварталах лише де-не-де були ліхтарі.

Однак того вечора ми мусили розкидати заклики під час демонстрації, а в нас із Методієм уже є досвід, ми знаємо, як буває на демонстрації: скільки маніфестантів, стільки й поліцаїв — явних і таємних, плюс кордони кінної жандармерії, що охороняє сусідні вулиці. Як тут вирватися? Хіба що крила в тебе виростуть чи одягнеш шапку-невидимку. Оратори й розповсюджувачі закликів були найбільш лакомою здобиччю: за кожного спійманого належались відпустки і грошові винагороди.

Отож ми з Методієм поспиралися на вікно і дивимось в небо. Золотисте вітрило над нашими головами поступово зникало, небесне склепіння ставало фіолетово-синім, м'які сутінки огортали подвір'я, черешенька, вкрита молоденьким листям, готувалася до сну. І кожен з нас був глибоко переконаний, що ось це і є останнє надвечір'я, коли ми дивимось у двір через своє вікно, що з завтрашнього дня деревце й лавочка під ним стануть спогадами; ми були схожі на мандрівників, що стоять на пероні якоїсь станції, а локомотив уже чахає, і нам необхідно вскочити у вагони, бо начальник підняв сигнальний прапорець.

А втім, ні, ми скоріше скидалися на людей, котрі влаштовують собі чудове житло. Отут стоятиме письмовий стіл, там — ліжко, в отій вітальні танцюватимемо зі своїми дівчатами, — аж раптом приїжджає тюремний фургон, і похмурі типи кажуть нам: «Облиште ці справи, то не для вас. Які там столи й дівчата? Для вас приготовлено камери, там поживете десять років на одному місці, подалі від світу!»

Сказати, що мені не жаль картин, дворика, моїх фарб і Снігуроньки, коректур газети «Літературні новини» та ще тисяч інших гарних-прегарних речей, — це буде неправдою. Ох, ще й як жаль!

У мене серце стискається, коли думаю про такі дрібнички, наприклад, як коробка з фарбами, ота вікчемна лавочка. Якими б дріб'язковими не були речі, я відкриваю у своєму серці незнані досі почуття до них: то цілі світи!

Потім кажу собі, що не треба бути сентиментальним: зрештою кайдани не так просто розірвати, все одно хтось мусить поплатитися. Настала моя черга — я поплачуся; звичайно, мені і в голову не приходило ховатися. Коли людина вступає у гру, то вже грає до кінця — такий закон.

Але я маю протиотруту від мук. Не знаю, як обходиться Методій, а моя протиотрута завжди дає добрі наслідки. Ось із вулиці долинає музика, дзвенять гітари, на наше подвір'я входять юнаки й дівчата, усі вони веселі, безтурботно сміються. Гітаристи грають, інші ж парами пускаються в чудовий танок. Навіть деревце помахує гілками й собі сміється, ніби притупуючи на місці, а може, то мені так здається. З вікон вихиляються літні люди: їм приємно дивитись, як молодь розважається, знайомиться; жінки за звичкою причепурюються і виходять на прогулянку — надворі вже чекають машини й автобуси, прикрашені прапорцями та стрічками. Я також вискакую з вікна, а може, то хтось інший, але дуже подібний до мене — хіба це має значення! Снігуронька, у білій сукні і з білою трояндою на грудях, чекає мене. Я подаю їй руку, ми пригортаємось одне до одного і зразу ж пускаємось у веселий танець.

Потім виходимо на вулицю, там нас обсипають конфетти, хлопці й дівчата в синіх службових фартухах пригощають цукерками, морозивом, шоколадом, ображаються, якщо нічого не беремо. На площі грає духова музика, звивається величезне хоро, юрмиться народ, кожен стрічає тебе якимось добрим словом, безліч щасливих облич і щасливих усмішок, — хто скаже, що життя не стало піснею?

Автобусами, на яких тріпочуть кольорові стрічки й червоні прапорці, приїжджаємо на рівне льотне поле. А тут — літаки, пілоти махають шапками й запрошують пасажирів: «Ласкаво просимо, товариші й товаришки, будь ласка!»

Які теплі й рідні ті слова: «Товариші й товаришки!»

Не годиться ображати пілотів: у цьому світі образи такі незвичні, не властиві людям! Ми сідаємо в один із літаків і здійсмаємось над містом.

А під нами заводи, що виблискують, наче палаци. У повітрі — ані хмаринки диму. Димарі давно забуті, Квартали

схожі на барвисті килими; водоймища — неначе моря; ліси тихі, ми із Снігуронькою дивимось на цей чудесний світ, усміхаємось і цілуємось.

Згодом літак приземляється на якійсь рівній поляні. Сільський люд шумить, як ріка у повінь, — гомін, жарти, сміх. Тут пригощають вином, подають грона винограду — достаток такий, що вистачає всім, та ще й залишається і для внутрішнього ринку, і на закордон. Старші порозналювали вогнища: одні роздмухують жар, інші вже ворушать рожни з гергьовськими ягнятами й жирними баранами. Буде спільна учта, як годиться за звичаєм у святковий день. Грають народні оркестри, юрмиться народ, гойдалки плавно злітають високо вгору, тріпочуть фартушки й подоли.

Боже, які гарні розваги, не чути грубих слів, лайки, няких сварок.

Виночерп'ям не можна відмовляти: засмутиш загальне свято! Ми із Снігуронькою випиваємо по келиху рубінового вина, — воно належить усьому селу, зі спільного погребя, — відриваємо по гілочці бурштинового винограду, він також зі спільного виноградника, — вусатий веселий чоловік дає нам у руки по ягнячому окосту, щойно засмаженому.

— Іжте, шановні! Їсти в нас є що! Смачного вам, ласкаво просимо ще до нас!

— На здоров'я, товаришу!

І ось ми знову летимо, знову кружляємо над нашим містом, а внизу — море святкових різнобарвних вогнів.

Таким стане життя, коли ми розіб'ємо оті кайдани, й цар Капітал розпадеться прахом. А щоб кайдани розлетілися на шматки...

Методій штовхає мене ліктем:

— Треба йти!

— Треба, — повторюю я, відчуваючи, як серце моє сповнюється гіркою, але великою радістю. — Ходімо, ходімо!

Нам неточно передали розпорядження; заклики ми розповсюдили вже після демонстрації, уночі.

Тепер я стою на тому самому місці, але будинок інший і дворика того немає, а черешенька — під шахтою ліфта.

Зійшовши на перший поверх і прямуючи до виходу, я пройшов повз кімнату двірнички. Двері були ледь причинені, пахло правням і цибулею.

За кілька днів відзначатимемо Перше травня.

Доці припинилися, встановилася чудова погода, навіть крізь сірий серпанок диму небо всміхалося лагідно, нагадуючи розкриту парасолу з пишного синього шовку,— адже надходило велике свято.

Я накупив фарб, лаку, туші й подався на завод електронних машин до своїх людей.

— Дайте мені плакатного паперу.

Дали мені цілий рулон.

— Що вам намалювати?

Мені сказали, що насамперед треба написати портрети конструкторів їхньої нової обчислювальної машини. Це гордість і слава заводу. Чудово! В епоху технічної революції як можна без електронно-обчислювальних машин! Для теперішнього суспільства ці машини — наче скафандр для водолаза: ану пірні без скафандра — зможеш? Пірнути-то пірнеш, але наковтаєшся води — і кінець. Це ж ясно як двічі два! Тому я з величезним ентузіазмом взявся за портрети. Михалакі не прийшов позувати: соромився чи вважав це марною тратою часу,— та я намалював його з пам'яті, і непогано вийшло. Трохи засмучений і збентежений через суперечку з Веселкою, яким я його бачив того вечора в корчмі. Ну що ж, думав я, кібернетика кібернетикою, а суперечка з упертою дівчиною — то зовсім інше. Я був упевнений, що ці дві речі не йдуть рука в руку.

Словом, працював я з великим запалом, мій добрий настрій підтримували гучномовці — з них безперервно лунали бадьорі марші й пісні, урочисті повідомлення про перевиконання планів, навіть вірші, написані по-сучасному, без рим.

Намалював я й інші картини. Найбільше мені сподобалась та, де нестримний казковий кінь мчить крізь всесвіт, а навколо нього — різні галактики й зоряні світи. І оскільки кінь був казковим, то голова його чимось нагадувала кібернетичну машину; вуса скидалися на антени, а очі — на ті чудодійні лінзи, що уловлюють сонячне світло й перетворюють його корисну енергію. В сідлі сидить наш вусатий дядько у смушковій шапці; він щойно випив на святі, всесвіт йому видається не вище колін; у нього такий вигляд, ніби він вирушив на весілля: лівою рукою тримає повід, даючи казковому коневі повну волю мчати щодуху галактиками, а в правій розвівається червоний

прапорець — невеличкий, але горить яскравіше від усіх пайясніших небесних зір.

Потім наші люди влаштували велике передтравневе торжество, і я сидів у президії поруч з директорами, партійними керівниками, конструкторами найважливішої машини. Генеральний директор сказав, що зараз розробляється набагато досконаліша модель, якої немає навіть у деяких розвинутих західних країнах, і що ця робота напевно завершиться успішно. Усі в залі підвелися з місць, захоплено аплодуючи й вигукуючи «ура!», а в мене від застоюного повітря запаморочилась голова й задряпало в горлі, аж на очах сльози виступили, але я вдав, ніби кашляю, аби не подумав хтось, що це від хвилювання, — де там!

Після цього вручали нагороди й відзнаки; Михалакі удостоївся золотого значка заводу; коли директор прикріплював його до лацкана, у Михалакі був вигляд людини, яку мучить жахливий зубний біль. Ото ще кібернетик! Я б на його місці дивився переможно або ж закашлявся, як щойно, хто знає! Останнім часом застоюне повітря легко виводить мене з ладу. Взагалі-то я досить витривалий: буває, що в люті холоди не розпалюю каміна, — дрова не завжди є на складах, — і нічого, дрижу й малюю, хукаючи в долоні, навіть нежить на бере, а від застоюного повітря розкисаю.

Хай там як, а я сидів у президії, коли ж почали вручати нагороди й відзнаки, згадали і моє прізвище. Точніше, моє прізвище згадали після вручення нагород і відзнак, — я був у списку тих, котрих вітали з нагоди свята різними гарними подарунками, — людей, близьких до заводу, друзів колективу. Та це не має значення, списки — то дрібниці: головне, що мене назвали в числі нагороджених, а я ж нічого такого не зробив. Коли прочитали моє прізвище, я відчув себе страшенно незручно, немовби представив якомусь академічному журі картину з оберненою перспективою. Я почервонів, бо совість промовила: «Бачиш, люди тебе поважають, а що ти таке зробив для них? Всякі портрети, лозунги, оформлення кутків та розмови з Янакі в корчмі, — якщо їх взагалі можна назвати розмовами, бо ми обидва переважно дивилися на свої келихи і мовчали!»

Мені стало незручно, я розгубився і, очевидно, через те дівчину, котра піднесла мені подарунок, поцілував в уста. Треба було поцілувати її в щоку, як належить в урочистих випадках, а я поцілував в уста, і це було не

дуже гарно, але, як-то кажуть, бог мені свідком, зробив я це не з умислом, тобто не навмисне.

Думаючи тепер про ту дівчину, я дурнувато усміхаюсь, і мені всяке приходиться в голову. Вона була височенька, струнка, з ледь округлими грудьми, наче набубнявіле деревце, з кучериком на чолі й надзвичайно синіми очима. Характерно, що ті очі не нагадували неба, аж ніяк не викликали в пам'яті оту сентиментальну блакить, яка, в свою чергу, змушує тебе згадувати різні гучні вірші, читані й заучувані колись, у юнацькі роки. Яка там небесна блакить! Навпаки, ті очі викликали в уяві земні образи — річкові тиховоди, наприклад, сині й глибокі, у яких немає дна або ж не знати, де воно: стрибай з кручі й пірнай, бо для того ж і є ті глибокі заводи, щоб пірнати в них. Отакі були сині очі дівчини.

І ще дещо приходило мені в голову, коли я думав про ту дівчину. Адже своїми ледь округлими грудьми вона нагадувала набубнявіле деревце; я одягну її в білу сукню й намалюю на фоні розквітлих персиків та черешень. І напишу внизу «Весна» — все одно мені закидають, що я був романтиком! Хай закидають, це їхнє діло, я буду й далі малювати картини з сонячними гойдалками, космос, а по ньому мчать чоловіки у смушкових шапках; малюватиму й квітучі фруктові дерева, і рождавські черешні, і кюстендільські яблука! В молодості я полюбляв-падолисти: не вистачало грошей на ранішній бублик, і мені було сумно, а коли людині сумно, вона малює осінні мотиви, розквітлі дерева не йдуть на думку.

Та дівчину в білій сукні я знаю дуже давно, напередодні великих свят ми з нею зустрічаємось на вулицях і розмовляємо про цікаві речі. Повз нас цокають копита коней, відкидні верхи фаєтонів опущені, бо тепло, видно чоловічі фетрові капелюхи й жіночі вуальки, кінські хвости прикрашені барвистими стрічками. Іноді швидко проноситься критий лімузин, і ми проводжаємо його похмурими поглядами: заможний світ, люди з того боку барикади; нічого, і для них проб'є дванадцята година, ми сповнені віри і знаємо, що незабаром зустрінемось на «священному» перехресті.

Я не думаю про перехрестя, мені страшенно хочеться взяти дівчину під руку, і я нарешті зважуюсь. Її рука оголена до ліктя, холоднувата, а може, мені так здається, тому що моя рука гаряча. Сонце світить нам просто в обличчя.

— Ну от, ми забули найважливіше,— кажу я і нахилюся до неї. Кучерик над її чолом золотіє, вона повертається обличчям до мене, я дивлюсь у її очі — вони синіють, як річкові тиховоді.— Найважливіше,— говорю я.— Твоє ім'я.

— Надя.

— А моє — Боян.

— Боян,— повторює вона немовби про себе.

— Куди ми йдемо?

Вона знизує плечима.

— Ми зустрілись біля кінотеатру «Пачев» і йдемо на прогулянку до скверу святого Николи.

— Прекрасно! — вона, всміхаючись, киває головою. Йй не вперше.

Заходимо в невеличку кондитерську на три столи, йй я замовляю морозиво, а собі лимонад: це всі мої гроші. Вона їсть морозиво не кваплячись, йй подобається, вона підморгує час від часу і сміється, біла сукня утворює складку на її грудях.

Визначений час наближається. Я розраховуюсь, у мене все-таки залишається кілька стотинок, і тоді я помічаю на столі скляну вазочку з трьома білими трояндами. Кладу стотинки, беру одну троянду й приколюю її шпилькою на оте місце, де сукня утворює складку.

Потім ми попрямували до Ючбунара.

Демонстрація почалася за парком; народ прибував, неначе гребля прорвалася. Ми завели пісню. Коли рушили з місця, затріщали постріли, нас перестріла поліція, з сусідніх вулиць вилетів кінний ескадрон. Тоді ми взялися за каміння: там брукували вулицю, і подекуди лежали купки брущатки та крупної гальки. Сутичка тривала майже чверть години, потім перекинулася на сусідні вулички, в паркові алеї, у двори. Деякий час я бачив дівчину в білій сукні біля себе, а згодом вихор гонитви поніс її в іншому напрямку. Кілька чоловік оточили кінні поліцаї; я кинув останній камінь, шмигнув у якусь відчинену хвіртку і принишк за невисокою дощаною прибудовою.

Тут я простояв десь із півгодини. Потім поправив одяг, витер хустинкою руки, щоб не видно було слідів від брущатки, і обережно вислизнув на вулицю.

На розі поліцай у цивільному окинув мене підозрливим поглядом.

— Де був і куди йдеш?

Я вийняв з кишені етюдник і простяг йому.

— Ходив на Булин луг, малював, повертаюсь додому. Він недовірливо розкрив етюдник, погортав сторінки і, видно, упізнав дещо з тих місць, бо, посопівши, віддав мені його назад.

Виднілися рідкі перехожі, сутеніло. Я ступив з десяток кроків і спинився: мені здалося, що якась біла квітка лежить розтоптана на тротуарі, неначе ота троянда, яку я приколов на груди дівчині. Зрештою вже темніло,— можливо, мені лиш так здалося. Згадав я ту дівчину пізніше, коли повертався з торжества. А оту з заводу, що підпесла мені подарунок, поцілував в уста. Не годилося так робити, але вчинив я це ненавмисне.

Мені подарували табакерку з кавказького срібла. Відчиняю кришку — вона зсередини блискуча, дзеркальна. Звідти дивиться на мене чоловік з вилицюватим утомленим обличчям і посивілим волоссям. Кажу собі, що кавказьке срібло обманливе і де в чому перебільшує: волосся ще с'як-так, але щоб я аж дуже постарів, то навряд. Після торжества я танцював з тією дівчиною, і вона досить щиро сказала мені, що я танцюю, як молодий.

Усе, що діється перед святом,— підготовка, оформлення, збори із вшануванням передовиків, концерти, декламації тощо,— все *передсвяткове* сповнює мою душу небуденними почуттями: я сиджу за багатим столом, п'ю чару старого вина, гримлять бубни й цимбали, гобої і фанфари, марширує залізна гвардія в червоному обладунку, прикрашена різнобарвними галунами і павиним пір'ям,— мені весело, я заломлюю шапку, наче молодий, і вливаюся в хоро. А настане саме свято — похнюплюю носа: перепив напередодні отого міцного вина; дратує мене шум: потрапив у чотириповерховий народний магазин з галантерейними товарами, тут пахне одеколонами й пудрою, а мені потрібні олійні фарби.

Свято починається з маніфестації: літають повітряні кулі, майорять прапори, скрізь барвисті плакати. Потім потомлені люди,— рано ж бо повиходили на збірні пункти,— смачно їдять, охоче п'ють, швидко хмеліють, підхоплюють давні й нові шлягери, народні пісні чи імітації народних пісень. Крізь вікна їдалень велике свято набуває оранжевого і ясно-рожевого кольорів. Після цього починаються прогулянки в новеньких костюмах і сукнях; до Копита і Золотих мостів, до «Лебедя» мчать машини, машини — без кіщя.

Якщо заїкнуся десь, що мені нудно й самотньо, відразу почую: «А що ж ти хочеш?»

Нічого не хочу, господи! Я також проходив повз головну трибуну, приєднавшись до художників: у цей день треба бути коло своїх. Потім разом обідали, кожен проголосив тост за своїх і, нарешті, розійшлися, побажавши один одному великих успіхів.

Тепер лежу на похідному ліжку, затуливши слухове вікно, бо дельфіни, моря й парасолі влітають навіть із неба, у святковий день ця напасть особливо страшна, — дивлюсь на стіну й думаю про всяку всячину. Сьогодні, наприклад, мені прийшли в голову колишні першотравневі справи, давно минулі. Ми відзначаємо свято, а самі не знаємо, де нас застане ніч — у якомусь дільничному пеклі чи в небутті, чи спочатку в пеклі, а потім в отій споруді, що коло Левового мосту. Від будинку після Левового мосту до центральної в'язниці й кладовища недалеко, як-то кажуть, можна каменем докинути. Видно з шостого поверху. Тепер же виходимо прикрашені значками й медалями і, чекаючи свої черги, щоб улитися в маніфестацію, думаємо: будемо їсти на обід гергьовського баранчика теплим чи холодним і де, скажімо, провести вечір — у квартальному ресторані чи в Копиті. Якщо в Копиті, то обдумаємо, чи їхати машиною, чи повітряним трамваем. Все-таки хочеться машиною: тоді до пива і кебабче додасться ще одне святкове задоволення — поїздка мальовничим біловодським шляхом. Ось як живеться, коли ти розбив оті кайдани й повалив у прах царя Капітала!

Нічого подібного не снилось нам у давні роки хоча б у найзагальнішому вигляді, навіть абстрактно. Бо ж звідки нам було знати і як ми могли уявити собі, що після революції на Копиті й Золотих мостах буде споруджено такі чудові ресторани! У цих місцях ми влаштовували таємні конференції, читали вірші, мріяли. Але дійсність, як-то кажуть, перевершила мрії. Ну що ж, у добрий час! Головне — що життя йде вперед.

Кілька днів минуло без якихось особливих подій, якщо не рахувати наших учорашніх вітчизнянофронтівських зборів. Слухали доповідь про останній партійний пленум. Одні вже чули цю доповідь по партійній лінії, інші — по профспілковій, та й у газетах появлялися статті, словом, усе це нам було відоме; в залі панувала тиша, і доповідач міг викладати спокійно й детально. Я поклав собі на коліна етюдник і деякий час малював у різних ракур-

сах своїх сусідів — літніх людей, пенсіонерів, домогосподарок; потім почав фантазувати, і, можливо, у співзвучності з окремими висловлюваннями доповідача на білих аркушах виникли баштові крани, здійнялися сталеві балки й важкі панелі, злетіла високо в повітря сонячна гойдалка; вусатий богатир на вороному коні намагався випередити сонце, а воно навмисне барилося, ховаючи добродушну усмішку за срібну хмарку.

Обговорення тривало недовго: доповідь накреслювала новий чудовий шлях у майбутнє, — хто ж заперечуватиме вигідні й прекрасні шляхи; богатир, який мчав наввищередки з сонцем, хай залишить це на поетів і живописців, а сам нехай злазить біля баштових кранів і засукує рукави.

Далі на порядку денному стояло питання «Різне» і по рядах пройшло пожвавлення. В одному з кварталів дві сім'ї мешкали у квартирі зі спільною кухнею. Одна сім'я отруювала життя другій, видно, намагаючись привласнити її житлову площу і, так би мовити, розширитись територіально. Але переслідувана сім'я зчиняла відчайдушний крик і, звичайно, шукала допомоги та сприяння організованої громадськості. Така була суть драми. Потерпілі розповідали, що сусіди, наприклад, замикали туалет секретним ключем, а сусіди говорили, що інакше неможливо, бо гості отих пиячили увечері й перетворювали туалет на щось жахливе. Обмовлена сім'я захищала своїх гостей: усі вони — дуже поважні люди, серед них навіть бухгалтер трудової виробничої кооперації «Об'єднання», але обвинувачі заперечували: поважні люди, якщо вони справді поважні, блюють не на туалетні дошки, а всередину, і заявляли, що ніхто не наймався вчищати всяку гидоту.

— Коли щось робиться не так як слід, я чищу! — заявляла одна домогосподарка.

— Дідька лисого ти чистиш! — вибухала друга й показувала свої руки. — Якби не оці дві, то ціла пожежна команда з усіма своїми плангами не змила б того! — і говорила, що тиф міг виморити весь квартал і що кінець кінцем оте сімейство є суспільно небезпечним, а тому воно мусить чимскоріше вибратися з кімнати, яку займає.

— Щоб ти мала куди приводити коханців, коли чоловік у відрядженні! — лютувала серед могильної тиші звинувачувана господиня. — Щоб дитина не бачила тих неподобств, які ти витворяєш! — сікла вона язиком, кидуючи

розлючений погляд не на злощасну перелюбницю, а на нас.

Що відповіла друга та як далі розвивалася драма, я не чув і не бачив: мені здалося, що сонце вискочило з мого етюдника й полетіло до дверей, і я тієї ж миті кинувся за ним. Що я робитиму без сонця, коли воно залетить хтозна-куди? Власне, я вискочив надвір, щоб подихати свіжим повітрям: вікна в залі були зачинені, й голова у мене раптом запаморочилась.

Це я вже вдруге покинув збори, не попросивши у головуючого дозволу. Рік тому таке сталося зі мною в нас, на зборах художників. Член керівництва із шкури пнув-ся, розхвалюючи картини свого колеги, зривав з неба най-яскравіші зірки і плів з них вінок на його чоло, а кілька днями перед тим він же конфіденційно шепнув мені на вухо, що коли оцінювати справедливо, то з точки зору майстерності ця картина не варта й гроша. Який збіг — тоді вікна в залі засідань теж були зачинені, і від застоюваного повітря у мене запаморочилась голова.

РОЗПОВІДЬ ПРО ЮРІЯ

Поблукавши вулицями, я подався додому — було вже близько десятої. Настрій у мене був нікудишній і, правду кажучи, я не відчував особливого бажання замикатись у чотирьох стінах на своєму горищі. Хто зна, якими питаннями притисне мене самотність і чи зможу я відповідати їй як слід. Тому, підходячи до будинку, завагався: чи не повернути до нашої квартальної корчми? Можливо, там Михалакі п'є ментовку й зітхає, досі не заспокоївшись через оті нав'язливі ідеї Веселки щодо регіонального прогнозування. Такі ідеї навіть найбільш оптимістичну людину можуть зробити сумною на все життя. Я не маю наміру суперничати з тим левом електроніки і, хоч у мене є деякі свої погляди, мовчатиму, щоб розмова пливла спокійно, без загострень, поки зачинають корчму. А потім запропоную Михалакі докінчити свій монолог на моєму горищі. Отак я собі міркував і вже намірився було завернути до корчми, та потреба в цьому зникла, бо раптом помітив на першому поверсі чарівний вогник. Хтось із наших людей був усередині, з кимось розмовляв; що ж, і я міг приєднатися, чому не спробувати, — той заклад на розі не втече.

Гості заповнювали наш салон у суботу ввечері і в неділю або напередодні свята; тоді урочисто сяяли дві великі люстри, в інші ж, звичайні дні відвідувачі світили лампу над прилавком. А Лозан взагалі не засвічував ніякої лампи, сідав за піаніно і грав у сутінках, в розсіяному світлі від вуличного ліхтаря — таким я його запам'ятав ще з тих років, коли він був студентом академії. Я, несподівано зрадивши, подумав, що, можливо, пізні гості — свої люди, і є нагода поговорити про важливі справи. Останнім часом, наприклад, точилося багато розмов про можливе розв'язання близькосхідної проблеми, та й над далекосхідними регіонами нависли страшні хмари. Наші внутрішні питання також стукали у двері: дальша концентрація виробництва, перетворення сільськогосподарської праці на промислову. Було чим заповнювати час навіть до півночі, а то й довше, якщо, звичайно, співрозмовники виявлялися витривалими людьми.

Отож я зайшов до салону; ще тільки переступаючи поріг, відчув, як стискається серце — за столиком біля прилавка сиділи Юрій і той його худорлявий приятель, якого я про себе назвав Довгуном. Вони з досить похмурим виглядом цмулили вино. Мені стало неприємно, але повертатися назад не випадало: кінець кінцем з Юрієм та його сімейством я живу під одним дахом уже два десятки років; якщо з його братом Лозаном у нас і є деякі розбіжності в поглядах, то вони стосуються естетичних тем, в основних же ідейних питаннях ми однодумці.

Я кивнув їм чемно, але холоднувато, і рушив углиб салону з виглядом людини, що має намір лише викурити люльку й піти собі. Хлопці, незважаючи на похмурий настрій, привітно всміхнулися й досить шанобливо привіталися зі мною.

— Маестро,— озвався Юрій,— чому не сідаєте коло нас? Місце є, ми з Ванькою не їмо художників, їй-богу. Зробіть нам честь!

Схоже було, що він винив, однак у голосі його я не відчув насмішкуватих ноток. Те, що він сказав «не їмо художників, їй-богу», означало певну повагу до мистецтва; «маестро» ж він узяв від свого брата, це той так титулував мене. Проте в Лозановому «маестро» крилася зневага — майстер, але минулих часів, Юрій же вимовляв це слово цілком щиро, він випив і не міг прикидатись: вино робить людей дуже одвертими.

— Місця вистачить на чотирьох; навіть коли ви сядете біля нас, залишиться ще один вільний стілець! — глибокодумно промовив Довгун, або Ванька, як назвав його Юрій. На відміну від розхристаного Юрія він мав вигляд людини, що одяглась для офіційного візиту, — краватка, зав'язана бездоганим вузлом, сліпучо-білі манжети.

— Чому ж, — сказав я, усміхнувшись добродушно й трохи поблажливо: все-таки вони набагато молодші від мене, — з великим задоволенням сяду біля вас, якщо тільки компанія такого старигана не обтяжує вас! — уместившись між ними, я вийняв кісет з тютюном. — Викурю люльку і піду; просто зайшов подивитись, що робиться в салоні; я вже повертався на своє горище: о цій порі я лягаю спати.

— Ну, ще є час, — сказав Ванька. — Часу вистачить на все: і для снання, і для всяких інших справ, треба тільки їхати обережно, з помірною швидкістю. Я, наприклад, не опускаюся нижче вісімдесяти кілометрів навіть по найгіршій дорозі, а вам ні в якому разі не можна стрибати за шістдесят. Вам найбільше підходить середня швидкість — до шістдесяти кілометрів на годину.

Я заціпенів. Ну от, подумав собі, так мені й треба, раз уже сів за їхній стіл.

— Він говорить у символістському смислі, — пояснив Юрій, кивнувши Довгунові. — Має на увазі життя і шлях людини в ньому.

Видно, думав, що я не розуміюся на символах.

— Саме так, — промовив Довгун.

Юрій потягнувся до пляшки, долив у свій келишок, а мій наповнив по вінця.

— Ваньці не наливаю, — зауважив, — бо він не витримує; вип'є більше одного келишка — плуває педалі, замість гальма натискає газ і йде до дідька. А йому не слід іти до дідька, бо він непоганий філолог, перед ним майбутнє.

— Найкращий серед філологів — це ти! — похвалив його Довгун, заздрісно глянувши на мій келишок. — Ти перший у ралі, а я ганяю вслід за тобою, не сягаючи вище другого місця!

Юрій раптом спохмурнів. Він і без того виглядав сумним, нагадуючи картяра, який щойно преграв усі свої гроші, навіть ті, за які думав купити півкілограма ковбаси на вечерю. Зачувши згадку Довгуна про якесь ралі, він просто-таки скис, наче людина, що потрапила у безвихідь. Одним духом випив вино, не сказавши й слова

хоча б для годиться, похнюпився й відвернув голову. Вступив очі кудись у прилавок, хоч там не було нічого цікавого: наш прилавок являв собою два дерев'яні столи; обковані блискучою бляхою.

Я дивився на нього, такого похмурого, і думав: ну от, по суті, це пуста людина, йому в голові тільки стартери й гальма, його інтереси обмежуються різними змаганнями та ралі, один втрачений рейс до Копита чи «Лебеда» — і він уже бачить весь світ крізь чорні окуляри! Колишній перший студент на факультеті! Велике діло! Раніше теж бували такі, а потім деякі з них ставали сіренькими викладачами або ж перетворювалися на озлоблених мракобісів. Успіхи в навчанні — добре діло, але це ще не гарантія того, що після його закінчення ти неодмінно опинишся в числі кращих людей, які тягнуть воза вперед. Ось, думав я, брат його Лозан закінчив консерваторію блискуче, а потім кинувся стрімголов у каламутні хвилі додекафонізму й тепер пише музику, яка нікого не хвилює і якої ніхто не розуміє. Називає себе модерністом. Батько їхній, старий Сюлемов, колись і у в'язниці сидів за «антидержавні» ідеї, і на смерть був засуджений, і як партизанський командир славився у Середньогір'ї, а глянь на його синів: один — модерніст, творить мистецтво для жменьки пустопорожніх снобів, а другий — автоманіяк, тільки-но відведе очі від підручників — і вже думає про машини!

Розмірковуючи отак, я відпив з келишка вина, — воно мені не сподобалось, видалося несмачним. Настрій, зіпсований тими зборами, не те що не поліпшився, а став ще гіршим, у мені почала прокидатися задержуватість.

— Ну що ви за молодь? — сказав я. — Тільки автомобілі та ралі у вас на язичі! Хіба так можна? Хіба у вас немає інших інтересів, невже ви книг не читаете, в театр не ходите, народні справи вам не до душі?

Я сподівався, що вони зніяковіють. Слова, кинуті їм в обличчя, були досить дошкульні, але вони лише мовчки перезирнулись; Юрій позіхнув, видно було, що йому не до сну, а Довгун скривився у якійсь багатозначній посмішці і вступився в лампу, що горіла над прилавком. Потім Юрій сказав:

— Гайда, ви собі поговоріть, а мені вже пора в гараж: голова болить, як пробита, і в очах туман.

Не докінчивши, він підвівся з-за столу, розправив плечі, ніби його лихоманило, і рушив до виходу — поволі, немовби він ніс на плечах якийсь великий тягар.

«Не буде з тебе людини!».— сказав я собі подумки і поліз до кишені по сигарети.

Довгун простягнув мені свою пачку, і я жадібно запалив.

— Сьогодні Юрій нервовий,— промовив Довгун.— Не осуджуйте його дуже. Він як перегріта машина. А ви своєю нетерпимістю лише додаєте масла у вогонь. Піднімаєте температуру.

— Знаєте що,— сказав я,— перестаньте сипати цією автомобільною термінологією: ви мене дратуєте. Це навіть не жаргон. Не можете розмовляти по-людському? Отже,— вів я далі,— Юрій нагадує перегріту машину, моя нетерпимість лише додає масла у вогонь і піднімає температуру. На які це крутосхили піднімався Юрій, що так перегрів мотор?

Довгун подивився на мене якось особливо і, здавалось, хотів свиснути, але стримався. Він здвигнув плечима й почав розповідати про Юрія:

— Не знаю, чи вам відомо, що у нас в університеті є газета, випускає її комсомол, називається вона «Студентське слово». Це газета в основному про літературу, тобто подає матеріали на літературні теми — статті, рецензії та інше, відводить трохи місця й нашим студентським справам, життю комсомольських організацій тощо. Юрій ось уже два роки є членом редколегії цієї газети, а три місяці тому його призначили заступником головного редактора. Повинен вам сказати, що він час від часу пише статті, рецензії на книги й театральні вистави,— особливо сильний у театральних виставах. Жодної прем'єри не пропустить, щоб не написати відгуку. А ви щойно кинули йому докір, що він не читає книг і не ходить в театр! Як би там не було, тиждень тому якийсь театральний критик, також з нашого факультету, приносить статтю, в якій на всі лади розхвалює п'єсу «Холоднеча», що йде в Театрі комедії. Юрія тоді не було в редакції, він брав участь у комсомольському ралі Софія—Варна, захищав честь нашого факультету. Головний редактор, якому стаття сподобалась, підписує її до друку й вітає автора. Повертається Юрій з ралі, читає статтю вже у гранках і хапається за голову. Як можна! На його думку, «Холоднеча» — фальшива п'єса: автор її силкується довести, що в нашому житті холодно і для звичайних людей немає тепла. Така була ідея цієї п'єси, але Юрій каже, що вона хитро прихована за різними дотепними жартами, пісеньками й веселими анекдота-

ми. Чи так воно, не знаю, я комедії не бачив, чув, що навколо неї точиться багато суперечок: одні підносять її до небес, інші закопують у землю. Юрій — мій приятель, я люблю його, як брата, але з його твердженнями не погоджуюсь, поки сам не подивлюся й не нюхну, чим воно пахне. Звичайно, у більшості випадків я приймаю його оцінку, але, як правило, після особистої перевірки. Отож про цю «Холоднечу» у мене немає своєї думки, я розповідаю тільки те, що закрутилося навколо Юрія. Так от, читає він ту хвалебну статтю, вже набрану для друку, і, не погодивши з головним, іде до друкарні й наказує зняти її з номера. Можете собі уявити здивування головного, коли наступного ранку бере він газету в руки, ще теплу і свіжу, а статті немає, замість неї стоїть матеріал про якусь комсомольську групу — суцільна нудота!

Головний, так би мовити, вмикає форсаж, розшукує Юрія й намагається його підім'яти. Як це так, мовляв, ти знімаєш матеріал, який я схвалив і підписав до друку! А Юрій і не думає давати задній хід. «Як це так, — каже, — я не можу зняти матеріалу, що пройнятий найбільш правим опортунізмом!» І обидва кидаються у відчайдушну сутичку, тобто починають жорстоку суперечку — зустрілися дві машини на вузькій дорозі, й ніхто не хоче з'їхати на узбіччя! Але ж у головного — як-не-як головний, — є перевага: він скликає редколегію і пропонує накласти на Юрія стягнення — догану з останнім попередженням, якщо Юрій визнає свою неправоту; коли ж Юрій відмовиться від самокритики — взагалі вивести його з редколегії. «Піддати себе самокритиці, — сказав Юрій, — це все одно, що відчинити двері правому опортунізмові. — І відрізав: — Ні в якому разі!» Як жест це виглядає красиво. Але наслідки були такі, що мого приятеля запекло у п'яти. Зібралось комсомольське керівництво. Бачте, сказав секретар, якщо кожен заступник буде нехтувати рішеннями головного, що тоді стане з дисципліною? Обговорювали дві години й нарешті вирішили схвалити виведення Юрія з редколегії і накласти на нього стягнення — оголосити догану з останнім попередженням. Словом, Юрій не дав заднього ходу, вперся на своєму, та прибула автоінспекція, і з ним швидко впоралися. Кажу так для більшої наочності.

Ви, мабуть, спитаєте: але ж чому таке важке стягнення на нього наклали? Останнє попередження! Тобто лише один східець над прірвою! Звичайно, коли людину карають

уперше, судді проявляють деяке милосердя, маючи на увазі, що «*ergare humanum est*»¹, пам'ятаючи, що вони теж люди і всі земні слабості властиві їм так само, як і звинувачуваному, і що за останні два тисячоліття людей, які не помилялись, можна перерахувати на пальцях, навряд чи десяток набереться. Але річ у тім, що в Юрія ця провина не перша. В його особовій справі записано стягнення, накладене на нього рік тому, також за порушення дисципліни, причому під час бригадирства²,— ми тоді збирали яблука у великому трудовому кооперативному землеробському господарстві.

Можливо, ви думаєте, що Юрій був у якійсь опозиції до бригадирства, заперечував проти такої роботи на селі, як деякі несвідомі молодики? Навпаки! Сто разів навпаки! Юрій — найпалкіший захисник бригадирства, найбільш натхненний агітатор за надання допомоги кооператорам. «Хто,— каже він,— справиться з тисячами тонн чудового врожаю, коли найміцніші чоловіки з села пішли працювати у промисловість, щоб плавити чавун, випускати прокат?» Словом, до питання про бригадирство він підходить по-державному. «Яблука,— говорить він,— і ми можемо зібрати, це не бозна-що».

Але ви скажете: одне діло — агітувати, а інше — працювати, тобто змагатися з матінкою землею, збирати яблука по вісім годин на день, сортувати в ящики й переносити ті ящики до машин. Агітація і трудовий процес — різні речі, але запевняю вас, що Юрій і в праці такий же запальний, як і в агітації. Кажу вам одверто: він був неперевершений і на збиранні, й на сортуванні, й на перенесенні. Наша ланка завдяки його ентузіазмові майже завжди утримувала першість. Якщо траплялось іноді нам опинитися на другому місці, то причиною неблагополуччя був не Юрій, а хтось із нас — ми просто не могли витримати такого темпу, він гнав завжди на максимальній швидкості, нам був не під силу його порив.

— Юро,— благаємо ми,— зупинися трошки, нам уже світ макітриться.

— Нічого,— каже він,— спочатку буде макітриться, а потім звикнете!

Я заперечував йому:

— Це нездорово, розхворіємося!

¹ Людині властиво помилятися (*лат.*).

² Бригадирство — участь у колективній роботі на громадських засадах (*болг.*).

А він:

— Нічого, похворісте день-два, а видужаєте — станете справжніми мужчинами!

Справжнім мужчиною він вважав того, хто регулярно перевиконує норму, а ввечері співає біля табірної вогнища. Повинен вам сказати, що це його визначення було занадто ідеалізованим, бо ввечері біля табірної вогнища збиралось не більше п'яти-шести чоловік, інші ж сто спали як убиті. Через півгодини після вечері наш табір нагадував сцену зі «Сплячої красуні», де всі спочивають у непробудному сні. А із справжніх мужчин, котрі не спали біля вогнища, лише Юрій міг називатися дійсно «справжнім», — решта — то були начальники, командири й обліковці, які згинали спину лише для того, щоб удостоїти своєю увагою якесь дуже гарне яблуко. Вони суворо стежили за нашою трудовою й моральною дисципліною.

Хочу сказати, що Юрій був зразковим бригадником у найбільш комсомольському розумінні цього слова. У чому полягали джерела його ентузіазму, не знаю. Чи оте його натхнення йшло від політичної свідомості, чи від почуття дисципліни, чи від славолюбства, щоб його називали першим, — не знаю. Можливо, від любові до праці: є люди, які жити не можуть без роботи, і коли починають її, то вкладають у неї всю душу, горять. Я не хотів би кривити душею, але мені здається, що для Юрія має значення саме це останнє: він вже як береться за щось, то робить самовіддано, від душі, не шкодуючи сил, і не заради якоїсь власної вигоди чи слави, а тому, що знаходить задоволення у своїй постійній жадобі гнати, гнати і випереджати, досягати того, чого інші досі не домагалися, а навіщо — дідько його знає. Думаю, що це природна риса. Мушу чесно визнати, що в цьому відношенні він стоїть вище від мене, і я заздрю йому, по-доброму, звичайно. І водночас, зважуючи спокійніше деякі речі, я кажу собі, що доля зробила дуже добре, не піднісши аж так високо мій духовний зріст. Тому, що руки мої не подряпані ящиками, а його — у саднах. І тому, що я кінець кінцем завоював значок відмінника меншою працею, а він, незважаючи на свою самовідданість, накликав на свою голову велику біду й одержав тяжке стягнення.

Вибайте, що я відхиляюсь від головної теми, але ж ви самі запитали мене про те перше стягнення Юрія?

Бригаду нашу розмістили у школі, сучасній, з бетону і скла, а наша ланка займала класну кімнату на другому

поверсі. Спали ми при відчинених вікнах, за ліжка нам правили нові сінники з мішкковини, набиті пахучим свіжим сіном. У кімнаті стояв запах конюшини, ромашки та інших трав і квітів.

Отже, за чверть десята табірне вогнище гасло, залишався тільки попіл, а рівно о десятій всі бригадники мушили бути на своїх сінниках, винятку не робили ні для кого. Начальники в нас були суворі, твердо тримали дисципліну: трохи запізниться хтось без дозволу — виставляють його перед строем і картають при всіх. Звичайно, це до деякої міри ображало нас, бо обмежувало наше почуття свободи й незалежності, але з державної точки зору це було дуже розумно: з одного боку, ми не вештались бознаде й не встрявали в легковажні авантюри, а з другого — добре відпочинеш, то добре й працюєш, і праця твоя ефективніша.

Сінник Юрія був поряд з моїм. Це добре, коли приятель поруч, але Юрій мав прокляту звичку щоразу будити мене, повертаючись від табірнього вогнища, так що мені хотілося наплювати на приятелювання й попросити начальство перевести мене в іншу ланку. Тільки засну як слід — він уже штовхає під ребра: «Ти спиш?» Як же не спати. Цілий день вергав ящики, а вдома ж навіть чайної чашки не знімав з полиці! Не звук я до важкої фізичної праці. «Спав!» — різко відповідаю йому, соплю сердито й повертаюся спиною до нього. «А надворі така ніч! — каже Юрій, і я вже знаю, що він заклав руки під голову й дивиться в стелю, витріщивши очі, як кіт. — Біла ніч, — провадить Юрій, — неваче день!»

Я кажу, що це від місяця, і натягую ковдру на вуха. Коли місяць уповні, особливо на початку осені, ночі стоять ясні, — у мемуарній літературі про Вересневе повстання це явище відзначено неодноразово. Юрій читав ці книги, тож не слід було б так хвилюватися.

Та коли ви думаєте, що Юрій після тих кількох слів замовкає, то ви дуже помиляєтесь. Він лише почав. Від ясної ночі він перескакує до місяця, від місяця — у космос, а з космосу незвіданими шляхами асоціативного мислення, — немов у книжках деяких сучасних авторів, — просто в дешевий ресторан на площі Славеєкова, в якому готують суп з рубців: «Подобається тобі суп з рубців?» Я кажу, що подобається, без сумніву, тоді ми обидва зітхаємо й починаємо розмірковувати вже зовсім традиційно про звичайнісінькі речі — про дівчат, про «джиши» з подвій-

ною передачею та «сітроени» з піднятим шасі, і думки наші збігаються, ця тема неабияк зближує нас, ковдра сама собою сповзає з моїх вух, і ми балакаємо так бознадоки, тихенько, щоб не розбудити інших. Ці нічні розмови мені даються взнаки: удень я швидко втомлююсь, мені хилить на сон, мушу хитрувати, баритися, щоб виграти час. Наприкінці робочого дня, коли я вже зовсім готовий, мені на допомогу прибігає Юрій,— він перевиконав свою норму і тепер береться за мої ящики.

Якось уночі прокидаюсь я від гуркоту далекого грому. Крізь розчинені вікна вривається вітер, лампа гойдається, спалахують жовті блискавки. Одразу потягло холодом, і ковдра видалась мені дуже тонкою. Натягую її до шиї і дивлюсь на сусідній сінник — Юрія немає, покривало акуратно складене, видно, що від ранку до нього не торкались. Годинник показує північ, я ціпенію.

Гуркіт грому поступово посилюється, блискавки стають яскравішими, вітер ущухає. Пускається сильний дощ. Я думаю про Юрія і дивуюся. Хіба запив десь? Ні, навряд: з ким він міг би зібратися пити? Пішов на побачення — мало ймовірно: тутешні умови не сприяють такому виду діяльності, та й я знаю Юрія, він і в Софії не міг знайти дівчини, а тим паче в селі! Розмірковую отак і відчуваю, що мене охоплює страх: де він у дідька заблукав під такими блискавками й жахливим дощем? Мені хочеться зірватися і бігти до штабу — штабна кімната на першому поверсі, біля самих сходів. «Немає Юрія,— скажу,— піднімайте тривогу!»

Але вагаюсь, бо не знаю, чи це серйозна історія, чи якась невеличка пригода, з якої він повернеться живим і здоровим. А я замість добра зроблю йому зло: можливо, він наприклад, вирішив прийти крадькома, щоб зі штабу його не помітили? Та як він повернеться крадькома, якщо чергові стирчать цілу ніч біля вікон, як упирі!

Бачите, які болючі, фатальні питання роїлися тоді у мене в голові? Я опинився на розпутьті. Навіть Цезареві було легше, коли він вагався, чи переходити оту нікчемну річечку Рубікон. Йому не важко було сказати: «*Alea jacta est*», тобто «Жереб кинуто!», бо й річечка була мілка, і за плечима він мав легіони, озброєні до зубів досить небезпечною на той час зброєю. Біля мене ж були тільки люди, які непробудно спали, яких не могли розбудити навіть громи; а штаб, котрий зубами й кігтями чіплявся за

дисципліну, нагадував принаймні десять Рубіконів, разом узятих, якщо не більше.

Коли вже я згадав про штаб, то хочу вам дещо пояснити. Він складався з трьох осіб — комсомольського секретаря, аспіранта і представника районного центру. З нашими людьми ще можна було жити, але отой з центру — то важкий чоловік. На обличчя лагідний, тихий, майже жіночний, як євнух, а придивишся уважніше до його очей — ціпенієш: вони нагадували підсинені шматочки льоду, різали, як бритва. Він закінчив деревообробний технікум і вважав себе причетним до передового загону робітничого класу. До нас ставився недовірливо, підозріло. «Інтелігенти — наче буйні коні, — говорив він. — Коли міцно тримаєш їх за повіддя — творять чудеса, а відпустиш — можуть і в канаву тебе перекинути!» Він був одвертою людиною: що думав, те й говорив, між словами й ділами в нього не було розбіжностей, думки і дії йшли рука в руку. Увечері він виставляв біля школи двох польових сторожів чергувати позмінно, та й сам накине шубу і в найглухішу пору пускається інспектувати. Тут якраз слід сказати, що хоч він і вважав нас легковажними людьми, які легко піддаються всіляким настроям, та якимось по-своєму любив нас і дуже про нас піклувався. Вночі вирушить на огляд — обходить класні кімнати, коридори, дивиться, чи не погасло де світло, чи немає зачиненого вікна; якщо побачить, що хтось розкрився, — нахилиться, накриє, а чергового на поверсі висварить: «То це ти так, мамин сину, дивишся, щоб товариші не простудились?» Уранці встає першим, стежить, щоб кухарі не економили цукор, не доливали холодної води в молоко, а почнемо роботу на ділянці, візьмемося до яблук — снує між ланками, придивляється, і кожен з нас немовби відчуває його погляд на своїй спині. Отаким диваком був представник районного центру — злі ми були на нього, однак ненавидіти його не випадало: чоловік самовіддано й чесно служив революції, у ставленні ж до столичної інтелігенції мав свою думку. Звався він Ангелом, але між собою ми величали його Архангелом.

Отже, надворі лив дощ, спалахувала блискавка, гриміло, а я лежав, як на колючках, немовби сінник був напханий не пахучим сіном, а будяками. У якійсь хвили навіть серце в мене зайшлося: ясно було, що суміш у циліндрах згоряє нерівномірно. Мені прийшла в голову страшна думка: а що, коли з Юрієм сталося щось погане? Може, на нього несподівано напав десь класовий ворог, і зараз

він лежить на дощі поранений, без товариської допомоги, або підсковзнувся, переходячи оту річечку, що тече між нашим табором і селом, ударився і не має сил вибратись по крутосхилу?

Взагалі всілякі щонайгірші речі спадали мені на думку.

І раптом Юрій появляється у дверях, озирається з виглядом переможця, струшує мокре волосся і тихенько йде на своє місце. Не схоже, що забився десь, виглядає нормально. Лише мокрий, наче кошения, що впало у воду. Я сідаю на сінник і пильно придивляюсь до нього. Серце моє працює на великих обертах, на холостому ході.

— Чому не спиш? — шепоче Юрій, загадково усміхаючись.

У мене в голові рояться слова, і через те жодне не може вискочити наперед, інші тут же штовхають його, щоб не обганяло. А він риється у своїй валізі, дістає суху білизну й починає переодягатися.

— Де ти був? — запитую я і дивуюсь: голос наче не мій.

— Прогулювався, — здвигає плечима Юрій.

— Та як, — кажу, — до півночі?

— Нічого, буває! — недбало відповідає він, і дивна усмішка знову ковзає по його губах.

Замкнувся і тримає мене на відстані.

— Архангел бачив тебе?

Юрій ствердно хитає головою.

— Ну?

— Дав мені випити келишок коньяку.

— Тільки й того?

— Інше залишив на ранок.

— Зле тобі буде, — кажу я і думаю собі, що він справді цього заслуговує, і ця думка дивує мене. Адже він мій друг, найкращий, чому ж я бажаю йому зла? Злить мене те, що він поводить себе занадто таємниче, а мене гризе цікавість. — Добрячого стягнення тобі не уникнути, — кажу я.

Юрій зневажливо махає рукою.

— Слухай, — каже він, дивлячись на мене відверто і спокійно, наче нічого не сталося, — я дивуюсь, чому ти не спиш і якого дідька розбалакався? Завтра ходитимеш по ділянці як тінь! І дивитимешся на мене благальним поглядом: поможи! А я тобі не допоможу. Поганим хлопцям, які не сплять, не варто підсобляти. Хай привчаються до порядку.

Він сміється, обертається до мене спиною і з головою закутується в ковдру. Через хвилину-дві вже дихає глибоко й розмірено. Спить, як немовля!

Я також намагаюся заснути, але мені чомусь так прикро, аж в очах щемить.

Через деякий час, бачу, заходить Архангел і скрадається між двома рядами сінників, як злодій. Несе велике рядно і закутує ним Юрія. А потім тихо виходить, навшпиньках, немовби боїться, щоб хтось не крикнув йому вслід: стій!

Уранці не ставили Юрія перед строем, а викликали для пояснень до штабу. Оголосили йому сувору догану, але без занесення в особову справу.

— Як ти їх обманув,— запитав я,— що вони так поблажливо поставились до твого вчинку?

— Сказав, що заснув під сливою і прокинувся аж тоді, коли почало гриміти й полив дощ.

— І вони повірили?

— Зробили вигляд, що вірять.

— І Архангел?

— І він!

«От що значить бути першим у праці,— подумав я із задрістю.— Якби це я так запізнився, мені напевно вкотили б удвоє більше стягнення!»

— І все-таки,— наполягав я,— ти мені скажеш, де ти був?

— Заснув під сливою,— нахабно засміявся Юрій,— і прокинувся аж тоді, коли почало гриміти, полив дощ.

Я відвернувся і дав собі слово не ділитися більше з цією людиною ніякими таємницями, навіть звичайнісінькими. Бач, який він нещирий і потайний!

Ви скажете: гаразд, якщо те стягнення не занесли до особової справи, то як комсомольське керівництво взяло його до уваги? Я зовсім не кажу, що йдеться саме про це стягнення! Коли щось не записують в особову справу, воно забувається, його затирає час — і слава богу. Річ у тім, що Юрія покарали вдруге, за тиждень перед тим, як ми мали повертатись додому, і цього разу Архангел не проявив поблажливості. Хоч як наші просили його, він залишився неблаганним і заявив, що в майбутньому не даватиме жодної поблажки нікому інтелігентові.

Ви скажете: а що, власне, вчинив Юрій? Можливо, недбало поставився до роботи і зганьбив честь бригадника? Нічого подібного. Такого про Юрія не скажеш навіть жар-

тома. Від першого до останнього дня він залишався неперевершеним передовиком бригади, постійно перекривав норму, а після другого стягнення три дні підряд виконував по дві норми — дивовижний рекорд, перед яким навіть Архангел, його невблаганний суддя, мусив знімати шапку.

Я кажу «невблаганний суддя», однак не маю рації. Бо якщо оргпрацівники не застосовують суворих покарань, то хто знає, до чого це може призвести. Бачите, Юрій тоді запізнився ще раз і повернувся до спальні о другій годині ночі.

Неймовірно, правда? Але так було, заявився о другій годині. А ніч була ясна, біла, чудова ніч. І знову:

— Де ти був?

А він:

— Задрімав під сливою.

— Брешеш! — кажу я.

— Коли знаєш, що збрешу, то навіщо питаєш? — і сміється, причому, весело, зовсім не штучно.

— Архангел бачив тебе?

— Щоб він та не побачив!

— Ну?

— Нічого, готує мотузку на завтра. Завтра вимотає мені душу.

Він закутується з головою в ковдру й за хвилину засинає сном праведника.

Цього разу йому оголосили «останнє попередження» з занесенням до особовї справи.

Отак. Тепер, я думаю, вам зрозуміло, чому наша факкультетська організація так суворо покарала Юрія. Коли людина вже раз покарана, вона повинна бути насторожі, слухатися, бути тихою і смирною, не суперечити начальству; така людина мусить критично оцінювати себе при кожній нагоді, навіть при найменшій провині! А Юрій — він тримався так, немовби його комсомольський квиток був чистий, як перший сніг! Але де ж та чистота — там лягла така пляма, що голова йде обертом: грубе порушення дисципліни, самовільний відхід з розташування бригади і повне ігнорування правил внутрішнього розпорядку. По-моєму, людина, заплямована такими провинами, мусить опустити голівку, слухати головного редактора і якщо має заперечення проти якогось матеріалу, то робити свої зауваження стримано й культурно, терпляче очікувати розпоряджень начальства. Тому що в остаточному підсумку начальство

відповідає за все: і за добре, і за погане, а помічники завжди залишаються в тіні, вони застраховані від відповідальності. Ви бачили колись, щоб қарали заступника головного? Боже борони!

Але ви скажете, що правда свята. Адже всі ми відповідаємо за неї, а не лише головні! Гаразд, не заперечую. Висловлювати одверто свою думку з приводу того чи іншого питання — хіба це не боротьба за правду? Висловив свою думку — і совість твоя чиста. Кінець!

Признаюсь вам чесно, що в глибині душі я не згоден з цим принципом пасивної боротьби, він мені не дуже до вподоби. Але я й не прихильник авантюр. Людина повинна зважати на обставини й оцінювати свої можливості. Якщо особова справа в тебе чиста і ти користуєшся довір'ям громадськості — воюй, хай йому біс, ризикуй! Але якщо ти покараний, дисциплінованість твоя під сумнівом, а твій громадський авторитет тимчасово похитнувся — дій стриманіше, тобто розумніше, не лізь, так би мовити, на рожен, а використовуй можливості пасивної боротьби.

Вибачте, що я відхиляюсь від теми й викладаю вам деякі свої погляди; роблю це для того, щоб ви розібралися, що за людина наш Юрій. По суті, ви не дуже багато узнали про нього, бо я не розповів найголовнішого.

Отже, повернулися ми додому: я — із значком відмінника, а він — зі стягненням у комсомольській картці. Ну, хай там як, а почалися будні, адже для нас це випускний рік, ми поглинуті навчанням і турботами про майбутні іспити. Але не сприймайте це буквально, так, неначебно час наш від ранку до вечора минає у зубрячці та на лекціях. Я, наприклад, граю трохи на піаніно; гра на піаніно — наша сімейна традиція. Батько мій аптекар, колись навіть мав свою аптеку на вулиці Марії-Луїзи, тепер Георгія Дмитрова, але чудово грає і класиків, і сучасних. Я люблю сучасних, моє хобі — естрада. Отож ми збираємось, я граю, інші танцюють, потім Юрій грає, а я танцюю. Юрій, хоч він і з музикальної сім'ї, — брат у нього композитор, — не захоплюється музикою, в нього пристрасть до літературної критики, а хобі його — автомобіль. Я теж люблю автомобіль, але це не основне моє захоплення.

Значить, вчимо ми, розважаємось, як можемо, а мене все щось мучить у душі, гризе ота літня загадка: куди ходив Юрій і які то були в нього нічні пригоди. Хочеться вірити, що вся справа тут у якійсь дівчині, що йдеться про любов, і мене злість бере, коли думаю: дивись-но, яким

сгоїстичним і потайним був мій Юрій! А потім, заглиблюючись у справу, кажу собі: «Та де там! Ніякої дівчини нема! Хіба шило в мішку сховаєш? Адже чутка пішла б! У місті нічого не відбувається шито-крито, то де вже в селі?» І я заспокоююсь відносно дівчини, злість у мене проходить, однак загадка лишається: справді, де він пропадав і з якою метою? Тоді я починаю думати, що справа ця не могла бути дріб'язковою, якщо він наважився кидатись на відчай душі. Це все одно, що їхати заднім ходом по вузенькому мосту десь на стометровій висоті. Ви проїхали б такий міст заднім ходом?

Одного разу, коли ми були в доброму настрої, я попросив його відкрити мені правду, бо, кажу я, ми не можемо бути друзями, якщо не довіряємо один одному і між нами стоять різні таємниці. Чи тому, що я так сказав, чи завдяки двом келишкам коньяку, який ми випили,— Юрій не мастак пити,— він, уявіть собі, розповів усе від початку до кінця. Тільки зажадав від мене чесного слова, що я не обмовлюся про це перед місцевими людьми, якщо мені доведеться побувати в тих краях, і що перед нашими комсомольськими керівниками буду мовчати як могила. Я пообіцяв йому і те, і друге, і він розповів мені історію. Як самі побачите, йдеться зовсім не про любов.

У тому фракійському селі був невеличкий природничо-історичний музей, скромна колекція; містився він у двох кімнатах клубу-читальні, але селяни дуже пишалися цим своїм культурним набутком. Про музей згадувалось навіть в окружній газеті, а приїде гість — наш чи іноземний,— обов'язково поведуть його оглянути експонати. Скільки є таких сіл з подібними колекціями? На пальцях можна перелічити, причому не тільки в нас, але й у братніх країнах.

Організатором цього музею був колишній учитель Стоян. Він викладав дітям історію, а у вільний час мандрував по навколишніх місцях, копався в могилах, розшукував і збирав різні речі: старі гроші, череп'я з древніх ваз, усілякі прикраси, наконечники стріл, поїдені іржею ножі тощо. Багато років мандрував, трудився, збирав, а коли настав час іти на пенсію, сказав обшинній раді: «Дарую все це селу, влаштуйте експозицію в клубі-читальні, хай дивляться люди і знають, якою була стародавня історія нашого рідного краю!» Зраділи члени обшинної ради, прийняли колекцію і розмістили її в клубі-читальні, а лядька Стояна призначили розпорядником на громадських

засадах, визначивши йому і невеличку щомісячну винагороду — на тютюн та чарочку в недільний день. Незначною була винагорода, дядько Стоян не претендував на неї, але вона все-таки прийшлась до речі, бо колись його неодноразово звільняли, років набралось мало — і пенсія йому вийшла скромніша скромної.

Минав час, дядько Стоян і далі мандрував по полях, могилах, вибирався на старі фортеці, завжди чимось збагачуючи колекцію, і дві кімнати клубу-читальні заповнились ущерть. Приходили люди звідусіль, розглядали, читали написи, які дядько Стоян зробив власноручно, і виносили чудові враження, подивляючи з цього самодіяльного музею та похваляючи обцинних радників за їхні жвавi культурно-історичні інтереси.

Але час не має гальма, сам Ламартін говорить в одному своєму вірші: «О час, зупини свій хід, і ви, солодкі години, стримайте свій біг!» Однак той не зупиняється, летить і летить, а з ним заодно мчить і дядько Стоян, причому не назад, бо час не має заднього ходу, а все вперед і вперед — до невтішних років старості. Та дядько Стоян ще ходить по полях, копається і приносить то се, то те, виправдує свою винагороду, і ніхто не вважає, що він одержує гроші задарма. І раптом рік-два тому починає його мучити ревматизм суглобів, — хіба мало він наповзався по землі, по ямах, не раз мок на дощі! А ревматизмові суглобів, як відомо, протипоказана археологічна робота; він прив'язує людину до хати, до ліжка, не надихає на екскурсії і сходження на кургани і фортеці. Дядько Стоян, колишній вільний птах, не хоче визнати себе хворим, принаймні перед людьми, крадькома ковтає аспірин, спирається на палицю і щодня ходить до свого музею, вдаючи, що все гаразд. Спонукань до цього три: перше — в хаті йому не сидиться, бо він самотній, вдівець, має дочку, але вона живе у віддаленому місті, хата його пуста й холодна; друге — він не може без своїх старовинних речей, це його життя, без них почуває себе немовби поза світом; третє — адже він одержує щомісячну винагороду від общини, люди визначили йому плату не просто так, за ніщо. Ось такі спонукування змушували його ходити щодня в музей, навіть хворого, а яке з них підганяло його найсильніше — навряд чи й він сам добре усвідомлював.

Але ось рада поповнюється новими людьми, молодими, вони прискіпливіші, ніж їхні попередники; ці читають ка-

талог колекції і бачать, що за два роки вона не збагатилась жодним черепком чи заіржавілою залізячкою. Деякі члени ради навіть пропонують ліквідувати колекцію: все одно нема вже кому бродити навколишніми місцями, вишукувати й збирати старовинні речі; отож ліпше подарувати її окружному місту, там є справжній музей і спеціалісти, справа яких — розкопувати історичні нашарування і досліджувати рештки древнього життя.

— Та це й відповідатиме новому курсу на концентрацію, — заявляли вони й додавали: — Тепер однорідні підприємства повинні централізуватися і укрупнюватися, щоб зростала продуктивність праці і її ефективність!

Почувши ці слова, голова ради відмовився в душі від природничо-історичної колекції і навіть внутрішньо зрадів, бо ж звільнялося дві кімнати в клубі-читальні; одну можна буде віддати господарству, а другу — танцювальному гурткові! Таким чином, ті дві сили нарешті заспокояться, і він зможе спокійно пити каву.

Але рішучий протест заявили вчителі, ветеринарний лікар, вівчарі з ферми, які трішки розумілися на археології у зв'язку зі своїм кочуванням по буйних левадах, де було багато стародавніх могил. Сильне враження справила також відчайдушна заява дядька Стояна.

— Послухайте, — сказав він централістам, — відкладіть укрупнення на рік-два, робити подарунки та об'єднуватися із сильнішою стороною ніколи не пізно, а я урочисто обіцяю вам до осені поповнити нашу колекцію. Я знайшов кілька місць, де є багато чудових старовинних речей. Виступлю з публікаціями в газетах, і ви побачите, скільки народу кинеться до нашого села. І з інших країн приїжджатимуть. Я навіть думаю про те, де ми будемо розміщати цих людей. І чи не спорудити нам невеличкий готель біля нашого клубу-читальні.

Ідея з готелем викликала ентузіазм навіть у деякого з найупертіших централістів.

— А хтозна, — вів далі дядько Стоян, бо ж оті три спопукання в його душі боролись за життя, — хтозна, — мовив він, — чи через кілька років, якщо все в нас піде на лад, не перетворять наше село на місто.

Це передбачення, що село може стати містом, ще нікому не спадало на думку і лише тому справило на громадськість приголомшливе враження, голова навіть зблід. Він махнув рукою, глибоко зітхнув і промовив:

— Добре, дядьку Стояне, даємо тобі час до осені, щоб збагатив колекцію старожитностей, яку ти зібрав досі. Якщо справишся з покладеним на тебе завданням, ми утримаємось від подарунка окрешньому місту.

Говорячи про нові археологічні місця, дядько Стоян дещо мав на увазі. Можливо, заради отих трьох спонукань він і не перебільшував би істини, але в нього справді щось було на думці. Тільки ж тоді, коли йшло обговорення і дядько Стоян давав урочисті обіцянки, він не враховував свого ревматизму, сподіваючись, що принаймні влітку буде у формі, але ж людині не варто робити свої розрахунки без шинкаря. Ревматизм суглобів не тільки не залишив його у спокої, але й звалив у ліжку, і перетворив оті заповнення щодо чудових старовинних речей на мильні бульбашки.

Ось якраз у цей драматичний момент появився наш Юрій. Із властивою йому допитливістю він оглянув музей, потім відвідав старого і, дізнавшись про його безнадійну муку, розчулився й запитав:

— Чим я можу допомогти тобі?

Старий помовчав, позіхав і нарешті сказав:

— За три кілометри звідси, де річка робить закрут, є курган із в'язом на вершині. Колись, двадцять років тому, там працювала археологічна експедиція, я їй допомагав. Що було цінніше, люди забрали, залишились шматки теракоти, розбиті горшки і різні поїдені іржею металеві дрібнички. Дивлячись на мене, такого запального, люди змілосердилились і залишили ті речі мені. Я теж розумів їх невисоку цінність, а тому сховав, залишив на пізніші часи: коли не буде більше чого робити, склею, обчищу — все ж таки щось покажу на очі. Так подумав я колись, а тепер виходить, що мав рацію. Ті речі заспокоїли б людей: я зроблю написи, посклеюю дещо, відполірую якусь мідну штучку, і, дивись, музейчик наш поповниться новими старожитностями. Тоді не треба буде дарувати його, він залишиться нашою славою, та й я матиму де гнути спину і робити щось, аби почувати себе живою людиною. Але ноги не тримають мене: не пройшов і півдороги, як вони понабрякали.

Дядько Стоян замовк, а Юрій зі своєю чудесною доброю усмішкою сказав йому:

— Ану, не годиться на старості сумувати, ти людина заслужена, і для мене буде великою честю допомогти тобі. Накресли мені точне місце, і я принесу ті речі. Все зали-

шитися повною таємницею, аби кожен думав, що ти сам відкрив і зібрав їх...

А Юрій, якщо вже скаже, то зробить. Головою ризикує, але робить. В даному випадку він зробив ставку на комсомольський квиток і до певної міри програв!

Ви спитали мене, як і чому дійшло до такого великого покарання. Ну от, я розповів вам, а ви судіть, на чий шальці справедливість.

Цими словами Юріїв приятель закінчив свою розповідь, а оскільки від довгої бесіди в горлі йому пересохло, він наповнив свій келих вином і одним духом випив. При цьому багатозначно і дещо глузливо посміхнувся, не дивлячись на мене, ніби хотів сказати: «Ось як воно є насправді, а не так, як ти собі гадаєш, старий, але я не втручаюсь». Обличчя його знову набрало попереднього добродушно-легковажного виразу: ми ж молоді, чам хочеться потанцювати й посміятися, а для складностей ще є час, вони нас не обминуть! Той його вираз був усього-на-всього поганою маскою, а навіщо він її натягував — бог його знає; можливо, так вимагала сучасна мода, — хіба одній потворній моді віддавала данину молодь? А може, то була страховка від обов'язку мати свою думку і своє ставлення щодо важливіших моментів життя? «Ви судіть, на чий шальці справедливість!» Хитрун! Манера, у якій він розповідав про події, — з іронією про одних людей, з глузливим сарказмом про інших, — показувала, на чиєму він боці, але навіщо було маскуватися!

Він витер губи й нарешті глянув мені в очі.

— Отже, — промовив він, — що ви тепер думаєте про Юрія?

Тепер! Я розсердився і різко відповів:

— Думаю, що, на відміну від вас, Юрій — щирий і відважний хлопець. Якби він жив у минулу епоху, то напевно став би революціонером і, можливо, не дожив би до нинішніх днів. А ви щонайбільше могли б таємно співчувати революціонерам.

Він набрав задумливого вигляду, деякий час мовчав, а потім нахилився до мене:

— Ви розумієте, що говорите? — сказав він. — Колишній справжній революціонер сьогодні повертається з бригади із суворим стягненням, а колишній співчуваючий — із значком відмінника! Хіба це можливо?

Тепер уже я посміхнувся, хоч мені було не до сміху. Хотілося сказати йому: «Облиште цю софістику!» Або: «Немає правил без винятків!» Однак ці слова здались мені спробою вирватися з пастки, в них не було гідної відсічі, тому я промовчав. Усе-таки посміхнувся: хай розуміє мою посмішку як хоче.

Я глянув на годинник і позіхнув. Пора було бажати Довгунові доброї ночі.

Однак для мене ніч була аж ніяк не легкою, навпаки. Я крутився на своєму солдатському ліжку, перевертався то на правий бік, то на лівий, і, здається, мені найбільше заважало прокляте слухове вікно. Це було звичайнісіньке матове скло, армоване тонким дротом і вставлене у товсту залізну рамку; але коли я дивився на нього, у мене було таке відчуття, наче звідти зазирає якесь величезне око, незворушне, далеке й сумне, і при цьому страшенно настирливе. Воно втупилося в моє ліжко і шукає мене; воно начебто й око, але я відчуваю, що погляд його гнітить мене, притискає, ніби це олов'яна рука або камінь. Кажу собі подумки, що завтра обов'язково закрию його якоюсь ширмочкою; відсуватиму її, коли малюю,— вдень матове скло дає натуральне світло, спокійне; а стемніє — хай іде до дідька, не треба мені ніякого ока.

Згодом думаю собі: це око пропускає зоряне світло, сьйво скупчень золотих зірок, і, зрештою, в мене немає жодних підстав ненавидіти його й відчувати той погляд, як олово, бо я завжди любив цей небесний виноград, зоряні грона з бурштиновими, золотими і срібними ягодами.

А потім кажу собі, що все це в минулому, що зорі — то романтика, властива тільки молодим, і тепер краще подумати над тим, на чийй шальці переважить справедливість. Тому я обертаюся спиною до слухового вікна. Коли людина роздумує над серйозними питаннями, всякі там пильні очі виводять її з рівноваги, а зоряне світло робить її небезсторонньою. Хіба романтика колись доводила до добра?

Отже, на чьому боці справедливість?

Я кличу Юрія і пропоную йому сісти у велике крісло біля каміна. Він не виглядає зняковілим, тримається невимушено, з цікавістю розглядає побляклі малюнки на ширмі й усміхається: хто знає, яких дурниць наслухався він про мене від свого брата! Він усміхається, але між брів у нього залягли зморшки, й очі його невеселі. Губи

сміються, а в погляді таїться гіркота. «Ось, думаю, так виглядає людина, яку покарали, але не зуміли переконати, що вона справді винна!»

— Обстоюєш свою правду? — запитую його.

— А то ж як! — Юрій розвів руками. — Я не сумнівався у своїй правді ні на мить. Хіба це злочин — підтримати справедливую ідею? Допомогти достойній і корисній для суспільства людині? Що ми будемо за комуністи, коли не подамо руки добрій людині, що потрапила в біду?

— А випадок зі статтею про п'єсу «Холоднеча»?

— Ну її до біса, ту «Холоднечу»! Це погана п'єса. Не шкодую — і край!

Я здвигаю плечима. Юрій дотримується своєї правди — глибоко вірить у те, що в обох випадках діяв як справжній комуніст.

Прошу його вийти і кличу Ангела.

— Ну, Ангеле, — кажу я, — навіщо ви так жорстоко покарали юнака?

— А хіба можна інакше? — Ангел розводить руками так само, як щойно розводив Юрій. — Він двічі знехтував правилами внутрішнього розпорядку, самовільно відлучився з бригади в нічну пору, ударив прямо в серце дисципліні. Якби він відлучився вдень, покарання, звичайно, могло б бути легшим. Але нічний час! Уявляєте, що було б, якби його друзі здумали наслідувати його приклад? Та в цьому селі десятки молодих жінок, чоловіки яких пішли в міста, в промисловість, одиноких жінок, зголоднілих за чоловічою ласкою! Навіщо закривати очі! Я нічого не кажу проти жінок, але природа має свої неписані закони: де бракує чоловіків, там появляється любовний голод, а голод, як відомо споконвіку, — поганий поради́ник. Якщо б цей вчинок Юрія залишився без серйозного покарання — з дисципліною було б покінчено: сотня молодих і сильних мужчин перетворила б село на розважальний заклад! А яка користь, я вас запитую? Ми приїхали туди працювати, урожай збирати чи розіп'яли намети в пошуках легких пригод і веселого життя? А коли покарали Юрія суворіше, дисципліна залишилася на висоті, з урожаєм справились як слід, і ніякої шкоди сімейній моралі не завдали. Наприкінці люди проводжали нас з піснями, бо були нам дуже вдячні. Отак треба діяти в подібних випадках. У всякому ділі мусить бути порядок.

Я по-чоловічому потиснув йому руку, і ми розсталися. Запросив у гості головного редактора. Обличчя його було

якесь невизразне, розпливчате, розмовляв він люб'язно, сказав, що ці мої картини на ширмі й на стінах *цікаві*, що предмети побуту виглядають дуже *мило*, а камін просто *унікальний*. Не знаю, чому від цих компліментів мені не ставало тепло; слухаючи його, я відчував сором: неначе перегортаю якусь статтю про мої роботи, нібито люб'язну й доброзичливу, а за рядками та словами — зарозумілість і холод. Тому я приступив безпосередньо до питання: послухаю його — і хай собі йде.

— Отже,— сказав я,— чи не занадто суворого покарання зажадали ви для свого заступника?

Він розвів руками, як щойно оті двоє, і по його тонких рівних губах ковзнула майже страдницька усмішка.

— Помиляєтесь, товаришу,— сказав він,— я не вимагав *нічого*, стягнення було визначене й накладене вищестоящою інстанцією, а не мною. Я лише висвітлив факти перед тією інстанцією. Як і в усякій редакційній колегії, так і в нашій, заступник головного редактора користується правом дорадчого голосу, тобто він може висловлювати свою думку на засіданні редакційної колегії, сперечатися з головним редактором, не погоджуватися з ним, пропонувати своє рішення щодо порушених питань і так далі. Але після того, як головний редактор вирішить *дане* питання і висловить свою остаточну думку, заступник, та й інші члени редколегії, мусять підкорятися. Недотримання встановленого порядку тягне за собою санкції, і це, на мою думку, цілком справедливо. Бо чим стане редколегія, коли кожен почне начальствувати й нав'язувати свою думку?

— Це-то так,— сказав я,— але суттєвим питанням в даному випадку є стаття про п'єсу «Холоднеча».

Головний редактор поблажливо посміхнувся і похитав головою.

— Помиляєтеся,— промовив він,— суттєве питання у даному випадку стосується дисципліни, *порядку*, а не тієї статті. Вибачте, але ви плутаєте головне з другорядним.

— Можливо,— сказав я, раптом відчувши, які безглузді всі ці розмови, бо те, що сталося, вже сталося, і обговорювати уже після всього — зовсім пуста і марна справа.

Я думав про різне і навіть не помітив, коли головний пішов, тихенько забравшись із кімнати.

Даремно я гайнував час на розплутування цієї неприємної справи з покаранням Юрія. Все одно в Юрія були підстави вважати покарання несправедливим, він дотримався своєї правди і завзято захищав її. Але і в Ангела

були підстави захищати свою правду, і в головного редактора — також. Кожен по-своєму мав рацію, кожна окрема правда була розумною, доброю і безсумнівною, як, здається, говорять юридичною мовою. Кожна правда зокрема чудово гармонувала з правилами і нормами нашого життя.

Подумавши так, я відчув, що мені стає душно: адже Довгун також стояв на тій позиції, що кожен зокрема має рацію, і не слід ставати на чийсь бік, — а я його насварив. Мені стало гаряче, і я одним рухом скинув ковдру на підлогу. Повернувся до слухового вікна, і мені знову здалося, що звідти дивиться на мене велике око — далеке й сумне, і при цьому страшенно настирливе.

Але яке там око! Звідти лилося тихе і розсіяне зоряне світло.

Прокинувся я вранці у препоганому настрої, як бувало часто в давніші часи. У вікно зазирає сонце, по стіні весело стрибає зайчик, з другого кінця подвір'я, від Снігуроньки, пливе якийсь віденський вальс, і я раптом згадую, що залишився без грошей, що в мене в гаманці — ні стотинки. Це траплялося раніше дуже часто, і я ніяк не міг збагнути, що спільного між веселим зайчиком і моїм порожнім гаманцем і чому я прокинувся в препоганому настрої, коли у Віденському лісі так чудово виспівують соловейки! Але тоді я втішав себе думкою, що на світі напевно є й гірші пробудження — наприклад, коли чекає тебе виривання зуба без наркозу або жалісливий чи страшний діалог з хазяїном кімнати, якому винен плату за стільки-то місяців. Якось утішав себе: людина завжди шукає тіві соломинки, яка так багато значить для потопаючого.

Зараз мені, слава богу, не бракує грошей і ніякий хазяїн мене не турбує, а якщо випадково заболить зуб — піду до найзнаменитішого лікаря. І він, якщо вирішить вирвати хворого зуба, заспокоїть нерв найсильнішим наркозом, який тільки є на світі, потім заспокоїть і мене самого, щоб я не здригався, дивлячись на його жахливі щипці, увімкне дюжину вентиляторів, щоб дмухали на мене, поставить півдюжини медсестер, аби обмахували мене хустинками. Ось як воно буде, коли випадково заболить зуб. Словом, я хочу сказати, що оті найголовніші причини, які колись створювали умови для того, щоб уранці в мене потьмарювався мій настрій і щоб веселий зайчик не викликав усмішки, вже давно перестали діяти в моєму житті-бутті. Просто дивно, чому я інколи пробуджуюсь у поганому

пастрої, правильніше було б, якби я здригався від власного сміху.

Я зварив каву, потім вирішив почистити палітру, і коли зішкрябав фарби, згадав про свою картину на софійську тему. Навіть не «прояснив» сюжету, а минуло вже стільки місяців відтоді! Те, що мені спало на думку намалювати будинок, ще нічого не означало. Хіба мало гарних ідей приходить до людини, а візьме пензля — пуста, туман, бо образ ще не народився. Таких будинків, як наш, — скільки хочеш, але в котрому з них проглядає те, що, так би мовити, називається «нинішнім життям»? Я так нічого й не придумав, а час минав; пролетить ще кілька місяців — і комісія запитає: «Ви готові, товариші?»

Я шкріб палітру й начебто думав про картину, а зловив себе на тому, що хитрую, ухилиюся від цієї роботи, кажу мимохідь: «Маю на увазі, доведу справу до кінця», — і знову повертаюсь до випадку з Юліїною квартирою. Мучить мене совість: чи чесно я зробив, приховавши квиток, а точніше — премію, нехай і тимчасово? Можливо, в цьому приховуванні є й якісь розумні мотиви, — але що таке, по суті, «розумні» мотиви? Хіба міркування Ангела Архангела і головного редактора нерозумні? Якби я прийшов до думки, що їхні міркування позбавлені здорового глузду, то це означало б покласти лавровий вінок на голову анархії. А увінчуючи анархію лавровим вінком, я, само собою зрозуміло, осуджую Юрія, вважаю його винним, ставлю навпроти його імені від'ємний знак. Але черкнути проти імені Юрія від'ємний знак, прокляту рисочку «мінус» — ні, я не зроблю цього, навіть якби мене самого покарали найбільш неприємним з усіх стягнень! Тоді, — запитую себе, — що я за людина? Ну от, приховую Юліїну квартиру — хочу вберегти дівчину від легковажного заміжжя. На мою думку, Лозан — легковажна людина. Але хай йому дідько, хіба Юрій в очах Ангела Архангела не легковажна людина? А Ангел Архангел — позитивний герой, цього ніхто не заперечить, його думка не може бути перекреслена просто так.

Кидаю недочищену палітру й починаю ходити по майстерні. У давні часи, коли я прокидався у препоганому настрої й мене не тишив веселий зайчик на стіні, коли соловейки у Віденському лісі щебетали чарівно, а мені здавалося, наче вони каркають так паскудно, що далі нікуди, — тоді світ виглядав дещо простішим, і думки мої не крутилися в якомусь зачарованому колі. Тоді я знав: цей

лад поганий, нелюдський, його необхідно зруйнувати, і край! Повалимо його, а натомість побудуємо набагато краще життя. Отак. Тепер же лад чудовий, прокидаємось без тих страшних думок про хліб насущний, про неоплачену квартиру, про непевний завтрашній день, і все-таки інколи настрій у нас кислий і ми крутимось у туманностях і неясностях. Неначебно порвати з паскудним життям легше, ніж побудувати красиве, — хто його зна!

А може, причиною кислого настрою є оте застоєне повітря, яким ми постійно дихаємо?

Подумав так, бо якраз зупинився навпроти вікна, дивлячись поперед себе: ранішнє місто почало рожевіти й світитися; золотиста мла, ніби прозорий муслін, вкривала рівнину за лісом, а на гребені Старої Планини простягалась блискуча малинова стрічка. Місто пробуджувалось гомінливо, впевнено, без лінивого потягування і мруження, на вулицях чулися закличні голоси автобусів, знизу, з-за ближнього рогу, долинали шум, стук ящиків: у наш продуктивний магазин завезли товари — молоко, здобні булочки, теплі банічки¹, хліб різних сортів. Я дивився на блискучі дахи та розправлені антени, що виловлювали з ефіру ранішні марші та пісні й передавали їх у радіоприймачі, щоб веселими й бадьорими були люди на порозі робочого дня.

Перед моїми очима прокидався той юнак у синьому фартусі — символ життя. Колись він тримав у руках залізний молот, а зараз виймає з шкіряного футляра логарифмічну лінійку. Колись у його очах горів руйнівний вогонь, адже молотом тим треба було розбити кайдани, якими цар Капітал закував його ноги, тепер ясні очі юнака спокійно й зосереджено вдивляються в позначки на логарифмічній лінійці. Він будуватиме житла для людей, заводи, електронні машини, йтиме вперед гігантськими кроками: ноги його розкуті, немає вже кайданів — добре зробив своє діло залізний молот.

Я усміхнувся: чи тому, що напрочуд гарною була малинова стрічка на гребені Старої Планини, чи прозорий золотистий муслін вбирив мої очі, чи тому, що я збагнув, яким застарілим і романтично-наївним було моє уявлення про той символ життя — юнака в синьому фартусі. Хіба це так важливо! Я усміхнувся, і здавалося, що настрій

¹ Банічка — листковий пиріг з тонко розкачаного тіста (болг.).

у мене не такий уже й кислий. Кінець кінцем, коли чоловік засидівся на одному місці, коли йому трохи забагато років і він з різних причин залишився неодруженим, всіляке може прийти йому в голову — і веселе, і сумне.

Ну, сказав я собі, все-таки придумаю сюжет для цього софійського будинку, в якому проглядається, так би мовити, нове життя, а Юліїна квартира не втече — полічу до десяти й одного чудового дня скажу їй: «Будь ласка, Снігуронько, заходь, це твій палац! Подобається?»

Коли я запитав, чи їй подобається, щось спало мені на думку — випадкове, але настільки несподіване, що якийсь час я стояв нерухомо, немовби прислухаючись до неясного шуму, який хотілось почути з далекого минулого. Ти ба! — похитав я головою і схвильовано ступив кілька кроків туди й сюди, між штативом і соняшниками на ширмі. Ти ба!

Тепер я вже не міг усидіти на одному місці. Автобуси заклично озивалися знадвору, стуку ящиків уже не було чути: напевно розвантажили товар, з продуктового магазину приємно пахло молоком і теплими баничками. Я запхнув у кишені тютюн та люльку і, перш ніж вийти, знову подивився у вікно. Блискучої малинової стрічки вже не було, і прозорий мусліл розтанув — стояв звичайний сонячний ранок, усміхнений і спокійний.

Я зійшов по сходах, тихенько насвистуючи якусь мелодію, і вже коли наближався до виходу, згадав, що мелодія ця досить стара, ще з часів танго й фокстроту. Не знаю чому, але коли я почував себе веселим і безтурботним, саме ці мелодії приходили мені в голову, хоч пора їхня була не дуже веселою, бо, між іншим, плата за квартиру тоді сягала третини заробітної плати і навіть якась нещасна бухгалтерська посада була райдужною мрією для молодої людини. Однак танго й фокстрот — гарні мелодії; з музики сьгоднішніх танців жодного такту не можу собі пригадати, а колишні муркочу без будь-яких зусиль. Коли мені стає весело, я починаю насвистувати щось, а потім уже помічаю, що ця мелодійка з тих давніх часів.

Я вийшов на майданчик, кивнув черешеньці: «Доброго ранку», — я єдиний з нашого будинку вітаюся з нею, інші вранці розсіяні й дуже поспішають, — дивлюсь, а наш двірник уже готовий у дорогу — надів кашкета набакир і дружньо усміхається мені. Ми з ним добрі приятелі, часто балакаємо про різні речі, адже ми цілими днями вдома, робота в нас така, що не дуже-то виходимо кудись.

— Доброго ранку, бай Танасе,— усміхаюсь я йому у відповідь.— Куди зібрався так рано?

— Дорога не близька,— говорить бай Танас.— До нашого села.

— Он як? — дивуюсь я.— Судячи з того, що ти без багажу, твоє село, мабуть, десь за Вітошею.

— Яка там Вітоша,— зневажливо махає рукою бай Танас,— моє село — гірське, поблизу міста Враца; від зупинки поїзда біля площі, де пошта, автобусом їхати півгодини. А що я без багажу — то це навмисне, думаю дещо привезти собі звідти. У тому селі — весь мій рід і по батьковій, і по материній лінії, й люди не дадуть мені поїхати назад отак, з порожніми руками. Не з жалості, що в мене немає нічого,— вони знають, що я на пенсії, дружина моя працює, та ще дещо я одержую як двірник, і нам непогано,— але вони багаті, мають усе, їм приємно робити подарунки. Коли наповнюють кошики, кажуть: «Ми й так не годні все це з'їсти, бери, збитку не буде!»

— Заможнє село! — киваю я головою, прицмокую, як належить, і вже наміряюсь побажати йому щасливої дороги, однак бай Танас пропонує мені щось дивне, і голова моя починає йти обертом.

— Гайда,— каже він,— ти й так тут нічого не робиш, поїхали зі мною, світу й життя побачиш. Сьогодні свято вівчаря, по селах можна побачити багато цікавого. Для тебе це буде корисно, може, щось і намалюєш, коли приходиш папір і добрячий олівець. Туди доберемось о десятій, а надвечір, о восьмій годині, сядемо на поїзд і будемо вдома, перш ніж останній автобус відправиться в парк.

Так сказав мені бай Танас, і я почав роздумувати й вагатися, бо звик усе обмірковувати і зважувати перед тим, як прийняти рішення. Я ще б роздумував хвилину-другу, але тут під'їхав автобус, бай Танас рішуче сказав: «Ну, давай!» — і я не встояв. Він кинувся на вулицю, накульгуючи,— трохи шкутильгав на праву ногу,— а я помчав слідом за ним — може, це й легковажно, так, як колись, у юні роки.

Ми вскочили в поїзд за хвилину-дві до відходу.

Я сидів біля вікна, відпочивав від напруження й дивувався динамізмові, яким згори донизу було пройняте наше життя. Ну от, ще годину тому я тинявся по майстерні в кислому настрої, плутаючись у різних суперечливих судженнях про людську правду й дошукуючись, яке з них істинне, а тепер мчав у саме життя; і коли я вдивлявся

в те, що миготіло переді мною,— у квапливі вервечки людей, трамваї, машини, у натовпи перед заводами, у великі грузовики з вантажами, самоскиди, екскаватори, які поважно їхали кудись,— у мене було таке відчуття, ніби я скачу з одного світу в інший. Власне, хіба я коли-небудь стояв обіч головного, думав я. Обоз ніколи не був мені до душі. Перед революцією я виступав разом з новими художниками, писав заклики, виготовляв фальшиві документи для наших підпільників, у мене навіть не було часу думати про різні правди, я знав тільки одну, і вона мене хвилювала. Потім пішов учителем у Добруджу, і поки готував фарби, щоб малювати старі колодязі з коловоротами, прибули бригади й почали будувати насосні станції. Насосні станції не приваблювали мене з точки зору живопису, однак люди, які їх споруджували, були цікаві, у мене є ціла галерея портретів з тих натхненних піонерських часів. Хто скаже, що я йшов не в ногу з життям? Однак я малював нове не тільки таким, яким бачив його в житті, але й таким, яким воно ввижалося мені колись уві сні. А мої молодші колеги кривилися. Мовляв, якась романтика. Я ж собі насвистував свої фокстроти і внутрішньо сміявся; зрештою, їм не снилися мої колишні сні, вони мужніли в інші часи.

Я сидів біля вагонного вікна, радів сонцю, лугам, горбам, які пропливали перед моїми очима, а бай Танас спокійно дрімав собі в куточку; його мужні очі на грубуватому обличчі, примружені в дрімоті, застигли у спокійній безтурботності. Ось, думав я, людина, яка не хвилюється падміру через ті чи ті складності, він виробив собі звичку зводити всіляке житейське безладдя у кілька певних груп і для кожної групи має вироблені готові рішення. Він схожий на колишніх лікарів, котрі лікували всі види простуди, ларингіти, ангіни, трахеїти та інші важкі хвороби лише хініном і аспірином, зрідка вдаючись до змазування хворого хіба що йодом. Все життя я заздрихав бай Танасам! Ідуть, дідько б їх забрав, насвистують собі веселі таночки, а якщо потрібно — зводять заводські димарі аж до небес. Одного разу я піднявся на вершину такого димаря,— внутрішніми сходами, звичайно,— і коли глянув з висоти — голова запаморочилася. Я запитав будівельників: «Ну, а ви не боїтеся, будуючи на такій висоті, що вам може закрутитися в голові і ви впадете?» Вони відповіли: «Ми турбуємося, щоб споруда виходила як слід, аби десь не

скривити, вся наша увага в роботі,— нема коли думати про запаморочення!»

Два роки тому бай Танас працював токарем на одному з софійських заводів, і по значках, які він одягав під час першотравневих парадів, можна було зробити висновок, що за добру роботу його кілька разів визнавали відмінником. Та одного дня сталося нещастя: десь одразу після закінчення роботи, коли він копався у верстаті, якісь зубці чи валки затиснули кисть його лівої руки і порвали сухожилля. Бай Танас від природи смілива людина, у молодості, будучи вівчарем, сокирою звів порахунки з двома страшеними вовками, але він несказанно боїться хірургічного втручання, проявляє малодушність і тому не пройшов лікування як слід, пальці лівої руки залишилися на дві третини неприцездатними, отже, рука вже не годилася для серйозної роботи.

Занепокоєні товариші з заводу вирішили послати його на комісію, щоб виклопотати якусь пенсію, бо ж нещастя сталося на заводі під час роботи біля машини. Пенсійка вже була в кишені, так принаймні висловився цеховий профсекретар, але в останній момент бай Танас зтявся і провалив усю справу. «Тут,— заявив він,— щось не так, бо, коли сталося те лихо, я залишився після зміни не для заводської роботи; якби то була заводська робота, я б сказав нашому обліковцеві, щоб писав понадурочні. Хіба ж хто упускає понаднормову роботу! Та в той день я надумав змайструвати гарматку з вибракуваного заліза. Попросив нашого змінного майстра: так і так, мовляв, у мене є небіж, дуже захоплюється гарматами — чи не можна, щоб я зробив йому маленьку іграшку, дрібничку? Чоловік сказав: «Можна»,— видно, незручно було відмовити мені, але оскільки це було порушенням порядку, то я бачив, що він нахмурився. Ну, та що вже там, узявся я майструвати гарматку, а на душі якось прикро: майстер нахмурився, я штовхнув людину на незаконний вчинок. Гриве мене всередині погане почуття, а коли працюєш у неспокійному настрої, лихо йде саме. От яка справа: я взявся зробити маленьку гарматку, то чому це, думаю собі, держава має платити мені пенсію, хай і невеличку, якщо я поранився? Якби я був поранився у зв'язку з виробничими причинами — план виконував чи перевиконував,— тоді б я сам просив і вимагав. А зараз це неправильно і не можна!»

Отак бай Танас провалив справу з пенсією, і партійний керівник цеху сказав йому: «Браво», відзначив це як

приклад свідомості й чесності. Потім задумався: свідомість — це похвально, але вона зовсім не знімала питання про засоби до існування й покриття щоденних матеріальних витрат. Вирішили трудовлаштувати людину і придумали. З покаліченою лівою рукою чоловік токарем не буде, але все-таки якусь просту роботу може виконувати — наприклад, штовхати візочок і збирати браковані деталі.

Словом, відповідна комісія дала свій висновок, і, на превелику радість своїх товаришів, бай Танас залишився працювати на заводі, його трудовлаштували: з майстра-токаря він став різноробочим, тачкарем. Одягнув бай Танас фартух і, хоч це було не те, що токарський комбінезон, почав насвистувати якийсь таночок, навіть усміхнувся очима: що ж, головне — аби людина не сиділа без діла, щоб робила щось корисне і крутилась біля своїх товаришів. Усяка праця — і токаря, і тачкаря — однаково почесна, незважаючи на різницю в оплаті. Так бай Танас заходився штовхати візочок поміж токарів, збираючи стружку й інші металеві відходи.

Пройшов він раз і вдруге біля свого токарного верстата, де працював його колишній учень. Насвистував собі отой таночок і старанно збирав те, що належало збирати. Але, минаючи втретє з візочком те місце, де раніше часто червонів перехідний прапорець цехової першості, і, нахилившись, щоб підібрати стружку, бай Танас раптом перестав насвистувати, глухо схлипнув і зашморгав носом, немовби на нього напав сильний нежить. Прикро було дивитися на цього міцного мужчину, який багатьох навчив токарського ремесла, тому ті, котрі були поблизу, вдали, що нічого не помічають. З кожним може статися таке, коли його схопить сильний нежить. Люди зосереджено дивились на коліщатка токарських верстатів, не повертаючи голів.

Від'їхав бай Танас зі своїм візочком, викинув відходи де слід і звідти — просто в канцелярію, до інженера.

— Не можу, — сказав він і скинув фартух тачкаря. Акуратно склав його і залишив на стільці.

Інженер якийсь час дивився на нього мовчки: навіщо розпитувати, коли й так усе ясно.

— Ну й що тепер? — сказав. — Без пенсії якось можна, а без роботи як?

Бай Танас також не знав «як», але в той момент він не думав про майбутнє. Він знизав плечима: не відчував ніякого страху перед невідомим, сорок п'ять років і одна рука з чвертю щось та значили навіть без квітучого здо-

ров'я й досвіду в металорізанні. Так що майбутнє, яким би воно не виглядало скрутним з матеріального боку, не дуже хвилювало його, а от нинішнє стискало душу в сталевому кулаці.

— Не можу більше,— повторив бай Танас і відчув на чолі піт: настільки боляче стискав отой сталевий кулак.

— Це твоя особиста справа,— зовні спокійно сказав інженер, проте суворо подивився йому в очі й незадоволено похитав головою.— Чому? — продовжував він повчально.— Немає поганої роботи, і тобі не варто було б засмучуватись через свою нову посаду.

Інженер був молодий і, очевидно, не розумів людей того типу, які, наприклад, будують димарі на запаморочливій висоті, насвистуючи: «Боряно, Боряно, хіба ти лиш одна?», і не відчувають запаморочення тільки тому, що вони цілком поглинуті роботою і їм нема коли думати про те, яка то в дійсності висота. Бай Танас, думається мені, належить до людей такого типу, але інженер через свою молодість дивився на цього чоловіка іншими очима — припускав, що зачеплене його честолюбство, уражена його гідність робітника вищої кваліфікації. Перетворитися з кваліфікованого майстра-токаря на підбирача відходів — це справді трагедія, і від неї є лише одна протитрута — переконати потерпілого, що всі види праці кінець кінцем однаково почесні.

Так і зробив інженер, він спробував вселити у бай Танаса високоморальне ставлення до різних видів праці, але не знайшов резонансу — бай Танас подивився на нього розсіяно й відчужено, потім похитав головою і пішов геть, не сказавши й слова. Покинув завод.

Я думаю, що інженер, хоч він і добре володів логарифмічною лінійкою, не підрахував правильно психологічних мотивів відчуження бай Танаса. Деякі люди споруджують димарі запаморочливої висоти і, виконуючи свою будівельну роботу, задивляються й далеко в простір. Для таких людей різні розряди, винагороди й інші речі матеріального характеру мають значення, але не є найголовнішим у їхньому житті. Інші ж майстри також споруджують димарі на запаморочливій висоті, але уткнули носи в цеглу, їх не хвилюють ніякі простори, вони не дуже цікавляться далечинню, що відкривається навколо, кладуть собі цеглу й насвистують: «Боряно, Боряно!»

З бай Танасом у мене не було довгих розмов, просто не вишло зібратись і докладніше побалакати про се, про

те. Він робить своє діло й живе у напівпідвальній квартирі з другого боку будинку, а я зайнятий малюванням, і майстерня моя — аж на горищі під дахом. А так ми могли б розповісти один одному чимало цікавого, бо обидва ми з села, і, як-то кажуть, носимо в серці спільну любов до землі й сільського життя. Дещо про його долю я чув від мого професора-бактеріолога, який свого часу вилікував його хлопчика від ларингіту. Для бая Танаса професор є втіленням поняття про добре й велике. Він не знає, що цей професор — звичайна слабка людина.

Отже, зійшли ми з поїзда десь одразу після дев'ятої. Автобус, котрий мав відвезти нас до села, ще не прибув, бай Танас заскочив до одинокої корчомки за пероном, начебто щоб купити цигарок, а я, не маючи чим зайнятися, знайшов зручну місцину на узбіччі шосе, присів і поклав на коліна етюдник, аби замалювати дещо з навколишнього.

На півночі, у бік Дунаю, простягалось широке горбисте поле, зелене поблизу і синє вдалині, де земля едналися з небом. Краєвид здавався задимленим: стелилось фіолетове марево, і в його хвилях губилася видима межа витягнутої в той бік рівнини. На північному заході, не так уже й далеко, здіймалися сині обриси гір, над ними в повітряному морі лагідно плавала хмарка, дуже схожа на перламутровий човник з піднятим вітрилом. І човник, і вітрило виблискували, ніби обклеєні тонкою смужкою срібної фольги.

Світило тепле весняне сонце, повівав вітерець, несучи аромат нагрітої вологої землі й пахучих соковитих трав. І на всьому лежала спокійна тиша, але не мертва й холодна, а сповнена світла й життя. Я облипив етюдник: що міг уловити олівець, тут потрібні були фарби. А втім, є речі, перед якими навіть фарби безсилі, такі речі, про які може говорити тільки звук, ота музика, що наче дихання. Я витягнувся на пухнастому килимі, заклав руки під голову й закрив очі. Ще з дитинства запам'ятав я це почуття: лежиш, і тобі здається, що ти зливаєшся з цілим світом — і з землею, з усіма її травами й комашками, і з небом, яке відчуваєш обличчям, ніби заспокійливу долоню матері. Відчуваєш, що ти зливаєшся і з сонцем, бо тепло його — у твоїй крові, а сонячний блиск, перетворений на мідне сяйво, світиться десь у глибині очей. Запам'яталося це відчуття ще з тих часів, давніх, колишніх. Гуси пасуться на моріжку біля річечки, що пахне ряскою, дикі бджоли

гудуть у розпеченому повітрі, а я лежу в холодку під вербою, біля кущів п'янкої бузини й ніяк не можу перемогти свою лінь, щоб пошукати глибшого місця з чистою й холоднішою водою. Мені приємніше без кінця лежати, витягшись під вербою, відчувати, як комашка лоскоче вухо, і думати, яким солодким буде калач, що його мама розламає сьогодні увечері, коли ми всі зберемося біля столу.

Чудово було на цьому узбіччі шосе: хай собі перламутровий човник ширяє серед океану, хай сонце пускає червоні й золоті пузири, найкраще те, що ти не думавш нічого, говориш дрімоті: «Здрастуй» і готовий поринути в безтурботний сон. А бай Танас гукає від корчми: «Гайда, Бояне, до автобуса!»

Прибув міжміський автобус, запорошений, розгурканий. Це була проміжна зупинка, деякі пасажири їхали у віддаленіші села, тому вони тут не сходили, поспішаючи встигнути зварити святковий обід. Ми сіли на самі задні сидіння, котрі були вільні, кондуктор зачинив двері, й машина загурчала знову, помчала по асфальтованій дорозі, наче стара, але доглянута кобила. Крізь запорошені шибки вікон поле виглядало трохи посірілим і втомленим, та й небо втратило свою прозору синяву, але це не псувало мого доброго настрою. Надворі сміявся і бризкав світлом чудовий, променистий, мов юний язичник, весняний день. Та й від бай Танаса трохи пахло фруктовою: поки я дрімав на узбіччі, згадуючи дику бузину й ряску на річечці, він трішки хильнув за добрі майбутні зустрічі. «Гей, усі, хто спішить до святкового столу,— хотілося мені сказати пасажирам,— цей наш автобус — не запорошена стара скриня, не заїжджена кобила, наш автобус — писаний гергьовський віз, у нього впряжені крилаті, бистрі, як вихор, коні, поєні червоним пінистим вином, годовані золотим зерном, а ви всі — Сонцеві гості, які встали, щоб привести Сонцеву наречену з місяченьком на чолі, з зірочками в очах, з двома червоними трояндами на грудях. Гукайте всі щосили: «Гу-у-у!», нехай світ знає, нехай чує через луки й левади, що сьогодні у Сонця буде весілля».

Таке хотілося мені сказати людям або щось подібне до нього, а чому мені було так весело — я не здогадувався, можливо, через ту дику бузину, що приснилася мені на узбіччі. Дика бузина, коли цвіте, має солодкий п'янкий запах. Задрімаєш під кущами квітучої дикої бузини — обов'язково снитимуться веселі сни.

— Гу-у-у!

— Чуєте, люди?

— Через луки й поля, до старого Дунаю, до розливів, де вночі спускається з висоти Велика Ведмедиця, щоб пити воду.

— Одягайте білі сорочки, пов'язуйте барвисті фартухи, прикрашайтесь дикою геранню, спішіть на весілля Сонця! Сонцеві гості кличуть вас!

— Гу-у-у! Гукайте ж бо! Сьогодні свято вівчаря!

Я задумався, чому Сонце одружується на свято вівчаря, і здогадався, що це заради гергівських ягнят. Тих ягнят оспівують ще з найдавніших часів.

Я вчасно опам'ятався, бо наша стара кобила вже мчала найголовнішою вулицею села бай Танаса. По обидва боки її стояли ряди нових білих будинків, здебільшого на два поверхи, герань у вікнах нагадувала про деякі старі смаки, ще не зовсім перекреслені новими модами, мелькали коло білих огорож чоловіки та жінки, виряджені й завітчані, як на свято.

Ми зупинились на площі, де вже грав духовий оркестр — музиканти сиділи на стільцях перед двоповерховим будинком господарства. Диригента не було, та музиканти знали своє діло і здорово дмухали, барабан гупав по-богатирському, і площа колихалася й вихрилася сильніше, ніж хоро, яке витинали з десятків хлопчаків і дівчаток, одягнених у яскраве сільське вбрання давніх часів. Парубки, дівчата й старші стояли купками довкола, дивилися на невеличке хоро, але не йшли до танцю: для них пора ще не настала — велике хоро загойдається пізніше, після святкової учті.

Виходимо ми з бай Танасом із автобуса, а до нас прямують кілька чоловіків, вітаються з бай Танасом — дуже щиро, але стримано, як це звичайно буває в селі. Бай Танас говорить їм щось і показує на мене, чоловіки підійшли й один за одним почали тиснути мені руку. Вітали мене з приїздом, усміхалися, а бай Танас, наче конферансьє, рекомендував їх одного за одним: голову господарства, голову сільради, зоотехніка, бригадира першої вівчарської, старшого пастуха. Лише голова сільради був одягнений більш офіційно і з голови до п'ят по-міському. Інші були хто без галстука, хто в парусиновій куртці, а бригадир першої вівчарської мав на голові волохату хутрянну шапку. Бай Танас пояснив їм, що я — видатний художник і заслужений діяч культури, люди дуже мило зраділи мені й висловили велике задоволення з того, що я буду їхнім

гостем. Отак ми здоровкалися й вітали один одного з гарним святом, і мені не знати чому здалося, що я теж настроний по-святковому, а тим часом у мене немає картин на вівчарські сюжети. Потім бай Танас побіг кудись, щоб зустрітися зі своїми людьми: часу залишалося обмаль, а треба ж іще приготувати ті кошики; оскільки неможливо було розмовляти на тому місці, де музиканти щосили дмухали у свої труби, ми з головою господарства вирішили пройтися головною вулицею, щоб він показав мені деякі цікаві речі.

Цікавого було чимало: нова школа, життєрадісна, з великими вікнами; клуб-читальня із залом на чотириста місць, зі сценою, з апаратурою для демонстрування фільмів. Бачив я й великий магазин з товарами домашнього вжитку та мануфактурою, а поруч — простору кондитерську з шістьма круглими столиками.

Ми оглядали сільські набутки, а голова тим часом розповідав мені, що тут було колись село з хатками-мазанками, з школою на три класні кімнати. Голова був ще молодий — навряд чи мав більше сорока років, виглядав здоров'яком і красенем, розмовляв дуже енергійно. Раніше він працював адвокатом у місті Враца, а в цьому селі вже шість років, звідси була його рідня. Я поцікавився, чи він одружений, голова усміхнувся і ствердно кивнув, потім сам запитав мене, чи не помітив чогось особливого на головних вулицях. Я здвигнув плечима, не розуміючи, що він має на увазі. Він показав собі під ноги, і я здивувався ще більше.

— Тротуари,— сказав він. На його обличчі розцвіла переможна усмішка.

— Он як! — кивнув я головою й засоромився, що до того часу не помітив нових тротуарів.— Справді,— сказав я,— ви зробили чудові тротуари!

— Ну,— сказав голова,— зробило їх село. Тепер воно більш-менш заможне, багато чого може собі дозволити. Навіть тротуари з бордюрами і гранітними плитками. Ми в основному тваринники,— пояснив він,— і маємо великі прибутки від виробництва м'яса. Передбачено,— він зупинився і підняв палець,— що в умовах майбутньої концентрації ми станемо центром цілого тваринницько-промислового району.

— Чудово! — радів я разом з ним.

— А коли я прибув сюди, знаєте, які баюри на вулицях настав? Були просто непрохідні місця. Шукаш-шукаш

броду — і врешті йдеш навпростець. У мене тоді була наречена, вчителькою працювала в місті Враца. Кажу їй: «Давай одружимося, навіщо втрачати час». Хоч яка напружена робота в селі, а коли людина самотня, їй скучно. А вона відповідає: «Щоб я губила взуття у болоті? Я ніколи не ходила по великій грязюці, а тепер ходитиму? Уявляю собі, як там усе виглядає пізньої осені або ранньої весни!» Взагалі-то вона була дуже вродлива й писала вірші. Деякі надрукувала в столичних газетах. Отак прийшли мені в голову ці тротуари. Умови вже були назріли, можна було зробити стрибок і в цьому відношенні. Я звернувся з пропозицією до місцевої ради, і люди просто загорілися. Робили ми їх два роки. Всього два роки, уявляєте?

— Справді,— сказав я,— зробили ви їх за дуже короткий час!

— Так,— усміхнувся голова,— бо матеріальні умови сприятливі!

Його усмішка була трохи розсіяною, і тому я запитав:

— А коли нарешті були готові ці тротуари, вона приїхала?

— Вона? — голова махнув рукою і якийсь час мовчав...— Ні. Вийшла заміж за мого колегу з окружного суду; через два місяці ми взялися за тротуари. Тоді настеляли щебінь. Була мокра осінь, кінець жовтня, щодня ішов дощ, перешкоджаючи роботі. Та й робочих рук не вистачало: наші кинули всі сили на кукурудзу. У нас господарство тваринницьке, і кукурудза для нас важливіша, ніж хліб. А того хлопця, за якого вона вийшла заміж, потім перевели в Софію. Тепер обоє в Софії. Місяць тому я довідався, що вона працює в якомусь видавництві, але не знаю, в якому саме. Я ж вам казав, що вона писала вірші!

Ми помовчали, дивлячись на плитку тротуару.

— Все-таки,— сказав я,— набуток чудовий.

Він глянув мені в очі, не розуміючи, про який набуток я кажу, але здогадався, що я маю на увазі тротуари, й кивнув головою.

— Так,— промовив він.— На все свій час. Розжилися на худобі, заощадили грошей і зробили тротуари. Тепер можна і в туфельках ходити навіть пізньої осені, а колись...— він махнув рукою і сумно зітхнув. Напевне, згадав колишню страшну грязюку.

Потім він завів мене в зал господарства, де було приготовлено обід. За столами сиділи знатні вівчарі, пастухи

і свинарі. Мене посадили між головою господарства й головою сільради, а навпроти мене сіли зоотехнік, якась шишногруда й червоношока молодиця і бригадир першої вівчарської. Налили ракії, голова господарства привітав людей зі святом, а ми всі випили. Ракія була як вогонь. Потім налили ще, і голова сільради проголосив тост за майбутні успіхи; ми всі випили з великим піднесенням, адже чудове майбутнє — в успіхах. Я тихенько запитав голову, хто та молодиця навпроти, він сказав мені, що то їшня найбільш знатна доярка, цьогорічний переможець. Сказав також, що її чоловік виявився нікчемою, потрапив у якусь халепу і втік десь на будови Південної Болгарії, а тепер вони хочуть розлучитися. Та, можливо, так було б краще, бо чоловік її повадився погано, а вона золото — не жінка. Я сказав, що він має слухність, і потягнувся через стіл, щоб випити за здоров'я цієї чудової жінки. Ми цокнулися келишками, але до нас одразу ж приєднався її сусід, бригадир першої вівчарської. Це був чоловік богатырської постави, але очі його з-під волохатих брів дивилися м'яко й сердечно, гладили, як дбайливі руки. Ми випили, і голова сказав мені, що бригадир — удівець. З моїм келишком він цокнувся дуже обережно, а з келишком доярки — куди сильніше, я навіть здивувався, як її келишок не розбився.

Згодом подали печені ягнята й вино, і духовий оркестр, який розмістився у глибині залу, знову загравав. Загупав могутній барабан, і мені здалося, ніби якісь гарячі й важкі хвили накочуються й заливають зал. Я помітив, як щоки доярки зачервоніли ще дужче, коли вона розмовляла з бригадиром.

Ми їли й пили, потім вийшли на площу танцювати хоро. Були веселі і пританцьовували дуже жваво. Я опинився якраз біля доярки, і ми танцювали це хоро пліч-о-пліч.

«Прекрасне хоро, — подумав я собі. — Дивись-но, яка кремезна моя сусідка, а яка тонка у талії!» Але звідкись приїхала на площу проклята запорошена скриня, стара шкапа, наче з-під землі виринув бай Танас з двома кошиками, і я мусив передчасно залишити чудове торжество.

Вечоріло, до прибуття поїзда залишалася ще ціла година. Смеркання було лілово-синім, повітря солодко пахло, ми сиділи на узбіччі й мовчали, поблизу виспівував шпак.

Але я чомусь був незадоволений і досить-таки різко сказав бай Танасові:

— Знаєш, це погано, що ти тягєш кошики і завжди думаєш про різні матеріальні блага. Ти ж колишній токар, твої очі мусять бути спрямовані у більш ідеальний бік життя. А ти робиш навпаки. Коли тебе перекваліфікували, ти плакав, тому що втратив становище токаря. Хіба так можна? Яка ж із тебе нова людина?

— Хто тобі сказав, що я плакав за втраченим становищем токаря? — огризнувся бай Танас і люто подивився мені в очі.— Той, хто тобі казав це,— великий брехун. З якого це дива? Якщо я й плакав тоді, то зовсім за іншим. Я тобі скажу, але ти не зрозумієш, хоч і заслужена людина. Я справді тоді плакав, але не за становищем токаря, а за своїм верстатом! Моє серце не витримало, він мені дорогий, як своя людина, як дружина і син, з ним я й на битву йшов, і знамена здобував, і раптом — до побачення, любий! Кручуся біля нього, немов чужий: було щось, і вже його нема. Тому й плакав, що друга втратив, а ти мені тичеш в очі якесь становище! Яке мені діло до того становища? Не витримав. Тому й покинув завод. А що стоється кошиків, про які ти мені говориш, то й тут ти попав пальцем у небо! Знаєш, чому я прислужую біля прилавка й не відмовляюсь, коли мені залишають якийсь лев? Тому що я вирішив іти на операцію, аби мені сухожилля пришили; це ризиковано, і якщо пройде неблагополучно, я можу залишитись без руки. Якщо розроблять пальці, знову стану до свого токарного верстата,— хто мені перешкодить? А якщо зовсім втрачу руку — і двірницької роботи вже не буде! От і збираю, поки ще є час, щось ізбоку, аби хоч на перших порах не дуже важко було моїй жінці. А ти...

Він не докінчив, плюнув набік і поліз у кишеню за цигарками. Я не сказав йому нічого. Прислухався до пісні шпака.

Цей день був веселий, мідна сошілка почала звучати в моїй душі ще вдосвіта, я чув її в нашівсні; спів її линув здалеку, з левад над Королівським долом, куди ми зранку гнали пасти худобу. А може, спів долинав з боку кошар, вони — за гайком, біля підніжжя того зарослого грабом і буком горба, яким ступила на рівнину велика гора. Там була кошара мого дядька; в захищених од вітру місцях тулилися й інші зимівники, плетені з пруття й обмазані глиною, з солом'яними покрівлями і дворами, що були обгороджені високими тинами з терну. В цих місцях наші

люди пасли овець — своїх і хазяйських, своїх доїли для попари¹, а чужих доглядали за плату, яку треба було заощаджувати на податки й гас. Але трава між кущами була густа, соковита й запашна, з гребеня гори тягло прохолодним вітерцем, небо виглядало синішим, аніж над тими лугами, що біля Королівського долу, тому коли я почув спів соїлки, мені спершу здалося, що він линув з тих місць, я дуже любив їх, і коли забігав туди, то не хотів повертатися, дядьків глевкий просяник смакував мені, як булочка.

Веселим був цей день із самого ранку. Я швидко прибрав у майстерні, зварив каву, потім відчинив слухове вікно, аби впустити ранок. Мій прямокутник неба не йшов ні в яке порівняння з тією синявою, в яку я вдивлявся учора, лежачи горілиць на узбіччі біля зупинки. Мій прямокутник був завбільшки в кілька п'ядей і здавався сіреньким через млу, що її утворювали далекі та близькі дими, а ота синява була схожа на скляний купол, такий великий, що він покривав усю землю й немовби тонув у морі синього світла. Я лежав під куполом і думав: чи мені так здається, чи взагалі немає ніякого купола, а тільки те море над головою, а все інше — ілюзія чи обман зору. Але зараз такі думки не приходили мені в голову: малесеньке небо за слуховим вікном не відвертало моєї уваги різними сторонніми образами.

Я був дуже веселий і тому поспішав відразу ж узятися за роботу. Просто боявся, аби не розвіявся мій добрий настрій, адже я знав, наскільки ненадійні ті двері, за якими чатували всілякі складні питання. Треба було використати час, поки пісня, яка мені приснилася, не затихла зовсім. Вже й так з вулиці долітав ранішній гомін, гуркотіли автобуси; ранкова гімнастика голосно лунала в мене під ногами: старий Сюлемов, колишній офіцер, вставав з півнями. Серед цієї напористої бадьорості ранку спів соїлки міг загубитись, наче тоненька цівочка цигаркового диму. Я схопив пензлі і став до мольберта, навіть не почистивши палітри.

Малював довго, хтозна-доки, на годинника не дивився. Коли ж закінчив, витер руки, розправив плечі і відступив на кілька кроків від мольберта. У верхньому лівому кутку дмухала в труби група музикантів, барабанщик гупав у великий бубон, унизу погойдувалося відкрите хоро, вів

¹ По п а р а — тетеря, кришений хліб з молоком (болг.).

його бригадир першої вівчарської, вимахуючи червоною хустинкою, а на передньому плані красувалася доярка, хоч і не дуже схожа на ту. Доярка немовби не чула музикантів, їй начебто не було ніякого діла до хороводи, вона зосереджено і тихо дивилася поперед себе, і в руках тримала біле кучеряве гергьовське ягня, притискаючи його до грудей. Музиканти були в забутті, та й хоровода ладен був забутися, адже відзначали свято вівчаря, але вона стояла зосереджена й урочисто спокійна — так іконописці зображали мадонну на іконах.

Над картиною треба було ще багато працювати: необхідно, щоб інструменти музикантів виблискували, як золоті, щоб червона хустина хороводи палахкотіла вогнем, а в очах мадонни щоб загорілася любов жінки, яка дарує життя. Хороводі ця справа могла здаватись легкою, бо що тільки не виглядає легким для тих, котрі дивляться збоку, однак вона єдина знає найкраще, яке це велике й нелегке покликання — створювати й дарувати життя. Ну, подумав я собі, якби кілька ранків підряд ота сопілка будила мене своєю піснею, щоб у душі моїй було весело, щоб я виходив на поляну подивитись, як унизу ранішня млатягне своє повісмо по левадах, а в мене над головою золотяться букові верхів'я, яких торкається своїми тоненькими перстами світанкова зоря,— якби кілька ранків, сказав я собі, будив мене спів сопілки, я б якось закінчив цю картину за сім днів!

Подумавши про це, я відчинив стінну шафу, налив собі келишок коньяку й випив за здоров'я доярки. Вона тримала першість по надоях молока, йшла попереду інших; тепер був травень, а вона на доїнні овець уже працювала в рахунок червня. Мені казали, що в другому півріччі її доручать доїти корів і вона буде ще більше задоволена, бо біля корів робота прибутковіша. Це добре, вирішив я, це дуже добре, бо вона таким чином не буде постійно на очах у бригадира першої вівчарської. Не знаю чому, але цьому чоловікові я не дуже симпатизував, однак помістив його на картині, і то не де-небудь, а щоб вів хоро. Все-таки він був знатним вівчарем.

Я налив собі ще один келишок, потім одягнув свій гарний світло-сірий костюм: настрої у мене був дещо піднесений завдяки картині, але парасолі не взяв, бо надворі було зовсім ясно.

Вийшовши з дому і проходячи повз квітковий магазин, я купив кілька червоних гвоздик, найменші встромив у пе-

тільки, а решту подарував квіткарці. Вона прийняла їх і дуже сміялась.

Я подався в галерею на вулиці Раковського, там один молодий художник, що встиг зажити гучної слави, уже вдруге виставляв свої картини. Відвідувачів було не бознаскільки, і це здивувало мене, бо про цього молодого художника досить часто писали газети й журнали, навіть телебачення влаштувало йому творчий вечір. Його розхвалювали наввипередки, казали, що він вивів наше мистецтво на зовсім нові, сучасні шляхи. Я бачив його роботи і був іншої думки, але ті, хто хвалив, заявляли з багатозначною усмішкою, що чогось іншого від мене годі було й чекати.

Тепер я кілька разів обійшов салон і все приглядався в надії на те, що, може, таки побачу щось, що оберне мою думку коли не на сто вісімдесят, то бодай на сорок п'ять градусів. На жаль, я не побачив нічого, тобто нічого такого, що хоча б на часточку градуса повернуло мою попередню думку про цього художника. Його болгари мали якийсь невизначений вираз облич, малював він їх застиглими, умовними, готичними, суціль замазуючи іржаво-коричневою фарбою. Інші нагадували просто тіні, силуети, привиди, що вийшли з сутінків і потонули в бездонному тумані. А третя група людей була намальована у вигляді площин, але з об'ємними очима; рухи цих чудернацьких людей утворювали з різними риптованнями, бетонними й цегляними спорудами, над якими виблискували стріли кранів та довгасті шиї великих і малих екскаваторів, якийсь геометричний порядок. Ці люди, очевидно, брали участь у соціалістичному будівництві.

Од тієї виставки настрій мій погіршився, та оскільки я хотів закінчити день святково, а до вечері ще був час, вирішив піти в театр: уже давненько не був на виставах. Театр стояв недалеко від галереї; я купив квиток і зайшов до залу за кілька хвилин перед початком спектаклю. Ставили п'єсу на тему Опору, мені це підходило: хотілося побачити на сцені щось із пережитого. У першій картині двоє підпільників — студент і сажотрус — одержують завдання ліквідувати якогось фашистського зарізяку. Сажотрус закоханий у студентку, також підпільницю, і, перш ніж вирушити на завдання, читає своїй коханій сумні вірші Єсеніна. У другій картині — тиха місячна ніч; герої прибувають на місце, де живе зарізяка, але між ними спалахнула гаряча суперечка з деяких проблем ніцшеанської філософії і фрейдизму. Сажотрус обстоює думку, що

в сучасну жорстоку епоху боротьби ми могли б скористатися окремими моментами цих буржуазних філософій, але студент рішуче заперечує, він каже: ніцшеанство ще так-сяк, що ж до фрейдизму — то ні в якому разі! Вони довго сперечаються, потім ми бачимо їх на даху будинку, звідки вони мають спуститись у квартиру фашистського злочинця. Але студент і сажотрус не зразу спускаються, а ще довго ведуть суперечку, бо студент уперто заперечує фрейдизм і не бачить, яку користь матиме революція від тих пошуків сексуального начала. Сперечаючись, вони заряджають пістолети і — таке собі інтермеццо — обмінюються думками щодо переваг «вальтера» перед маузером. Сажотрус каже, що віддає перевагу браунінгові. Потім вони знову повертаються до філософського диспуту: зарізяка може трохи почекаати, все одне доля його вирішена, а питання про збагачення революційної філософії має першорядне значення.

Однак поки вони сперечаються на даху, агенти злочинця виявили їх, і вони мало не загинули. Рятує героїв лише незбагненна любов, яку головний агент почуває до Шекспіра, — перш ніж застрелити свою жертву, він завжди виголошує початкові слова відомого монологу Гамлета: «Бути чи не бути!» Головний агент входить у смак і виголошує весь монолог — і слава богу, наші герої тим часом встигають спуститися на землю по ринві.

Вже наприкінці тієї другої картини я підвівся з місця і вийшов. Вийти з залу мені було просто, бо публіки було мало і більшість стільців лишилась порожньою. Але глядачі все-таки були, і я почув, як один з них досить голосно сказав за мою спиною: «Не подобається цьому прямолінійному. Догматик!»

Тепер мого святкового настрою стало б, можливо, на який наперсток, тому я поспішив до клубу журналістів: келих доброго вина міг ще повернути мені радість. Швейцар, побачивши мене, щиро усміхнувся: давно я вже не заходив; офіціанти також усміхнулись мені: хоч я й не мав звички давати чайових, однак завжди, перш ніж піти, пригощав їх вином. А іноді залишав їм на спогад по ескізу, зробленому олівцем на серветці.

Отож у цьому закладі мене зустріли усмішки офіціантів і тонкий, але дуже апетитний запах чудового смаженого м'яса. Я пошукав очима вільного стола: в таку пору зал бував заповнений, люди тільки-но починали. За неписаним правилом, тут були столи, за які сідали тільки ху-

дожники, і столи, за якими звичайно збиралися тільки письменники. Причому займали столи не будь-як, круг кожного сідали здебільшого однодумці по школі й на-пряму, досить непримиренні до шкіл і напрямів, що групувалися за іншими столами. Сідати будь-де неделікатно: одразу ж відчуваєш себе непроханим гостем, чужим серед своїх.

Я був із дуже своєрідної школи — ані романтик з колишніх романтиків, ані новатор із сьогоднішніх модерністів. Мені важко було знайти відповідний стіл, самотійний, тому, як правило, я йшов у гості то до одних, то до інших; приймали мене, звичайно, люб'язно: все-таки я мав кілька картин у галереях; проте і ті, й ті цілком ясно давали мені зрозуміти, що не вважають мене за свого.

Одне слово, поки я шукав очима вільне місце, хтось ізбоку покликав:

— Просимо до нас, товаришу Анастасов, будь ласка!

Я обернувся й побачив за одним із середніх столів молодого художника, виставку якого я відвідав, а біля нього — художнього критика Іларіонова, великого шанувальника поваторських пошуків і прихильника сучасних стильових шкіл.

У душі я не зрадів цьому запрошенню, але що було робити: відмовитись виглядало б, м'яко кажучи, нечемно.

— Дякую,— сказав я й сів навпроти них.

— І до нас прийшла велика людина! — засміявся Іларіонов. Він кивнув на свого сусіда.— Молодь вас дуже поважає, а ви ніби цураєтесь її! Так, товаришу Тахов?

— Може, й так,— ухильно відповів Тахов.

Він не хотів зв'язувати себе думкою свого критика: повага — монета високої вартості, її отак ні з того ні з сього не розкидають по столах.

— Мати три свої картини в постійній експозиції Національної галереї — це неабияк! — сказав Іларіонов, але в голосі його не відчувалось піднесення.

— Так,— кивнув Тахов і машинально відпив ковток із свого келиха,— хоч це й не завжди є мірилом таланту. Я, наприклад, думаю, що по майстернях є багато картин, гідних постійної експозиції, які з тих чи інших причин ще не зайняли там свого місця. І, очевидно, не скоро займуть. Але все одно вони колись, рано чи пізно, обов'язково увійдуть до національного фонду. А деякі картини, які тепер в національному фондї, напевно підуть в архіви, їх вибракують. Все дуже відносне, і мені здається, час найсправед-

ливіше розсудить, що є дійсно талановитим, а що створює лише якусь видимість таланту.— Він знову відпив ковток і додав: — Час, слава богу, відсіває кон'юнктуру!

Всі ці камінчики, здається, були кинуті в мій город, і тому тактовний Іларіонов відчував себе незручно.

— Будемо вважати, — сказав він, — що за нашим столом немає фальшивої слави. Ти згоден, Анастасов?

— Ні, — сказав я, — не згоден. Я цілком підтримую думку мого молодого колеги Тахова: час відсіє моду й кон'юнктуру так, як відкидає в небуття всяку галасливу й дешеву славу. Перед моїми очима, — сказав я, уважно вдивляючись в аркуш вечірнього меню, — пройшли численні моди й легкі слави, спалахнуло чимало імен новаторів, а від усього цього — і від слав, і від імен — не залишилось нічого, блиснули і зникли, як сліди так званих «летючих вірок».

Я показав офіціантові, що вибрав собі, потім повернувся до молодого співбесідника: на його обличчі промайнула тінь, тонкі губи намагалися зобразити якусь поблажливу усмішку.

— У вас взагалі немає нахилу до нових шукань у живописі, — сказав він. — Ви ніколи не схвалювали нового.

Що можна було сказати цьому напріндженому цуценяті? Я здвигнув плечима й засміявся.

Іларіонов почував себе ні в сих ні в тих: йому дуже хотілося стати на бік свого улюбленця, але було незручно, на заваді стояли оті мої картини в постійній експозиції галереї. Це було офіційне визнання, а він працював в академії і вважав, що мусить хоча б для пристойності не замахуватись на мій престиж. Він і справді не замахувався, але воював проти мого мистецтва іншим видом зброї, принаймні більш безпечним для нього — мовчанням. У газетах, де він мав вплив, в академічних виданнях і оглядах, у комісіях по закупівлі й виставках моє ім'я майже не згадувалось. Його забували, відкидали, ніби й справді робота півдесятка молодих художників, яких без кінця хвалювали, рухала наше мистецтво вперед і збагачувала його новими образотворчими засобами. Що ж, я надивився на ці «нові» образотворчі засоби в картинах найбільш відомих із числа молоді! А поза тим Іларіонов завжди тримався пристойно, ввічливо, при зустрічах був підкреслено шанобливим. Як не як, а таки я намалював дещо в ті віддалені роки!

Отже, я засміявся, коли молодик натякнув, що в мене не було нахилу до нових шукань у живописі. Цуцик ти цуцик! А ота картина зі сріблястою гойдалкою і крокуючим екскаватором? А «Сільська зима», «Наш земляк у космосі», «Свято вівчаря»? Хіба я не шукаю нового? Шукаю й зображую разом із вічними проявами болгарського духу, а ти стій на задніх лапках і крути хвостом, бо в тебе все виряджено в лахміття чужих мод, а крім того, милий мій, ти і в рисунку слабкий!

Я не сказав йому цих слів, лише засміявся, і він мусив зрозуміти, хай йому біс, що означав мій сміх.

— Прошу вас,— сказав Іларіонов,— ви обидва заглибились у серйозні теми,— і зробив спробу пожартувати: — І не тільки грабуєте мене, бо ж на тому, про що ви завели суперечку, я заробляю собі шматок хліба, а ще й робите погану послугу травленню та апетитові!

Плоский жарт. Навіть його приятель Тахов не пробував усміхнутися.

Згодом, коли я вечеряв, Іларіонов почав розпитувати молодика, як йому спала на думку ота ідея, щоб рухи робітників узгоджувалися з горизонталлями будівельних елементів, а зверху щоб їх пронизували вертикалі кранових стріл і екскаваторів.

— Мене цікавить, як ти дійшов такого образного рішення,— сказав Іларіонов.— Чи вирішував естетичне завдання, пов'язане з відкриттям нового ритму, чи хотів підказати в умовнішому плані певне соціальне віяння?

— І те, й те,— відповів Тахов.— У нашу соціалістичну епоху інтереси робітничого класу йдуть в одному напрямку з розвитком техніки, тому руки моїх робітників витягнуті паралельно до бетонних конструкцій, поперечних дощок рихтовань і трансмісій машин. Вертикалі екскаваторів і кранів показують, наскільки ця єдність між робітниками й технікою безумовна і спонтанна. До того ж я шукав і сучаснішого ритму, натхненого динамікою нашого технізованого життя.

Я відірвав очі від тарілки і глянув на Іларіонова; слова Тахова виписали на його обличчі зворушення — побожний мирянин слухав недільне повчання проповідника, під церковним куполом звучала проповідь, що розкривала грішнику прихований зміст божих діянь.

— Так,— сказав задумливо Іларіонов, і на його устах розцвіла багатозначна усмішка,— от ми й вилізли з того старого і традиційного розуміння образу, щоб наповнити

його психологічним життям. Тепер нас задовольняють лише окремі зовнішні риси. Але ж за рахунок складної психології ми глибше розуміємо всеосяжність, за рахунок типізації досягаємо зображення багатолікого руху, який розбухує наше сьогоднішня, — він помовчав трохи і раптом обернувся до мене. — Ви що думаєте з цього приводу, товаришу Анастасов?

Я щойно випив своє вино; та радість, якої залишилося з наперсток, остаточно випарувалась, я покликав офіціанта й розрахувався. Коли той пішов, я сказав Іларіонову:

— Все те, що він прорік, — пусті балачки, я так думаю. А його горизонталі, й вертикалі, і іржаво-коричневі фігури, і безплотні тіні — це малярське штукарство. Він просто не вмів малювати.

Після цих моїх слів за нашим столом запанувала жахлива мовчанка.

Я підвівся і вийшов.

Автобус наздогнав мене аж на зупинці перед Народним театром. Я ввійшов, і хоч стояв біля дверей, але так замислився над чимось, що напевно заїхав би до студентського містечка. Однак надійшов контролер перевіряти квитки, я вчасно опам'ятався і зійшов біля Орлового моста.

Сів на лавочці над озером, набив люльку і закурив. З боку «Аріани» долинала хвилями чудова музика, якийсь вальс, танцювальна мелодія, щоб було весело тим, хто катався на льоду. Падав сніг, м'який, пухнастий, крізь його біле плетиво виднілися вовняні шапочки з китичками, кольорові светри, короткі спіднички, які напиналися гарними парасольками на поясі, коли дівчата крутилися в колі. А мені холодно, бо я стою на місці, переминаюся з ноги на ногу й хукаю в долоні. Мені не дуже весело, але ж унизу кипить радість — одні летять вперед, взявшись за руки, інші виписують різні еліпси, а одна дівчина танцює з кавалером справжнє танго, і хоч грають вальс, це все-таки гарно, і я усміхаюсь: та дівчина мені знайома, вона живе в будинку навпроти й інколи виходить у двір.

Ну ж, думаю я, чому б і мені не потанцювати? І я в одну мить опиняюсь на льоду, у вовняній шапочці й білому светрі, в спеціальних черевиках, до яких прикріплені блискучі гостродзьобі ковзани. Я ковзаюсь, лечу, немовби у мене виростили невидимі крила, і кажу собі: як легко кататися, здається, я вже тисячі разів ковзався на цій дзеркальній цоверхні! Я пролітаю між зарум'янілими дівча-

тами, усі вони усміхаються мені, але я тільки легко махаю їм рукою: кінець кінцем, щоб потанцювати з кожною з них, в мене не вистачило б цілого дня. Отже, невидимі крила несуть мене, мої ковзани ледве торкаються льоду, а може, й зовсім не торкаються; і ось я нарешті зупиняюсь біля найкращої дівчини, її спідничка утворює найкращу парасольку, а уста її всміхаються найкращою усмішкою на світі.

— Це я, Снігуронько! — кажу їй.

Вона миттю знімає руки з плечей свого кавалера і протягає до мене. Навіть не вважає за потрібне вибачитися перед хлопцем. Кілька сніжинок упало на її русяві кучері, і в цю мить вона нагадує справжню Снігуроньку з казок.

Ми беремося за руки, але перед тим глянули одне одному в очі і хто зна, скільки тисяч слів сказали в одну мить. Потім вслухаємось у музику, входимо в такт і мчимо по льоду. Білі квіти падають з неба, і ми підставляємо долоні, щоб зловити якусь із них. Я обняв її за пояс, вона поклала руку на моє плече, притулилася до мене, і я відчуваю, який тонкий у неї светр, який прекрасний той світ, що ховається під ним. Потім усе зникає, залишаємось тільки ми, музика і рясна пелена снігу.

Я переступаю з ноги на ногу, хукаю в долоні й час від часу воруху плечима, щоб струсити з пальта сніг. Дивлюсь: назустріч мені йде Снігуронька, перекинувши ковзани через плече, зсунувши шапочку назад, сміється й весело розмовляє з високим хлопцем, його светр з чистої верблюжої шерсті. Вона помічає мене лише тоді, коли опиняється майже поряд, здивовано дивиться, і її губи складаються в співчутливу усмішку.

— Анастасов, — вигукує вона, — що ви тут робите?

— Дивлюся, як ви катаєтесь, — відповідаю я.

— Але ви схожі на сніговика, — говорить вона. — Весь білий!

— Нічого, — відповідаю, — це від снігу. Дуже гарно падає.

Її кавалер виймає цигарки і пропонує мені. Він курить вишукані цигарки, з золотим мундштуком. Пояснюю йому, що я звик до третьосортних, вони міцніші, і виймаю свої.

— Біжіть зігрійтеся десь, — радить мені Снігуронька, — у вас ніс червоний, схожий на справжній помідор. Простудитесь!

Вона дуже турбується про мене, і я усміхаюсь. Потім обоє прощаються зі мною, а я витягую з вологої пачки

сигарету і кілька разів черкаю сірником, щоб запалити, пальці мої неслухняні від холоду.

Я рушаю по Яворовій алеї вгору, до Рибного озера. Курю й радію снігові. А він сипле тихо, як уві сні; лише коли проходжу під якимось старим каштаном, чую, як шелестить ледь чутно між гілками, немовби там, у верхів'ї, перемерзлий дрізд стріпує крилом.

РОЗПОВІДЬ ПРО АЛЕКСАНДРА

Отаке мені спало на думку, коли я сидів на тій лавочці біля озера. А може, я навмисне розшукав це все в пам'яті, щоб забути про поганий настрій, про деякі важкі питання, на які не хотілося відповідати. Коли людина втікає від себе, чого вона тільки не згадає? Йдучи до озера з рибками, я вирішив піднятися до Обеліска загиблим: не хотілось повертатися додому, я знав, що оте настирливе око слухового вікна не дасть мені спокою хтозна-доки.

Але, наблизившись до дитячого майданчика, побачив: чоловік приблизно мого віку, скромненько вдягнений, із зім'ятим коміром, сутулий стоїть на перехресті алей і чекає мене. Я помітив його ще коли він показався з боку шосе: на цьому місці ліхтарі світили яскраво, і все було видно дуже добре.

Я наблизився до того чоловіка, а він соромливо усміхнувся й запитав:

— Пробачте, ви б не дали мені припалити? — торкнувся сигаретою до уст і подивився мені в очі.

Коли я зустрівся з його поглядом, мене раптом охопило дивне почуття: ця людина була мені знайома ще з давніх років. У моїй пам'яті мелькав якийсь інший чоловік, схожий на цього, але ж той був набагато молодший. Зустрічний, нахилившись до сірникового вогника, на мить завагався, але усміхнувся і прикурих.

— От і зустрілися,— сказав він, повільно видихнувши дим.— Ви, напевне, мене забули, га? Коли це було? Майже тридцять років тому!

— Так,— сказав я, риючись у спогадах і все ще не здогадуючись,— тридцять років минуло відтоді чи приблизно стільки!

— Ви не дуже змінилися. Посивіле волосся робить вас схожим на якогось мудреця. А в ті часи ви мали буйного чуба, все ходили розпатланим, і Методій сердився: «Скинь

цю рослинність з голови, Бояне, а то звертаєш на себе увагу поліції!» Пам'ятаєте?

Як кажуть деякі початкуючі письменники, «завіса піднялась перед моїми очима» або ж «минуле вплигло з глибин часу і стало переді мною, як на долоні». Як не пам'ятати? Тільки-но він згадав ім'я Методія, усе колишнє ожило: квартира в Лозенці, ота кімната на першому поверсі, куди не заглядало сонце, зате часто приходили сонячні люди, а серед них — красномовний хлопець з живими й хитрими очима, найелегантніший з-поміж нас, бо, завжди носив галстук і білу шовкову хустинку в маленькій кишеньці піджака. Він вивчав право, але був чудовим економістом, економіка була його покликанням; як він тільки пояснював нам «Капітал» Маркса й різні циклічні кризи, що періодично потрясали буржуазний світ! Він робив собі якісь діаграми кольоровими олівцями й говорив, що може з точністю до двох років передбачити всі інфляційні й девальваційні вихори, які в майбутньому шарпатимуть стихійне капіталістичне господарство. Його батько був відомим адвокатом з поміркованими поглядами. Скільки разів Александр, наш економіст, користуючись підробленим ключем, заводив нас увечері в його кабінет, де ми на друкарській машинці писали нелегальні заклики!

— Згадав,— сказав я,— ти Александр. Александр Карев! — і не знати навіть виголосив досить урочисто: — Вулиця Дубова в Лозенці. «Капітал» Маркса, формула додаткової вартості. Фабрика «Орел» напередодні Першого травня, нічна операція, Александр Карев пише на стінах нелегальні лозунги. Глянь-но,— сказав я,— та це ж ти! — і, хоч я людина стримана й не маю звички виявляти свої почуття, простягнув руки і обняв його, міцно притиснув до грудей.

Ця невимушена щирість начебто збентежила його, здавалося, що він соромиться, ніяковіє, але намагається приховати свою ніяковість якимось вдаваним спокоєм і словами, котрі звучали, м'яко кажучи, фальшиво, ніби взяті напрокат.

— Я не зустрічався з вами стільки часу,— говорив він, намагаючись не дивитися мені в очі,— але дуже уважно стежив за вашим розвитком, успіхами. Коли три роки тому вас удостоїли звання, я був просто щасливий, я сказав собі: «Ну от, так і мусило бути, він ще в ту пору малював, як великий художник!»

— Облиш ти це, Александре,— сказав я,— краще сядемо на оту лавку біля кізочки й побалакаємо по-людськи хвилину-другу. Ти ж не спішиш?

Минала десята, надходила ніч, але мені здавалося, що він справді нікуди не спішить. Є люди, які не біжать, не виглядають нетерплячими, але, незважаючи на їхній спокій, тільки глянеш на них — одразу відчуваєш, що вони страшенно спішать кудись і ніщо не може збити їх з путі або затримати. А інші ніби нетерпеливляться, біжать, мають вигляд поглинутих якимись важливими думками, а кивнеш їм — і вони тут же відхиляються від своєї дороги, підходять до тебе, і ти відразу бачиш, що насправді вони нікуди не квапились, що таким людям узагалі нема куди поспішати.

Ми сіли на лавочку, Александр запалив від догораючої сигарети нову: видно, йому незручно було знову просити вогню, а може, хвилювався і прагнув розсіяти хвилювання тютюном. Не знаю чому, але коли я дивився на нього, такого пом'ятого і пригніченого, в молоді роки мого близького приятеля, майже брата, який тепер тримається на віддалі й звертається до мене на «ви», — колись ми стояли на одному щаблі, а зараз я злетів так високо, що далі вже нікуди! — мені ставало ніяково й незручно за самого себе.

— Шкідливо курити сигарети одну за одною! — сказав я.

Він махнув рукою.

— Цих правил розсудливості дотримуйтеся ви, творці, тому що ви потрібні в житті й становите цінний суспільний капітал. Ви мусите берегти своє здоров'я, бо вас мало, не щодня народжується талановитий художник. Коли місце талановитого стає вакантним, воно не займається по заяві й не заповнюється за день-два. А моє місце, — він знову махнув рукою, — це не проблема: заява, диплом про освіту — і все, місце знову зайняте!

— Ти мене дивуєш, — сказав я. — Як ти можеш ділити людей на «важливих» і «неважливих», тобто на цінних і малоцінних? Що це за точка зору? Це ж ніцшеанство листої води!

Насправді я сказав це жартома, однак Александр сприйняв усерйоз.

— Та що ви! — сказав Александр. — Я просто так, з поваги до творців, а ви робите політичні висновки!

Я подивився на нього збоку — біля мене сиділа немовби чужа людина, викривлена тінь колишньої людини.

— Ну, розкажи,— попросив я,— як ти жив ці двадцять п'ять років, що з тобою сталося, чому ти виглядаєш таким кислим?

— Нічого такого не сталося,— сказав Александр.— Я не кислий. Та й з якої речі?

— Ти мріяв стати визначним економістом, задумував різні праці; як з тими мріями?

— А ніяк! — він затягся цигаркою, кинув недокурок на землю і повільно розтер його ногою.

— Тебе послали на невідповідну роботу, чи що?

— Ну, ні, навпаки! Через кілька місяців після Дев'ятого вересня я став працівником економічного відділу ЦК. Працював там три роки. Навіть поговорювали про те, що мене пошлють на спеціалізацію в Радянський Союз.

— Ну, й послали? — запитав я, бо він знову замовк.

— Тоді якраз почалась посилена робота по активізації мас на селі, і, якщо пригадуєте, в деяких районах справи не йшли на лад: подекуди ми погано працювали, а в інших місцях чинив великий опір середняцький прошарок. Багато господарств переживали серйозну кризу. Для виправлення становища посилали спеціалістів із Софії. Сказали й мені: «Гайда, збирай свої речі і швидко їдь у місто Кулу, допоможеш районному комітету!» Я запитав: «На який час?» Мені відповіли: «Напевне, на рік-два, поки налагодяться справи». Вони не мали підстав посилати мене в місто Кулу, оскільки дуже добре знали, що було рішення про мою спеціалізацію в Радянському Союзі. Коли я нагадав їм про рішення, вони сказали: «Знаємо, але зараз становище на селі дуже важке, особливо в деяких районах, не вистачає кадрів, і політична робота підупала, тому питання про твою спеціалізацію відкладемо надалі».

Словом, посилали мене в село на допомогу місцевим партійним організаціям. Мушу вам сказати, що я був категорично проти цієї пропозиції. По-перше, я не мав нічого спільного з сільськими справами, оскільки я міський житель; батько й мати в мене також міські люди. Я не жив у селі жодного дня. По-друге, інструкторська робота була мені не до душі. Можливо, пригадуєте собі, що я ще в ті роки наполягав, аби мене використовували головним чином на освітній роботі. Не тому, що я боявся організаційних труднощів, акцій, — ви, напевне, пригадуєте, бо ми ходили разом, — але так, вони мені були не до смаку. Моя

стихія — теорія, і всякі спроби втягти мене у сферу практичної роботи я зустрічав у штики.

З іншого боку, в сім'ї я також зустрів рішучий опір. З провінції доходили чутки, що той чи той партійний діяч ставав жертвою класової боротьби — кого куркулі застрелили, кого опозиціонери закололи ножом. Батько насупився: мовляв, ця робота не для тебе; мати заплакала, немовби мала виряджати мене на війну.

Та й дівчина, з якою я хотів одружитися, аптечна лаборантка, заперечила, давши зрозуміти, що не чекатиме мене жодного дня, якщо я таки вирішу податись на село.

Ось так склалися тоді справи в мене й навколо мене, тому я відмовився їхати, заявивши, що хочу спеціалізуватись у Радянському Союзі. Керівник нашої групи запитав мене:

— Якщо ми запропонуємо тобі відправитись завтра до Москви, поїдеш?

Я відповів, що готовий їхати хоч сьогодні.

— А в село іти відмовляєшся, так?

Я сказав, що сільські справи для мене чужі, що я не маю жодного наміру втрачати час на селі.

Мене покарали за невиконання партійного доручення доганою й перевели на нижчу партійну роботу — послали у відділ пропаганди й агітації Ловечського районного комітету. Відправився я туди сердитий, на душі було прикро; я вважав, що мене покарали несправедливо й суворо: мати такі заслуги в період підпілля — і тепер раптом стягнення! Не міг змиритися з цим.

Ображений і засмучений, я дивився на свою роботу крізь пальці й через рік дістав друге стягнення — мене вивели зі складу комітету і сказали, що можу собі їхати.

Повернувся я до Софії ще більш незадоволеним, ще з більшою гіркотою в душі. Якщо так, подумав я, нехай інші займаються проблемами політичної економії, я залишуся збоку. Мені було прикро! Моя стихія — політична економія, а мене послали в провінцію з інструкторськими завданнями! Плекав таємну надію, що мене неодмінно розшукають. Якщо партія цінує свої кадри, думав я, то мене обов'язково розшукають! Скажуть: що було, то було, гайда, відправляйся до Радянського Союзу! Пройдеш спеціалізацію, а коли повернешся, можливо, пошлемо тебе викладачем в університет!

Так я думав собі і все чекав, що якогось дня подзвонять по телефону: приходьте в ЦК о такій-то годині!

Я чекав рік, два — даремно, ніхто мене не розшукував. З лаборанткою ми розстались. Яка дівчина хоче зв'язувати своє життя з безробітним?

На третій рік я подав заяву в колегію адвокатів. Поступив на роботу, але й адвокатство було мені не до душі, обтяжувало, мені були противні усі ті справи й суди. Я почав пити, і хто зна, до чого б дійшло, якби вчасно не зумів улаштуватись на іншу, спокійнішу роботу — звільнилось одне місце у страховій конторі, знайшлися добрі люди, які дали мені рекомендацію, і я пішов туди. Працюю на цьому місці вже стільки років...

Одружився з колегою, маю сина — вчиться в економічному інституті імені Карла Маркса. Я прищепив йому любов до політичної економії ще коли він був малим.

А на своїх заняттях і мріях молодих років я давно поставив хрест. Є в мене хобі — граю в бридж. Бридж — інтелектуальна гра. Збираємось увечері в нашого колеги по службі, він має гарну квартиру на Ленінському масиві. Граємо до десятої й розходимось. Я мешкаю в Лозенці і, коли йду додому, проходжу цією алеєю.

Отаке моє життя, товаришу Анастасов. Погане чи добре — яке вже є. Могло б бути й іншим, таким, про яке я мріяв, та не вийшло нічого. Чи сам наплутав, чи інші збили мене з путі — не думаю про це, бо нема смислу.

Пильную свою службу, граю в бридж, а сина наставляю, щоб був добрим комсомольцем, прикладом дисциплінованості. Назвав його я Івайлом, хоч це ім'я не дуже підходить до економіста. Але так захотіла дружина. Чудовий хлопець.

Коли ми через півгодини прощались, у мене не було бажання навіть міцніше потиснути йому руку. Не запросив його до своєї майстерні, та й він не запропонував ще раздесь зустрітись; хто знає, можливо, при другій зустрічі ми б лише мимохідь привітались, як випадкові знайомі. А був час, коли ми думали, що залишимося друзями на все життя, що не минатиме й дня, аби ми не бачились і не пили пиво за одним столом, і що у свята разом підніматимемось на тому літаку, прикрашеному прапорцями й гірляндами, щоб радіти оновленій землі й весело махати хустинками щасливим людям...

Ще тільки початок червня, а сонце вже пече зовсім політньому. В обід небо стає таким сірим від спеки, попелястим, що цілком зливається з димами, які викидають

у нього заводські труби і кремиківські доменні печі. З прогресом і розширенням технічної революції, думаю собі, різним блакитним кольорам і синім фарбам узагалі не дуже щастить. Тепер чисті й поетичні небеса зберігаються в музеях, і це правильно. Якщо майбутнім поколінням заманеться зробити собі синтетичне синє небо, де вони шукатимуть зразків, як не в музеях?

Ця велика спека настала досить рано, і тільки тому деякі з наших людей заговорили про відпочинок і про море. Тепер дуже модно стало говорити й співати про моря. Ах, море, море! — пишуть поети. Море, море, — розриваються естрадні співаки та співачки перед мікрофонами, і якби радіо час від часу не повідомляло відомостей про збирання врожаю, можна було б подумати, що наша вітчизна перемістилася на якийсь кораловий острів серед Тихого океану. Але ті дані нагадують нам, що ми все-таки сухопутна країна і що дуже важливо зібрати вчасно хліб. Про хліб не пише ніхто: склалася думка, що це застарілий мотив. Колись, як його не вистачало, художники навипередки малювали всілякі золоті ниви, косовицю та молотьбу. Тепер хліба є вдосталь, але золоті ниви начебто зовсім зникли з полотен художників. А вони ж тепер дійсно схожі на справжні золоті моря, і шкода, що вийшли з моди. Але ж хліба є щось довготривале у наших смаках, ми міняємо їх частіше, ніж носові хустинки.

Отже, йде літо, і наші люди вже говорять про відпочинок. Жагуча дружина Недьо Недева літуватиме на Сонячному березі, директор бактеріологічного інституту з дружиною — на Золотих пісках, старий Сюлемов ловитиме рибу десь у Мічуріні, жіночка мого приятеля, професора, збирається в чорноморське турне з якоюсь трупю дирекції концертів. Годинникар відправиться в село; з якогось часу на його обличчі грає загадкова усмішка, він став мовчазним і поводить ся, як людина, в чийй голові гніздяться великі ідеї. Михалакі в поганому настрої: щось не виходить у нього «ЕЛКА»; він заявляє, що йому противно думати про літній відпочинок, що літні місяці — найспокійніша пора для роботи, але з вищестоящих інстанцій розпорядилися, щоб він обов'язково поїхав у відпустку, я чув навіть, що йому дали місце десь на урядовій віллі.

З дорослого населення нашого будинку лише мій професор не їде нікуди, працюватиме над якоюсь новою сироваткою проти найнебезпечніших грипів. Компанію йому складає бай Танас. Наш двірник ходив на операцію, йому

зпили сухожилля, і пальці лівої руки повернулись до колишнього трудового життя. Переконавшись, що вони можуть по-справжньому виконувати роботу, бай Танас подав заяву на завод, щоб знову стати до свого токарного верстата. Його прийняли з великим задоволенням, бо такі токарі, як бай Танас,— дуже цінний капітал. Якщо вірити його словам, а він трохи любить похвалитися, весь завод зустрів його громовим «ура». Так чи інакше, але бай Танас каже, що йому вже досить відпочивати, що він плював на всякі думки про спочинок і тепер, у літні місяці, так попрацює, щоб душа його вдовольнилася, щоб він зберіг це в пам'яті навіть у мертві пенсійні роки. Він ще каже, що складе компанію професорові, аби ми не хвилювалися за цю людину; вранці, перш ніж іти на завод, приноситьиме йому молоко з нашої закусочної, а ввечері варитиме добрий чай.

Студентська молодь також збирається в дорогу. Юрій одержав призначення в Кирджалі, його послали туди вчителем; оте стягнення перешкодило йому залишитись у Софії й поступити до аспірантури, як він планував раніше. Я спитав його, чому він квапиться їхати, адже навчальний рік починається восени? Юрій відповів, що хоче об'їздити округ, великі заводи, будови, села, познайомитися з людьми, послухати їхню мову, щоб, працюючи вчителем, знати, в яке він оточення потрапив, як учити дітей і з яким ключиком підходити до їхніх сердець. Що ж до аспірантури — нічого не поробиш, поступатиме заочно.

Він говорив бадьоро, і мені було дивно, як так можна. На його місці я виглядав би похмурим і досить сердитим. На згадку і з нагоди закінчення університету я подарував йому свою стару дорожню сумку з лямками, шкіряну, на кілька відділень і з двома дуже солідними секретними замками. Вона була трохи витерта біля ручки, а так мала ще пристойний вигляд. Де тільки я не побував з нею! П'ятнадцять років тому я купив її в Парижі, у магазині випадкових речей. Продавець, зрозумівши, що я іноземець і художник, нашвидку збрехав мені, що ця сумка належала колись Русо Митничарю, і я вдавав, що вірю йому — хай тішиться чоловік! Але мені вдалося збити на половину ціну, яку він запропонував: бідолаха не знав, що має справу зі старим холостяком, який у життєвих ділах — стріляний горобець.

Цю гарну сумку я подарував Юрію і від щирого серця побажав йому щастя.

Веселина готувалась їхати в Добруджу. Призначення її набирало чинності у вересні, але й вона, як і Юрій, мала дещо на увазі.

— Що ти робитимеш улітку в тих добруджанських степах? — сумно запитав її Михалакі.

— У степах? — весело засміялась вона. — Ти в якому віці живеш?

І Михалакі змушений був вислухати лекцію про наймогутніші агропромислові комплекси та про господарства-гіганти площею понад двісті тисяч декарів орної землі, де все роблять машини, де мотики, серці й коси давно вже закуплені окружним музеєм. Про які степи говорить Михалакі?

Коли він поскаржився мені, я йому сказав:

— Ти помовч! Бо ти й подібні до тебе робите цю технічну революцію. Ядерні фізики й кібернетики! Якби вас не було, багато чого із старовини ще залишалося б жити. І степи були б, і колодязі з коловоротами й мотальними колесами, і мальовничі хатки з пруття і глини, де на дахах росте зелена соковита трава. Хто б створював гігантські агропромислові комплекси, коли б електроніка не програмувала їм щасливого майбутнього, очікуваних чудесних успіхів? — отак сказав я йому й суворо подивився на нього. — Ви потихеньку все наше життя перетворите на велетенський завод. І після всього ще зітхаєте, що ваші приятельки не держаться хати! Як же агрономки держатимуться хати, коли ті степи позникали разом з вітрищами, котрі вили, як над мерцем, і вже ніщо їх не лякає? — і я глибокодумно сказав йому: — Не копай для когось яму, бо сам у неї потрапиш.

Потім ми сміялися й випили по два келишки ментовки. Я підняв тост за електроніку, а він, кібернетик, — за колодязі, оті давні, з мотальними колесами й коловоротами. Михалакі вдавав із себе веселого, але видно було, що йому сумно, великих клопотів завдавала ота його «ЕЛКА»!

А якось випадково зустрів я на подвір'ї Юлію. Боже, як вона погарнішала за ці останні тижні!

— Куди йдеш, Юлечко? — запитав я.

Вона відповіла мені, що йде на факультет, на якесь прощальне торжество.

— Якщо дозволиш, проведу тебе до парку, — сказав я.

Вона мило усміхнулася — задзвеніли срібні дзвіночки з найкращих у світі казок. І з безмежною довірливістю взяла мене під руку.

Так ми йшли і про щось розмовляли; напевне, я був дотепним, не знаю, бо вона часто сміялась, і плече її притискалося до мого ліктя, а мені хотілося, щоб дорога до парку була безконечною.

Все ж таки ми прийшли, і я запитав її:

— Тобі не здається, що ще рано?

Вона глянула на годинник, подумала трохи й похитала головою:

— Начебто ще є хвилин десять.

Ми якраз зупинилися біля пам'ятника Яворову.

— Юлечко,— сказав я.— Їдеш кудись цього літа?

— Нікуди не їду,— сказала Юля.— Через два тижні поступаю на роботу як хімік-експериментатор в одному дослідному інституті,— від колишнього її задержувато-веселого виразу обличчя не залишилось і сліду.

— Негаразд, Юлечко,— похитав я головою.— Як це — зі студентської лави одразу на роботу,— так не роблять!

— Цей дослідний інститут — моя мрія! — сказала Юлія й усміхнулася, але в її усмішці не було нічого жартівливого.— Там розроблятимуть нові види технологічних процесів для одержання нового типу поліестерних волокон.

— Гм,— сказав я і замовк. Потім запитав: — А коли поберетеся з Лозаном?

Вона не здригнулася від мого запитання, а воно мало для мене майже фатальне значення. Проклята квартира висіла над моєю головою, наче справжній дамоклів меч.

— Можливо, наприкінці року,— сказала Юлія.

— Чому ж так пізно? — запитав я.— Бракує відповідної квартири?

— Ні, не через квартиру,— відповіла Юлія. Вона навіть не вловлювала сарказму в моїх словах.— Житимемо в кімнаті Юрія, він же їде в провінцію, це принаймні тимчасово вирішує нашу проблему.

— Може, Лозан не спішить? — сказав я.

Цей натяк мусив викликати в неї певну тривогу: коли чоловік не спішить, у тому завжди є щось тривожне. Але вона тільки похитала головою і сказала дуже спокійним голосом:

— В даному випадку не він, а я не спішу. Я наполягаю на пізнішому терміні. Лозан працює над великим твором, йому необхідний спокій, потрібна повна зосередженість, він не може відвертати увагу на сторонні справи.

— Чудово! — сказав я. Що інше міг я сказати, коли вона сама дивилась на своє весілля, як на сторонню справу,

Важливо, щоб Лозан завершив свій великий твір.— Чудово! — повторив я, усміхнувся скоріше сам собі, ніж їй, трохи помовчав, дивлячись на бюст Яворова, потім подав їй руку.— Аби ти була щаслива,— сказав я.— А що стосується поліестерних волокон — це дуже добре!

Так ми розійшлися.

З нагоди закінчення університету я подарував їй дуже гарного записника в шкіряній оправі і з особливим механізмом для білого паперу. Цей записник теж був у мене на згадку про закордонну подорож. На титульній сторінці я намалював кольоровими олівцями щойно розквітлу черешеньку. Але замість черешень з гілок звисали намотані в маленькі кокони золоті поліестерні волокна.

Коли закінчився місяць, я упакував свій похідний намет і вирушив у дорогу: Довгун відвіз мене своєю машиною аж до Доспата. Я не просив його везти мене, лише згадав якимось, що збираюсь у ті краї, і він одразу запропонував свої послуги. Мені було незручно відмовляти йому, я й так тримався з ним досить суворо. Та й чому б йому не прогулятися, подумав я, майбутнє його не виглядало бозна-яким розмаїтим: він зумів улаштуватися в аспірантуру на місце Юрія, так що сидяче життя ще йому остогидне. Отже, хлопець довів мене до Доспата, а коли вже треба було прощатися, щиро засумував. Сумувати йому було нічого, бо я з ним не церемонився, навіть частенько сварив його: мене злила його схильність таїтися й хитрувати. Коли ми доїхали до Доспата, він уперто хотів провести мене до місця, де я мав отаборитися, але я рішуче відмовив. З такими людьми, як він, треба триматися твердо.

А коли ми прощалися, я обняв його й подарував на згадку срібний олівець. Автоматичний олівець, один з найстаріших, плоский, з ковпачком та кільцем на ковпачку, щоб прив'язувати на ланцюжок. Чого тільки я не намалював цим олівцем!

— Будь ласка,— сказав я йому,— на спомин і з нагоди закінчення університету. Пиши ним гарні і достойні речі!

Я наголосив на слові «достойні» й помітив, що він ствердно кивнув.

Після того ми розсталися.

На прикордонній заставі мені дали коня й солдата, який мав супроводжувати мене до місця стоянки. Ми навантажили намет і важчий багаж на коня й рушили по дорозі, яка кривуляла уздовж доспатської річки. Через годину

зупинились на розкішній галявині, до колін зарослій травою, майже з усіх боків оточеній густим хвойним лісом. Галявина відкривалася на північ, там, скільки око сягало, виднілися гори й рівнини. А на півдні, за моїми плечима, стрімко здіймався велетенський схил, зарослий сосною і ялиною.

Я пригостив свого супутника келишком коньяку, ми вичурили по сигареті і погомоніли про те, про се. Потім він сів на коня, побажав мені приємного перебування тут і потупотів назад.

Верхів'я найвищих дерев почали золотіти: сонце заходило в низині, за височинами, які заслонили обрій на заході. Пролетить птах, блисне на мить у світлі скісних променів, потім розтане і зникне в сутінках, що витікають, наче туман, з глибоких вологих ярів.

Було тихо, наче в якомусь зачарованому казковому світі.

Вичуривши люльку, я розправив плечі, щоб струсити з себе втому, і рішуче взявся за роботу. Вибрав рівне місце, забив кілочки й натягнув свій конусоподібний намет. Долівку встелив товстим шаром пухнастих соснових гілок, а поверх них кинув свою похідну ковдру. Стало охайно й затишно. Я переніс усередину багаж — сухарі, консерви, складаний мольберт, фарби й полотна. Коли влаштувався, вже темніло, на небі заморгали великі ясні зорі. Я схопив сокиру й пішов у ліс нарубати гілок і назбирати сушняку: передбачалася холодна ніч.

Я накидав перед наметом велику купу дров, приволік і кілька трухлявих пнів, щоб давали жар і підтримували вогонь. І поки ще не стемніло, побіг до річки набрати в котелок чистої води. Річка шуміла, стрибаючи з каменя на камінь, навколо було аж моторошно: можливо, через той шум у темряві. А може, через самотність: людські поселення були далеко, за кілька годин ходу звідси, а на ґрунтовій дорозі, що вилася лісом, рідко появлялася жива душа. Повітря було вологе від бризок, пахло папороттю і зогнилим хвойним настилом, мохом та старим сосновим лісом.

Я знову вийшов на галявину; намет ледь бовванів у темряві, на небі вже сяяли зірки. З південного заходу повівав тихий і теплий вечірній вітерець. Я наскладав купку хворосту, товстих гілок, пнів, підніс запаленого сірника до віхтя сухої трави, і за кілька хвилин на моїй полянці

заналав веселий вогонь, темрява злякано відступила на кілька кроків.

Коли вода закипіла, я висипав у котелок пачку сухого курячого супу, додав трохи гіркого перцю, і поки зняв посуд з вогню, подумав собі, що цей суп напевно буде пайапетитнішим з усіх смачних супів на світі. Я постелив на землю білу серветку і розгорнув пакет із сухарями. Вечеряв смачно і з вовчим апетитом.

Потім знову набив люльку, прикурив від вуглинка, накинув на себе кожушок і сів, схрестивши ноги перед входом до моєї лісової хатини. Над головою в мене стелилися безкрайні шляхи, всипані дрібними золотими монетами. Квочка вела курчат, шукаючи для них затишку, Велика Ведмедиця прямувала до розливів Дунаю, позаду неї Візничий розмахував палицею, а прекрасна Кассіопея милувалася своєю красою в невидимому дзеркалі. А далі, збоку, Вероніка розчісувала свої пишні коси, здалека усміхаючись Арктуруві.

Чого тільки не було на небі!

Вогонь уже почав пригасати, вечірній вітерець похолоднішав, наче скупавшись у студених водах річки, темрява стала ще густішою, то тут, то там почали хрипко озиватися нічні птахи, коротко обмінюючись якимись своїми новинами.

Я забрався в намет, простягнув ноги й заплющив очі. І, можливо, тому, що стояв міцний запах сосни, а знадвору чувся аромат усіляких лікарських рослин, між котрими напевно були й такі, як дурман, мені здалося, що якісь чудернацькі люди підходять до мого намету і що галявину спереду заповнив якийсь дивний народ. Ну, ось, сказав я собі, нібито і втік до тиші й спокою, а виявляється, що й тут влаштовують конференції та обговорюють різні виробничі плани, щоб за всяку ціну виявити приховані внутрішні резерви і якомога швидше впровадити рятівні методи автоматизованого керівництва. Я не на жарт розсердився, бо людина мусить все-таки хоч раз на рік не думати про внутрішні резерви та поточні автоматизовані системи. Тоді вона відпочине, й ефективність її праці буде набагато вищою.

Мені навіть прийшла в голову така єретична думка: треба щоб цей гірський світ конче зберігся таким, як він є, без асфальтованих магістралей, електрики, кемпінгів і мотелів, щоб людина могла подихати сосновим повітрям без домішок вихлопних газів, розпалити вогонь на галя-

випі, як це робив її прадід, і послухати шум річки, щоб не лізли у вуха естрадні пісні про море й дельфінів.

— Саме з приводу цього ми й прийшли поговорити з вами,— сказала дівчина, яка вийшла з конференції і тепер стояла біля входу в намет, пряма, як деревце, у святковому родопському вбранні.

Я сказав дівчині, що не обов'язково стояти надворі, що вона може зайти в намет: хоч тут і тісно, та ще для одної людини місце знайдеться. Але вона відповіла, що можна й так, бо навіщо мені заважати, і навпростець запитала мене якраз про те, про що і я думав хвилину тому.

— Мені треба знати,— сказала дівчина,— чи скоро прокладуть асфальтовані магістралі і як справи з готелями й мотелями.

Це дуже цікавило її.

— Але чому це тебе хвилює? — запитав я сумно.

— Мене це дуже хвилює,— сказала дівчина.— Бо коли наші місця стануть об'єктом міжнародного туризму, я мушу навчитися танцювати шейк та інші сучасні танці, пити віскі і джин, чи не так? І подбати про туалети за останньою модою! — вона показала які, піднявши високо над колінами свій барвистий фартух.

Її стегна сліпучо блиснули, аж мені голова пішла обертом.

— Справді,— сказав я,— це важливо.

— Звичайно,— кивнула дівчина.— Ми обговорювали ці питання, бо ж, погодьтеся, не можна допустити, щоб іноземні туристи вважали нас відсталими. Та й мої приятелі горять бажанням узнати, що їх чекає в майбутньому.

— Які приятелі? — наставив я вухо і сперся на лікоть.

Вона показала за спину.

— Вони на галявині. Кілька ведмедів, кілька оленів, три пари диких кіз. Це все, що залишилось у нашому краї. Якщо будуть мотелі й готелі, то треба знати заздалегідь, щоб знайти собі порятунок в найнепрístupніших місцях.

Я усміхнувся:

— А чи є ще такі місця?

Дівчина знизала плечима. Звідки їй знати?

— Я з Момчилова,— сказала вона.

Я збирався ще раз запросити її досередини: той сліпучий блиск її ніг заповнив палатку чудовим світлом, а питання, які вона зачепила, були складні — ми мали б про це розмовляти. Але поки я добирав слова, щоб її запросити, поблизу каркнув грак, я здригнувся — і все зникло

в непроглядній темряві. Я ніколи не любив граків: каркуть — завжди розбудять зі сну. А деякі сні дарують чимало прекрасного, і шкода, щоб вони так скоро кінчалися: з тією дівчиною, наприклад, ми могли б розмовляти до зорі.

На цьому місці над доспатською річкою я провів два тижні. Ще перед тим як вирушити туди, я попросив начальника застави:

— Товаришу капітан, зробіть ласку: пошліть мені через тиждень кимсь із ваших хлопців трохи бринзи і хліба. Ось вам гроші.

Сказав йому це, бо харчів, які я взяв з собою, мені вистачило б днів на п'ять-шість, а він кивнув головою й усміхнувся, навіть не глянувши на гроші. Таке байдуже ставлення до грошових знаків я пояснив собі впливом навколишньої природи і пустельним світом, серед якого він живе. Дикі гори, оселі пастухів, одні й ті ж турботи біля кордону — що спільного могло мати все це із грішми? Ось чому я не дуже здивувався, коли побачив, як командир поблажливо усміхається при моїй згадці про гроші. Харчі мене знайдуть на сьомий день.

Але я був дуже здивований, коли вже через два дні побачив, що до мого табору під'їжджає солдат на коні. Він вів за собою мула, на спині якого погойдувалися два важких кошики, накриті білими рушниками. Солдат привітався, попросив дозволу зупинитись у мене, потім зняв плетені кошики й поставив їх біля входу до моєї палатки. Чого тільки не було під білими рушниками! І свіжа бринза, загорнена в листя, і смажена бараняча лопатка, і варені яєчка, і теплий хліб, навіть дві пляшки червоного вина!

Солдат хотів одразу ж їхати, але я затримав його на обід. Він їв мало, ледь торкнувся до м'яса, виправдовуючись, нібито недавно спідав, але я знав, що він утримується, аби було для мене.

Ось яким був той капітан. Кожних два-три дні присилав мені по два-три кошики, тим часом на гроші, які я йому залишив, неможливо було наповнити навіть півкошика, отож справді скидалось на те, що з грошовими знаками він взагалі не мав діла.

Перші кілька днів я малював з ранку до вечора: сосни, ялини, близькі й далекі гори, синє й лілове небо. Потім ще малював, але зловив себе на тому, що думаю про інше: переносу хмарку з неба, а думаю про художнього крити-

ка Іларіонова, і хмарка замість того, щоб виглядати повітряною, скидається на невиврану сорочку. Я дивуюся, чого шукає Іларіонов серед цього збереженого ще гірського світу, серджуся на невиврану сорочку, кидаю пензлі й біжу до річки, щоб збризнути обличчя холодною водою.

Так поступово починаю відходити від малювання.

Потім зловив себе на тому, що від деяких думок мені стає холодно: сиджу на сонці, а здається, ніби пірнув у крижану воду. Мало не цокочу зубами від холоду, мені здається, що на лобі виступив піт, наче в пропасниці; мацаю його рукою — нічого, не холодний і не гарячий. Звичайнісінький лоб, а звідки таке відчуття, ніби мене трясє — один господь знає, схоже на справжню загадку.

Нічого, сказав я собі, минеться; коли людина сама, про що тільки вона не думає. І, як робив давно, коли доводилось ходити на підпільні операції, я викликав у своїй уяві різні прекрасні образи або ж образи різних прекрасних речей — це все одно, — сподіваючись, що мені стане веселіше й легше, як бувало в ті часи. Тоді мені дуже подобався образ «міського свята» — невеличкий автобус, прикрашений різнокольоровими прапорцями, і дівчата у білих фартушках, котрі пригощали веселих людей морозивом. «Геть погані думки», — сказав я собі, й уявив ту саму картину. Та коли відтворив її тепер перед очима, мене охопило особливе відчуття: картина начебто та ж сама, але щось мені підказує, що не зовсім, що є якась різниця, хоч і невловима. Я починаю шукати невловиму різницю і нарешті зловтішаюсь, бо кінець кінцем вдалося знайти її, а може, мені так здається, що вдалось. Бо в картині все було, як колись, тільки автобус зараз стояв якось байдуже, по ньому зовсім не видно було, що під його капотом сто коней. Так, ніби його бензиновий бак порожній. Замріявся шофер і забув! А коли автобуси не заправлені бензином, вони виглядають якимись особливими — немовби розсіяними та байдужими. Все було, як колись: і веселі люди, і дівчата у фартушках, і музики, що грали на блискучих інструментах, і врочисті різнокольорові ракети, які спалахували в небі, наче сонця, і танці, і гуляння — все було, як колись, тільки бак цього автобуса порожній.

Нічого, подумав я, не біда: прийде шофер і налле бензину. Скільки там того діла! Робота була незначна, а проте картина все-таки не виглядала такою самою, настрої мій не поліпшувався.

А потім я подумав і сказав собі: це від самотності. Людина може день-два пожити в самотині серед природи, як жив її прадід, але більше не може, ми вже давно порвали зі своїм природним середовищем. Тепер нам зручніше бути в компанії навіть з усякими іларіоновими, ніж відчувати себе самотніми.

У цьому міркуванні була залізна логіка, ніхто не міг його заперечити. Йшов чотирнадцятий день. Сталося так, що того дня солдат знову приїхав з кошиками, але я сказав йому:

— З'їмо м'ясо, вип'ємо вино, а потім повантажимо палатку й інший багаж і поїдемо удвох назад!

Прибувши в Доспат, я влаштував великий обід для капітана та його помічників, подарував їм картини, які намалював, потім відправив багаж до Софії, і лише з кількома етюдниками в сумці вирушив знову в широкий світ, а головне — між люди.

Настала нарешті й моя пора — жовта й мокра осінь. Після доспатської історії я зарікся малювати пейзажі — не заглядав більше в парки й на дороги, не звертав уваги на небо, малював людей. Одні чекають автобуса на запрошеній площі, інші дрімають на пероні вокзалу, деякі нашвидку їдять, найбільш неспокійні збуджено походжають і нетерпляче поглядають у затягнуту маревом далечінь — чи не появиться чорний тулуб гуркотливого поїзда. Малював людей на будовах, на нафтових бурових, у полі — в моїх етюдниках назбиралося їх стільки, що якби сказано було їм зібратися в одному місці, не вистачило б навіть клубного залу середньої величини.

Думка про клубний зал часто приходила мені в голову. Я бачив людей, які сидять і, витягнувши шиї, уважно стежать за тим, що діється на сцені. А я стою збоку і спостерігаю за ними. Такі різні обличчя — кожне по-своєму неповторне — характером, і виразом, і рисами, але я відчуваю, що є між ними щось спільне, і це спільне не в зовнішніх рисах, а дідько знає в чому, і я злюся, що не можу його відкрити.

Оскільки я не малював пейзажів, то й не помітив, коли настала осінь. Уперше побачив її кілька днів тому, походжаючи біля залізничного полотна на невеличкій добруджанській зупинці. Колись я вчителював у цих місцях, на пам'ять приходило різне, і раптом я прислухався — якийсь шепіт долетів до мого слуху, спокійний і лагідний. Повівав холодний ранішній вітерець, і з тополі, яка самотньо

стояла біля будинку, злітало на плитку перону зів'яле мертве листя.

Подивився на дерево — воно виглядало обскубаним, тут і там на гілках тремтіли зморщені пожовклі листки. Над високим гострим вершечком тьмяніло низьке сіре небо.

Я вийняв люльку, але знову поклав її на місце, запалив сигарету. «Ти бач! — усміхнувся й пересмикнув плечима. — Осінь настала!» Я мав на увазі справжню осінь, рання не справляла на мене враження. А плечима пересмикнув тому, що мені раптом стало холодно.

Стояв отак на пероні і радів: прийшла моя пора, чи не так?

Над парами, що тяглися до південного горизонту, скільки сягає око, повзли розкошлані куделі сивого туману.

Я хотів їхати на Кардам, але коли відчинилося віконце касп, попросив квиток до Софії: пора було забиратися на своє горище,

І ось я згадую ці недавні переживання, розкладаю етюди в папки й думаю, чи не розпалити камін: холодно, від досвітку вітер посвистує між димарями, у скло слухового вікна стукають краплі дощу. Часом стукають тихо, потім раптом забарабанять, ніби їх підганяє хтось, і я усміхаюся — здається, бачу, як тиша втікає у комин. Я уявляю її колір і кажу собі, що він не є й не може бути один і той самий. Гірська тиша — зелена й негуста, на полі вона золотиста, а тиша на моєму горищі неодмінно має мишачий колір.

Я розкладаю папки по полицях і ставлю кофейничок на електричну плитку: в цю ранню пору автобуси переповнені, та й з якої речі мені спшити, нагальна справа мене там не жде.

В нашому будинку життя йде, як і раніше. Начебто нічого й не сталося, а все-таки дещо нове є. Треба враховувати зміни, бо інакше як я намалюю наш дім! Веселина на роботі в Добруджі. Годинникар Хрисим Бетлієв, майстер мелодійних годинників — у селі і, з усього видно, ще довго там буде. Того дня я одержав від нього листівку. В обшинній раді думки розійшлися: одні — за годинникову вежу, а другі кажуть змайструвати великий годинник під дахом головного корівника. Якщо візьмуть гору

перші, він продасть квартиру і почне будівництво; крім нього, в цьому великому будівельному заході братиме участь своїми коштами й місцеве фізкультурне товариство: хлопці проводитимуть різні матчі в районі і вирученими грішми допоможуть будівництву. Та хай там що,— а з'ясується все до кінця року,— я можу бути спокійним: той годинник з віденським вальсом обов'язково належатиме мені; майстер твердо вирішив подарувати його і дотримає свого слова, навіть написав щось на зразок заповіту, але ще не завірив цей документ у нотаріуса. А так усе було добре, молодіжна ланка часто брала його з собою на грузовик, і він устиг побачити багато чудесного; машина, наприклад, обкопувала виноградники, а раніше все це робилося мотикою.

Недьо Недев, начальник, останнім часом ходить пригнічений, очі в землю опускає, що зовсім не схоже на нього. Він потрапив під слідство і, як я чув, справи в нього кешські Влітку їздив у відрядження, знову в Італію і знову в зв'язку з якоюсь великою імпортною операцією. Він дуже вміло вів переговори, уклав чудовий договір і, як-то кажуть, домігся вигоди для нашої країни більш як на мільйон. Все йшло якнайкраще, але за день перед від'їздом на батьківщину Недьо знайшов у якомусь магазині чудову батарею для ванни, повний комплект. Душ, крани для теплої й холодної води, з розподільником, що нагадував справжній механізм від авіадвигуна. Комплект був з полірованої бронзи і блищав, наче золотий. Недьо вже мав удома з півдесятка подібних комплектів, але цей був чимось надзвичайним. Ахнув Недьо і зрозумів, що жалкуватиме все життя, коли не придбає якимось чином цього виняткового комплекту. В роздрібній торгівлі не знали іншого способу придбання, як плата готівкою, і тому Недьо змушений був узяти дещо з валюти, призначеної для заходів більш громадського характеру. Сума не була хтозна-якою — дорівнювала витратам на обід для ділових кіл у порядному ресторані.

Однак на такий обід складався протокол і сума виправдувалась відповідним чином. Обід з діловими колами входив у число громадських заходів, а придбання батареї мало, без сумніву, приватноправовий характер. Цю суму неможливо було виправдати ніяким офіційним документом, і тому відповідні контрольно-фінансові органи незабаром узяли Недьо за горло.

— Віддавай валюту!

— Звідки?

Недьо не звільнять, бо він людина заслужена й чудово знає свою роботу, але сваритимуть і осуджуватимуть, і напевно на якийсь час переведуть на нижчу посаду.

Тому Недьо ходить пригнічений і не дивиться людям в очі.

Якось зустрічаю бай Танаса на подвір'ї.

— Ну як,— питаю,— справи?

— Колись побачимо,— здвигує плечима бай Танас.

— Чому колись? — дивуюсь я.— Ти ж мріяв про свій верстат, як так?

— Отак,— відповідає бай Танас.— Я зараз не працюю на тому верстаті.

І пояснює. У зв'язку з автоматизацією управління виробництвом запровадили новий поточний метод, і дехто з молодих кадрів відстав: не вистачало уміння. Тоді партійне бюро звернулося до майстрів із закликом перекваліфікуватися на вчителів і деякий час навчати молодих, щоб вони оволоділи як слід новою системою.

— Я довгенько вагався,— каже бай Танас,— бо за токарним верстатом я виробляю і понад норму, а це не мало, інколи сягає півзарплати, а то й більше. Тепер мені пропонують відмовитись від цієї півзарплати, щоб учти молодих. До обіду в мене голова йшла обертом від думок: пропозиція була не в моїх інтересах, але потім я сказав собі: якщо не ладиться з поточною роботою, то й мої понаднормові будуть не бозна-якими! І так триватиме хтозна-доки, отож я візьмуся за молодих, щоб вони своєчасно засвоїли те, що мають засвоїти! Сказав отак, і мені відразу полегшало на душі, бо я ще тоді, коли нам повідомили про навчання, уже вирішив про себе: хіба може такий майстер, як я, відмовитись? Що подумають люди? Тепер навчаю молодих, а коли вони навчаться як слід — то ще буде видно. Тільки б це сталося швидше, бо зовсім схуд!

Ми поговорили, бай Танас пішов, а я залишився стояти. Затримався, щоб набити люльку тютюном.

Отже, я назбирав уже достатньо матеріалу для своєї софійської картини, пора починати ескізи, але я утримався — ще не закінчилася історія з квартирою, ще не відо-

мо, що вийде між Лозаном і Юлією і як завершиться війна, котру професор Філіпп Максимов веде проти свого колеги професора Бориса Паскалева.

Треба було набиратися терпіння й чекати.

Настане час, коли ці білі демографічні плями на нашому домі зникнуть, і тоді виявиться вся справжня суть нашого маленького, дрібного за масштабами світу — хай пензлі й малюють: це буденні картини, краплинки, в яких відбиваються кольори часу, а свята — то ілюзія, театр, пусті прогулянки по великих бульварах і парках, балачки про дурниці за тарілкою м'яса і пляшкою вина.

Мої свята — це будні: життя твориться в буденні дні.

Але хто каже, що я не творю нічого, що цілими днями лежу горілиць і слухаю оту тишу мишачого кольору чи безцільно броджу вулицями, як це рблять у велике свято?

Якщо хтось каже так, то він, без сумніву, бреше.

Ходіть зі мною, будь ласка, і ви побачите. Зараз я одягаю свій старий плащ, натягую на голову старого крислатого капелюха, беру свій старий зонтик. Можу доїхати туди автобусом, але хай йому грець, людині набагато приємніше ходити під дощем!

Та це й не бозна-як далеко — треба перетнути парк у південно-східному напрямку і вийти біля агрономічного факультету. Звідти до вулиці Дубової, де Юліїна квартира, йти всього п'ятнадцять хвилин.

При вході вас може зустріти двірничка і з сумом та образою в очах розповісти вам, яке незavidне у неї становище і як їм важко жити втрьох, та ще з нежонатим сином, до того ж в одній нікчемній кімнатці з маленьким передпокоєм. Але ви не звертайте на неї уваги, обминіть її, ці троє не варті вашого співчуття, вони просто хитруни. Їх ніхто не примушував кидати село, свою велику хату, роботу в господарстві, яка їм забезпечувала багатий і ваговий трудовдень. Погнала їх з села ніяка не нужда, а бажання легшого життя. І не думайте, що вони такі нещасні, як про те розповідає ця жінка — навпаки, навпаки! Син на добрій роботі й заслужено одержує чималі гроші, та й батько заробляє як сторож у парку, і вона сама теж не задарма двірникує — одержує зарплату й до того ж має безплатну квартиру. Зробили внесок в інвестиційний банк на квартиру, скоро прийде їхня черга; а оскільки з села їм посилають продукти, та ще дещо за те

житло, яке вони здають квартирантам, то збирають грошки, складають лев до лева, щоб купити синові легковий автомобіль. Таке становище цих людей, і тому не дуже беріть до серця жалісливі слова нашої двірнички, а мудро проходьте вперед.

Тепер ласкаво просимо до Юліїної квартири.

Зупиніться у передпокої й огляньтесь.

На стелі я намалював велике сонце, воно схоже на золоту голівку соняшника. Усміхається і посилає людям радісне світло.

Дві стіни — східну й західну — я обробив гіпсом, і вони стали гладенькі, як дзеркала. Ви бачите на них різні фрагменти малюнків, але не здогадуйтеся, що вони являють собою — все ще не завершене!

Поясню вам: це «Сільське свято» і «Миське свято». Пригадуєте? Це мої наївні, але чудові давні мрії. Музика грає, невеличкий автобус чекає гостей, щоб відвезти їх на площу, дівчата пропонують морозиво й цукерки, крутяться жваві хоро, молоді танцюють, небо спалахнуло різнобарвними світлами. Ось і літачок, пілоти махають кашкетами: «Ласкаво просимо, будь ласка!» Літачок летить низько над землею-садом, а ми зі Снігуронькою нахилились до вікна і махаємо людям хусточками: «Добридень, добридень!»

Внизу кричать «ура» і запрошують нас приземлитися, та літачок летить.

І ось ми на галявині з вогнями, зі смаженими гергьовськими ягнятами, з гойдалками й каруселями; чоловіки у високих смушкових шапках точать із бочки вино і пропонують нам:

— Пийте, шановні, скільки душа бажає! Ну, на здоров'я!

На здоров'я, за щасливе майбутнє! Ми зі Снігуронькою цокаємось келихами і цілуємось, чоловікам у шапках весело й вони гукають: «Ура!»

Звичайно, це тільки начерки, окремі фрагменти: попрацюю місяць-два — і закінчу обидві картини.

А ви кажете, що я нічого не роблю й лише слухаю оту, мишачого кольору.

Однак ви мені заперечите: «Яка з того користь? Малюєте свої колишні романтичні видіння, а про сучасне не думаєте! Де ваша софійська картина?»

А чи так це? Я думаю, що людина може говорити про сучасне навіть тоді, коли заводить мову про минуле.

Але повернімось до головної теми, коли ви вже запитаете, як справи з моєю софійською картиною.

Життя на третьому поверсі й далі плине по-старому. Ольга, дружина професора Паскалева, влітку їздила в турне з трупю дирекції концертів, але більше часу провела на Сонячному березі. Бралася робити якийсь сценічний монтаж, а головний режисер «Театру-209» їй допомагав. Її чоловік не покидав Софії ні на один день, випробовував на собі різні сироватки, вперто вивчав азіатський грип і всіляко намагався виділити його небезпечний вірус. Харчувався чим попало, а інколи взагалі забував поїсти, його часто лихоманило, бувало, що й серед літа йшов вулицею в зимовому пальті, тремтячий, блідий, а вдома вмикав усі електричні нагрівачі, навіть кухонну плитку.

Директор інституту, професор Філіпп Максимов побував у цей час на якомусь симпозіумі у Стокгольмі, а потім поїхав на відпочинок у Боровець, де мав невеличку віллу. Він міг поїхати на море, йому пропонували дві кімпати в будинку академії, але Максимов вважав за краще бути ближче до Софії, щоб навіть під час відпустки стежити за роботою інституту. Щосуботи троє секретарів інституту сідали в міжміський автобус на Чамкорію і їхали доповідати своєму шефові. Він вислуховував їх, розпитував про се, про те, найбільше цікавився роботою професора Паскалева: чи виділив він той вірус і до чого дійшов, потім пригощав кавою і відправляв назад.

А небезпечний вірус не піддавався, ховався й маскувався, вводячи в оману електронний мікроскоп, і професор Паскалев бачив, що необхідно вдатися до біохімічного аналізу.

Ось так ішли справи; а тільки-но впаде перший сніг — той азіатський грип навально рушить і на нашу країну. Відомо було, якого лиха завдавав він у тих країнах, через які проходив, він не жартував, і люди, дізнаючись про його наближення до кордонів, серйозно непокоїлися, запитували один одного: «Невже нема якоїсь сироватки проти цієї смертоносної напасті?» Та ще обурювались: «Ну от, полетіли кораблі у космічний простір, аж у марсіанську атмосферу ткнув свого носа космічний зонд, а

тут безсилі знайти засіб проти якогось нікчемного вірусу!»

Директор Максимов викликав до себе в кабінет професора Паскалева і, хоч колись сидів з ним за одною партою, суворим начальницьким голосом нагадав йому, що вже пора кінчати з цим вірусом і що зрештою всякому терпінню є край. Паскалев слухав його неухважно й сумно, хоч і міг сказати йому, що останнім часом майже не виходить з лабораторії, що, пішовши якогось дня додому переодягтися, не впізнав режисера, настільки був стомлений, а коли дружина попросила його посидіти хвилинку з ними, він сів і одразу ж заснув. Але яка користь від розмов? Усі сили, які ще в нього залишились, він мусив кинути в останій бій з вірусом. Розмовлятиме, коли відкриє його, коли схопить злочинця за горло, а до тих пір ліпше мовчати.

Епідемія грипу насамперед спалахнула в південно-східній частині країни, але звістка про це, як-то кажуть, з блискавичною швидкістю дійшла й до інших країв, і похмурі передчуття нависли над кожним домом. Усі знали, що, незважаючи на різні суворі карантини, неловимий вірус перелетить і в інші округи.

Напевне, саме так і сталося б, якби того ж страшного дня надвечір професору Паскалеву не вдалось нарешті виділити вірус. Сталося так, як буває в романах. Він виділив його, зробив знімок, визначивши як біохімічне явище, щоб лімфоцити в людській крові знали, з ким мають справу, і всю цю документацію передав директорові інституту Філіппові Максимову.

Через годину радіо передало надзвичайне повідомлення. Воно вселяло дуже великі надії:

«Міністерство охорони здоров'я повідомляє громадян, що група співробітників Епідеміологічного інституту під керівництвом нашого видатного вченого професора Філіппа Максимова, директора інституту, зуміла відкрити вірус — збудник так званого гонконгського грипу. Йде активна робота над виготовленням протигрипозної сироватки».

Професор Паскалев не міг чути цього повідомлення: він ледве встиг передати документацію на винахід, як у його вухах зашуміли річки й водоспади, йому стало погано від перевтоми, і його змушені були відправити додому

в таксі. Він одразу ж, не переодягаючись, заснув і прокинувся аж на другий день пополудні.

Пожовтілий, він ледве приволік ноги до мене в майстерню й попросив приготувати йому чашку міцної кави.

— Дружина знову забула приберегти мені трохи, — знічено усміхнувся він і простягнув руки до вогню. — Скільки разів нагадував їй, але ж у неї завжди гості: захопилась і забула. У неї теж немало турбот!

Я сказав йому про повідомлення і здивувався, чому не згадували його імені — всі знають, що він є відкривачем страшного вірусу.

— Яке відношення до цієї роботи має Філіпп Максимов? — сказав я. — Чому він приписує собі чужий винахід? Це, м'яко кажучи, підлість!

Він махнув рукою, нахилився до вогню й довго мовчав. Потім обернувся до мене і сказав:

— Яке має значення, хто перший відкрив! Це зовсім не важливо! Якби я не відкрив, відкрив би хтось інший. Важливо те, що один з найнебезпечніших видів грипу виведений з ладу. Важливо, щоб люди були веселі й здорові, а все інше — виробничі деталі. Максимову потрібна слава — нехай має, якщо це його гріє! А мене гріє думка, що люди більше не вмиратимуть від цього гонконгського грипу.

На початку грудня я закінчив ті дві картини в Юліїній квартирі. Пішов чудовий сніг, а чудовий сніг завжди впливає на мене, я відчуваю нестримне бажання сказати комусь щось дуже приємне, гарне; тому я викликав таксі й шепнув Юлії:

— Поїхали зі мною. Я покажу тобі палац, який ти виграла на квиток державної лотереї!

По дорозі пояснив їй, однак не сказав про мої міркування, заради яких досі тримав усе в таємниці.

Вона була дуже задоволена розміщенням кімнат і розташуванням будинку, велике враження справили на неї й мої дві картини.

Зраділа і, не знаючи, як мені віддячити, обняла мене й поцілувала в обидві щоки.

Я поцілував її в уста, але це було наслідком хвилювання. А вона не звернула уваги на мій поцілунок або ж вдала, що не звернула, хтозна; так чи інакше, але вона трішечки відповіла на мій поцілунок, і це здалося мені кращим від казки.

Чи думав я колись, що Снігуронька поцілує мене, нехай і краєчком уст?

За тиждень перед великим концертом Лозана Юлія важко захворіла,— не на гонконгський грип, а на якийсь інший,— захворіла серйозно і небезпечно. Тому не могла бути на концерті. Але його транслювали по радіо, і ми обоє слухали — самі в її кімнаті. Тітка Катеринка в'язала светр у вітальні, там було світліше.

У цьому концерті не було й сліду додекафонії.

Юлія слухала і плакала, та й на мене напав неабиякий нежить, і я час від часу виймав свою хусточку, щоб висякатись.

— Ну,— сказав я, коли концерт закінчився і радіоприймач ще здригався від овацій публіки,— мене опрацювали дві речі: що Лозан знову вийшов на прямий шлях великого й справжнього мистецтва й зумів написати видатний твір і що ви обоє скоро поберетесь!

Вона проковтнула сльози й щасливо усміхнулася.

Але це моє передбачення, що вони поберуться, не збулося, і не видно було надії на те, що воно взагалі колись збудеться. Внаслідок хвороби Юлія дістала частковий параліч м'язів правої ноги; вона місяць лежала в ліжку, а потім знову пішла на роботу, але з ціпком. Тягла ногу. Лікарі казали, що вона з часом напевно віходиться.

Можливо, виходиться; Лозан також вірив у це, тому одного разу вівголоса промимрив, що коли Юлія не проти, вони могли б розписатися хоч завтра,— скільки того діла! Хоча, правду кажучи, додав він, ця формальність для нього, по суті, не має ніякого значення. Юлія спалахнула, а потім зблідла. Вона якийсь час мовчала, щоб заспокоїтись,— хвороба досить-таки виснажила її,— потім сказала тихим, але твердим голосом, що, по суті, для неї це також формальність, на це ще є час, не треба про те багато думати. Лозан визнав її відповідь розумною і висловив повну згоду.

Семафор слави дав зелене світло, і Лозан вирушив у дорогу: запрошення на гастролі з-за кордону надходили одне за одним. Він став відомим, всюди з успіхом захищав честь нашого музичного мистецтва; ми з Юлією чи-

тали відгуки у пресі й щиро раділи. Звичайно, її радість була набагато більшою, ніж моя.

Я допоміг їм переселитись у нову квартиру.

Будні Юлії заповнювались роботою, важкими були неділі і свята, їй не хотілося йти на прогулянку з ціпком. Я також ненавидів свята, нудьгував, не знаходив собі місця і тому часто заходив до них у гості. Тітка Катеринка в'язала на кухні, ми з Юлією балакали у вітальні. А оскільки не було про що стільки говорити, я читав їй книжки, а вона слухала.

Траплялося, що вона дрімала, а може, вдавала, що дрімає. Тоді я клав книжку на коліна, запалював люльку й дивився на дві картини, які намалював. Музика грає, невеличкий автобус чекає гостей, крутяться жваві хоро. Пілоти махають кашкетами:

— Ласкаво просимо, будь ласка!

Літак летить над землею-садом, а ми зі Свігуронькою нахилилися до вікон і махаємо людям:

— Добридень, люди майбутнього, добридень!

Літак летить.

ІВАН ДАВИДКОВ

Іван Давидков (нар. 1926) — відомий поет і прозаїк.

Після виходу в світ першої поетичної збірки «Знамено із зіркою» (1949) І. Давидков щороку виступав з книжками нових поезій, а з 70-х років пише й прозові твори. Ліричний герой І. Давидкова приваблює благородством почуттів, моральним максималізмом, сонячним життєлюбством. Вся творчість письменника пройнята духом патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму.

Широке визнання здобули збірки поезій «Сяйво від інею» (1957), «Фракійські могили» (1968), «Осяяння» (1970), «Каменоломня», «Танок кипарисів» (1976), «Різець і камінь» (1978) та присвячена Радянській Україні збірка «Дніпро тече під моїм вікном» (1960).

Ліризована проза І. Давидкова — асоціативна, метафорично насичена, сповнена складної символіки й філософського осмислення проблем сучасності. Хоч би про що писав письменник: чи про подорож до країни дитинства (повість «Далекі броди», 1967), чи про роки антифашистської боротьби (повість-балада «Кусень хліба для мандрівника», 1971), чи про людину сьогоднішньої Болгарії (лірико-філософські романи-есе й повісті «Білий кінь під вікном», 1975, «Вечірня розмова з дощем», 1973, «Квиток до Бретані», 1977, «Прощай, Акрополю!», 1976, «Самотні мореплавці», 1979, «Рифи далеких зірок», 1980, та ін.), він завжди ніжний лірик і тонкий психолог.

Вічні теми, до яких звертається І. Давидков у повісті «Прощай, Акрополю!», набувають під його пером особливого звучання: життя має сенс лише тоді, твердить письменник, коли людина творить красу і тим самим перемагає час, залишаючись у пам'яті нащадків.

залипився слід Праксітелевого різця, що він знайде на стінках глиняного посуду сліди дотику тих рук, які споряджали кораблі до Трої або через розбурхані моря до далекого острова Ітаки.

Але найбільше він радів з того, що разом з ним подорожуватиме одна жінка, про яку йтиме мова на подальших сторінках нашої розповіді.

Він і раніше помічав якісь незвичні зміни в своєму настрої, коли траплялося подорожувати з близькою людиною. Це були здебільшого короткі поїздки в рідні місця — восени, під час збирання винограду, або взимку, коли дим від паровоза нестерпно їв очі й синиці клювали домашню ковбасу, вивішену на холод під дашками будиночків залізничних обхідників. Він сидів біля вікна вагона, розмовляв зі своїм супутником, радів наповненим сизуватими червоними буряками возам, за котрими бігли, гавкаючи вслід поїзду, собаки, вловлював розділену з ним радість на обличчі свого друга, в лагідному звучанні його голосу, в примружених від сліпучого білого снігу очах, в яких пробігали тіні телеграфних стовпів.

Такі почуття охоплювали його в концертних залах і салонах виставок.

Він не знав, чи так буває й з іншими людьми, але міг зазнати найповнішої насолоди від музики чи картини, лише поділившись враженнями з іншою людиною. Інакше він відчував порожнечу між собою й тим, що його оточує.

Був Мартин людиною замкнутою, і віддавав перевагу мрії над здійсненим бажанням. Особливу радість йому давало чекання в роздумах про те, що має статися.

У дитинстві мріяв він, щоб йому купили іграшковий автомобіль. Цілий тиждень крутився біля вітрини, де стояла машина, припорошена пилюкою. Та в дитячих сновидіннях пилюка стиралась, і машина блищала на весь будинок. Купили йому ту іграшку аж на Новий рік. Мартин накрутив пружину, і автомобіль кілька разів проїхав через кімнату — від дверей до шафи й назад. Потім, вдарившись об ніжку стола, перекинувся догори дном і його задні колеса смішно закрутилися. Мартин перевернув машину, і тут у нього з'явилась думка, що вона може підійматися по стіні. Але пружина задзижчала і машина впала додолу. Хлопчик поставив машину на спинку крісла. Вона доповзла до краю спинки, затрималась на мить, ні-

би боялась полетіти вниз, і впала на килим, глухо брязнувши. Тоді Мартин вирішив розібрати її. Було дуже цікаво, що ж там, за тими блискучими фарами й щитками?.. Подалися під викруткою гвинтики, посипалися шестерні. Показалась пружина, просковзнула між пальцями, дзенькнула й кудись залетіла. Знайшовши її під диваном, він почав згинати синюватий краєчок тугої сталеві пластинки, та вона поблідла на згині й зламалася.

І залишилась від дитячої мрії тільки хаотична купка бляшок під ліжком.

Цей повчальний епізод з дитинства легко міг забутись. Та Мартин назавжди взяв з нього важливу для себе науку: не квапся враз отримати насолоду від того, що тобі безмежно дороге, не спіши розбирати його на складові частини, шукати його пружину, бо за тією пружиною може кристися твоє розчарування.

Не зважаючи на всі свої сумніви й вагання, він все ж вирушив у дорогу.

Автобус проїжджав мостом, викладеним з білуватого каменю. Мартин саме здрімнув і, мабуть, так собі й спав би, коли б його не розбудив металевий скрегіт, що луною відбився від високих стін мосту (це відлуння зродило в нього спогад про тунелі Іскирської ущелини; йому здалося, що до тих звуків домішався тупіт у темному коридорі вагона, наче якийсь пасажир тягнув до виходу свою валізу, він ніби знову бачив мерехтливий вогник у долонях чоловіка, що сидів навпроти,— той повертався з елісейнської копальні, і його руки були жовтогарячі від роботи на мідеплавильних печах).

Гуркіт на мості лише на мить викликав у нього цей спогад. Потім кам'яні мури відступили в ранковий морок. Зовсім зміліла від літньої спеки річка заплілася на рясті одного свого рукавця і зникла за темним віттям вільх.

Пасажири дрімали, відкинувшись на спинки сидінь. Рукави плащів звисали з полиць над їхніми головами, розхитуючись разом з тим, як то наближались стіни ущелин, і тоді над автобусом було видно лише трикутний шматочок попелястого неба, то віддалялись, і тоді за вікнами пробігали грядки з виляглою цибулею чи чорний криничний журавель, на якому сиділи, похитуючись, сороки.

Жінка, присутність котрої так радувала Мартина, сиділа перед ним біля вікна. Він розглядав її розкуйовджене

безсонною дорогою волосся кольору потемнілої міді, її плечі, закутані в темну шаль з довгими тороками, і по яскравості дрібних рожевих квіточок на ній, навіть не дивлячись у вікно, вгадував, коли вони проїжджали під аркою пожовклих дерев чи коли поруч пробігали голі кам'янисті схили...

Мартин Калинов, чи Перекладач, як його називали друзі, родом з одного невеличкого містечка на Дунайській рівнині, був п'ятдесятирічним холостяком — з дружиною він розлучився — середнього зросту, з карими очима, прямим носом, без якихось особливих прикмет, як прийнято писати в документах, що посвідчують особу. Такою могла бути його найпобіжніша характеристика. Та приглянувшись ближче, зацікавившись ним і вивчивши його звички, слабості й химери, заглянувши до нього додому, допитливий міг би відкрити для себе складний духовний світ, здавалось би, буденної особи Перекладача.

Обличчя в Мартина бліде й кругле, з випнутими вперед губами (ніби він збирався задути сірник, що пік йому пальці), завжди чисто поголене. Та навіть якби його ніколи не торкалась безпечна бритва, воно виглядало б так само, бо покривав його лише ніжний пушок, як у юнаків. Не зважаючи на це, Перекладач кожного ранку щедро намілював свої щоки і задоволено водив по них безпечною бритвою. У дзеркалі з'являлось порожевіле обличчя, що, звільняючись від піни, набувало порцелянового глянцею.

Близькі люди знали Мартина як довірливого, енергійного чоловіка, завжди чимось зайнятого, завжди заклопотаного якоюсь думкою. Але довірливим він ставав лише після довгих розмірковувань та зважувань, а не від звичайної простодушності. З людьми він сходився важко — але не тому, що надавав перевагу самотності, — він просто не вірив у випадкові знайомства. Коли ж Мартин відкривав для себе людину, співзвучну душею, і впевнявся, що ця людина відповідає йому щирим довір'ям і сердечністю, він цілком віддавався цій дружбі з настирливою прив'язаністю, властивою самотнім людям. Перекладач вимагав такої ж відданості від своїх близьких і дуже переживав, коли вони не відповідали йому взаємністю.

Жив він в оточенні книжкових полиць — усі стіни його квартири були заставлені книжками. Єдине вікно з південного боку впускало в його кімнату світло крізь дрібну зелень явора на городі, який улітку торкався шибок

качиними лапками свого листя, а восени, скинувши листя, похитував волохатими, наче мартениці¹, кульками.

Вдень він читав, а увечері, засвітивши лампу і взявши ручку, сідав за чисті аркуші паперу.

В такі години Мартин звичайно перекладав вірші своїх улюблених поетів.

Оглядаючись по оповитій сутінками кімнати з зеленкуватою шторою, що напиналась від протягу, з купами книжок у кутках, роздивляючись розкидані на столі ручки, наче червоні та сині риби на морському дні, Мартин думав, що перекладач у такі хвилини нагадує водолаза. Він занурюється в глибину мовчання, щоб відшукати скарби в глибинах часу. Відшукати їх серед піску, водоростей, під сірими, ніби зацементованими, мушлями...

«Хіба лише для того, щоб відшукати? — думав Мартин. — Ні, він мусить доторкнутися до слів, як до металу, відчутти під пальцями кожний їхній згин, кожну тріщинку в них і, переплавивши цей метал слів, вдихнути їх у строгу плоть, надати їм нового звучання, людського багатоголосся...»

Ще Мартин порівнював свою працю з важкою роботою каменотеса. Перекладаючи, ти повинен перенести на іншу брилу мармуру всі лінії й форми, всі рисочки зліпленого майстром мистецького твору. З молотком і різцем у руках, увесь обсіпаний мармуровими скалками, ти мусиш передати і відтворити не тільки плоть, але й вдихнути душу в переспіваний тобою твір.

Папір, ніби дихаючи, тремтів під пером Мартина. Сині та червоні рибки на його столі оживали і плавали в тихій воді опівнічних сутінків.

Свої далекі мандри Мартин Калинов за звичкою здійснював по сторінках книжок. Він володів талантом оживляти предмети, вживатись у створене іншими, відчувати збережений у слові колорит незнайомих країв; це давало йому більше вдовolenня, ніж би він сам подорожував. Мартин волів віддаватись таким насолодам удома, при світлі настільної лампи, під тихе цокання будильника, яке ставало чути тільки в ту мить, коли він відкладав ручку і брався за дзбан, щоб полити фікус.

¹ Мартениця — шнурок з червоних і білих шовкових ниток, часом з бомбончиками, який дарують, прикріплюючи до одягу, близьким і знайомим з нагоди свята весни — 1 березня (болг.).

Справжні подорожі втомлювали Мартина. Йому було неприємно трястися в автобусах, тягати валізи, чекати в готельних вестибюлях, де прибиральниці до самого обіду ялозять брудними ганчірками по мозаїках підлог, обідати в сільських закусочних під відкритим небом, в яких під столами прогулюються півні, дзьобають скинуті зі столу шкірочки хліба й кукурікають.

І зараз ті півні піяли в сільських дворах у поріччі Струми. Автобус минав вози з алюмінієвими бідонами для молока, біля яких сиділи селянки і, похитуючись у такт повільній ході мулів, в'язали коричневі, як рілля навпроти, светри або притримували на колінах кошики з яблуками. По схилу до річки спускалася отара кіз. Вона здавалась попелястою вапняковою лавою, що сповзала вниз, розхитуючи невисокі кущики й загрожуючи засипати Струму... Ворушилась осіння трава, потривожена вітром (а може, по ній пробігав сонячний зайчик, що прокрався крізь хмари), пливла рильська річка між корінням старих горіхів, які нависали над оголеними берегами, зблискувала хвилями, коли з-за хмар показувалось сонце, і тоді вони вигравали, як зграйки рибок, що кидаються з однієї саги в іншу.

«Все в русі, нема на землі ні миті спокою...— думав Мартин.— Мабуть, цей безперервний рух поєднує одну часточку життя з іншою, і вони прокладають собі шлях у Всесвіті... А що ж таке насправді людина? Вічний рух. Коли порох доріг спочиває на її взутті,— подорожують її думки. Коли спить її думка, по небу й землі бродять її сні... Людина йде назустріч радощам і розчаруванням, вирушає часом у дорогу, щоб втекти від самої себе, але у вікні вагона, на дні криниці чи в очах людини, що сидить навпроти, вона бачить мовчазний погляд своєї совісті...»

Кільканадцять років тому мірошник з Кочеринова розповідав йому, що раз на рік буває така мить, коли вода засинає. Тоді навкруги пропадають усі звуки. Броди замирають і стають рівні, ніби вилиті зі скла. Нахилиш дзбан, щоб напитись, а до горла тобі доторкнеться не холодний струмінь, а сухе повітря... Пропустиш цю мить сонної води — втратиш найкращу мить свого життя.

— А чи траплялось тобі бачити сонну воду? — допитався його Мартин.

— Ні разу... Я або спав у той час в обіймах зрадливих жінок, або бродив по світу.

Мартин також не раз пропускав такі хвилини, коли щастя було за крок від нього... Він або прогаював, або просто не встигав помітити його, бо велике місто забрало в нього малі гірські потоки, біля яких минули його дитинство й юність, загатило їх греблями і вилило в них всю каламуть своїх фабрик і каналів... А така вода не може заснути. Вона не може ні думати, ні пам'ятати. Її не розхвилює ні тінь птаха, ні віддзеркалення хмари в ній. На її дні не побачиш ні горіхового листа, ні кісточок скльованих дроздами ягід дикої черешні. Тече така свинцево-сіра річка й навіть гілочки, що крутяться в її каламуті, здаються металевими.

Бували, мабуть, хвилини, коли річка дитинства засинала, але чого міг бажати від неї Мартин, охоплений радістю і хлоп'ячим щастям? Чого тоді йому не вистачало?

В річці були ковбані, де купали коней. Хлопчаки їздили на них, сповзаючи з їхніх мокрих крупів. Були брідки, де їхні матері прали й купалися, не зміаючи одягу. Діти крутились біля них і догадувались, що під тими рожевими чи світло-рожевими комбінаціями, які смішно надувались від води, щось криється, що хвилює їхню душу, але ще не могли розібрати, в чому річ. Не зважаючи на окрики матерів, щоб ішли геть, вони товклися біля них, шукали під камінням марен і придивлялись, як під мокрими сорочками, що обліплювали жіноче тіло, випинаються приплюснуті груди, а внизу просвічується темна, розмита водою пляма...

Та вода могла заснути, бо вона знемагала від шуму, барвистих тіней, від сходу та заходу сонця, від дотику тіл купальників, від сяяння зірок...

І хто знає, якими були її сни!

Мартин не зазнав цих чарів води. Він відчув їх лише раз кілька років тому тихого серпневого надвечір'я в Бургаському порту.

Мартин стояв тоді на пристані біля своїх валіз. Десять хвилин тому причалив кораблик. Шелест строкатих суконь, вигуки, стукіт підборів по бруківці, крилаті капелюшки, що ореолом окреслювали засмаглі на сонці обличчя,—все це відбивалось у зеленій воді затоки, розпливалось у ній і безмовно осідало на дно.

Коли натовп порідшав, а на кораблику залишились тільки два матроси (вони тягли по палубі великий ящик із соснових дощок), Мартин Калінов побачив за кілька кроків від себе жінку років тридцяти п'яти, що стояла з двома валізами. Висока, струнка, в досить барвистій з глибоким викотом сукні, в якій переважав золотистий колір, з намистом на шиї, вона, як йому здалося, була чимось засмучена. Можливо, чекала когось, а той забарився. А, може, їй довелося перервати відпустку через хворобу близької людини, або щось ще гірше сталося — і тепер стоїть вона самотня на цій уже безлюдній пристані.

Не стільки чоловіча цікавість, як бажання допомогти їй змусило його заговорити до неї.

— Вибачте,— сказав він, коли його тіль торкнулась темних обрисів її постаті на бруківці.— Чи не міг би я вам чимось допомогти, якщо ви того потребуєте?..

— Та ні, дякую...— відповіла вона, ніяковіючи від такого запитання незнайомого чоловіка.— Мої знайомі обіцяли зустріти мене і провести до аеропорту. Та, мабуть, у них щось сталося...

— Я також відлітаю вечірнім рейсом. Ми можемо разом доїхати до аеропорту. Машина он чекає мене.

Вловивши згоду в її погляді, він нахилився і взявся за прохололі в надвечір'ї ручки валіз.

Очі жінки, нібито аж надто темні (від засмаглого обличчя їх відділяв лише сніжний білок очних яблук), здалися йому дуже великими на маленькому личкові з ледь випуклими вилицями, що окреслювались тонкими дугами тіней. Вони надавали щокам матового відтінку і зникали біля підборіддя, що своїм вигином нагадувало овал персика. Нечасті вогники приміських будинків ковзали по її тонкому носі, по вустах, що своїм полиском нагадували блідо-перламутрову морську мушлю, та по густому каштановому волоссі, такому кучерявому; що незнайома подорожня здавалась мулаткою з якогось південного острова.

Вона мовчала, дивлячись у вікно автомашини. Її руки, тонкі й ніжні, як у дитини, лежали якось напружено на колінах і час від часу, як тільки автомобіль проїжджав під ліхтарем, по них пробігала зелена іскорка. То поблискував камінь у її персні.

Коли вони вийшли з машини і позаду залишалась широчінь темного поля, а перед ними окреслились контури літаків, загострені світлом ліхтарів, Мартинова супутниця усміхнулася.

— Дякую,— сказала вона з легким поклоном.

Та усмішка враз осяяла її обличчя, ще ніжніше окреслилися дуги брів, і він зробив відкриття, що найпрекрасніші в цієї жінки зуби. Вони були рівні, заокруглені, як краплини роси, з перлистим блиском — і Мартину здалося, що в тому єдиному її слові, яке вона вимовила, було не що інше, як дзвін росяних крапель.

Це почуття не залишало його і в літаку.

Вже давно стемніло. Нічого не було видно ні в небі, ні на землі. Лише коли між хмарами миготіли зорі, Мартин помічав круг пропелера, що стирав бліді світила з чорного неба і, покрившись їхнім пилом, світився, як фосфорний. Коли б це був ранок, то хмари, м'яко заокруглені, схожі на снігові кучугури, що обступали літак звідусіль, сяяли б і випромінювали супокій. Темрява все те приховувала, та все ж Мартин відчував сяяння, хоч і не бачив обрисів хмар. А може, все це йому навіяла Златина — так було звати його супутницю, профіль якої, мов на старовинних монетах, окреслювався на тлі вікна.

Нічний переліт надовго поєднав цих двох людей, що випадково зустрілися ввечері на пристані. Зелена іскорка в персні Златини багато разів кружляла над обличчям Мартина. Коли Златина наважувалась погладити його, іскорка нагадувала йому світлячків у його рідному краї.

Він дивився з літака на скороплинні туманності міст, проводжав поглядом їхні контури, вдивлявся в якусь мерехтливу зірку над своєю головою і думав про вогонь — цю чудодійну зміну матерії, що може все перетворювати на світло й попіл.

Вогонь супроводжував його все життя: іноді далекий і недоступний, як мерехтіння зорі, до якого його вів гавкіт невидимих собак, а іноді зовсім близький, розпалений у канавці при дорозі. Полум'я, роздмухане вітром, освітлювало то людські долоні, то обличчя, ледве помітне в диму. Воно ніби зараз народжується під пальцями скульптора — вогонь ліпив то вилиці, під котрими стирчала попеляста щетина, то губи, тонкі, як тріщина на камені, то очі з вузькими котячими зіницями. Мартин прислухався до голосів людей, що сиділи довкола багаття (він бачив лише їхні освітлені сандалі з протертими ремінцями й штани з розтягнутими, великими, як каменярьські молоти, колінами), і тому здавалось, що розмовляють не люди, а самі язики полум'я діляться своїми потаємними думками. Він

навіть намагався розпізнати їхні голоси: той писклявий — голос маленької головешки, а оцей горластий — у ньому вчувався шум ріки — це голос великого пня, що горить посеред вогнища. В ньому жили шашлі й тепер вони тріщать від вогню, прискаючи навколо над темною травою іскрами.

Мартину здавалось, що вночі все життя людини підвладне вогню. І сама людина в ті години перетворюється на жаринку, на іскорку. Бачиш, як на шляху появляється вогник, петляючи, він губиться в кущах. Думаєш, що то світлячок, і вже зняв шапку, щоб нею накрити його в траві, а виявляється, що то велосипедист. Гукнеш — і світлячок відповість тобі людським, зляканим з несподіванки в непроглядній пітьмі голосом...

Коли Мартин бачив між смолисто-чорним гіллям вільх нанизані один в один квадрати світла від'їжджаючого поїзда, він думав про людей, які їхали тієї ночі до далеких міст. Радісні ті люди чи засмучені? Сплять чи, розгорнувши на колінах газети, вечеряють, кусаючи жилаву курятину? Про що вони розмовляють? Про суди чи про хвороби? А може, розказують веселі пригоди, щоб швидше проминула ніч? Мартин не міг відповісти собі на ці питання, але йому було ясно, що людина зараз перетворилась на вогник, який віддаляється від нетривких, як обгоріла газета, контурів вільх, від залізничних мостів, що переплелися вгорі, від думок вчорашнього дня. Цей вогник сміється, зітхає, погрожує комусь, радіє, розпалений любовним пориванням, або складає підступні плани і віддаляється від здійсненого та нездійсненого, від самого життя...

Мартин знав ще й інший вогонь, той, що спопеляє все. То була одна із стихій, перед якою він ще змалку був безпорадний, хоча рідна хата з товстими стінами з тесаного каменю і міцно позакриваними засувами та віконницями, здавалось, повинна була навіювати йому відчуття безпеки... Вогонь диким конем скакав за огорожею, поставленою людиною біля її фортець, що більше були схожі на іграшкові будівлі, та біля її думок і планів. Величезне, як гора, летіло це апокаліптичне створіння, виграючи всіма м'язами свого тіла, і від його гриви високо в небо здіймалось полум'я.

Якось уночі (тоді Мартину було п'ять років), у зливу вдарив такий сильний грім, що затряслась батькова хата. Тарілки попадали зі столу і розкотилися по підлозі. Всю

хату осяяло сліпуче світло. Потім світло (а може, це тільки здалося Мартину) закричало людським голосом. З тим криком змішалось мукання та бекання, почувся брязкіт дзвіночків на худобі. Переляканий Мартин побачив у вікні величезного коня, червоного, як сусідська кобила, але з надзвичайно довгою шиєю і страшенно роздутими ніздрями, з яких бухали полум'я і дим. Кінь скакав просто по дахах, важко здіймаючи свої лискучі від дощу впалі боки та підібгавши хвіст між свої величезні стегна. Було чути, як тріщить черепиця і провалюються між латами та кроквами ноги цього розгніваного страховиська, несучи на собі велетенський гулуб.

Мартинів батько, смішний у своїх перкалевих спідніх штанах, відкрив сінешні двері (до кімнати увірвався оглушливий шум бурі) і хлопчик знову побачив за батьковими плечима здібленого жеребця, який ніби хотів вирватися з чийось рук, що міцно тримали його за вуздечку.

— Грім ударив у сусідню хату, хлів горить, як свічка... — сказав батько.

Він схопив у кутку відро, взув на босу ногу галоші і як був — сонний, розкошланий — кинувся надвір.

Зі всіх вулиць бігли люди. Вони перегукувались, червоні від полум'я, біля них з тріском падали на загорожі крокви та бантини і ще більше розгорялись на дощі.

Стоячи біля вікна, Мартин бачив, як через повалені двері сусідського хліва вискакували, охоплені полум'ям, вівці, і, пронизливо мекаючи, вибігали з подвір'я. Люди з мідними менцями¹ розмахували своїм дзвінким посудом, намагаючись перепинити їм дорогу, щоб порятувати від цих живих смолоскипів інші будівлі та стодоли...

Батько повернувся додому майже на світанку — мокрий, вижмаканий. Кімната наповнилась смородом чаду від згагрища.

Перед тим як знову лягти, Мартин ще раз поглянув на тіло мертвого коня, що займало півнеба. Було видно ребра жеребця, одне його око (а може, то було вікно згорілої хати) і копита, що яскраво зблискували в гуркоті грози.

Були роки, коли в їхній хаті горів тихий і ласкавий вогонь, і Мартина оточувала тут лише радість. Це були роки його раннього дитинства. Він думав, що все навкруги існує лише для того, щоб радувати його: мати з рожевим

¹ Менц — посуд, у якомуносять воду на коромислі (болг.).

гребінцем у косах будила його щоранку поцілунком; деревце під вікном, на вершечку якого звили гніздо вільшанки; батько, в чийх кишенях, крім ключів і янтарного мундштука, Мартин обов'язково знаходив цукерку або іграшку; кошеля, яке вечорами скручувалось клубочком у нього під ковдрою і сонно муркотіло.

Всі в хаті були здорові й веселі. Дерев'яні сходи не скрипіли, а співали під ногами: Мартин не чув, щоб хтось згадував про хвороби, прикросці або розчарування. А смерть? Він і не знав, що вона є... Світ навколо нього був безсмертний, хлопчина — також.

Так, мабуть, було б і завжди, коли б якось увечері батько, повернувшись із вокзалу, не приніс йому пластмасовий свисток, точнісінько такий, як у стрілочника, що свистить у нього, маневруючи поїздами. Мартин був на вокзалі і бачив цих чоловіків. Вони ходили понад коліями, вимахували жовтими прапорцями і пронизливо свистіли. «Заганяй у третій тупик!» — кричали стрілочники. Локомотив спочатку пробуксовував, огортаючись хмарою пари, а потім штовхав вагони назад і вони, поскрипуючи буферами, повільно котились колією.

Коли Мартин уперше дмухнув у тонку щілинку свистка, всередині заскакала кулька і, ніби розбуджена нею, заспівала пташка. Батько усміхнувся. Мати — також... Мартин свистів аж допізна. Йому вже крутився світ перед очима, та він не переставав свистіти ні на хвилину. Через кілька днів батько взяв його на коліна і сказав: «Ну, годі вже, а то намну тобі вуха. Ми оглухли від цього свистка!». Він замилювано дивився на свого сина, а мати радісно усміхалася...

Коркова кулька підскакувала, шибки дзвеніли від сюрчання, кішка злякано дряпала кігтями двері, а Мартин бачив перед собою довгополі шинелі стрілочників, які розмахували виляючими прапорцями, і йому п'янько пахло шпалами та ще чимось іншим; запах цього іншого він розгадає лише через багато років, коли сидітиме біля вікна в старому вагоні третього класу.

Погасили лампу, лягли спати, а Мартин не розлучався зі своїм свистком. Він узяв його під ковдру, затиснув у долоні, і коли доторкався губами до тонкої, як котяча зіниця, щілинки, кулька ледь-ледь відгукувалася, ніби з крана падала крапля.

Одного дня свисток зник. Мартин повернувся з вулиці, куди ходив подивитись на снігову бабу, і виявив, що його

іграшки нема. Він ще раз вивернув свої кишені, обнишпорив усі кутки в кімнаті, перерив усі шухляди столів, зазірав під ліжку, та ніде нічого не знаходив. Він обшукав усе подвір'я, але марно. Де там знайти якийсь маленький свисточок у глибокому снігу, з якого ледве виступали полудрабки воза та стирчав угору його дишель, а від криниці виднівся лише коловорот, схожий на велике біле веретено. Плачучи, брѳохав Мартин кругом по снігу, і все даремно.

Прибився він додому аж увечері — весь мокрий і у відчаї. Мама заварила йому чаю і довго сміялась, коли довідалась, через яку дрібницю так побивається її дитя. Поставивши біля печі геть промокле взуття, вона обіцяла хлопчині, що ось завтра ж зранку купить йому паровозик, який сам їздитиме по рейках, і пластиліну, з якого він ліпитиме будиночки й чоловічків. А він думав про свій свисток. Його зуби стукотіли об порцелянову чашку з чаєм (його починало лихоманити від простуди), курка, яку йому варила мама на плиті, неприємно пахла мокрим шір'ям і послідом, а від полум'я віяло холодом, ніби воно було зроблене з паперових вирізок, що за ними, як у декоративних камінах, прилаштована червона лампочка.

Чуючи, як стукотять зуби малого об чашку, мати притулила свою руку до його чола і мало не скрикнула від переляку. Воно жахтіло.

Почалась довга Мартинова хвороба. Дні, хоч були вони монотонні та огидно білі від снігу, минали для нього порівняно легше, бо від ранку до вечора біля його ліжка сиділа мати з тарілкою солодощів, які навіть здавалися гіркими, і розказувала йому казки. А от ночі були безкінечно довгими. Хлопчик не спав і слухав у темряві, як потріскувала бляха у вистигаючій печі, як по горищі ходила кішка, як батько й мати ніжно перемовлялися на сусідньому ліжку. Коли на Мартина находила дрімота, він знову бачив залізничні колії, величезні тулуби паровозів. Стрілочник, що подарував його батькові свисток, помахував вагонам своїм коротеньким прапорцем, але вони не слухались його, тому що він не мав пластмасового свистка. Вагони стояли непорушні, як слони, або, розсерджені надокучливим помахуванням прапорця, котилися зненацька на залізничника.

Мартин хапався за свисток, щоб різким сюрчанням врятувати людину в чорній шинелі, але хлоп'ячі руки не

знаходили під ковдрою нічого іншого, крім свого сну — м'якого і липкого, як сажа, що мати ранками витрушувала на сніг з чорного комина печі...

Готель, у якому вони розмістились, виходив на шумну вулицю. Потік автомашин не припинявся тут ні на мить. За важкими вантажними машинами рухались то низки автобусів з туристами, то довгі лімузини з зеленкуватим склом, схожі на акваріуми, в котрих, мов риби, миготіли жіночі руки, то гуркотіли асфальтом занілені від далекої дороги таратайки, набиті довговолосими мандрівниками, що вирушили десь із Англії чи Швеції в країну Гомера.

Мартин, втомлений довгою дорогою, надіявся, що опівночі той шум стихне, і він зможе хоч трохи поспати. Але гуркіт наростав, аж склянка на столику почала трясистись, ніби посилюлись поштовхи далекого землетрусу.

Він вийшов на балкон і викурив сигарету.

На протилежному боці вулиці, куди виходило вікно його готельного номера, стояли в ряд маленькі крамнички. Одні з них займали нижчі поверхи будинків із гіпсовим орнаментом на фасаді, збудованих, мабуть, на початку сторіччя, інші розміщувались у дерев'яних будівлях, у яких на стінах були розвішані старі велосипеди і зношені автомобільні шини. Потім він подивився на вулицю, що прилягає до південного боку готелю. Там також світилися вітрини дрібних крамничок, завалені шестернями, автомобільними фарами, осями і крилами... Барахолка, — лише за кілька кроків від магістралі, — музей пройдених доріг і зниклих хвилювань. І над усією тією мізерією, в якій колись пульсували нестримні серця моторів, було видно обруч пластмасового керма — ореол над головою Вічного мандрівника...

І цей Вічний мандрівник брів зараз до якогось готелю, де після спекотного дня на нього чекав холодний свистячий душ, або шукав вільне місце в якомусь літньому ресторанчику з хрустким піском під ногами офіціантів і обгризеними кістками риб у тарілках після відвідувачів...

Під Мартиновим балконом пролітали автомобілі, хлюпалося у моторах мастило, яскраво світилися фари, свистів вітер... Крамниці з іржавими шестернями здавались вигадкою. І той смішний велосипед, що висів на стіні, також був нереальністю. Реальністю було лише пластмасове кермо на стіні — ореол Вічного мандрівника...

Коли Мартин уранці знову побачив старий велосипед, йому пригадався позавчорашній день, якраз перед від'їздом автобуса. Там між проводжаючими він побачив свого десятилітнього сина. Хлопчина оглядався, шукаючи його серед подорожуючих. Його очі напружувались, щоб знайти щілинку між ліктями і плечима проводжаючих.

Насилу переступивши через накиданий біля сидінь багаж, Мартин вийшов з автобуса. Оскільки малий не побачив його, він дружньо поплескав сина по плечу. Хлопчик обернувся, стримано усміхнувся, подав йому на прощання руку і, коли дивився на нього своїми блідо-золотистими очима, що тонули в тінях довгих вій («Точнісінько такі вій в його матері», — подумав Мартин), сказав:

— Мама просила, щоб ти купив мені велосипед...

— Куплю тобі навіть без її прохання! — холодно відповів подорожуючий. — А сам би ти що хотів, щоб я тобі привіз: футбольний м'яч чи комплект іграшкових автомобіликів? — Мартин нахилився до сина і відчув, як твердий чуб хлопчика вколов його в бороду. Хлопчик відхилився, ніби боячись його ніжності.

— Нічого... Мама казала тільки про велосипед.

Шофер уже сидів за кермом і поглядав на годинник. Рокітлива громадина була готова зірватися з місця. Мартин уже більше нічого не міг сказати синові. Він обняв його, та густий натовп проводжаючих перешкоджав йому нагнутись до сина, і він притис хлопчине обличчя до металевої пряжки свого плаща. Той, очевидно, подряпав об неї носа, бо коли автобус розвертався, виїжджаючи на головну вулицю, Мартин побачив, як хлопчик розтирає обличчя. Він не міг собі повірити, що син плаче за ним, як могла б це кожна інша дитина, проводжаючи батька в таку далеку дорогу. І справді, хлопчик затримався біля однієї вітрини, оглянув себе в ній (мабуть, роздивлявся подряпину на носі) і попрямував до трамвайної зупинки.

Автобус виїжджав з міста. Рідшали двори з низькими будинками, крізь мокрі простирадла проглядали руки жінок, що розвішували ранішнє прання, перед овочевим магазином вивантажували ящики... Мартин усього цього не помічав. Він думав про свого хлопчика...

Трамвай уже давно відвіз його до зупинки. Малий, прилякнувши на тротуарі, пограв з кількома своїми друзями в каниці, а потім подався додому. Його мати, з котрою Мартин давно був розлучений, спитала його, що він казав

батькові і що батько відповів йому. Потім вона пішла в перукарню, а хлопчина залишився в кімнаті. Він дивився у вікно й думав більше про велосипед, ніж про людину, яка від'їхала, з котрою він зустрічався лише кілька разів.

Дерева, що схилялись над дорогою, шкрябали скло автобуса, заступали будинки, заслонили вони і образ хлопчика, що постав перед Мартином. Але цей образ, як срібний міхурець, що допомагав рибці рухатися у воді, знову спливав над іншими його думками.

Мартин згадував свою першу зустріч з маленьким сином. Тоді хлопчикові минав другий рочок. Його мати, з якою Мартин розлучився ще минулої весни, пообіцяла привести хлоп'я на озеро в міському парку. Мартин прождав цілу годину і пішов засмучений, вирішивши, що більше ніколи не підійде до телефону, щоб знову домовлятися про зустріч. Та вже з вікна трамвая, що поскрипував між будинками, раптом побачив свою колишню дружину. Вона вела за руку хлопчика, в якого здригалось на голові довге, аж по плечі, закручене вниз волосся. Якби не штаненята з широкими холошами, які робили його сина незграбним і серйозним, Мартин міг би подумати, що це дівчинка... Він вискочив на першій же зупинці, та поки дійшов до міського парку (довго не міг прорватись через шосе, по якому саме проїжджали машини з іноземною делегацією), поки проклав собі дорогу крізь натовп, то вже не знайшов їх на домовленому місці...

Звичайну людину доля не обдаровує таким талантом і сильним характером, як того, хто приходить на цей світ, щоб творити шедеври. Скромний житель землі мучиться і творить малі чудеса: садить молоді ліси й сади, випалює вапно, висікає мармурові фонтани, мостить фундаменти для будівель.

І водночас він творить велике, справжнє чудо. І це чудо — дитя...

Лежить у сповитку майбутність. Дригає ніжками, які, перед тим як ступити на землю, хочуть дістати неба. Пелюшки теж нагадують небо: вони тонкі й м'які, ніби клаптики хмар... І коли бачиш це ніжне створіння в колисці, то не можеш не порівняти його з зірочкою, що прилетіла до нас із небесних просторів разом з хмаринкою, що її оповиває.

Лежить у пелюшках невідомість. Людина вірить, що її майбуття буде щасливе, а тому й усміхається...

Цілий всесвіт тусає воно рожевими ніжками, стискає щось у кулачках (чи не майбутнє?), кричить і всі — коні на подвір'ї, оголена яблуня з снігуром на ній, горобець, що клює скороблену шкоринку хліба, — обертаються, щоб чути цей, все ще не зрозумілий, голос.

Мати шепче: «Тихо! Дитина засинає!» — а здається, що вона каже: «Тихо! Всесвіт засинає!».

І потім тихенько, без скрипу відчиняє вона двері й виходить на балкон, щоб повісити на шнурочок дитячі штанці, змочені тією зірочкою, що майже нечутно дихає під пелюшками.

Мартин розлучився з дружиною через кілька місяців після народження хлопчика, тому він пропустив багато чого, на перший погляд зовсім незначного в розвитку дитини, але що пізніше виявилось вирішальним у виникненні батьківських почуттів і прив'язаності до дитини.

Він не звідав радості від того, що в малого прорізається перший зуб. («Лізе, лізе жук, жук!» — Лазять по животикку немовляти материні пальці з блідо-рожевим манікюром. Малятко морщить носик від лоскоту, а потім раптом сміється, і всі скрикують: «Погляньте, який у нього гарний зубчик виріс!») Мартин не прокидався ночами від плачу хворої дитини. Він не стояв під дверима дитячої лікарки, котра, поспіхом накинувши на себе пальто поверх халата, біжить за ним по вулиці, а потім, присівши на табуретку в їхній квартирі, дотикається холодною трубкою стетоскопа до груденят маляти, а злякана дитина дивиться на окуляри лікарки й на гумові трубочки на шиї цієї незнайомої тітоньки і не сміє навіть заплакати...

Всі ці роки Мартину доводилося більше шкодувати з того, що сталося в його подружньому житті, ніж радіти народженому дитяті. Розумом він заперечував такий свій настрій, але відчував, що в його душі щось зламалося. Пенависть, а потім байдужість до тої, котру він любив усім своїм серцем, кинули тінь і на його сина.

Мартин мучився, намагаючись задушити це почуття, але виявлявся безсилим. З бодем відчував, що його душу покидає вогник, схожий на відблиск сигнального ліхтаря залізничника. Ліхтар віддаляється, дві освітлені рейки біжать до повороту або до мосту над бистриною, а потім все зникає... Рейки поглинає темрява, доводиться шукати їх

навпомацки, збиваючи до крові пальці об щербинь і до болю напружуючи зір, по ледь вловимому бузковому полиску стали вгадувати колію.

Таке порівняння потягло за собою й іншу думку, що ті двос розлучені, які дали життя новій істоті, нагадують своєю взаємною ненавистю два вагони, котрі зіштовхнулись між собою. А те дитя іде по шпалах між все ще віддаленими вагонами, бачить, як світяться їхні вікна, але не помічає буферів, між які воно може потрапити, і довірливо протягує свої рученята, яких ще не торкалася ні ненависть, ні підлість, ні потворність життя...

Над цими довірливими руками треба було змилюватись.

Мартин знайшов собі запасну колію, відвів себе на неї і простояв там багато років,— справді, наче вагон, з якого стікає дощова вода, а внизу між шпалами росте жовтець. Його думки і неспокій бились об той вагон, ніби хрущі, що влізли всередину його через якусь шпарину і вже не знаходять шляху назад.

Малий ріс далеким для нього. Коли Мартин хотів його бачити, мати відповідала, що дитина нездужає... Він посилав подарунки на день народження сина, та вони повертались назад нерозпакованими. Він нервово розривав упаковку, маючи намір викинути й чобітки з червоною підошвою, і синій матроський костюмчик, але через якийсь час ніжно загортав зім'яті речі і клав їх у шафу. Потім незграбно, обпікаючи собі пальці, запаливав сигарету і думав про химерність людської душі... Як може любов переростати в злість, ненависть і жорстокість? Що ж так швидко вивертає нашу душу, як ту одежину, аж людина з подивом бачить її протерту підкладку, забруднені рубці, невміло пришиті латки? Може, розтоптане довір'я? Образа честі? Чи невдоволене честолюбство?.. Хто його знає. Виявляється, що під пушком кульбаби ховалося зміїне жало.

«Ворожнеча, ненависть, лють — метастази любові — чим вас лікувати? — роздумував Мартин.— Байдужістю? Чи по вас треба пройтися скальпелем іншої любові?..»

Вдруге він зустрівся з сином, коли той уже ходив до школи.

Хлопчина враз появився з-за телефонної будки. Він був одягнутий у вузькі білі штани й червону блузу. Підійшовши до фонтана, він довго пив воду із ослаблого струменя.

Але цівка води раптом бризнула високо вгору і залила йому все обличчя. Потім, переборюючи таку ніяковість, що йому аж важко було йти, хлопчик наблизився до Мартина. Вони потиснули один одному руки. Батько нахилився, щоб пригорнути сина, і відчув під своїми пальцями на дитячому чубчику мокрі борозенки від гребінця. Відчув він також опір тільця хлопчика, що намагався випрұчатися з його обіймів.

Вони пішли тротуаром. Мартин ступав широко (він завжди ходив швидко, ніби кудись квапився), і хлопчик, відстаючи, спостерігав за ним ззаду. Він оглядав його поношений темно-коричневий костюм, його туфлі з вузькими латунними пряжками... Мартин раптом відчув, що хлопчик спинився поглядом на його поріділій на тім'ї чуприні і на синюватому шрамі від чиряка за лівим вухом... Він не знав, що сказати синові про це, і раптом відчув, що хлопчик змагається зі страхом (а, може, не зі страхом, а з невпевненістю...). І хоч далі Мартин старався йти якнайповільніше, між ними залишалась неподолана відстань — кілька кроків нічиєї території, пронизуваної скрипом трамвая, що повертав біля парку, — а в просторі, що розділяв їх, дмухав різкий осінній вітер і з тополь осипалося сухе листя.

Дорослий може подолати цю нічию територію і розумом, і серцем. А дитина — тільки любов'ю.

Їли морозиво. Потім зайшли в тир. Постріляли обидва, та ніхто ні в що не влучив. Пішли алеєю, повернули в зоопарк, а далі, як це часом роблять усі люди, просто безцільно брели вулицями. Крок за кроком дійшли вони до цирку. Саме мала починатись денна вистава. Біля входу юрмилися глядачі (переважно діти). Мартину теж вдалося купити два квитки...

Цирк приваблював його ще з дитинства.

Мартин пам'ятає ярмарки в своєму рідному місті. Сипі гірлянди лампочок під гостроверхим брезентовим куполом, розкидана між прилавками шкаралупа кавунів, вальси циркових оркестрів.

У кожному цирку був клоун, смішний і зажурений водночас. Він виходив на арену в неймовірно великих черевиках та в дуже просторому для нього бахматому й картатому одязі. Розпоряджався факірами, що лежали на

дошках зі страшно найжаченими цвяхами, сварив фокусників і дресирувальників, сміявся, повертаючи до всіх глядачів своє напудрене обличчя, махав руками — і всі йому корилися, ніби під владою клоуна було тут усе, навіть цирковий оркестр, і дресировані коні, і красиві акробатки, і вибухи сміху в залі...

В тому цирку, куди вони зайшли, теж був клоун.

Він не тільки смішив публіку, а й їздив на велосипеді по сталевому канаті, протягнутому через арену цирку. Клоун був чудовим велосипедистом і акробатом, а вдавав із себе зовсім недосвідченого початківця... Ступивши на канат, він посковзнувся, скрикнув, завис на одній руці і, здавалося, насилу вибрався назад. Глядачі ахнули і вже з тої миті стежили за всіма його рухами, затамувавши подих...

Клоун закріпив на сталевому канаті велосипед, легенько покрутив педалі і, балансуючи розведеними руками, поїхав так повільно, ніби від найменшого подиху в залі він може впасти з велосипеда...

Дивлячись на те, як тремтить канат, натягнутий під вагою велосипедиста, що поволі просувався вперед, краєм ока глянувши на посипану тирсою, наче сніжною крупкою, арену, Мартин пригадав одну із своїх пригод у горах минулої зими...

Поїхав він туди на два тижні відпочити, але за давньою звичкою засів за розпочаті ще в місті переклади і працював з ранку до вечора. За вікном виднілися засніжені вершини, що зливалися з попелястим небом, а на них стежки, пробиті в снігу майже на висоту людського зросту.

В гірському будиночку було їх лише двоє — сторож і Мартин. Увечері вони розпалювали камін і, сидячи біля нього, говорили про погоду, про замерзлу колонку у дворі, про лижницю в червоній захисній куртці, яка вчора вранці спустилась підвісною дорогою («Якби завітала сюди, була б задоволена! Я вже три місяці не бачив жінки», — сміявся сторож, і його рідкі зуби поблискували від полум'я). Говорили про зіпсований транзистор, через який вони тепер відірвані від світу, про вовків, що минулого тижня напали на коня лісорубів і роздерли його під соснами...

Ночами розповіді сторожа оживали в Мартинових снах. І якби вранці Перекладач міг знайти сліди від своїх сновидінь — біля соснової шафи або плити, де натекла калюшка води з його обледенілого взуття, — то ті сліди сновидінь, без сумніву, були б для нього наче вовчі сліди на сніговому просторі.

Якось після обіду Мартин надумав з'їхати підйомником у центр курортного селища. Йому захотілося трохи прогулятися між людьми, купити газет, постригтися у перукаря біля автобусної станції і аж увечері повернутися до свого далекого від людей гірського будиночка.

Линва канатної дороги, схожа на ту, по котрій зараз їздив на велосипеді цирковий клоун, намотувалась на катушку підйомника і, похитуючи пустими сидіннями, спускалась із ними над схилом, оповитим туманом.

Мартин прилаштувався на одному з сидінь, глянув на годинник, — було п'ять хвилин на одинадцяту, часу вистачало, щоб повештатися вниз і повернутися на вечерю, — підняв комір пальта, бо подув вітер, і повільно поплив над верхів'ями сосен, над засніженими скелями, далі над стрімкою ущелиною, що раптово виникла і, звиваючись підковою, ставала все вужчою й глибшою... сосни зовсім здрібніли. Вітер посилювався.

Враз порожні сидіння перед ним сповільнили хід, скрип катушки став приглушеним, а потім зовсім стих в імлістому небі. Мартин завис у повітрі. Спочатку він не повірив своїм очам і навіть розвеселився від думки про оптичний обман. Але потім, коли вже линва почала братися памороззю і зливатися із сірими вечірніми сутінками, він затремтів.

Мабуть, сталася аварія або вимкнули струм.

(Клоун, добравшись до кінця каната, злізав з велосипеда, щоб відпочити перед новим випробуванням. Глядачі захоплено аплодували. Клоун кланявся. Усмішка розтягувала йому намальовані білі плями довкола очей, під котрими виднілись чорні краплі сліз... Хлопчик притиснувся до батька — він боявся, що клоун може впасти, — але Мартин не відчував дотику дитячого плеча).

Знизу дуло. Зі всіх стовбурів, із кожного дупла пробивався холод. Сніг колов обличчя мандрівника, що завис між небом і землею. Линва підвісної дороги свистіла, ніби по ній водили величезною пилою.

Мартин не сумнівався, що пошкодження буде ліквідовано швидко, і ця пригода над безоднею здавалась йому поки що навіть кумедною. Матиме що розказувати своїм друзям... Але минали хвилини, а він далі висів у повітрі, і безмовність, що обступала його, ставала все непроникнішою... Треба рухатись, щоб не замерзнути. Руками, ногами...

І він запрацював. Сидіння скрипіло під ним, ливва легко здригалася, але не зрушилась ні на сантиметр... Що робити? Кричати? Може, хтось почує його і приїде на допомогу... Він закричав. Його крик відбився від ливви, здійнявся над соснами і впав у безодню. Луна на хребті повторила той крик і покотилася з ним униз, як грудка снігу, переростаючи по дорозі в лавину, всередині якої був Мартинів страх... Він знову закричав. Цього разу в його голосі чувся переляк. Крик ударився об другий схил, відскочив, ніби його відкинула гігантська пружина, і Мартин виразно побачив його падіння в безодню: навздогін крикові димівся сніг, ніби зірвалася лавина.

Холод пронизував Мартинові тіло. Минули ще хвилини, і Мартин зрозумів, що він приречений загинути в цих безлюдних горах... Він кричав, поки не захрип. Долина наповнилась луною, густою, як сама імла, котрої Мартин, здавалось, торкався своїми ногами; крізь ту луку проглядали гострі верхи сосен...

Він вирішив зіскочити звідси — хай навіть поламає собі ноги, але щоб відірватись від цього противного сидіння! Він повзтиме, і доповзе до якоїсь стежки, де його зможуть знайти... Потім він вирішив, що буде краще, коли він вчепиться за ливву і, підтягуючись на руках, добереться до стовпа метрів за двадцять від нього. Спуститься по стовпу, як спускався колись по черешні в батьковому винограднику, і так ступить на тверду землю. А потім пошукає дорогу...

(Клоун, відпочивши, закріпив на канаті велосипед і, ковзаючи, ніби на льоду, знову збирався стати на педалі і рушити в зворотню путь, але не по ливві, а по затамованому подиху глядачів).

Мартин підвівся, але не зміг дотягнутися до ливви. Його долоня прилипла до обледенілого заліза сидіння, і коли він з силою відірвав її, то побачив, що на металі залишився слід шкіри.

Його почало хилити на сон...

Він силкується підняти повіки, але не може. Над ним світять засиджені мухами лампочки гірського будиночка. Сторож, кинувши на підлогу перед каміном оберемою дров, схиляється, щоб розпалити вогонь. Його товстий зад, обтягнутий штанами, нагадує волячу тушу. Кімнату заливає

червоне світло, але не від вогню. Це прийшла лижниця, про котру вони говорили вчора увечері. Мабуть, нощуватиме тут. Піднявши вгору руки, вона починає стягувати червону куртку, і вже видніється її ліва грудь під складками шовку. Сторож, який три місяці не бачив жінки, стоїть в напруженні, руки його трясуться, але лижниця не звертає на нього уваги. Вона повертається до Мартина. Плече в неї гладеньке,— він відчуває його під своїми пальцями,— плавні поштовхи її тіла переливаються у його крові, і він пливе в такій насолоді, якої зазнав лише в перші дні кохання... «Це біла смерть...» — промайнула в його свідомості якась іскорка і зникла. «Я забув на радіаторі в квартирі грамофонну платівку,— згадує Мартин,— вона ж розм'якне...»

Більше ні про що він не думав, висячи під пронизливим вітром.

Потім, наче крізь сон, бачить він вогник кишенькового ліхтарика, що нишпорить по його обличчі. Бачить людей, які біжать і збуджено розмовляють. Бачить будинки без стін і дахів, у них сліпуче сяють вікна. На рухомих сидіннях підвісної дороги лижники з лижами на плечах. Незнайомі подорожні підіймались, як ангели зі складеними крилами, весело щось говорили і зникали в небі...

«Заберіть у нього документи! — кричав той, з кишеньковим ліхтарем.— Не вистачало лише сісти в тюрму через цього божевільного! Општрафувати його! На сто левів! Заплатить і не писне! Коли ти не розумієш, що дорога працює до п'ятої години, то виси в повітрі, поки це тобі не дійде до твоєї дурної голови!..»

Після того як Мартину розтерли снігом обличчя й руки і завели його в найближчу хату, той, що нишпорив по його обличчю світлом ліхтарика, ніби все ще не вірячи, що знятий з сидіння справді живий, сказав йому: «Тобі пощастило, чоловіче. Запізнився автобус із італійськими лижниками і я ввімкнув підйомник, щоб завести їх у гірський готель. А інакше...»

Мартин пробував ворухити задубілими ногами. Відчував запах чаю, чув дзенькіт виделок, який здавався йому святковою музикою, і йому ще й досі ввижались золотокрилі лижники, що підіймалися до неба...

(Звідусіль чулися оплески. Клоун, закінчивши свій номер, вклонявся вже на другому кінці ливни, і Мартин бачив, як іскристо мерехтять шпиці його велосипеда в очах хлоп'яти).

...Стирається в пам'яті чимало зустрічей і розмов, та хоч уже минуло понад двадцять років після того, Мартин посив у своїй душі спогади про друкаря, з яким після служби в армії працював у багатотиражці... Зараз, думаючи про сина, він повертався в уяві до того південного міста.

Друкаря звали Йовчо Стоїменов.

Приходячи вранці в редакцію, при якій була і друкарня, Мартин заставав його вже там. Йовчо снідав. Порізавши на газеті тонкими шматочками сало, він підсмажував його, поки воно аж зарум'яниться і скрутиться, а потім затискав його між двома скибками хліба. Частував він тим салом і Мартина, а потім ставав за складальну касу зі свинцевими буквами й починав набирати. Він нахилився від переділки до переділки, ритмічно розхитуючи своє тіло (цього він навчився ще від батька — також друкаря), і це його оживляло, навіть веселило. В рухах його рук було щось від зграбності майстринь, що тчуть килими або грають на арфі. Але під пальцями складальника не переливались кольори і не народжувалась музика. Свинець, на працю з яким він себе прирік, породжував лише думки. І були вони часом сіріші від металу, що осідав важким пилом у його грудях.

Друкар жив на околиці містечка, над дахами якого вдальні здіймалися сині хребти Родоп. Щоранку, виходячи з хати, він бачив їх різними: на світланку вони здавалися невагомими, безтілесними й рапавими, як та щойно прибранна зі столу шкоринка хліба, а коли їх оповивала широка тінь хмар чи мла навислою дощу, — вони здавались розхитаним у своїй основі кам'яним громаддям, що кожної миті може звалитись на місто.

Це були лише вранішні враження друкаря, тому що в іншу пору дня він не мав часу навіть глянути на гори.

Тоді далекими хребтами милувався його трирічний син. Він спостерігав за рухом тіней і переливами кольорів. Це заняття заспокоювало хворого хлопчика і хоч трохи урізноманітнювало його монотонні будні у старій хаті.

Хлопчик марнів день при дні. Шкіра на його обличчі сіріла, лікті загострювались, одяг теліпався на ньому, як на

вішалці. Тільки його зелені, як у батька, очі залишались веселими. Вони супроводили бджолу, від дзижчання якої хилитались квіточки журавцю, або стежили за краплями дощу, що стікали по шибці вікна, в якій то змивалося, то знову воскресало відбите обличчя малого.

Хлопчик не знав, що на землі є смерть, безслідне щезання і забуття. Але його душа, нехтуючи немічним тілом, енергійна й неприборкана, квапилась навішатись усім, що можна було побачити хоч би в одному вікні, увібрати в себе тріпотіння крил — ластівок, жайворонків, метеликів, — тому що у важку хвилину їй без них не обійтись...

В тяжку свою годину Йовчо прийшов на роботу аж в обід. Він стягнув із себе мокрий від дощу піджак, що прилипав до тіла, і Мартин, побачивши, що той плаче, зрозумів, що сталося. Плечі друкаря здригались, посинілі губи тремтіли, і коли він переводив дух, Мартин чув, як свистить повітря між його роз'їденими свинцем зубами.

— Іди додому... — Мартин поклав свою руку на його плече і відчув, що біль згорьованої людини пронизує все його тіло.

Складальник нічого не відповів йому. Наосліп узяв одну букву, випустив її з руки, взяв другу, потім нахилився над реалом, щоб прочитати набраний рядок. Так, поливаючи свинцеві бруски сльозами, він залишився на роботі до вечора.

Потім, коли все затихло й тільки подзвонювання зношеної «американки» нагадувало церковний заупокійний передзвін по померлому на околиці містечка, Мартин замислився над тим, чому друкар, у котрого було ще двоє здорових дітей, так тяжко горював за цим хворобливим хлопцем, смерть якого, розумом мислячи, була порятунком від дальших мук...

Тоді ще молодий Мартин пояснював усе це найпростіше — батьківською любов'ю. Він не знав, що це почуття — лише тонкий шар, схожий на свинцевий наліт, який покривав усі предмети в друкарні. А під ним криється справжній, великий біль — біль від того, що ти втратив неповнолітнє створіння, після якого не залишилося ніякої згадки...

Що може згадувати друкар про свого сина: те, що коли тому було два роки, то він хворів на коклюш, і вони поїли його молоком ослиці, а якимось, коли він робив свої перші кроки, стягнув зі стола чайну чашку і розбив її...

Інших подій у його житті не було.

А ті два спогади зблякнуть і зникнуть з пам'яті друкаря, і слід від хлопчика, який спостерігав за польотом бджоли, зникне назавжди... Не мав він незліченних переживань, якими переобтяжені дорослі, цих рятувальних кругів над виром забуття.

Душею, а не розумом, відчував друкар цю трагедію. І сльози змивали пил зі свинцевих букв, а крізь роз'їдені зуби проривався свист, ніби дихав поранений у груди...

Вирушаючи в дорогу, людина сподівається покинути свої численні турботи, а дорога розвіє те, що її втомлювало і пригнічувало. Їй здається, ніби дерева, які миготять за вікном автобуса чи поїзда, стирають з віконних шибок своїми гілками не тільки її відображення, але й її думки про життєві клопоти та про багато що інше. Шум коліс заглушує голоси, які летять услід за подорожнім, намагаючись наздогнати його, але відстають вдалині, перетворившись на хмаринку чи самотнє деревце край дороги. А людина, відкинувшись на сидінні, дивиться крізь кілечка сигаретного диму на краєвиди, які своїми кольорами, приглушеними світанковим серпанком, заспокоюють її душу.

Подорожній навіть не підозрює, що в його валізу крізь щілинки замка чи хто зна через яку тонку непомітну шпаринку проникло все те, з чим він, як йому здавалося, розпрощався тієї миті, коли його нога торкнулась підніжки автобуса чи ступила на залізничну платформу. Ті, здавалось, залишені вдома турботи й неспокій примостились зараз у валізі між невміло складеними сорочками чи притулились до шорсткої, як соснова шишка, пляшечки одеколону і незримо подорожують з ним. Він і не думає про них, несучи в готель запорошену валізку, що здається йому досить важкою, хоч і поклав у неї зовсім мало речей...

Увечері подорожній відкриває валізу, щоб узяти чисту сорочку. Поки вона, досить-таки зіжмакана, лежить на дивані, а за стіною у ванній кімнаті чути свист душу, всі прибулі з ним таємні супутники виходять навшпиньки зі своїх схованок із запорошеної, протертої на згинах валізи і влаштовуються на ліжку під подушкою, залізають навіть на вішалку, де висить плащ... Чоловік витирає почервоніле від гарячої води обличчя привезеним з дому рушником (готельні йому не подобаються), і нафталіновий запах рушника нагадує йому про дім, про те, що він забув залишити сусідам гроші, аби заплатили за електрику. Від-

чувши на своїх плечах дотик свіжої сорочки, він проганяє думки про агента енергозбуту і виходить на прогулянку. Йде вулицею, зупиняється недбало біля вітрин, не підозрюючи, що під його подушкою зараз лежить один його торішній сон, який змусить його цілу ніч кидатися в готельному ліжку, як у кошмарі, а навколо ліжка бліді, мов міраж, випинатимуться голі пагорби рідного краю, ніби й вони таємно вирушили з ним у дорогу і зараз заповнили собою тісний готельний номер...

«Мабуть, лише діти подорожують з вільними від усього душами, — думав Мартин. — Подорожують, щоб відкривати для себе світ і радіти з того так, як це вміють робити тільки вони. Не так, як ми, хто дозволив собі постаріти. Що тепер удієш? Хіба повернешся в той світ чистої радості? Запізно... Залишається одне: нести свою потерту валізу, ручка якої вривається в долоню, і сподіватися втекти від себе. А вночі намагатись не помічати в кутку готельного номера яскравої точки, яка нагадує світлячок... Просто треба думати, що на скляній вазі ми бачимо відблиск далекого вікна, хоч ми прекрасно знаємо: то наша сльоза, пролита за дорогою людиною, яку ми назавжди втратили...»

Він не розпитував Златину про її попереднє життя. Навіть тривалий час не цікавився тим, що за неприємність у неї трапилась тоді, під час їхньої зустрічі на пристані. Мартин знав: у кожної людини є свої таємниці, дотик до яких не завжди викликає усмішку... Златина сказала йому, що вона вже кілька років живе окремо від свого чоловіка, але вони не розлучились. Живуть в одному будинку, як співмешканці — кожне окремо зі своїми турботами й радощами. Щоранку вітаються, зустрівшись у коридорі, роблять одне одному маленькі послуги. («Чому б мені не налити йому чашку чаю, коли він сідає снідати?») Пальто її чоловіка висить у коридорі з одного боку фанерної вішалки, її манто — з другого. Посередині мовчазний простір з овальним слідом від вологої ганчірки.

Златина відкрито не ворогувала зі своїм чоловіком. Вона трималася з ним чемно і при друзях, і при незнайомих людях. Чоловік також старався не порушувати цього тону, і їхні близькі знайомі дивувались і намагалися пояснити собі, чому сталась розколина, що роз'єднала цих двох люб'язних, симпатичних людей.

Вважали, що винні в їхньому відчуженні родичі Владислава (так звали чоловіка Златини) — уже літні люди,

колишні співвласники невеликого банку, який збанкрутував ще до війни.

Мартин не був з ними знайомий, тобто ніколи не проїжджав тією віддаленою окраїною, де вони жили. Та коли б трапилась нагода зустріти їх на вулиці, особливо взимку, він обов'язково звернув би на них свою увагу, бо вони, як описувала їх Златина, були дуже схожі на героїв фільмів, які демонструвалися кілька десятків років тому в старих квартальних кінотеатрах: обоє доношували старий одяг, пошитий колись у найкращих кравців і оздоблений дорогим хутром з куниці чи бобра, що кожної весни дбайливо пересипалось нафталіном і все-таки було поїдене міллю. З об'їденого наполовину коміра мерзлякувато виглядала шия, наче те звіря, яке щойно вилізло зі своєї нірки... Маленький чоловічок обережно ступає по снігу, вдихає повітря, сніжинки поколюють рожеві дужечки його ніздрів і він жмурить від сонця свої вицвілі, короткозорі очі...

Владиславова мати, Ангеліна Русанова, вже давно пенсіонерка, колишня опереткова актриса, яка брала участь у багатьох постановках на дрібних ролях. Вона грала і зрадливих коханок, і негарних дружин, і злих ревливих жінок, але ніколи неспроможна була заволодіти глядачами, стати улюбленою актрисою тих, хто, на її думку, ходить в театр більше для того, щоб показувати свої туалети, ніж для того, щоб насолоджуватись мистецтвом. Під час антрактів, коли за завісою чулося скрипіння пересовуваних декорацій, глядачі прогулювались у фойє. Своїми великими локонами й довгими сукнями, які переливались металевим блиском, дами були схожі на актрис, що в ці хвилини у гримувальних знімали своє тісне взуття і ворушили пальцями онімілих ніг. Схожі, але щасливіші від актрис, бо, виконуючи в житті ті ж самі ролі — вірних, ревливих чи лукавих жінок, — вони не були в подоні ані шанолюбства, ці марнославства й не прагнули загального визнання.

Актриса оперети не була настільки проникливою, щоб зрозуміти, що звичайна людина щасливіша за ту, котру називають знаменитою.

Знаменитості живуть ніби у скляних стінах. Вони мають багатство й шану, але навколо них, як надокучлива муха, кружляє чужа цікавість, у їхні спальні підглядає поговір, і ці люди, яким усі заздять, навіть у найінтимніші хвилини почувають себе так, ніби їх просвічують потужним рентгеном...

Все своє життя стара актриса мріяла стати знаменитістю. Вона силкувалась піднятися по сходинках слави, та їй бракувало таланту і вроди. Крім того, вона не зуміла (навіть коли була молодшою) привабити до себе тих, від кого часом залежить доля таланту.

Її чоловік Юліан Русанов, колишній учитель латинської мови, був людиною без будь-якого мистецького обдаровання, досить недбалою і в одязі, і в поведженні з іншими, зате наділеною безмежним терпінням. Він, напевне, і в старості, через п'ятдесят років після їхнього весілля, пишався тим, що молода тоді актриса вибрала собі за чоловіка саме його. Коли до них приходили гості, він надзвичайно чемно, без найменшого докору, вислуховував — уже вкотре — нескінченні розповіді дружини про свої ролі та овації її шанувальників... А коли вона починала розказувати своїм гостям про найінтимніші подробиці своїх зустрічей з прославленими співаками, Юліан Русанов добродушно усміхався, бо знав, що все це вигадки, а коли б то була навіть правда — його це не засмутило б. Чи багато сімей мали честь бути удостоєними такої уваги?..

У кожного є своя драма, в того більша, в того менша, відкрита для інших чи прихована за усмішкою й легкодумністю. Всяк носить її, мов тісний одяг, відчуває, як тріщить він по всіх швах під натиском його душі, силкується скинути його з себе, та цей одяг ніби зрісся з ним. Правда, трапляється в людини щасливий день, коли їй вдається проповзти між своїми думками, як змії між двома камінцями, і скинути з себе свій одяг-драму, схожий на шкуру змії на траві.

Стара опереткова актриса протягом усього свого життя не спромоглась проповзти між тими двома камінцями. Не зуміла вона й іншими очима подивитись на все те, що стискало її душу, як корсет її опасисте тіло, врізаючись у нього рубцями. Вона страждала від невдоволеного честолюбства. І хоч страждання не мало, наприклад, запаху ваніліну, сріблястий порошок якого вона домішувала недільними ранками до тіста на печиво, воно в'їлося разом з ним в усі предмети їхнього дому, навіть у похмурий колір штор...

Щоб співачка могла цілком віддаватись мистецтву, її чоловік узяв на себе всю хатню роботу. Цей глава сім'ї мав цілу колекцію куховарських книг, у яких червоним і

синім олівцем були підкреслені улюблені страви актриси. Його зовсім не втомлювало ні чищення картоплі, ані дра-тівливе шкварчання сковорідки, в якій скручувалась і тьмяніла накришена цибуля. Спочатку хатня робота зав-давала йому прикрощів. Згодом він відчув, що вона його захопила. Примружившись над каструлями, як худож-ник, що вимірює пропорції своєї композиції, він сипав ложечкою вологі кристалики солі або дрібно потовчений індійський горіх. Прасування теж було одним із постій-них його занять. З простиралами він справлявся легко: схилившись, їздив по них праскою з одного кінця стола в інший, як тесля рубанком. Ніздрі йому лоскотав за-пах вологого сатину, що блищав під праскою, наче полі-рований. Неважко було йому прасувати й наволочки. Більше клопоту він мав з жіночою білизною. Але, згор-бившись над купкою білизни, що мережками нагадувала збитий крем на торті в найближчій кондитерській, він роз-правляв своїми ревматичними пальцями тонкі сплетіння шовку й повертав колишню свіжість ніжному, що злітало від його подиху, вбранню, яке торкалося тіла його дружини.

А співачка сиділа навпроти, гортала якусь партитуру, відбивала пальцем такт.

Праска все маневрувала в складках випраного одягу, сковорідка шкварчала, і пахло горілим, Владислав, їхній син, сидів у кутку і пришивав гудзик до свого пальта, а співачка тихо наспівувала й відбивала такт пальцем, на якому поблискував старий, зовсім потемнілий перстень з рожевим камінчиком.

Хатня робота була приємним заняттям для Юліана Ру-санова. Він, кого родичі й сусіди вважали пригніченим і приниженим чоловіком, жертвою безталанної актриси, від-чував навіть задоволення, коли йому вдавалося порадува-ти чим-небудь свою дружину — якимсь блюдом з гарніром, що нагадувало натюрморт на стінах їхньої кухні, чи бу-кетом незабудок, куплених у п'ятницю на базарі в селянки. Він старався, щоб удома ніщо не відвертало співачки від сцени, переживав разом з нею її невдачі й розчарування... Не раз у гніві й відчаї бігала вона з кутка в куток по кім-наті, репетуючи і метляючи розхристаним халатом. Впев-нена у своїй правоті, вона звинувачувала чоловіка в тому, що ні він, ні будь-хто інший і пальцем не поворухнули, щоб вона домоглася свого як актриса... В такі хвилини він, знітившись біля дверей, мов покараний учень, винувато

кліпав очима і відчував, що від її слів його душить у горлі так, як у дитинстві душила курява, котру підіймали автомашини на вулицях їхньої міської околиці. Притулившись до стіни, він запевняв її, що до неї несправедливо ставляться, але справжній талант не можна занепасти, і, ніби чекаючи удару, слухав слова, які вона цідила крізь зуби: «Отак і мені слід було піти по руках, як інші,— що я, гірша чи дурніша від них? Тоді б я влаштувала своє життя... Що ти мені дав? Нічого! А я що зробила? Звила кубло в цьому домі, як Пенелопа, і бережу честь домашнього вогнища... Плювати я хотіла на цю честь, і я зробила б це, щоб довести тобі, ти, тюхтію, який ти непотріб. Але заради сина я сиджу тут і гризу собі лікті...»

Її гнів триватиме ще дві-три хвилини, потім у неї в горлі захрипить і вона, важко опустившись на диван, втупиться крізь вікно в облуплену глуху стіну сусіднього будинка. Або довго стоятиме, ворущачи губами, наче акторка в німому фільмі, далі виголошуючи свій монолог.

А Юліан Русанов буде мовчати біля дверей, прибитий її словами, сприйнявши, як свої, її страждання, винуватець усіх її невдач... І справді, чи все він зробив, що міг, аби вона одержала те, що їй належить у цьому збіговиську пихатих дам, котрі не гребують ніякими засобами, щоб пробити собі дорогу до слави? Чи шукав він допомоги в тих, хто міг, лише поплескавши кого треба по плечу, все влаштувати?.. Йому здавалося, що чекати під чужими дверима і просити незручно, бо це принизливо. Але хіба це може його виправдати?..

Драму дружини він переживав, як свою особисту. І навіть тоді, коли актриса починала заспокоюватись (це він визначав по її рівному диханню й легенькому рум'янцю на щоках), Юліан ще довго не міг опам'ятатися.

Його гнітило почуття провини.

Ангеліна Русанова часом приходила до Златини, не попереджуючи її: вона давала довгі дзвінки, а господиня, думаючи, що то дзвонить прибиральниця або ж службовець енергозбуту, йшла відкривати двері. Здивована, вона бачила за порогом виряджену, дуже розжирілу свекруху і запрошувала її до квартири. Співачка вішала свою парасольку на дверний латунний гачок, крадькома кидала погляд у дзеркало, поправляла комірець сукні і, вивнувши груди, ніби перед виходом на сцену, рушала до

вітальні, а потім, щоб Златина не залишилась сама, йшла за нею на кухню.

Такі раптові відвідини старої аж ніяк не радували господиню, але вона старалась не показувати свого невдоволення. Ось і тепер, готуючи каву, Златина час від часу кидала погляд у дзеркало над умивальником і бачила, як пильно оглядає її колишня опереткова актриса. Пишна зачіска гості (волосся іржаво-попелясте від частого фарбування) робила її голову здоровенною, і під цією рудою шапкою ще хворобливішою була блідість її обличчя із запудреними зморшками, обличчя, яке мало вигляд акварельного малюнка на мокрому аркуші... Кава здулася і, вилившись на плиту, зашипіла. Кухня наповнилась гіркуватим ароматом, але й він не міг забити важкого запаху духів, що поширювався від жорсткої, блискучої на згинах сукні колишньої співачки.

Гостя, мружачись та похитуючи чашкою, пила густу каву, смакуючи духмяну кавову гущу, і розповідала про нові плюшеві штори з довгими китицями, які вона купила в одного сірійця, а потім довго й детально описувала намисто, яке пропонував той-таки крамар. Йй дуже хотілось подарувати намисто Златині, вона вже мало не заплатила сірійцю заправлену ним суму, та передумала, бо перламутр був дуже темний... Златина неуважно дивилась у вікно, вдавала, що їй цікаво (навіть спитала, чи дороге було те намисто), і терпляче ждала, коли нарешті колишня опереткова співачка, завершивши попередню розвідку, заговорить про те, що насправді привело її до Златини.

— Я все думаю про свого сина,— зітхнула гостя, перекинувши чашку на порцеляновому блюдці.— Сумує він за тобою... Мабуть, ще кохає тебе...

Тут вона підняла чашку, подивилась на коричневі патьки, що попливли по ній, і нишком глянула на Златину. Обличчя молоді жінки навіть не зворухнулось від її слів.

— Ось я й питаю тебе, чого вам не вистачало, щоб щасливо жити? Чи у вас немає даху над головою? — повільно говорила гостя, ніби витягуючи слова з якоїсь тріщини і боячись, що вони, нанизані на тонку нитку, можуть розсінатись раніш, ніж вона їх виговорить.— Бо що, питаю я себе, в людському житті є найголовніше? Любов... То хіба ж можна так безжально ламати цю розквітлу гілку? — закінчила вона патетично.

Златина подивилась на неї й усміхнулась. Слова жінки, що сиділа навпроти, чия сукня потріскувала за кожним рухом, ніби була з фольги, здавались їй реплікою з поганої оперетки.

Ангеліна Русанова вперше розмовляла з нею так,— уважно, знімаючи свою сльозу гострим кінчиком рожевої хустинки, ніби не раз прорепетирувала все це перед дзеркалом. Прекрасно знаючи її вдачу і вмючи розпізнати за ніжно сказаними словами приховану ненависть або потаємні підступи, Златина догадувалася, що її привів сюди якийсь клопіт. Щоб наблизити ту основну розмову, котра аж ніяк не може бути приємною, вона взяла її чашку, списану темними й світлими жилками, ніби вся вона потріскалась і ось-ось розсиплеться на друзки, і, дивлячись на матір свого чоловіка (її обличчя зі старанно запудреними зморшками здавалось Златині потрісканим, як стара порцелянова ваза), сказала:

— Ти кажеш, любов? Я справді бачу в твоїй чашці любов. Дві пташки стикнулись дзьобами. Може, вони щебечуть. А може, перемовляються про щось...

— В моїй чашці? Пізно вже думати мені про такі хвилювання, кохана Златино... За цим, звичайно, можна лише пошкодувати...

— Чому пізно? Одна вісімдесяти'ятилітня письменниця говорила, що найсильнішу пристрасть вона пережила в ніч свого сімдесятирічного ювілею.

— Письменниці — то щось інше. Вони, очевидно, вмюють надовго зберігати здатність любити. Та й фантазія в них багатша за нашу...

— В чашці, можливо, хтось інший. Твій син з якоюсь своєю приятелькою. Або ж...

Стара актриса подивилась на неї зосереджено, знову торкнулась ріжечком хусточки своїх вій, на котрих не було сліз, і Златина зрозуміла, що вона своїми словами, як та ріжечком своєї хусточки, діткнулася до таємниці старої жінки...

Майже всю минулу зиму Ангеліна Русанова прохворіла. Погода була холодна. Ранками сріблились шибки, схоплені наморозю, через їхні чудернацькі візерунки пробивались промені морозного світанку. Біль у горлі актриси посилювався. Вона не мала сил ні говорити, ні сваритися. Її гнів виривався свистячим шепотом, і великі краплини поту

з'являлись на водянистих мішках під очима. Мабуть, вона вже не думала про нездійсненні мрії або примирилась зі своїм крахом. У довгі дні й ночі своєї хвороби, коли простираadlo прилипало до пітного тіла, вона, дивлячись у стелю, підводила підсумки. Її чоловік виходив на балкон розвішувати білизну і швидко повертався з крижаними бурульками на колінах. За його спиною чулося постукування задубілого одягу, що терся між собою, ніби гострі шматки бляхи. Хвора слухала ці металеві звуки, змішані зі скрином снігу на стежці під ногами запізнілих перехожих. Їй здавалось, ніби цей скрип наповнює по вінця навіть порцелянові чашки в буфеті, вазу на столі, чайник на плиті. Опівночі, коли все надворі змовкало, їй здавалось, що ті приховані звуки наповнюють кімнату, наче хтось ходить навшпиньки навколо неї і висипає з посудин той скрип, дрібний, як металеві ошурки... Їй хотілося вірити, що то не голоси її кімнати й стежки під самими вікнами. Здавалось, що за кілька кроків від її ліжка, за стіною кухні, робочі оперети готують сцену для нової постановки. Пересовують дерев'яні рами з напнутими на них старими декораціями. Після цього зривають непотрібне ганчір'я — полотно пронизливо тріщить, — здирають намальовані березові гілки, під котрими вона співала — молода, гарна, із зачіскою «кок», обтиканою звідусіль блискучими шпильками... Стоїть, опертий об стіну, затягнутий павутиною, позбавлений колишньої урочистості, нікому не потрібний дерев'яний стаяк...

І вперше в житті аж тепер, серед уявних звуків безжалісно зриваних декорацій (робочі недбало кидають ганчір'я в куток), вона зрозуміла, що безповоротно прогаяла ті рідкісні хвилини, коли могла бути щасливою... Їй завжди здавалось, що її недооцінюють. Порівнюючи свої успіхи з успіхами інших, вона, ображена і зла, розуміла, що терези схилиються не в її бік. Змучена заздрістю, вона пі раз у раз не зуміла порадуватися зі своєї ролі, співати не на публіку, а для себе, дивитись не на мідні розтруби оркестру, інструменти котрого були розкидані під ногами, ніби в безодні, а на річку зі стрімким піщаним берегом, на траву, якою біжить дівчатко. Воно простягає руку, щоб спіймати пролітаючого метелика, але ловить лише нитку його шольоту. Та нитка тріпоче за метеликом і підіймає дитину над землею. Суkenочка надувається в повітрі, як на картині Шагала...

Все своє життя Ангеліна Русанова скидалася на жінку, яка ніколи не зазнала справжньої втіхи від любові, тому що вона віддавалась своєму коханому в перерві між двома діями у темному кутку сцени, серед декорацій, що доторкались до її обличчя запорошеними краями. Слух її напружений — чи хто не наближається? Її очі жмурились не від солодкого забуття, а від очікування, що засвітиться зрадницька лампочка... І в мить, коли треба поправити зім'яте волосся і підібрати шпильку, їй здавалося, що доволі страшенно голо...

Але невдачі на сцені не були єдиним болем. Вона втратила свою першу донечку ще маленькою, коли та саме мала йти до школи. Залишилось у неї від покійної дитини лише кілька платтячок, над якими вона безутішно плакала весняними вечорами, згадуючи, як ходила з дитиною на прогулянки, як зупинялись перехожі, щоб погладити її золотисто-русі, мов у скандінавки, кіски... Залишились від дівчинки і одні сині панчішки — зовсім маленькі, наче з ляльки. В них мати зберігала кучерики, зібрані після першої стрижки донечки. Зберігся й один зошит, у який актриса кілька років тому записала віршички своєї дитини, бо дівчатко ще не знало літер:

Мамо, добра ж бо яка ти!
Я твій золотий дукатик
Із намиста, що на нитці білій.
Ось чому ти так похорощіла.

Або:

Чи те сонце ноги має,
Що ріку переступає?
А коли з дітьми купається в водіці,
То сорочку залишає на травіці
Й не боїться на траву покласти,
А її ж цигани можуть вкрасти.

Ці ранні прояви дитячої фантазії, це бачення циган, що можуть украсти в сонця сорочку, вказували на обдарованість, яка могла б дати в майбутньому свої плоди. Але від цього тендітного створіння, що своїми сандаликами міряло навекіс, уздовж і вшир квартиру опереткової актриси, не залишилось нічого, крім зошита з віршиками, кількох платтячок і синіх панчішок, у яких зберігались кучерики дівчинки, що звалась Анною-Марією.

Свого сина Владислава — чоловіка Златини — народила вона пізно, коли їй сповнилось сорок три роки. В неї ще не минувся біль за Анною-Марією, і появу хлопчика вона сприймала більше як борг перед старістю, що наближалась, ніж як плід любовного запалу. Знову на кухні сохли пелюшки, з яких на потилиці старих батьків стікали холодні краплі води, а на плиті поряд з кавником з хною, котрою актриса підфарбовувала своє сивіюче волосся, знову побулькувала, вкриваючись шкірочкою, дитяча кашка. Новонароджений кричав цілими ночами. На відміну від Анни-Марії, що народилась на світ красивою, з перламутрово-рожевим, як мушля, тільцем, Владислав увесь був сивий-ліловий, ніби його потовкли при народженні. Його личко, з відвислими щічками і татарським прорізом очей, геть було схоже на циганське. В його довгій і чорній чуприні, що обліплювала вушка, також не вгадувався ніхто з їхнього роду. І якби щасливий батько не вірив так широко в цнотливість своєї дружини, то він міг би подумати, що його син є плодом її таємної любові з яким-небудь бридким оперетковим фатом, з тих, що грають на сцені циганських баронів та інших різних проїждців.

Дитя росло, повторюючи звички Анни-Марії, навіть ходило по-качиному перевальцем, як вона, ніби тоді, коли незнайома йому сестричка дріботіла по хаті чи стояла біля вікна й дивилась на вулицю, ще не народжений Владислав був у хаті — схований за вазою чи між складками плюшевих штор — і спостерігав за всім, що тут діється... На личку малого, що виглядав після народження зовсім непоказним, почали проступати ніжні риси померлої дівчинки. В його очах, за густими віями, з'являлась оксамитова м'якість, а райдужні зіниці на сонці здавались криницями з осілими на дні темно-рожевими, зеленкуватими й золотистими піщинками.

Мати відчувала, що любов до Владислава захоплює її з головою. Це була якась дивна радість, в якій часто брали гору страх і біль. Складалось так, що в почуття матері до сина вліталось ще й інше — почуття до Анни-Марії, що обернулось на спогад. Воно знову ожило в мові й ході хлопчика, котрий носив на землі перерваний подих, сміх, а, може, й нездійснені поривання її померлої доньки, чию нитку смерть перервала так рано. Це воскресіння почуттів

залишало в душі матері таку рану, яку залишають цвяхи, вирвані з тіла спасеного. Ця рана боліла їй разом з іншими ранами, що їх завдали незбутні мрії, і вона відчувала, що ті рани можна лікувати лише любов'ю до хлопчика, котрий росте в її обіймах.

Це почуття, досі нею не пізнане, робило її то нервовою, то безмежно ніжною й лякливою... Вже вкотре Ангеліні Русановій здавалося, що дитя перекинуло на себе чайник з окропом і все лице його покрилось водянистими міхурами. Або ж вона вбивала собі в голову, що малий, вийшовши на балкон, може впасти з нього на вулицю. Охоплена цим передчуттям, вона залишала репетицію і задихана бігла додому. Знесилена, вона відчиняла двері і бачила, що її чоловік кришить цибулю (перламутрові кілечка падають у тарілку), а малий сидить на дивані й перегортає книжку з малюнками... Задихана мати хапала його в обійми (її мережана блузка лоскотала хлопчикові обличчя і він морщився) і ніжно гладила по голівці, його чубчик приминався під її пальцями і хлопчик відчував на своєму тілі дотик її холодного персня... Потім заспокоєна мати підходила до крана, пила воду з гранчастої склянки, причісувалась перед дзеркалом і, не сказавши й слова, знову йшла в оперету.

...Зараз, сідаючи за чашку кави, Ангеліна Русанова, дуже мила й розніжена, думала, як їй здійснити один давно продуманий хід.

Вже більше року Владислав захоплювався якоюсь жінкою. Місяцями не з'являвся додому. Златині він казав, що почеє в родичів чи що від'їжджає в причорноморські містечка, де організовує концерти естрадних труп. Її близькі бачили його в ресторанах з його новою приятелькою — красивою особою з русявим пасмом волосся над лобом і у високих жокейських чоботях, що сягали до половини її стегон.

Златина зустріла її раз на вокзалі, коли Владислав виїжджав у її рідне місто, і вона просила його передати накунок з дрібними подарунками для її батьків. Русява жінка також була прийшла провести його — висока, струнка, з темним від літньої смаги тілом, ніби влитим у коротку сукню. Не зважаючи на теплу погоду, вона була в чоботях, що обтягували її ноги вище колін і робили ходу граціозною, як у циркової наїзниці. Вона і Владислав весело розмовляли між собою біля підніжки вагона, не

підозрюючи, що через якусь мить прихід ще одної людини змусить їх триматися так, ніби вони незнайомі... Але ця третя людина не затрималась довго при них. Вона ввічливо привіталася, подала Владиславу пакунок, побажала йому щасливої дороги і зникла в натовпі.

При виході з вокзалу Златина обернулася і побачила, як Владислав, пригорнувши на прощання свою проводжаючу, скочив на ходу в поїзд.

Златина давно вже зруйнувала всі мости, що єднали її з цим чоловіком, ніяке почуття не зв'язувало її з ним, а тому її дивувало, що, йдучи до трамваю, відчула якийсь біль. Що це таке: чи незгасла любов, про яку вона навіть не догадувалась, чи то в ній заговорило почуття приниженої гідності?

Нова Владиславова приятелька стривожила опереткову актрису. Вона побоювалась, що ця незнайома жінка зуміє прихилити до себе її сина. Чи він справді закохався, чи попався в руки дуже досвідченої гетери?.. Владислав радо сприймав усі забаганки своєї нової приятельки, тримався з нею ніжно й покійно, наче юнак, що вперше пізнав тайни кохання... Коли русява жінка приходила до них додому, Ангеліна Русанова, зовні люб'язна, давала тій зрозуміти, що її дратує безцеремонне поводження гості з нею... Гостя, не питаючи дозволу, копалася в буфеті, шукаючи там чай і цукор, здувала порох з кавового млинка, навмисне проводила пальцями по лаку шафи, щоб показати, що в квартирі давно не прибирали. Або дозволяла собі зауважувати господині, що пора вже обновити меблі, бо їхня квартира, мовляв, нагадує лавку ганчірника... Особливо дратувало Ангеліну Русанову, коли ця краля з русявим кучериком лягала на диван, схрестивши на його валику жокейські чоботи, а Владислав, якого нахабна гостя обіймала за талію, нахилився до її складених трубочкою губ, щоб покласти в них шоколадну цукерку...

Актриса обережно натякала сивові, що вона чула від сусідок багато неприємних історій про його приятельку. Звичайно, в тих історіях, можливо, є й перебільшення, але хіба мало того, що дружина її двоюрідного брата застала ту в ліжку зі своїм чоловіком, і поки перелюбниця, одягаючись на ходу, тікала сходами, обманута дружина кидала за нею каструлі й тазики? «Не зважає вона ні на свій рід, ні на честь...» — завершила свою драматичну розповідь мати...

Ні, будь-якою ціною треба вирвати сина в цієї бридкої наїзниці... Може, не зважаючи на всі кривди, любов Златини до Владислава ще не погасла. Проситиме її стара актриса, плакатиме перед нею, впаде перед нею на коліна,— і Златина знову привабить його до себе, адже вона симпатичніша і краща від тієї. Хай затримає його доти, поки його серце відвернеться від цих бридких, м'яких, як оксамит, чобіт, а вже Ангеліна Русанова знає, що потім робити. Єдиний її син належатиме лише їй одній, бо вона дуже добре знає, що тріщину між ним і Златиною важко буде загладити...

— Все, що ти мені торочиш про неї,— дурниці! — обурювався на матір син, ще рік тому такий покірний.— Скажи своїм доброзичливцям, які шепчуть тобі на вухо, що коли трапиться нагода — я застану їх у нашій квартирі,— то вони мене запам'ятають навіки!..

— Ні, ти доведеш мене до інфаркту, їй-богу!..— полотніла стара актриса, тягнучись за пляшечкою з валер'янкою.

Златині була добре знайома та пляшечка. Коричнева, з гумовим корочком, вона завжди стояла в буфеті на одному місці.

Вже на другий день після того, як до них переселилась невістка, в будинку Русанових запахло валер'янкою. Співачка, опустившись на диван, важко дихала, терла хусточкою лоб (хусточка розмазувала підмальовані дуги брів) і просила свого чоловіка розшнурувати їй корсет, поки вона не задихнулася.

Що ж воно трапилося?..

Рано-вранці подзвонила у двері незнайома жінка. Попросилась подивитися на камін, який Русанови поставили собі минулої весни. Сподобались їй і кахлі, і нікельовані решітки, записала вона адресу майстра, щоб поставив і в них такий самий, і, вже йдучи, побачила весільний віночок зів'ялих квітів:

— То у вас, бачу, радість?.. Вітаю! А звідки ж невістка? — поцікавилась вона, все ще оглядаючи камін.

— З Дунаю привів її нам...— сухо відповіла співачка. Виявилось, що випадкова гостя дуже добре знає і Златичу, і її сім'ю. Господиня принесла блюдечка з варенням

і близько підсіла до незнайомої, а та пошепки почала розповідати їй, змовницьки поглядаючи на їхні кімнати.

Перед обідом Ангеліна Русанова потяглася за валер'яною, вилила тремтячою рукою все із пляшечки на шматочок цукру і на свою сукню та й звалилася на диван...

Можливо, це була багато разів зіграна роль. А, може, незнайома справді нашептала їй щось таке, що її вкрай розхвилювало? Вона про це ні з ким не говорила. Тільки сказала своєму чоловікові:

— До чого ми дійшли! Будемо приймати дунайських рибалок у нашому домі, де, сам знаєш, які бували люди. Просмердимось коропами і темнотою...

— Та вони не переступили й нашого порога. Ти ж не побажала запросити їх на весілля?..— дивився на неї крізь почервонілі повіки колишній учитель латинської мови, стурбований її приступом.

— І не запрошу їх. Ноги їхньої не буде в моєму домі! — випросталась на дивані співачка, забувши, що десять хвилин тому вона впала на нього, як підкошена.— Волоські рибалки... Невже ми до того опустимось, питаю я тебе, що я віддам єдиного сина — ти ж знаєш, як я його родила, як пестила його,— оцій...

...А зараз стара співачка сиділа люб'язна та чемна перед Златиною й погрудчувала чашкою від кави, в якій між засохлими смугами згадувались ознаки любові. В кухні пахло дунайською рибою (Златина одержала посилку від свого батька), але Ангеліна Русанова навряд чи пов'язувала зараз цей запах з тими тривогами й прикрощами, які погасили любов Златини до Владислава.

Златина познайомилася з Владиславом і полюбила його саме тоді, коли він, упавши, потрощив собі праву руку. Хоч як старалися лікарі, пальці рухались погано, а це означало, що синові опереткової актриси назавжди доведеться відмовитись від гри на піаніно, чим він займався з дитинства на вимогу матері.

Хтось же мав з її сім'ї повернути шану й славу цьому відомому колись роду, і це важке завдання випадало на долю Владислава.

Златина переживала разом з Владиславом і старалась якось розрадити його: Владиславова любов до музики може виявлятися якось інакше, і вона допоможе йому вдо-

ма чим зможе. Златина вже закінчила університет і їй обіцяють прийняти її на радіо... Але її дивувало, що Владислав не переживає свого нещастя так глибоко, як його мати. Несподіване каліцтво сина зробило нездійсненим для актриси її останнє посягання на славу, і вона цим мучилась. А ще дивнішим було те, що Владислав був навіть задоволений свободою від занять, якими він ніколи не захоплювався, бо вони завдавали йому в житті лише прикрощів і розчарувань.

Він узявся аранжувати естрадні пісні. Це його захопило і, як здалось Златині, її чоловік знайшов своє покликання...

Все могло б іти спокійно, коли б якийсь милостивий бог приборкав душу колишньої опереткової актриси. Та вона залишилась невгамовною.

Не вмикаючи світла, сідала вона увечері біля каміна і прислухалась до розмов та звуків у кімнаті молодят. Приглушені стіною любовні шуми сповнювали її незрозумілим гнівом, але вона не йшла геть, бо відчувала від цього роздратування якесь дивне вдоволення... Опівночі вона йшла у свою спальню і довго не могла зімкнути очей. Що ж її так гризло? Інша жінка, котру вона ненавиділа ненавистю обкраденої матері, від якої ця жінка своїми обіймами й пестощами щораз більше віддаляла сина, позбавляла її його любові і беззастережної влади над ним...

Пружини в кімнаті молодят поскрипували, в обіймах тієї, з придунайського містечка, геть просмерділого дунайськими коропами, від насолоди аж задихався Владислав, а мати крутилася на ліжку, наче лежала на приску.

І якось однієї такої ночі Ангеліна Русанова надумала, як повернути собі втраченого сина. Вона змусить його страждати через неї. Буде непритомніти, битись у нього в ногах і ці страждання знову розбудять у душі Владислава біль і любов до матері, котра взяла його за руку, коли він робив свій перший крок..

Гостя вже досить засиділась. Златина поглядала на годинник, але Ангеліна Русанова ніби не помічала цього.

— Все ж, я думаю собі, чого вам не вистачає? Можна б вибачити одне одному прикрощі. Любов як вогонь: підкинеш хмизу — знову розгориться... — Стара актриса випросталає, підійшла до крана і довго пила воду, постукуючи

зубами об склянку,— як це вона проробляла на сцені, зображуючи хвилювання.

— Якщо залишився жар...— тихо озвалася Златина, ніби починаючи діалог з-за піднятої завіси.

— Ще думаю, хіба у вас даху нема над головою...

— Є, та поглянь на консервні банки по кутках! Протікає...

— Можна поміняти побиту черепицю.

— Якщо пашлі не сточили крокви...

— Коли твоя ласка... Кілька крапель валер'янки. Знаєш, нерви не витримують. Та й вік...

— Ненавиджу я ці ліки!

— Чому ж? Помагають...

Сцена стояла відкритою. Сусіди переставляли за стіною меблі. Підлога скрипіла, і Златині здавалося, що в них за спиною хтось пересуває декорації і закріплює їх для наступної дії...

А валер'янка справді допомагала. Приступи почастішали, і нещасний Юліан Русанов у розтягнутій широкій піжамі, шитій ніби на атлета, приходив серед ночі будити Владислава, бо матері було погано. Син сидів біля її ліжка, схрестивши босі ноги на підлозі, і, тримаючи в'ялу, припухлу руку старої жінки, шукав ніжні слова, щоб заспокоїти її.

— Ти боїшся мене? — вона дивилась на нього вологими очима і Владиславу здавалось, що він помічає безпорадність у тих зіницях, які колись лякали його своїм металевим блиском.— Швидко ж вона встигла загнuzдати тебе...— Її голос знову ставав енергійнішим, але через якусь мить вона хапалась рукою за серце, губи її кривилися. Ніби звертаючись до стіни, говорила йому тихо й примирливо: «Йди вже собі, йди... А я тут буду мучитись, поки мене вже не винесуть звідси...»

Син ішов. Златина, повернувшись до стіни, схлипувала і, здригаючись, пліла ковдрою кільця своїх кучерів...

Ця дія банального сімейного спектаклю тягнулась досить довго. Якби в залі були глядачі, вони давно б підвелися, заскрипівши стільцями, і вийшли б на свіже повітря. Але в спектаклі були тільки учасники. Спектакль ішов при порожньому залі, та актори не могли зійти зі сцени раніше, ніж опуститься завіса...

Златина наполягла на тому, щоб перебраться на іншу квартиру.

Але й туди, накинувши поверх піжами довге до п'ят пальто, приїжджав батько (як він так їхав у трамваї?) і будив їх серед ночі.

— Мати просить тебе... Приступ у неї...— Стояв він у дверях, неголений, із запаленими, як відкрита рана, повіками.

І син, розкраяний навпіл любов'ю до обох жінок, на швидку одягався, їхав до матері в порожньому нічному трамваї, де кондукторка спала на задньому сидінні, відкинувши на спинку голову, а батько, загорнувши в довгі поли пальта свої костисті коліна, дивився у вікно і не бачив нічого іншого, крім високої, трохи сутулої постаті сина і свого обличчя, риси якого розпливались, як темно-сіра вода, вдаряючись об дерева, що бігли їм назустріч за вікном.

Тріщини між Владиславом і Златиною явно ще не було видно, бо її маскували важкі пожолоблені та потріскані меблі, з якими носильники, важко піднімаючись, так намучились на сходах; приховували її килими, подаровані Златині батьками; прикривала її й тінь Златини, зливаючись на стіні з тінню Владислава, коли він ніжним дотиком чоловічої руки оголював її плече... Тріщини ще не помічали інші, але Златина відчувала її глибоко в своїй душі. Вона завдавала їй нестерпного болю, і молода жінка була впевнена, що тріщина буде розростатися і охопить її всю, бо затхле повітря цього дому проникатиме в неї, як волога проникає в тріщину мармуру,— і потрощить на дрібні осколки все, що є її суттю: щирість, часом піднесена веселість, самовідданість, болюче почуття гідності...

Як далі бути, вирішила вона одного серпневого дня, коли по обіді листоноша, піднявшись дерев'яними сходами рибальської хати над самою затокою (вони для літнього відпочинку найняли там кімнату), вручив Владиславу телеграму. Роздягнутий до пояса чоловік враз зблід, подумавши, що сталося щось погане, розклеїв ріжечок телеграми, прочитав її й кинув папірець на стіл.

— Що? Знову запрошення на спектакль? — глянула на нього Златина.

— Доведеться повертатись додому. Мабуть, це інфаркт...

— А мені залишатись тут самій? Чи супроводжувати тебе, бо який же спектакль без глядачів?

Владислав не відповів їй нічого.

Почав одягатись. Його руки ніяк не могли справитись із краваткою. Саме на вузол потрапляла масна пляма. Він ще раз перев'язав. Пляма знову припала на те саме місце.

— Коли їдеш?

— Через півгодини. Перший пароплав відходить о другій п'ятнадцять.

— Я теж приготую свої валізи, але поїду пізніше. Давай попрощаємося...

— Для чого?

Пляма на краватці була така темна, ніби припалена сигаретою...

Златина, нагнувшись над валізами, скидала в них свої плаття. Вони, скроплені сльозами, були як осуви підкопаного берега — різнобарвні шматки з травою й мохом, що обриваються і зникають у морській безодні...

Тоді й зустрів її вперше Мартин. Вона стояла сама на пристані, а за нею виднілась затока з масними плямами мазуту.

— Пийшов дощ,— сказала Златина. Вона стояла спиною до вікна, але в дзеркалі, що висіло навпроти, помітила, як на шибках заблищали дощові краплі.— А зараз ми почуємо оркестр консервних банок...

— Треба поміняти черепицю...— сумно усміхнулася стара актриса.

— Шашлі вже зробили свою справу. Крокви ледве тримають покрівлю...

Шум дощу посилювався. Патьоки в чашці гості, що обіцяли любов, розмивались від того вологого шелесту крапель, коричнева каламуть заповнила дно. Розкривши парасольку ще на сходах, Ангеліна Русанова рушила вниз під вологим бетонним склепінням. У своїй твердій вузькій сукні йшла вона назустріч сильному плюскотливому дощу...

Вночі вітер так застукав по покрівлі і так пронизливо затарабанив якоюсь бляшанкою, що Златина хотіла вже відкрити вікно й закричати: «Чи не перестанеш ти, нарешті, й не заберешся під три чорти!» Мабуть, зляканий

її безсловесною погрозою, вітер притих, пройшовся навшпиньки по даху, ніби обмірковуючи свій наступний жарт, і через хвилину знову дав про себе знати з другого боку вулиці. Там залопотіла незнята білизна — вона виляскувала довго й лунко, ніби розбуджені мешканці цілого кварталу стояли на балконах і вітали вітер за його бешкетування оплесками.

Протяжний телефонний дзвінок примусив Златину взяти трубку... Пластмаса холодила руку, в трубці чулася тиха музика (мабуть, той, хто набрав номер її телефону, також страждав від безсоння), але в трубці ніхто не озивався. Чулося лише дихання невідомої людини — в горлі їй свистіло, ніби вона страждала ядухою. Златина, відчувши, що це дихання відлунює в усьому будинку, засвітила лампу і боязко оглянулася. Усе довкола неї було на своїх місцях — сонне і в'яле... Вона нервово кинула трубку й лягла. За хвилину телефон знову задзвонив. Златина вкрилася з головою, щоб не чути його, але той звук проникав і під ковдру — ще неприємніший, тому що у скронях віддавалися його тупі удари. Вона вже збиралася встати й закричати в трубку, але телефон раптом гостро дзенькнув, ніби в кухні на мозаїку підлоги впала ложечка, — і трубка завімила до ранку...

Златина знову вловлювала шарудіння вітру на даху (воно було скрадливе, як те дихання у телефонній трубці) і намагалася зрозуміти, хто це її турбував опівночі. Може, це Мартин, якого вона образила минулого вечора, перевіряв, повернувшись вона вже чи залишилась ночувати в якомусь невідомому для нього місці. Та навряд. Він людина горда. Образи його злять, але він уміє стримувати свій гнів.

Закопався, мабуть, зараз у книги класиків, чиї лисини блищать на обкладинках. Привиди оточують його, захолила кава здається йому такою пахучою, як ніколи, і він полегшено зітхає, ніби ступив на тверду землю після втомливого плавання. Хвилі били йому в обличчя, чорторії тягнули його вниз, але зараз він стоїть на піску і знімає зі свого волосся водорості.

Це заняття повертає душевну рівновагу Перекладачеві...

Замолоду йому було легше рятуватися від болю і прикросців. Бібліотечні полиці, як фортечні стіни, захищали його. Тоді ще живі були його батьки. Їхні голоси, котрі пізніше вчувались хіба що в поскрипуванні меблів, ще

звучали біля кухонного столу, і йому здавалось, як у далекому дитинстві, що на світі нема ні самотності, ні байдужості, ні прикрощів... Зараз чуприна в нього порідшала — та чуприна, яку він ще кілька років тому любив розчісувати перед дзеркалом, не засвічуючи лампу, і дивитись, як під гребенем скачуть іскри... Здоров'я його розхитувалось, як хворий зуб під верхньою губою, і він розумів, що книжковим фортетям уже важко буде його захищати. З колишньою наполегливістю Мартин прищорював, як вершник коня, свою роботу. Кінь ступав, похитуючи боками, його спонукали прискорити ходу, але вершник відчував, що ступає кінь уже не так як раніш.

У такі хвилини Мартин шукав зустрічі з близькими людьми.

Та виявлялось, що його добрі знайомі, загалом привітні, добрі люди, дуже зайняті. І тоді Перекладач, радістю якого були книги, відчував навколо себе порожнечу, ніби під товстими обкладинками томів лежали густим набором (як пташині сліди на снігу балкона) не рядки його улюблених пісень і балад, а величезна біла пустеля, якої не торкнулася думка жодної людини.

...Златина встала, щоб забрати з балкона порожню консервну банку, що качалась і нестерпно тарабаняла. «Це не хто інший, як Владислав може підняти людину посеред ночі з постелі, а потім прислухатися в трубку... Це він повернувся до матиного дому, сів собі вечеряти, а потім подзвонив», — здогадалась вона.

Чи не іскорка ще не згаслої любові змушує його набирати посеред ночі номер її телефону і слухати, як у трубці тремтить її голос? Навряд. Він охолов до неї, можливо, ненавидів її, але поведився з нею не грубо, як це робить якийсь інший ображений чоловік відвертої вдачі, а з вишуканою холодністю, з усмішкою, з готовністю прислужитись, навіть прийти на допомогу у важку мить... Навряд чи мав він намір пробудити в Златині якийсь почуття до себе, ні — він розраховував кожний свій жест так, як майстерний рапірист, що, легко присідаючи, розраховує свій удар по супротивнику, чие обличчя приховане за маскою гідності й невразливості.

До дня народження Златини Владислав завжди купував дорогий подарунок і вручав його не тоді, коли вона була

вдома сама, а пізно ввечері у присутності всіх гостей. Повільно скидав м'які бежеві рукавиці, вклонявся, щільно стуливши коліна, не згинаючи їх, цілував Златину в щоку (вона відчувала дотик не губ, а його носа з тонкими холодними ніздриями) і, кладучи на стіл свій пакунок, просив пробачення, що не може залишитись на святкуванні, бо має термінову роботу...

Він знав, що гості поцікавляться його подарунком. Златина почне розгортати пакунок. Рука її потоне в м'яких паперових обгортках і на дні намацає хутро куниці, а до нього — синю коробочку, в якій лежить тонко гравійований браслет...

Коли Владислав ішов вулицею, піднявши комір пальта, щоб сніжинки не поколювали його в потилицю, він уявляв собі, з якою цікавістю гості розглядають його подарунок. Навіть той незугарний приятель Златини — Перекладач — придивляється своїми короткозорими очима до хутра куниці, розгортає шерсть і з певністю спеціаліста говорить: «Чудесне!». Потім додає якийсь вірш на зразок: «Усмішка її куницею промайнула між дерев...» — і сідає до свого келиха. А інші все ще говорять — про подарунок. Оглядають браслет, просять Златину надіти його, вона відмовляється — не любить прикрас — і запрошує гостей випити.

Свято триває, але розмови крутяться довкола жеста Владислава.

Він досяг своєї мети. Мізерний подарунок Мартина лежить у коробці і Перекладач почуває себе ніяково: хіба так треба було — лише якимось альбомом з репродукціями імпресіоністів та кількома іншими дрібницями — відзначити свято Златини?.. Владислав примусив його відчути себе приниженим — і цього йому досить. І ще одного досяг він своїми пізніми відвідинами: коли Златина в супроводі Перекладача виходила на кухню, щоб приготувати нові ласощі для столу, гості обмінювались багатозначними поглядами, в яких можна було вловити їхній мовчазний осуд Златининою легковажності, яка байдужістю (і не тільки нею) завдавала прикрощів такому великодушному чоловікові, як Владислав, котрий всупереч усім причинам ненавидіти її ставився до неї з таким зворушливим благородством.

І не розуміли, що він мстить Златині, коли змушує інших жаліти її...

Подорожі втомлювали Мартина не тільки відстанями, які доводилось долати в автобусі між купами валіз, серед метушні в холах готелів і в ресторанах під відкритим небом, де на тарілках, мов на кераміці Пікассо, викликали огиду фосфорично-зелені кістяки риб,—більше його виснажували враження, нагромаджуючись одні на одні, наче каміння стародавніх акрополів... Стикаючись із залишками давніх світів, він замикався в собі.

Златина ж вирушала в подорож із зовсім іншим настроєм. Квіток, покладений між дзеркальцем і чорним патрончиком губної помади в її сумочці, мав чудодійну силу. Він пронизував її дивними променями, ніби чари, і Златина раптом змінювалась: зникала її роздратованість, обличчя ставало свіже, як після здорового тривалого сну, веселий ритм пожвавлював ходу, ніби перед тим їй сповістили дуже радісну звістку; здавалось, вона, як дівчинка, взявшись двома пальчиками за краєчок спіднички, ось-ось затанцює.

Якщо Мартин бачив біля дверей у її кімнаті валізи чи помічав розкидані по ліжку сукні й блузки, він розумів, що Златина готується в нову подорож...

Вона сповіщала про це своїм друзям, записувала адреси й номери телефонів, купувала дрібні подарунки, брала найкращий одяг свого гардеробу — і нарешті одного раннього ранку вирушала в аеропорт, трясучись у таксі, склоочисники якого розмазували по мокрому склі контури голих дерев і матове сяйво вуличних ліхтарів... Мало хто в багатолюдному місті помічав її відсутність: це троє колег з редакції радіо, де вона працювала (з ними Златина часто сідала після роботи випити по чашці кави), сусідка, якій вона залишала ключ, щоб та поливала квіти, та дочка її брата (вона чекала подарунка від тітоньки — фіолетового лаку для нігтів)... Але найбільше її не вистачало Мартину, особливо в перші дні після розлуки, бо він уже зник кожного ранку дзвонити їй по телефону, щоб поговорити про різні дрібниці, пожартувати й терпляче вислуховувати безкінечні розповіді Златини про її сни...

Зараз телефон мовчав, і Мартину стало до болю прикро, що її немає; коли б хоч знати, що вона десь не дуже далеко: можливо, йде зараз під дощем до якоїсь трамвайної зупинки, як до своєї тутешньої, або сидить у вестибюлі посірілого від мряки нортового готелю, а над її головою розгойдує свою клітку смарагдово-зелений папуга.

Мартинові здається, що він дуже зрадив би, побачивши недбало перекинуті через спинку стільця її випрані панчохи, або хоч би глянувши в передпокої на її брудне взуття, до підборів якого поприлипало жовте листя...

Але зараз сліди Златини згубилися десь серед хмар. Вона втратила свої обриси, перетворившись на звук, який шукав щілини між хмарами, щоб долинути до дахів міст.

Раптові ідеї Златини важко вкладалися в Мартиновій голові. Вона позичала у своїх близьких гроші і їхала в аеропорт чи на вокзал, часом навіть не подумавши про свою зачіску... Але як тільки вона опускалась на сидіння і через вікно вагона бачила прощальні помаху рук, на яких поблискували годинники, або помічала околиці міста під крилом літака,— вона полегшено зітхала, потирала долоні, мовби щойно поставила важку валізу, від якої аж почервоніли її пальці, усміхалась і припадала чолом до віконного скла...

...Дивлячись на виноградники край затоки — сині від бордоської рідини, яка повторювала в блідіших відтінках колір морської води,— виноградники, що вгинались під видовженими гронами у грецьких селах, Златина думала про своє рідне містечко на дунайському березі...

Зараз там теж осінь. Вулиці, як і тут, наповнені запахами стиглих плодів, стоганого памідового¹ листя й диму вогнищ, на жаринках яких шипить ніна збіглого повідла. Її мати зганяє рукою бджіл, що повзають по липкому держаку ложки, і шкрябає дно широкої мідної тави², а старий сидить біля дверей, стискає в зубах дрібні цвяшки і, мружачись — він погано бачить без окулярів,— збиває ящик, у якому завтра відправить своїй дочці досилку...

Посилки з рідного дому завдавали Златині більше клопоту, ніж радості, і вона у своїх листах просила батьків не турбуватись про неї — такі ж фрукти й повідло вона може купити собі в кожному столичному магазині. Але батько, ніби й не одержував її листів, з упертістю провінціала й далі відправляв їй свої кошечки і коробки, підписані хімічним олівцем...

¹ П а м і д — сорт винограду з червоп'ястими гронами, з якого роблять червоне вино (болг.).

² Т а в а — неглибока посудина, в якій варять повідло й варення (болг.).

Перша посылка приходила на початку липня. Це був ящикок з-під цвяшків, оббитий зі всіх боків бляшаною стрічкою, ніби в ньому зберігались якісь коштовності.

Златина спочатку мусила розсікати бляху, а потім, підваживши плоским гостряком, зривала фанерну кришку. Цвяшки витягалися з виском, і між них проглядали, задержавши свої криві хвостики, груші. Златина відривала кришку і з посылки на неї віяло запахом хлібів і тихо-плинних вод Дунаю, в якому на мілинах купаються діти.

Зараз у них на подвір'ї чути скрегіт мантачки. Батько, спершись ногою на загорожу, мантачить бруском синювате лезо коси, щоб увігнатися в буйну траву біля водорозбірної колонки. Спілі груші звисають йому аж до плечей. Вони вигнуті, як люльки, і рожеві-рожеві, мов щоки її брата, котрий завжди так летить зі школи, що аж сумка підстрибує в нього за спиною, і ще з порога кричить: «Мамо, давай їсти, бо я голодний, як собака!»

З-поміж груш, які перекладала Златина, виповз жук. Зупинившись на випадковому листочку, він розправив крила і злетів. Мигнув у дзеркалі над умивальником і, роблячи широкі кола, кілька разів ударився об шибку. Златина прислухалась до цього звуку й усміхалася. Це була музика їхнього дому, дунайського берега, їхніх вуличок, в які в'їлась біла пилюка й над якими від середини літа до пізньої осені стояли пахощі варення й мармеладів. Вона завжди пов'язувала цей запах в дзижчанням вечірніх комах над киплячими котлами та каструлями, де бухкотить гарбуз чи перекидається горіхове зерня...

Постукування жука у вікно нагадало їй одне недавнє літо. Груші вже тоді поспіли. Златина сиділа під деревом і читала. Над її головою гули бджоли та оси. Раптом Златина почула на вулиці розмову. Хтось відкрив навстіж їхні ворота, і на подвір'я зайшло четверо напівголих хлопчиків з мокрими чупринами. Вони несли її брата. Його руки безсило звисали, голова неприродно опустилася. «Втопився!» — зблідла Златина й упустила книжку. Вона кинулась до брата (хлопчики поклали його під грушею) і зі страху не бачила нічого іншого, крім його уст. Вони були стиснуті й сині, як у мерця...

Батько вхопив сина і почав трясти. Вже за другим разом з його рота полилась вода, якої він наковтався. Брат опритомнів... Батько випростався, двічі лягнув його по що-

каx (голова хлопчика відкинулась набік, ніби хотіла відірватись від шиї), а потім тією ж рукою зірвав спілу грушу, обтер її об рукав сорочки й подав хлопчикові:

— Візьми, освіжиш собі в роті... Що, злякався? Нічого, нічого, минеться! Я знаєш скільки разів наковтувався тої проклятої дунайської води... Елею! — гукнув він жінці. — Дай дітям по мисочці варення!..

Хлопчики, що принесли брата, посідали на траві й почали виловлювати ложечками м'які, ковзькі черешні з варення. А їхній товариш лежав в'ялий у кухні на дивані, він все ще відчував на язичці смак прісної дунайської води, гидкої, як луг, весь тремтів і глибоко дихав.

Через відкриті двері було видно хлоп'ят, які вилизували свої мисочки й поглядали на кухню, але заклопотана роботою мати їхнього друга не догадувалась винести їм ще по ложці.

Чуприни у хлоп'ят уже просохли і чуби войовничо наїжачились.

А жук усе бився об шибку на кухні. Златина виймала останні груші з фанерного ящика і складала їх хвостиками догори на широку порцелянову тарілку... Хлопчаки знову спливли перед її очима; вони піднялися, залишивши на траві скляні мисочки, і пішли, а над ними кружляв жук — точно такий, як оцей, що зараз подзвонював своїми твердими крилами об шибку вікна...

Коли в листопаді рибалки витягали на берег човни й накривали їх, щоб на дно не напало снігу, Златинин батько починав готуватись до від'їзду в столицю. Він мив банки біля водорозбірної колонки, на все подвір'я бряжчав склом; прикріплював ручки до старих обплетених бутлів з потемнілою і вже порваною плетінкою; ваксував торішнє, покороблене від літньої спеки зимове взуття; перев'язував ликом вінки часнику, шкірочка якого стала перламутровою від перших морозів.

Коли він виходив удосвіта з подвір'я, під його ногами легенько шерехтіла паморозь. Трава, листя, черешні, обламані гілочки груші-скороспілки, голоси, що долітали з річки, хрипке кукурікання півнів — усе було крихке й ламке під пронизливим, гострим подихом вітру. Коли під загорожею вітер розхитував схоплені памороззю хризантеми, вони ледь чутно бриніли, — неначе в них прокидалися звуки вже проминулого літа. До обіду хризантеми

розмерзались на холодному сонці, листя їхнє обвисало і зліплювалось, і тоді здалеку, мовби над силу пробиваючи собі шлях крізь туман, до берега долинав перестук коліс пасажи́рського поїзда.

Цим поїздом, похитуючись цілий день, їхали до столиці через засніжену, геть притихлу, обм'яклу від легкої пороші рівнину Атанас Євгенієв — Златинин батько — та його дружина Елена. На засипаних снігом перонах під час зупинок, притупуючи мокрим взуттям, заходили до вагона селяни, що вирушали на базар. Вони заносили гусей з відполірованими снігом крилами або лантухи з вовною. Сніг танув на комірах у цих гамірливих пасажи́рів, вода стікала на сидіння, але подорожні не скидали свого одягу, а виймали загорнуті в газету зачерствілі сільські паляниці, фарширований квасолею перець або ж курячі стегенця і починали їсти з таким смаком, немовби вже цілий тиждень не сідали за стіл. Вони запрошували й інших пасажи́рів перекусити з ними. Ті відмовлялись, але продавці гусей і вовни не залишали їх у спокої, поки ті не брали хоч по крихітці...

Шосе то підповзало до залізниці — і тоді на його лискучій поверхні були помітні жовтуваті плями кінських кіз'яків, то віддалялось від неї, і тоді шлях зникав у імлістій далині, де виднілись тополі — бліді, ледве помітні за поволокою сніжної пороші, схожі на дим, що здіймається вгору із сільських коминів.

Атанас Євгенієв дивився на вже ситих, затиснутих своїм багажем селян, і думав собі, що він з дружиною теж схожий зараз на цих вічних мандрівників, які спішать у поїздах на невідомий йому велетенський базар, куди, ніби на чийсь замовлення, безнастанно треба постачати гусей, лантухи з вовною, зів'ялий перець і розтрүшені похитуванням поїзда вінки часнику...

Кошки і клунки, які Атанас Євгенієв приготував для своєї дочки, також заповнили б цілий лоток на базарі, бо двоє старих везли до столиці всілякі припаси на зиму, починаючи від пучків сухого кропу й кінчаючи двома великими облетеними бутлями, залитими парафіном, щоб не вивітрювалося вино. Багаж завдавав їм клопоту. Вони його позапихали під сидіння, він обривав їм коліна, тиснув їх у боки. А нагорі в багажній сітці поскрипували, б'ючись одна об одну на поворотах, дві набиті валізи.

З тим багажем, наче переселенці, прибули батьки Златина в столицю. Вони розглядались у натовпі на пероні, намагаючись побачити дочку серед піднятих комірив, засніжених шапок і зашкарублених від снігу парасольок. Але дарма... Коли зустрічаючих порідшало і двоє приїжджих зрозуміли, що їхня телеграма не прибула, вони понесли свій багаж до виходу, пригнічені і спітнілі від натуги... Влізти в трамвай було неможливо, а тому Атанас Євгенієв пішов шукати таксі. Шофер, зупинивши свою машину біля купи кошків та клунків, спочатку відмовлявся взяти двох безпорадних пасажирів, але потім змилювався над ними, напхав їхнім добром багажник, поклав на коліна промерзлих стариків валізи, і машина помчала містом...

Пізно увечері, зійшовши з трамвая, Златина побачила, що в її кухні світиться. Відімкнувши двері, вона спіткнулася об кошик, що стояв біля самого порога. Потім, при світлі лампи, протиснулася між цілою купою клунків. Впізнавши на вішалці старе материне пальто, а під ним зношені батькові чоботи, Златина зрозуміла, хто ці неждані гості...

Її батьки, як і щороку, приїхали й тепер провести в неї зиму...

Вона вже хотіла висварити їх за те, що приїхали без попередження, та коли побачила в прочинених дверях кухні маленьку мамину постать, нахилену над електричною плиткою, і поруч неї батька, що у Владиславовій піжамі з жовтими позументами на грудях скидався на воеводу,— то тільки усміхнулася і простягнула руки, щоб пригорнути цих дорогих, стомлених довгою дорогою гостей.

— Як же можна покладатися на вашу столичну пошту? — дивився на неї Атанас Євгенієв ледь примруженими очима.— Я ще равесенько послав телеграму, щоб ти зустрічала нас, а виявляється, її послали за вітром...

— Я дивилась у поштову скриньку, але нічого не було...— тихо відказала, мовби виправдуючись, Златина.

— Ну, прийде вранці листоноша, я йому покажу! Хай сам їде на вокзал і чекає! — погрожував, обтягнутий лискучою піжамою, житель придунайського містечка, оброслий густою щетиною. Та щетина була зовсім біла з обох боків підборіддя, і від того його обличчя з блідо-коричневою, як у мулата, шкірою виглядало дуже загостреним.— Стою на вокзалі, оглядаюсь — нема тебе. Я одразу зрозумів

у чім річ і кричу одному шоферові: «Здоров був, хлопче! Чи не підкинеш нас із бабою за центр?..» — «Чому б ні! — відповідає він.— З тобою, бай Атанасе, якщо треба, то й до Цариграда поїду!..»

— Що, натрапив на знайомого?

— Аякже! Мене знають усі шофери на вокзалі. Хіба я вперше приїжджаю до столиці?

— Постарів, а брехати не відучився...— стрельнула в нього очима жінка й нахилилась, щоб перекинути на другий бік мокрі чоловікові шкарпетки, які парували над електричною плиткою.— Людина побачила, що я замерзла, і пожаліла мене. А якби ти був сам, то й досі шморгав би носом на вокзалі.

— Ніколи я не шморгав носом, люба моя, і тепер не було б зі мною такого...— казав самовпевнено Атанас Євгенієв.— Я їх знаю: всунь їм у кишеню лева — то й на руках тебе віднесуть!

Златина добре знала свого батька, відомі їй були і його аристократичні жести. Задивившись на пару, що підіймалася від мокрих шкарпеток, вона уявила свого батька, який, розіпнувши своє старе пенсіонерське пальто, довго длубається двома пальцями в кишеньці жилетки, виймає звідти складеного вдвоє паперового лева, вирівнює зі жмакані ріжечки і недбалим жестом дає його шоферові, бажаючи йому щасливої дороги і приємних зустрічей...

Златина дуже рано виходила з дому, нашвидку поспідавши, або й зовсім не торкалася сковорідки, в якій мати смажила їй яєшню — білок пригорав і підіймався над розм'якшими шматочками бринзи. Втомившись за цілий день, Златина погано спала. Цілу ніч слухала вона розмірене дихання матері, що спочивала біля вікна,— тихе посвистування носом, наче за стіною, на сусідській кухні, хтось забув на електричній плиті чайник... Дочка крутилася під ковдрою, дивилась на небо — чорнильно-синє вгорі вікна і зовсім бліде над дахами (куди сягало сяйво вуличних ліхтарів) — і думала про незавершені вчорашні рукописи, про батьків, що вже старіють і з безпорадною добротою й надією горнутья до неї, про мийницю, що забилась, а тому майстрові знову треба буде ламати стіну... Засинала вона аж на світанку, але в її сон вривався дзвінок будильника. Златина вставала без будь-якого бажання, накидала на себе синій халат і, не запинаючи його, причиняла за собою двері ванної кімнати. Хвилин десять звідти чулося хлюпання води, а коли ті звуки затихали,

долинав дзенькіт випущених із рук шпильок або кришечки від банки з кремом.

Златина входила тепер на кухню зовсім іншою. Обличчя в неї рожевіло, відсвіжене холодною водою і гримом, що приховував під очима тіні. В блиску її темно-карих очей, обрамлених дугами гострих вій, виявлялися веселі іскорки. Прозорий рожевий шарфік, недбало зав'язаний над темно-зеленою блузкою, також весело тремтів, коли вона, поглядаючи на годинник, стрілки якого рухалися з неблаганною швидкістю, бігом спускалася сходами вниз, щоб не запізнитись на роботу. Мати ледве встигала догнати її, несучи за нею гроно винограду з домашнього виноградника. Златина навіть не звертала уваги на простягнуту руку матері. Вона прошмигувала біля поштових скриньок із вічно поламаними замками і зникала між будинками.

Сівши у трамвай, переповнений пасажирами, які черкали по її обличчю і плечах розгорнутими газетами, Златина думала про матір — цю зморену жінку, на колінах якої багато років тому вона, маленьке дівчатко, гортала свої перші книжки, а до її волосся доторкалося холодне, наче краплі дощу, мамине намисто. Думала про материні ночі, вони здавалися їй глибокими та спокійними, думала про її худенькі, по-дитячому ніжні й нерішучі руки, про старість — цей нещадний вік, коли розум вигоряє, як газета, надовго покинута на сонці... Стара людина уподібнюється до дитини; обличчя її порізали зморшки, вона страждає від ревматизму чи ядухи, вона добра чи озлоблена, багато пережила, але багато чого встигла забути...

Про це нагадував старий одяг, який Златина дарувала матері.

Колись, іще до школи, та й пізніше донечка Єлени Євгенієвої носила спіднички й пальтечка, перешиті зі старих костюмів її матері. Тоді, як, власне, й усі інші роки, жили вони бідно. Златинин батько ремонтував швейні машинки. Мандрував по придунайських селах і ремонтував машинки марки «Зінгер» і «Нойман». Заробляв небагато, і, якби не його ощадлива й винахідлива дружина, важко було б зводити кінці з кінцями. Елена розпускала старі в'язані речі, перефарбовувала пряжу і в'язала з неї чудові кофточки для своєї дочки, в яких та, славна вже з дитячих років, цілими днями ходила по вулицях, щоб усі бачили, яка вона гарна.

Той час наївної радості вже давно минув. Тепер історія повторювалась. Маленька, як дитина, постаріла мати починала доношувати одяг своєї дочки... Все на неї було задовге, але Елена Євгенієва підкорочувала одяг і раділа, бо все було ще майже нове, а підкладка ковзала по плечах, як полірова́на...

Златина віддала матері свою лисячу шубу, що протерлась на ліктях і круг петельок. Стара жінка вперше в житті одягала таку дорогу річ. Було видно, що шита вона не на неї, але шуба гріла жінку, і люди, які зустрічали її, мушили розуміти, що перед ними не абихто. Сусідки, які ще не встигли розвідати про її життя-буття, дивились на неї підозріло. Вони вважали, що прибула провінціалка — очевидно, колишня власниця націоналізованого млина або чесальні — доношує свій старий гардероб... Де їм було знати, що стара жінка ходить радісна і щаслива по чужих для неї столичних вулицях не тому, що одягнена в поїде-ну міллю дорогу одежину, а тому, що почувається впевнено — є в неї на кого опертися в цьому будинку, за шторами якого зеленіє високий фікус і стоїть стіл, завалений книгами; за тим столом увечері материнські очі бачать кучеряву голову, волосся на якій звилось від дощу важкими щільними кільцями,— голову своєї дитини.

Златина приховувала від матері свої сімейні знегоди. Вона боялася, що мати не витримає тяжких переживань, пов'язаних із майбутнім розлученням дочки, а тому відтягувала з остаточним рішенням... Елена Євгенієва мала ніжну душу, яку легко було зранити. Грубий дотик до неї боляче вражав її й залишав на ній темні плями, як на крилах метелика: пилوک прилипав до пальців і на крилах потім виднілися лише жилки — ламкі, наче сплетені з іржавих дротинок...

Златина вже давно жила окремо від своїх батьків. Велике місто поглинуло її. Навідувалась до них вона лише влітку після іспитів в університеті й гостювала в рідному домі місяць-два, де заздалегідь готувались до її приїзду. На її ліжку було найбарвистіше покривало й подушка з вишитим матір'ю півнем. («А він знає, що не треба мене будити дуже рано?» — сміялась Златина, обіймаючи вузькі плечі матері, яка сяяла від радості). У ванній були розвішані новенькі мохнаті рушники, вони пахли буком — то був запах комода, — і гості було особливо приємно від-

чувати на своєму обличчі той запах, що не змінився з дитячих років.

І хоча Златина вступила у своє третє десятиріччя, для батьків (особливо для матері) вона залишалась тією ж кволою, з вічно запаленими гландами дівчинкою, що кожну зиму хворіла і кривилась від риб'ячого жиру: ця бридка, жовта, густа рідина в ложці нагадувала їй розтоплену сірку.

Мати пам'ятала, наче це було вчора, багато різних пригод ще з раннього дитинства Златини... Вона могла, наприклад, розповісти до найменших подробиць про святкування її першого дня народження.

Зібралось тоді у них багато гостей. Вони сиділи в кімнаті, вікно якої виходило на Дунай. Кімната наповнилась запахом мокрого одягу (надворі лив дощ). Златинина мати ще не виходила до гостей, бо готувала святковий стіл. І дівчинка, на чю честь влаштовували святкування, теж не показувалась.

Двері до світлиці відчинились. Одягнена в яскраву барвисту сукню Елена Евгенієва запросила туди гостей. Імлистий день помутив шибки вікон і кімната тонула в напівтемряві. І хоча сукня господині дому своїми веселими кольорами ніби розгайяла ці сутінки, вони залишались по кутках, додаючи урочистості, а може, й деякої таємничості цій події.

Лампи не світили, щоб краще було видно племінь свічки, увіткнутої у пухкий рожевий торт. Від дощу було волого, тому довкола язичка полум'я тріскотливої свічки утворився синюватий ореол, який тріпотів від дихання людей.

Тримаючи Златину за руку, мати ввела її до гостей. Дівчинка, похитуючись, човгала по підлозі своїми пантофельками. Вона підвела оченята, від яких по її крихітному овалному личку розливалась оксамитова м'якість, і розплакалась, бо ще ніколи не бачила разом так багато людей. Її сльози, що капали на темно-коричневу блузочку, ніби спалахували від свічки, — і мати, нахилившись, мимовільним рухом витирала їх, щоб вони не пропалили на дитині одяг.

Тоді перед Златиною появився той, кого вона — як розказували її батьки — запам'ятала на все життя... Це був

двоюрідний батьків брат, залізничник, у великих, ніби зроблених із сієніту, черевиках (дівчатко бачило лише їх та вим'яті на колінах штани). Чорні, пропахлі шпалами руки залізничника опустились аж до її обличчя. В тих руках він тримав іграшку — невеличкого клоуна з оранжевим обличчям, у синіх, як морська вода, штанятах.

— Ото ми зараз побачимо, як ти візьмеш іграшку! — сказав залізничник, і його величезне, як гардероб у кутку кімнати, тіло відхилилось від Златини. Рука з клоуном почала підійматися над її обличчям. Слідом за нею дівчинка підвела очі вгору до недосяжно високої й німотної стелі.

— Ха-ха-ха! — сміявся залізничник, аж гудзики тряслись на його величезній мокрій шинелі. — Якщо дістанеш іграшку — твоя буде!

Дівчинка вже пустилась маминою руки, роблячи перші самостійні кроки. Вона йшла хитаючись, але клоун у величезній чоловічій долоні притягував дитя, як магніт, і не давав йому впасти... Вони обійшли навколо столу, вийшли в коридор. Залізничник задкував і не спускав очей із загіпнотизованої дитини. Його величезне взуття морщило килим, і мати боялась, що дівчатко зашпортнеться об нього. А воно йшло навкосо через перші в своєму житті перепони й не відривало сяючого погляду від іграшки в недосяжній руці залізничника...

Коли Златина ще раз обійшла навкруг столу, людина з латунними гудзиками сховала іграшку в свою кишеню і сказала:

— Дитина... Спокусилась тим, що я дам їй іграшку, і пішла за мною. Так я заставив ходити багатьох дітей. І своїх шибеників я обдурював цієї іграшкою, і на чужі свята мене запрошували...

Дівчинка не зводила очей з кишені незнайомого, в якій зникла найкраща іграшка на світі.

Батько підняв Златину, щоб вона задула свічку. Донечка розплакалась. Щоб потішити її, він показав їй цукерку, зарухав вухами, мов зайчик, приклав їй до вуха свій кишеньковий годинник, щоб вона почула, як він цокє, але вона, відчувши лише холодний дотик скла, знайлила свої сльози, що здавались синіми у світлі свічки.

Свято було зіпсоване. А залізничнику хоч би що.

— Чоловіче, невже тобі жаль якоїсь нікчемної іграшки? — сердито подивився на нього Атанас Євгенієв. — Хі-

ба ж можна, щоб дитина плакала? Я тобі заплачу за неї, скільки хочеш...

— За іграшку? Про це не може бути й мови! Я з нею піду ще не на одне таке свято...— сухо відрубав залізничник.

Вогник незадутої свічки, що майже дотикався до рожевого крему торта, похитуючись, тонко відсвічувався в накручених, як мідні стружки, кучерях Златини і в мокрих вікнах, за якими сивіла безодня дощового дня...

Елена Євгенівна була замкнутою людиною. І вдома, і на вулиці вона була майже непомітною... Вона беззвучно ходила між шафами, гардеробом та буфетом і витирала з них порох, стежачи за своєю втомленою рукою, що глибоко відбивалася в темному дзеркалі поліровки. І ці дерев'яні велетні, немовби розгадавши її характер, дивилися на неї байдуже, як пани.

А її чоловік, зробивши свою вранішню прогулянку по крамницях уздовж трамвайної лінії (він ходив не купувати, а лише подивитися), повертався, сідав на кухні біля плити й розгортав газету. Робив він це за звичкою кожного ранку, наче боявся пропустити якусь світову подію. Він шелестів газетою й поглядав на дружину, що сиділа біля столу і перебирала сочевицю. Знаючи, що Елена добре не бачить і в обідніх стравах будуть попадатися тверді зерна кукілю, він проте не допомагав їй, бо вважав, що це не чоловіча робота. Він дивився на неї так, ніби бачив її вперше, і, мабуть, дивувався, як це п'ятдесят років тому могла йому сподобатись ця невеличка худенька жіночка в старій сукні з синіми гудзиками, із зморщеними нижче колін панчохами і з худенькою шийкою, яка спілалась від нервового тику...

Він був здорованем з поставою кавалериста,— навіть тепер, коли йому виповнилось сімдесят років. І в його обличчі проглядало щось таке, що нагадувало коня, але не з тих, які брикають на волі, а з тих, чиї копита збиті кам'янистим шляхом... У роботі він теж був наполегливий, як ті безмовні, віддані тварини. Інколи, особливо в молоді роки, його охоплювала жага волі та безтурботного життя. Він поїставав проти всього, що обмежувало його свободу. І тоді, хоч як це дивно, його, ніби вуздечка, могла стримати благальна усмішка дружини. Елена вміла створювати в хаті затишок: позавіщувати вікна на кухні зачавісками з прозорої тканини, крізь серпанок якої матово

просвічувались поставлені в ряд біля водорозбірної колонки на подвір'ї вазони, розкласти на гардеробі яблука, які блищали вночі, ніби полаковані світлом кухонної плити, покропити лавандовою водою сорочки свого чоловіка перед прасуванням, щоб йому весь день приємно пахло та щоб лоскотав накрохмалений комір.

Під час мандрів по селах, коли ще він був молодим, Атанас Євгенієв зустрічав немало кращих за Елену жінок. Часом він і грішив з ними, але завжди повертався додому з почуттям вини. Дружина не була такою природною, як удовиці з волоських сіл, але вона мала свою перевагу, котру він дуже цінував: вона вміла бути самовідданою й оточити його такою ніжною любов'ю, як той синіючий за вікнами вечір, чиє прохолодне повітря приємно лоскотало його збуджено роздуті ніздрі.

Ніяка інша жінка не давала йому більшої радості, ніж ця, що була поруч у кімнатці з єдиним віконцем (крізь нього виднілась дорога на пристань) та єдиною великою подушкою, на якій уранці, встаючи з ліжка під поскрипування пружин, він бачив ум'ятини від їхніх голів так близько одну від одної, наче він з дружиною всю ніч провів у любовщах...

Златина поверталась пізно ввечері й сідала на кухні за вечерю. Взявши в рот яхнії¹ (червоняста бамія² полопалась при готуванні і лежала на картоплі, як морська зірка), вона стискала зубами розм'яклий шматочок і хмурилась, повернувшись до матері:

— Знову ти наперчила пекучим стручковим перцем! Чи я вже не казала тобі, що мій шлунок не витримує гострого?

— Це ж червоний перець...— винувато відповідала мати.

— Який там червоний перець! Я поклав у каструлю, коли ти прала у ванні, два стручки перчиці,— сказав Атанас Євгенієв, розкладаючи перед собою великі скибки хліба.— Вибач, але я не можу їсти всяку бурду...

— Ти старасься лише для себе! — раптом обривала його Златина. Останнім часом її нерви не витримували, і вона, ще не заспокоївшись від неприємностей, які мала на роботі, дратувалась навіть від того, що батько, обчищаючи яблука, складав їхню шкірочку на піч, аби в при-

¹ Яхнія — м'ясна або овочева страва з соусом (болг.).

² Бамія — їстівна рослина родини мальвових.

міщенні пахло яблуками.— Життя так і не навчило тебе нічого. Як був неотесаним селяком, так і залишився!

— Даруй, моя люба...— вставав з-за столу зачеплений за живе батько.— Але я ніколи не був неотесаним селяком. Моя баба була з Тирнова, і ти це добре знаєш, може, й з боярського роду.— Його очі задьористо світилися.— А твій дід не раз плавав на баржах до Відня. Чи ти не бачила його на фотографіях у картатому жилеті і з тростиною з червоного дерева?

— Так уже й з червоного дерева! — трохи звеселялася Златина, зрозумівши, що вона образила батька ні за що.— Я знаю весь твій родовід. І твого батька пам'ятаю...

— Ти хочеш сказати: свого діда? — питав Атанас Євгенієв, розстібаючи свій воеводський халат.

— Саме так, мого діда. Це ж він припер із Відня купу старих меблів з потертою оббивкою з дамаської тканини? Люди купували кришталеві люстри, а він блукав по крамницях, де різний мотлох...

— Бо на щось інше в нього не було грошей...

— Не тому! Селянська кров не дозволяла йому купити щось дорожче, але краще. І ти такий. Хіба я тебе не знаю?

— Добре мені діло... Отже, всі ми неотесані селяки, а ти одна з нашого роду виявилась аристократка...

— Я дещо успадкувала від своєї прабабуні-тирновчанки. Мусить же хоч хтось із нашого роду бути поважною людиною! — усміхалася Златина. Мати, зрадивши її добродушному настроєві, прибирала зі столу тарілку з тією невдалою яхнією і клала перед дочкою велику, як кулак, соковиту грушу, зірвану в їхньому саду.

— Облишмо ту тирновчанку,— усміхався й собі батько.— Її пригодам не було кінця. Все життя дурила вона діда, бігала за одним євреєм — аптекарем. З того часу, мабуть, і появились ось такі кучеряві в нашій родині...

— Вам більше нема про що говорити, що копірсається в цьому? — втручалася Елена. Вона розрізала надвое грушу і сік стікав їй по пальцях, коли вона подавала по скибочці чоловікові та дочці.

— Ми не копірсаємось. Я тільки хочу сказати, що мене в ньому дратує.

— Так-так, усі старі люди вас дратують...

— Коли вони мовчать і дбають про свою старість,— вони нікого не дратують!

— Добре, якщо вони можуть мовчати! — батько відкривав свій складаний ніжик і починав чистити продовгувате

яблуко, роблячи довгу спіраль із шорсткої горбкуватої шкірки. І хоча Златина готова була знову спалахнути від його впертості, він складав шкірку на піч, нахилився над нею і, мружачись, вдихав її пахощі...

Музеї завжди хвилювали Мартина. Збуджено ходив він між вітринами з глиняними ідолами, що облупились за тисячі років, зупинявся перед кам'яними мадоннами з широкими, приплюснутими тазами, наче по них топтався сам час; дивився на світильники завширшки з дитячу долоню, потемнілі від диму, що вився перед чиймись очима, які вдивлялись у море тисячі років тому...

Ці залишки були знайдені серед руїн стародавніх міст, у гробницях, де навіть кості стали гліном. Водолази діставали з морського дна амфори й вази, котрі нагадували жінок, що взялися в боки. Знаходили там уламки стародавніх фінікійських кораблів, так оброслих черепашками, що важко було розібрати, чи під ними бронзовий орнамент, чи просто морський камінь.

Глина, камінь і бронза були безсмертні. У цих залах вони зберігали — під подряпинами або під твердим сірим наростом — пам'ять про тих, чії руки доторкались до мокрого шматка глини, до каменю або металу.

Мартин замислювався над долею стародавніх майстрів. Чи думали вони, місячи глину та відливаючи металеві речі, заробити на прожиток, або про те, що ці темні вироби із зображеннями людей і тварин ще довго житимуть після них і своїми уламками допоможуть прочитати майбутнім поколінням літопис того зниклого безслідно часу? Навряд... Та коли вони на вазах малювали струнконогих коней, запряжених у колісниці, виписували готових до стрибка левів чи простягнуту до неба руку сіяча, який іде борозною, вони знали, що творять красу... І ця краса мала проникливіші, ніж у них, очі, щоб побачити майбутнє, і сильніші ноги, щоб догнати його.

У цьому особливо впевнила його бронзова фігурка хлопчика — невеличкий позеленілий шматочок металу, знайдений між водоростями біля одного грецького острова... Хлопчик стоїть голий. Одна нога в нього піднята, ще мить — і хлопчина помчить уперед. Його руки простягнуті. На кого він чекає? На маму? Чи стежить за польотом метелика, що зникає в небі?.. Хлопчик стоїть і плаче. Плаче вже кілька тисячоліть. І люди, блукаючи по музею, по-

вертають голови, щоб побачити, звідки появиться його мати, або дивляться поверх музейних шаф, шукаючи метелика...

«Людина творить красу, — думав Мартин, — щоб урятуватися від часу, який все змітає за собою. І це, мабуть, її найбільший подвиг...»

Такі думки хвилювали Мартина й тоді, коли йому траплялося бачити в літаку якогось довговолосого музиканта, що спірався на футляр своєї віолончелі... Інші розмовляють про готелі, про крамниці, про те, що продається на базарах біля пристані, а пальці віолончеліста, довгі й нервові, постукують по коліну й відбивають такт якоїсь мелодії, яку вловлював лише він. Газети, розгорнуті його супутниками, сповіщають про війни, про взяття міст, про епідемії серед оточеного війська, а віолончеліст проносить над усім цим хаосом подій крихку шкаралупу своєї віолончелі. На піску виділяються сліди від гусениць танків — довгі, натягнуті, як струни його інструмента. «Що тут довговічніше, — думав він, — ці сліди чи бриніння струни, схоже на дзижчання дикої бджоли?»

Коли-небудь скульптор вирізьбить мармурові руки музиканта, у згинах яких житиме пісня, і якщо вони навіть залишаться під руїнами міст, то через кілька віків будуть знайдені археологами.

Тому що людині завжди буде потрібна краса...

Мартин спускається по трапу літака й чує, як перед ним музикант вистукує по пластмасовому футлярі своєї віолончелі.

Такими ж сходами, тільки дерев'яними, з пронізвило скрипучими дубовими сходинками кілька років тому він піднімався в майстерню київського художника.

Було це одного осіннього надвечір'я. Крізь вікно мансарди, заваленої рамками й картинами, Мартин бачив золотoverхі куполи соборів, що випинались над густою, вже по-осінньому забарвленою зеленню, і йому здавалося, що ті храми виникли з шелесту дерев, пташина молитва з яких лине просто до сонця. За куполами церков виднілась блідо-лілова смуга, що нагадувала мазки на полотні художника, де домінував ліловий колір. То темнів у світлі

згасаючого дня Дніпро. Через кілька вечорів, стоячи на Володимирській гірці, Мартин милуватиметься цим дивом у сяйві української місячної ночі, почує, як дзвенять, наче старе срібло, тіні мостів, розгойдані корабликами, що більше схожі на відображення зірок, ніж на судна, — але зараз пишні тополі перед мансардою, сягаючи верховіттям вище вікна, закривали від очей Мартина те диво.

Художник, що мав княже ім'я Ярослав Ігорович, розставляв свої картини. Освітлення йому не подобалось (полотна тьмяніли), і він міняв їхній нахил, щоб на фарбах зникли відблиски. Потів він присів поряд зі своїм гостем, прислухаючись до посвистування самовара.

Розставлені попід стінами картини оточували Мартина зі всіх боків.

Якийсь дивний світ панував у цій мансарді, що ніби пливла над міським гомоном. Солдати з блідими восковими обличчями йшли між водоростями по морському дну, а над ними, вигнувшись рибиною чи, може, засохлим рубцем рани, тьмянувато червонів місяць. Інші солдати — обстрижені, з юнацьким пущком на щоках — лежали посеред синього поля. Спали вони чи були мертві? Їхні тіла здавались прозорими. Через них було видно стебла пшениці, що підіймалась до неба... Сніг. Над сніговими заметами стирчить димар розваленної хати. В одному кутку картини вгадується людська постать, більше схожа на дим, ніж на живу плоть. Чи то не душа спалених навколишніх сіл, що блукає по зеленому снігу?..

Мартин прислухався до гудіння самовара — воно трохи відвернуло його увагу від синіх селищ із мертвими солдатами — і розглядав художника. Це був щупленький чоловік (старенький піджак звисав на його плечах); його довгастому, з позападалими щоками обличчю схожий на дзьоб ніс надавав якогось пташиного виразу. Було щось пташине і в позі художника. За його трохи піднятими плечима наче виднілась заокругленість крил, щомиті готових простертись. У цій готовності була не стільки думка про політ, скільки рішучість дати відсіч напаснику.

З розповідей друзів Мартин знав усю історію життя Ярослава Ігоровича. Він знав, що під час війни той дивом вижив. Після одного бою він виповз з-поміж замерзлих трупів своїх друзів і напівмертвий добрався до хати лісника недалеко від Орші...

Він дивився на нього зараз — блідого й напруженого — і йому здавалося, що художник знову бачить у даліні те білоруське віконце.

...Дме вітер, свистить завірюха під осклянілим нічним небом. Білі вихори віддаляються в безкрай, як привиди. В снігу лежать мертві воїни — одні горілиць із розкинутими руками й ногами, неначе спостерігають за дрібними холодними зірками, інші — скорчені, з долонями на вустах, ніби хочуть звірити комусь свої таємниці... Це курсанти військового училища. Ціла рота юнаків, що загинули в одному бою. Вітер змітає сніг з їхніх облич, зі стриженних голів, з шинелей (він затримується тільки в згинах грубої тканини), і замерзлі трупи курсантів здаються поваленими статуями якогось пограбованого еллінського храму.

Мартин намагається уявити собі серед них художника, побачити його обличчя під холодними зірками. Хлопець лежить смертельно поранений, оточений зі всіх боків скляним блиском очей, що дивляться в небуття. Раптом чуються кроки. Кора замерзлого снігу кришиться під чийсь чобітьми. Він підіймається на ліктях і бачить на тлі неба чорну постать з пістолетом у руці. Високий спереду кашкет здається гребенем хвилі. Це кат. Він ступає по замерзлих трунах курсантів (під чобітьми чується тупий хрускіт), нагинається, ніби шукає щось у снігу, і за хвилину лунає постріл.

Німець розстрілює напівмертвих.

Темна постать наближається до Ярослава Ігоревича. Ще мить — і всьому кінець. Смертельно поранений вдихає якомога більше повітря (гострі сніжинки поколюють йому в горлі), зажмурює очі й чекає. Чобіт наступає йому на ліву руку. Тріщить кістка, і нога людини в чорному провалюється в сніг. Але поранений пекельним зусиллям волі стримується й лежить, як мертвий...

Самовар пронизливо свистить. Дніпро зовсім потемнів за вікном, а німець усе стоїть над головою Ярослава Ігоревича. Чекає, щоб пристрелити, коли вловить порух на його обличчі. Але воно спокійне, як у мерця. Переступивши через Ярослава Ігоревича, кат відходить далі. Крізь запалені від страху щілини повік врятований бачить, як постать ката поступово меншає і врешті щезає в кружлянні снігових вихорів. Щезає, а зледенілі поли шинелей

все тріщать, ніби німець знову ступає по ребрах курсантів...

Навіть через двадцять років після тої ночі художник не перестає повертатися до оршанських снігів, шукати там очі мертвих курсантів, щоб увічнити їх на своїх полотнах. Він знову переживає трагедію скошених війною юнаків, знову тінь ката нависає над ним.

Заради чого так мучить себе ця людина, обличчя якої нагадує птаха? Він міг би забути пережите — хіба мало інших подій у його житті звалилось на нього після тієї трагедії? Він міг би грати в шахи з якимось знайомим у скверику свого кварталу, дивитися вечорами по телевізору хокейні матчі, купувати меблі та килими і спокійно проводити свої дні біля самовара, човгаючи старими пантофлями. Чому ж цей спогад уже стільки років не дає йому спокою?.. Чого хоче художник — заробити грошей за свої картини з мертвими солдатами? Чи прославити своє ім'я? Та що гроші й слава? Ці картини навіть не одержали схвалення, їх вважали містичними... Він хоче лише одного: врятувати від забуття тих обстрижених хлопців, скошених у полях біля Орші, хоче, щоб до нас повернулись їхні очі та простягнулись їхні руки, які не доторкались до жіночого тіла; щоб ми почули відлуння їхніх кроків, які ніколи не приведуть цих хлопців ні до воріт стадіону, ні до дружини, яка сердиться за те, що десь барився до півночі, ні до любої донечки, котра читає по складах свій перший урок...

Ті воїни крокуватимуть і тоді, коли Ярослава Ігоревича вже не буде на землі. Вони крокуватимуть на його картинах серед синіх водоростей, розсуваючи їх величезними руками, аби ми бачили їхні очі. Вони житимуть дивним життям у майстерні художника, де в кутку стоїть самовар і з вікна якої видніється Дніпро. І це тому, що їхній дивом уцілілий товариш відчувається їхнім боржником, і хоче врятувати їх; щоб спомин про них не канув у безодню забуття...

Була вже північ, коли в склянках запарував чай. Художник пив зосереджено в оточенні своїх картин, і Мартину здавалося, що вони вдвох з тим чоловіком ідуть по дну безодні, де за якусь мить промайнуть сині риби, що дадуть поштовх для руху замерзлим солдатам, і ті зйдуть

сюди, піднявши поли шинелей, бо покрите крижаною кіркою сукно хрустить, доторкаючись до стільців...

Через багато років після того Мартин стояв під грецьким небом і з височини Суніона дивився на південь. Море клекотіло далеко під його ногами (берег, стрімкий і скелястий, круто спадав униз), і Мартин, спинившись над самою прірвою, споглядав величну синяву цього південного моря і думав, що навколишній гул — це не шум прибою, а давно забуте відлуння аеродромів. Гул заповнював тріщини на стародавніх еллінських колонах, по яких повзали попелясті ящірочки, і змішувався з галасом англійців, що фотографувалися під храмом Нептуна.

Далеко на півдні бовваніли острови — сіруваті клаптики землі. На ближчих білили отари, які здавались розкиданим камінням чи кістяками козенят, скльованих орлами. А ті, що ледь виднілись у мареві, здавались тінями хмар або димом від далеких кораблів.

Десь там, за обрієм, був Кріт — острів легенд. Зараз він теж вигрівав на сонці свої схили — цеглясто-золотисті, потріскані, як давні фрески. Мартин думав про небо над Крітом, про гірські стежки, по яких скочуються камінчики, зрушені з місця криками рибалок. Мартин думав про Ікара, шукав у небі над островами сліду цього античного героя, що злетів до сонця. Може, щось лишилось від нього у дугах плавного лету чайок і в білих смугах за зникаючими літаками.

Південне сонце сліпило йому очі, і він нічого не міг знайти.

Враці Мартин помітив на своїй сорочці темно-коричневі плями. Спробував зшкребти їх складаним ножиком, та тільки зіпсував тканину. Він подумав, що вночі, коли повертався до готелю, на плече йому капала стеаринова свічка, якою дружина хазяїна готелю присвічувала чоловікові, коли той міняв згорілі запобіжники. Понюхав тканину. Ні, це не був стеарин. Темні плями сорочки, ніби присмаленої зверху, пахли воском.

«Знову чийсь крила згоріли над моєю головою, — думав Мартин, — Дуже близько були вони до сонця, і віск із них стік по небесній бані».

Увечері він прочитав у газеті про загибель трьох космонавтів. Вони згоріли, коли повертались на землю.

І не знати чому він згадав курсантів, трупи яких замерзли в снігах під Оршею...

Вперше Мартин пережив таке хвилювання, коли йому було десять років.

Вони з батьком прогулювались у полі. Був кінець травня. Шум хлібів нагадував плескіт морських хвиль — звук линував над зеленкуватими гривами, що доганяли одна одну. Коли хвиля досягала горба і вдарялась об нього, шум відривався від її зеленого гребеня, і Мартин бачив, як той шум, ставши жайворонком, злітав у небо. Крила пташки маліли, і невдовзі вона ставала зовсім маленьким камінчиком, закинутим чиєюсь рукою в безмежжя неба...

Мить — і ось такий небесний камінчик стрімко падає вниз, та в нього знову з'являються крила, і він летить під ноги Мартину. Хлопчик нагинається і бачить, що на дорозі лежить жайворонок, який щойно підіймався у височінь.

Пташка була мертва.

— Дивні якісь вони, ці жайворонки... — сказав батько і вже рушив далі, та, глянувши на засмученого хлопчика, спинився. — Я бачив узимку на вулиці, як вони клюють кінський кізяк. А приходять весна — і вони не тямлять себе, підіймаються в небо — все вище й вище — поки серце не розірветься. Тоді вони не думають ні про кінський кізяк, ні про зерно на дорогах, де вони могли б жити та й жити собі спокійно. Їх вабить небо... От і розбери їх, цих пташок, хоч у них і розуму немає...

Знав Мартин одного чоловіка, хоч ніколи не бачив його. Його фотографія вже багато років висіла у їхній хаті. Мінялись меблі й килими, а фотографія залишалась непорушно на стіні — вицвілий картон, завбільшки з поштову листівку, з якого дивився чоловік років двадцяти; густа чуприна шапкою закривала його лоб. Ніс у нього був короткий, з трохи розширеними ніздрями, очі темні, примружені, губи злегка розтягнуті в задерикуватій усмішці. Верхня губа, трошки закопилена, мабуть, криво вирослим зубом, була розсічена, як у зайця.

Та усмішка залишалась незмінною на стіні батьківської хати. Цвіли дерева надворі — молодик усміхався. На далекому горбі громи кололи дуби, і ті палали, як смолоскипи — усмішка не сходила з його уст. Старіли Мартинові родичі, старіла, тріскалась хага, стебла виноградної

лози з часом ставали схожі на потерту конопляну мотузку, а усмішка чоловіка з заячою губою завжди залишалася молодою і променистою.

Хто ж це був? Чому й разу не переступив він порога їхньої хати? Чи живий він?.. Мартин ще зовсім маленьким не раз задавав собі ці питання й не знаходив відповіді. Його батьки, вважаючи, що ще рано розказувати йому історію чоловіка з фотографії, відповідали на дитячі запитання, що то Мартинів дядько, якого звать Тома, що він поїхав дуже далеко і ще не повернувся.

Нічого більше вони не казали йому.

Якось зимового вечора, майже через двадцять років після тієї розмови, перед їхнім будинком зупинилися сани. Мартин, виглянувши у вікно, побачив пару коней з волохатими від інею мордами. З їхніх темних ніздрів вивалилися густі струмені пари. Візник, закутаний у ямурлук¹, зліз, прив'язав віжки до липи й кивнув чоловікові, що сидів за ним, мовляв, приїхали...

Коли несподівані гості постукали в двері й зайшли до кімнати, Мартин помітив, що чоловік, який стояв поруч візника, був років п'ятдесяти, середнього зросту, з густими бровами, засніжені дуги яких нависали над невеликими темними, як терен, очима. Ніс тонкий, поблідлий від холоду; більш нічого на обличчі невідомого Мартин не роздивився, бо його закривала вушанка, зв'язана під бородою. Освітлене тьмяним світлом лампи коричневе пальто гостя здавалося дуже старим: петлі вистріпані, а плечі, з яких він струсив сніг, пожовтіли, наче їх закоптили сіркою. Узутий був невідомий у великі сірі валянки з іще більшими галошами.

Мартинова мати, здивована цими нізними відвідинами, запросила гостей ближче до плити, і поки вони скидали свій рипучий від намерзлого снігу одяг, взялась готувати щось на вечерю.

Чоловік у валянках змахнув з брів танучий сніг і скинув вушанку. Його волосся було коротко підстрижене, а над лівим вухом виднівся, як півмісяць, великий шрам... Оглядаючи кімнату, гість затримав очі на фотографії. Його обличчя пожвавішало, і він, мовби навпомацки відшукуючи місце болгарським словам у своїй хриплуватій

¹ Я м у р л у к — сукняний одяг, схожий на бурку або гуню (болг.).

російській мові, що переривалась кашлем, сказав, що повертається здалека і, їдучи до рідного села, трохи звернув з дороги, щоб побачитися з Мартиновим батьком, своїм давнім другом.

— Мій батько помер у сорок другому, — відповів йому хлопець, схожий на небіжчика Калинова, мабуть, добре знайомого чоловікові у вушанці.

Гість змовк. Він постояв перед фотокарткою на стіні (звідти на нього дивився Тома, мабуть, також його давній друг, бо очі незнайомого стали вологими), а потім посинілими від холоду пальцями видобув з кишені пачку російських цигарок, розім'яв одну і спробував запалити. Цигарка відсиріла, — полум'я сірника тільки обвуглило папір і погасло.

Почувши російську мову, Мартинова мати зблідла, впустила сковороду (жир зашиїв на плиті) і кинулася до гостя. Може, вона подумала, що чутки про загибель Томи — неправда, що цього вечора, коли надворі топталися замерзлі коні, в її хату вернувся брат, а вона, закрутившись, не впізнала його?.. Вона впилася поглядом в обличчя чоловіка у валянках. Ні, це був не Тома... Сині від холоду губи гостя усміхнулися до неї. Склавши руки на грудях, вона ледве не закричала, але слова, наче вві сні, застрягли в горлі:

— Боже мій, невже це ти, Костадине?

— Впізнала? — простягнув до неї руки чоловік зі шрамом над лівим вухом. Його обличчя розпливлось перед очима Мартинової матері, бо сльози, на мить затримавши воскреслі в пам'яті риси, полились і розмили давній образ, огортаючи його радісним сяйвом. Вечірній гість стискав її в обіймах, а жінка відчувала лише теплі сльози, що скочувались по її правій щоці (гість теж плакав), та мокру шерсть смушкового коміра, що лоскотала її ліву скроню...

Емігрант повертався з далекої російської землі після двадцяти двох років вигнання. Він пустився в дорогу під завивання завірюхи, щоб швидше побачити вже трохи забуте рідне село по той бік річки Огости. Але хурделиця розбиралася дужче й дужче, дорогу позамітало, отож його залишили переночувати в Мартиновій хаті.

Мартин з візником завели коней до хліва. Спробували зчистити з них сніг, але крижані бурульки на гривах і хвостах тріщали, не піддаючись, ніби навіки приросли до

коней... Повернувшись до хати, Мартин побачив, що гість уже вклався спати. Його валянки разом з галошами були засунуті під ліжко; грубі та волохаті, вони скидалися на чорномордих собак, черева яких, здавалося, здригаються вві сні.

Кімната сповнилась свистячим диханням сонного.

Спатиме він важким, тривожним сном до ранку. А потім знову запряжуть коней. Сани, поскрипуючи обледеними полозами, помчать його до села по той бік Огости, куди вже сповістили про приїзд емігранта. Самого села цього морозного ранку ще не буде видно, стояв лише дим з коминів — тоненька смужка над пагорками, позолочена сходом сонця... Край села його зустрічатиме великий, темний натовп земляків, а перед ним блищатимуть баси та корнети духового оркестру. Музиканти одягнуть грубі селянські рукавиці, бо без них пальці можуть примерзнути до холодних клавішів труб, і заграють стару революційну пісню. Баси та корнети намагатимуться вести мелодію, в них не буде клеїтися, вони збиватимуться і фальшивитимуть, сковзаючись на обледенілій стежці. Лише один кларнетист без рукавиць перебиратиме клавіші синіми від холоду пальцями, і його мелодія, пронизлива, але точна, силкуватиметься дати лад цій веремії звуків...

А прибулий, що через стільки років повертався додому, з-за віжок та коней розглядатиме закутаних у шарфи своїх земляків, слухатиме сільську музику і йому здаватиметься, що перед ним найкращий у світі симфонічний оркестр.

Підійдуть до саней його ровесники — старі бойові товариші, з якими він разом зі зброєю в руках бився на серпантині Петроханського перевалу та на вокзалі в Берковиці у вересневій ночі двадцять третього року. Сторонячись перед кіньми, що загрозливо шкіритимуть зуби, ці грубі селюки, перед тим як обняти його, знімуть перед ним шапки. Він намагатиметься впізнавати їх, щось казати їм, ворущачи посинілими від холоду й хвилювання губами, але щось стисне йому горло, наче в нього врізався комір сорочки. Потім вони понесуть його на руках. Сніг глибокий, чоловіки спотикатимуться, ковзатимуться, а над їхніми плечима гойдатиметься у старій вушанці невеличкий чоловічок з коротко обстриженим волоссям, він намагатиметься щось сказати їм, але не зможе. Сльози заливатимуть його обличчя. Гойдатимуться, вдаряючись один

об одного, пагорби і куритимуть снігом, підлітатимуть і ллывтимуть по небу дерева; на лунку мелодію сільського оркестру, яка лине над білою рівниною, натикатимуться сойки, падатимуть і знову злітатимуть з тонким свистом.

А він, засуджений колись на смерть, він, що не зронив сльози навіть у найтяжчі роки свого життя, плакатиме, ворушитиме мокрими валянками на плечах селян, проситиме опустити його на землю, але вони й далі топтатимуть глибокий сніг...

Потім гості зберуться в його рідній хаті. До світанку горітиме світло в його вікні, а він розказуватиме нескінченну історію свого життя. Про що лиш не розпитуватимуть його (часом з безжальною цікавістю): яке житло він мав, чи харчувався він із спільного котла (бо вони чули, що там усі харчуються із спільного котла), чому він прибув без ніяких речей?.. А він усміхатиметься на їхні запитання й казатиме, що нажив багато добра за ті роки, але відправив речі поїздом — малою швидкістю, так що його валізи та тюки, мабуть, не скоро прибудуть. Сидячи в кутку, жінки лагодитимуть петельки на його старому пальті й питатимуть, чому він повернувся додому в такій нужденній одежі. А він, хитро примруживши очі, скаже їм, що за давньою звичкою любить мандрувати в чомусь старішсму, новий одяг тільки для свята... І додасть, що давно вже збирається пошити собі нове пальто, але кравці зараз дуже зайняті, бо шують одяг для революції. Коли знімуть з того одягу живу нитку, тоді й він занесе свою матерію до майстрів. А зараз йому непогано і в цьому пальті. Петельки уже підправлені, і воно знов як нове...

Через два роки він знову повернеться сюди. Буде осінь сорок восьмого — з вицвілими соняшниками край дороги, з лагідним сонцем на бродях Огости і шелестом вітерця, що ворушить ламке листя посохлих квітів на братських могилах, о цій чудовій порі, порі збирання винограду.

Всіма дорогами з Балканських гір з'їжджатимуться люди на вантажних машинах до міста, вулицями якого йшов він вересневими ночами двадцять третього року в бадьорому гуркоті пострілів. Високі стовпи курави здіймаються до неба, і серед них блукатимуть, шукаючи виходу, звуки святкової музики...

Його кликатимуть на урочистості, вітатимуть квітами та огорнуть любов'ю. А він усміхатиметься — несміливий,

коротко обстрижений, блідий від хвилювання... Учні шанобливо ступатимуть за ним коридорами школи і проситимуть: розкажіть!

І він, пустившись у пам'яті курними перелогами того далекого двадцять третього року, прийде на Берковицький вокзал, знову відчув, як розсувається під його ногами щєбінь залізничного насипу, і коли говоритиме про те, як він переступав через рейки,— похитнеться. Він простягне руки, щоб ухопитись за гілки найближчої яблуні, але вони прослизнуть йому між пальцями і залишаться в нього в руках лише два сині клаптики, вирвані з неба... І впаде реемігрант під ноги здивованим школярам, ударившись обличчям у дощату підлогу класної кімнати... Ніби хтось прицілився в нього знадвору через відкрите вікно і влучив просто в серце...

Довго розповідатимуть про цей випадок. Яка дивна людина! Витримала стільки випробувань, а серце її розірвалося в урочисту хвилину, і впала вона бездиханна, підім'явши під себе злякані скрики тих, хто хвилину тому ловив кожне її слово...

Про це розповідатимуть потім.

А зараз гість спав. Ковдра ворушилась на його плечах, наче стомлений чоловік силкувався прокласти собі дорогу крізь сніг. Його валянки так само лежали біля залізних ніжок ліжка, а десь край світу чахкали обмерзлі локомотиви... Вони ніколи не привезуть валізи й тюки подорожного з його добром: він-бо любив жартувати і не надписав своєї адреси...

А тут, де свистів вітер у тріснутий шибці і де дорогу, що губилася серед тополь, замело снігом, емігрант, що вернувся додому, мав з собою тільки своє серце.

І більше нічого.

А Мартинів дядько ніколи вже не повернеться. Тільки його фотографія зі смішно закопиленою верхньою губою, розсіченою ударом кулака в тюрмі того вечора, коли повстанців вели на страту, залишиться на стіні. Тоді йому вдалося втекти, бо один солдат — батьків приятель — поставив його скраю в ряду і слабенько прив'язав мотузкою...

Де був похований цей чоловік, який, хоч відтоді вже минуло чверть віку, дивився з фотографії так молодо, з хлоп'ячою задерликуватістю в кутиках губів, і на обличчі в

якого не було жодної зморшки? Де його могила: в Мадриді, біля Харамі чи під Теруелем? Та хіба ховають тих, хто згорів у танку? Після них лише потріскує, остигаючи, сталь і залишається жменя попелу між сидіннями й порожніми гільзами від снарядів. Плаче по них вітер осінніми ночами, коли іржа роз'їдає метал башт і північний кастильський вітер гуляє над калюжами, в яких відбиваються скляні осколки зірок...

Все згоріло.

Згорів спогад про ту дощову ніч, коли він перетинав гірський хребет, і по один бік йому виднілась між вершинами блискуча стрічка Огости, а по другий мерехтіли невеличкі югославські села... Там він два роки працюватиме на дорожніх роботах, повертаючись кожного вечора в емігрантський табір під Нішем, вихаркуватиме з'їдені ядухою легені й писатиме рідним листи, сповнені болю і любові; ті листи, покреслені цензурою, Мартин перечитає аж через добрий десяток років, перебираючи запорошений родинний архів...

Згорів далматинський острів Хвар, куди завели його дороги вигнання. Відбилися на залізі мертвого танка ніжні барви заходу сонця над морем, відблиски нічної води, чия гладінь дзвінка, як станіоль, відбилися квітучі персики — видіння, що зродилися під золотими крилами бджіл... Все покрила крихка шкаралуца іржі...

Згоріли околиці того українського міста, де він кілька зим перекидав купи промерзлих цукрових буряків, біля величезних лілових пірамід яких маневрували обледенілі локомотиви. Стукіт буферів приглушувався під склепінням цукрового заводу, що його фасад був прикрашений величезним портретом чоловіка з конем, — може, то був Щорс, може, Котовський чи якийсь інший легендарний герой громадянської війни, — він підніс коневі на долоні грудочку цукру і слухав форкання жеребця, на зубах якого, блискучих від піни, білий шматочок хрумтів, мов крижинка під ногою...

Згорів світанок над попелястою кастильською рівниною. Згоріло відлуння пострілів, над якими (наче на світі, крім сходу сонця, немає більше нічого) знай піднімаються жайворонки з тонким, ледве чутним між двома пострілами,

звучом. І під цей звук, наче пронизаний його небесною стрілою, падає солдат Іспанської республіки, можливо, скандинавець,— його волосся сріблясто-русяве. Обличчям він упав у траву, але тому, хто дивиться на нього в щілину танка, здається, що в скандинавця пожевкли брови, як сережки на ліщині в його рідному краю. Той, що впав, піднімається на ліктях і кричить: «Віва ля республіка!»— і знову сповзає на сухе плато, по якому скрегочуть траки танків...

Згорів і останній крик танкіста з легко піднятою, наче у вічній усмішці, заячою губою. Його пальці, почервонілі від зимових вихорів в українських степах, намагалися втримати його останнє зітхання, але воно разом з палаючим тілом вилетіло крізь розпечену до білого щілину в сталі, щоб розсіятись у небі Іспанії...

Потім дощ змиє навіть кіптяву з листя олив: спелілий чоловік доторкнувся до нього перед тим, як злитися з повітрям і скрипом ріні під копитами мулів, та з тонким сюрчанням кастильських цикад—цих дрібних комах, у яких черевце укрите тонкою, мов металеві стружки, лускою.

І той емігрант, що зник назавжди, той, що жив у цьому будинку, той, що хворів на ангіну в грудневі морози і робив з кукурудзиння млинки на весняних струмках, залишився тільки на вицвілій фотографії та в спогадах Мартинової матері...

А вона розказуватиме, забувши, що вже розповідала про це не раз, як прибула шпіцкоманда¹, як солдати поприв'язували коней до яблунь та шовковиць на їхньому подвір'ї, а самі сіли під огорожею бритися... Сохне мильна піна на їхніх щоках, офіцер підкидає на долонях гарячі каштани, які баба пече на вогні, щоб умилостивити цих озброєних до зубів людей, а артилерія з Берковиці б'є по стерні за селом і курява довго висить у повітрі.

Шукають утікача. Гупають чобітьми по горішці, злазять звідти запарошені, в павутинні, переривають багнетами солону, а сполохані кури злітають з гнізд і б'ють їх по обличчях цупкими крилами...

¹ Шпіцкоманда — загін фашистів, створений з цивільних осіб. Шпіцкоманди в Болгарії допомагали військам та поліції придушувати народне повстання у вересні 1923 р.

Втікач ніби крізь землю провалився.

Офіцер підкидає на долонях гарячі каштани, коні оббризкують собі запорошені копита паруючою сечею, а солдати все голяться старими латунними безпечними бритвами, повільно надимаючи свої щоки, наче готуються до якоїсь веселої забавки, а не розстрілювати людей. Щетина тріщить під засохлою піною. Снаряди падають уже на околиці села і коні злякано харапудяться. Прив'язані до яблунь, вони шарпають стовбури, яблука падають, скочуються їм по гривах і, розтоптані гострими копитами, стають сипкою кашкою...

Чекаючи в аеропорту на свій багаж, вони бачили, як по трапу французького літака після всіх пасажирів троє чоловіків у білому, наче санітари, спускали інвалідський візок; того, хто сидів у ньому, не було видно. Він був закутаний у шотландський червоно-чорний картатий плед, і ці два кольори домінували над усім — навіть над великою жовтою сумкою стюардеси і над крислатими цикламеновими капелюшками двох перших пасажирок, одягнутих однаково, мов близнюки... Мартин устиг побачити обличчя інваліда в ту мить, коли ті троє з візком проходили повз величезне вікно залу для пасажирів. З першого враження Мартин міг зробити висновок, що то був чоловік десь років під сімдесят, геть сивий, замолоду він, певно, був русявий, бо зараз його волосся мало жовтувато-попелястий відтінок. Обличчя в нього було дуже схудле, бліде, а чисто виголене гостре підборіддя випиналося вперед.

Мартинові вдалося краще роздивитись іноземця, коли візок зупинився на розі біля дверей, де його обступили фоторепортери. Багато зацікавлених поглядів звернулось до невідомого. Хто він? Якась знаменитість — кіноактор, співак, письменник? Ніхто не міг упізнати. Потім, коли темно-синя машина, у глянці якої захитався весь аеропорт, повезла інваліда і трьох чоловіків у білому, хтось, що ввійшов знадвору, сказав, що то був тяжко хворий відомий французький фізик-атомник, який побажав перед смертю знову побачити Акрополь...

Він зможе побачити його ще сьогодні надвечір, або завтра зранку, коли той, перепочивши в готелі і кинувши на язика крупинки гідких ліків, відчує своїми сухими губами прохолодний край склянки... Ні, він не може чекати світанку. Він ще цього ж вечора попросить трьох своїх си-

нів (чоловіків у білому, які виносили його з літака) відвезти його до Акрополя, і вони, мов ангели-хранителі його душі, супроводжуватимуть інвалідський візок аж на саму гору.

Вже сорок п'ять років він не відвідував Афіни. Що привело його сюди? Якийсь спогад? Сини цього не знають. Він нічого про це не розповідав.

Старий думав побачити щось зовсім відмінне від того, що він пам'ятав, але пейзаж видався йому знайомим до найменших подробиць. Кипарис біля сходів, які ведуть до Парфенону (колись він сидів у його затінку), майже не змінився. Лише кілька нижніх гілок усохло, а вершечок, що витягнувся й нахилився на північ, був покритий дрібними шишечками. На стовбурі видно літери, вирізані ще того року, коли він уперше приїхав сюди. Тоді на пораненій корі виступила прозора смола. Зараз, майже через півстоліття, вона перетворилась на чорну поливу, але під нею ще можна було розпізнати літери, потріскані й викривлені. У тріщинах лазили мурашки. Він простежив шлях мурашок — рудувато-червоних, ніби посипаних глиняним пилом, — і закріпив, що вони звертають біля одного камінчика, а потім їх вервечка тягнеться нагору — до руїн.

Він згадав: і тоді мурашина стежка пролягала саме тут. Випадково сівши на їхньому шляху, він відчув, що крихітні комашки повзають у нього за коміром. Щоб скинути їх із шиї, йому довелося зняти краватку.

«Невже тут так повільно плине час? — подумав він, зупинившись перед Акрополем. — Щоб за піввіку, який струсовав світ не однією подією та зробив перелом і в моєму житті, мурашина стежка не встигла переміститись хоча б на один крок?»

Він подивився на сходи, якими підіймаються шапувальники цього святого місця. Величезні кам'яні плити стерті подошвами людей. Вони були вже такі тонкі, що здавалося, лиш нахилились — і побачиш крізь них глину, на якій лежать ці камені.

І старий згадав той день своєї молодості, коли вперше йшов цією стежкою. Тоді так само заходило сонце, і мармурові статуї, що плечима підпирали фронтон, світилися. На сходах сиділи старі англійки і співали. Вони були в чорному одязі з великими білими нагрудниками і, мабуть, належали до якоїсь релігійної секти. Склавши

долоні в молитовному забутті, старі англійки дивилися в небо над Акрополем і творили свою молитву:

«Господи, будь милостивий і поверни нам радість...»

Він слухав їх і усміхався. Було щось надзвичайно тужне в їхніх простягнутих руках, над якими мовчало безхмарне передвечірнє небо. Але він усміхався не англійкам — цим білогрудим незграбним пінгвінам, — а дівчині, що стояла навпроти на найвищому камені. Подув вітру відчувався в тремтінні кипарисів і її тіла, одягнутого в прозорий одяг — такий тоненький, що під ним угадувалися всі згини божественної плоти.

«Господи, будь милостивий і поверни мені радість», — повторив він слова англійок, спускаючись між кипарисами й повертаючи голову, щоб доторкнутися хоча б самим поглядом до видіння на тлі поблідлого вечірнього неба.

Старі жінки не чули його. Вони хрускотили білими нагрудниками, мов картоном, і творили свою одноманітну молитву...

Тепер прочанок не було. Зате захід сонця був так само величний і мармур впивався його сяйвом. Колони тягнулись до неба, легенькі, наче створені з повітря.

Не було й тої дівчини, того видіння його юності, яке він, смертельно хворий чоловік, чомусь сподівався знову побачити на руїнах.

До чого йшов він усе своє життя? До слави? До шани? Але ж не став він щасливішим, здобувши їх? А, може, він ішов до тої краси, що промайнула між руїнами стародавнього святилища і зникла назавжди?

І домігся він лише того, що приїхав шукати її тут (хоч і не впевнений, що ще зустрине її) аж на краю свого життя, загорнутий у шотландський плед і в супроводі трьох чоловіків, обриси яких губляться поміж кипарисами...

Тонко бриніли шпиці. Під колесами інвалідського візка ворушилися сухі шишечки кипарисів. Унизу через прогалини між потемнілими деревами виднілась пірейська гавань, точніше, не сама гавань, а низка вогнів, що перетинали затоку з одного кінця в другий, а по ній повз невеличкий попелясто-жовтуватий кораблик, наче вирізаний із шматка вицвілого паперу...

Увечері Мартина і його супутників провели в одну із таверн під Акрополем.

Це була двоповерхова будівля з просторими салонами, переповненими людьми. Вечірній вітер погойдував люстри, і їхні скляні підвіски, наче бенгальські вогні, пронизували своїм мерехтінням та дзвоном тютюнову імлу.

Їх влаштували на другому поверсі. Йшли вони туди по сходах, схожих на корабельні, з високими дерев'яними перилами. Сіли біля вікна. Златина накинула на себе довгу шаль, бо від пристані тягло прохолодою. Мартин сидів за нею. Шаль обвивала її похилі й вузькі, як у гімназистки, плечі, ховаючи тонку шию, на якій поблискував золотий ланцюжок. Лише висока зачіска, скрашена коралово-червоним гребенем, здіймалась над шаллю. Пухнаста шаль будила в ньому відчуття лагідного спокою й ніжності. Охоплений цим відчуттям, Мартин спостерігав за відвідувачами або дивився у вікно, за яким ніби виднілося місце. Але його не було видно, воно лише вгадувалось, за стінами таверни не можна було розрізнити ні вулиць, ні будинків, лише неквапливий рух світла від вуличних ліхтарів, квітучих олеандрів, автомашин і кораблів, які то віддалялись, то знову повертались — безшумні, нереальні, мовби перетворені на запахи гавані й одквітлих дерев...

І тоді серед гдосів таверни почулася мелодія, її награвали на мандоліні. Звуки підстрибували, ніби доторкалися до розпеченої землі чи гарячого піску, потім заспокоювались, затихали, і крізь них чувся шум кипарисів на терасі... До мандоліни приєдналася гітара, впливши в мелодію свої протяжні, повільні зітхання. І серед цих звуків, мовби даючи їм лад, почувся тихий і ніжний жіночий голос.

«Прощай, Акрополю!» — співала невидима жінка на першому поверсі (там грав і оркестр), і Мартин, стежачи за переливами її голосу, уявляв її стрункою, зеленоокою, як жінки рибалок, котрих він бачив кілька днів тому біля затоки у Волосі. І неодмінно в ліловій сукні. «Одяг іншого кольору вбив би ніжність цієї мелодії», — думав він.

По стінах будинків ковзнув довгий промінь прожектора, торкнувся кущів, поповз на пагорб, досяг вершини й затримався на ній. Освітилися, вирвані з непроглядного мороку, легкі безтілесні колони Акрополя.

«Прощай, Акрополю!» — співала жінка, сукня якої, мабуть, дзвеніла, бо струни мандоліни обгорнули її своїми тонкими, як сусальне золото, звуками. «Чому це співачка прощається з ніччю й місячним сяйвом над руїнами? — думав Мартин. — Акрополь так близько, що людина могла б дотягтися до нього рукою. Чому вона прощається?

Чи вопа має на увазі нас, мандрівників, що завтра заберуться звідси й ніколи більше не повернуться?»

І він згадав про француза, якого вони бачили позавчора на аеродромі. Чи не для нього була та пісня?..

Напевне, сидить зараз той француз у інвалідському візку в товаристві трьох своїх синів біля вікна нижнього салона й дивиться на вершини кипарисів, що труться гіллям об перила тераси, та на відблиски на струнах мандоліни, а потім — на золоте марево Акрополя над дахами, над затихаючими шумами, над плескотом моря, над думами, над стражданнями, над усім — і слухає протяжну пісню:

Летить у далеч хвиля, наче птиця¹.
Заходячи у темний небозвід,
зникають щогли. В їхнім гіллі зріє
вогонь рибальський, як південний плід.
Затоплені у наших снах причалі,
яким же криком воскресити вас?
Безмовні ви. Немов павук, зірниця
тче спогад — образ ваш у надвечірній час.

Прощай, Акрополю! Прощаються з тобою наші сльози!
Прощайте, мармуром застигли дні!
Кохання наше пом'яни, як до молитви
ти вознесеш долоні кам'яні.
Згадай же ти і нас, хто в безмір канув,
між гуркіт літаків і олеандрів сміх,—
минуці ми, як вітер або сльози,
а може, і безсмертніші за них.

Ти, наче хмара, даленієш звільна,
а що, скажи, відносиш ти навік:
малесеньке пташа — кохання наше —
чи, може, наших серць

зболілий крик?
Що залишаєш нам? Єдиний спогад,
минуций, наче кипарисів пах.
За кораблем гойдаються медузи —
сонця померлі, скорбний вам судився шлях...

Прощай, Акрополю! Прощаються з тобою наші сльози!
Прощайте, мармуром застигли дні!
Кохання наше пом'яни, як до молитви
ти вознесеш долоні кам'яні.
Згадай же ти і нас, хто в безмір канув,
між гуркіт літаків і олеандрів сміх,
минуці ми, як вітер або сльози,
а може, і безсмертніші за них.

Пісня стихне. Музиканти, прихиливши свої інструменти до спинок крісел, сядуть вечеряти. Чутимуться лише тихі розмови — вже північ і люди втомлені. Голоси хрипкі від

¹ Переклад Світлани Жолоб.

тютюнового диму та морської вологи — серед них — різко і жваво — чується лише стукіт виделок і ножів. Вікна будинків гаснуть одне за одним, мовби нагадують, що вже пізно, як нагадують про це десь за північ люстри ресторана, коли офіціанти починають збирати скатерті з крихтами хліба та масними плямами. І тоді враз стає видно зворотний бік свята: облізлу фарбу на столах, розкидані по підлозі об'їдки, а в затемненому кутку погрозово виблискує зронений кимось кухонний ніж... На терасі валятимуться розтоптані недокурки, в повітрі ще вчуватимуться уривчасті розмови й сміх, теж розтоптані чиймись ногами, скрипітимуть залізні стільці, коли їх пересуватимуть, підмітаючи підлогу, і тільки незліченні підвіски люстр ще світитимуться урочисто.

Зійдуть з другого поверху вузькими сходами останні відвідувачі, зволоживши долоні об мокрі перила. Скрипітимуть сходинок, і Мартину здаватиметься, ніби він спускається з палуби корабля...

Він глянув на стежку, що збігала до підніжжя Акрополя, і помітив трьох синів француза. Вони справді були тут! Їхній білий одяг розпливався, обриси його губилися в блідому вологому світлі ламп, і три високі постаті то сходились до купи, наче звірялися в чомусь потаємному, то розходились (тоді виднілась темна спина їхнього батька), і Мартин подумав, що вони ось-ось стануть імлою, розчинившись у сонному місті.

Але троє чоловіків ішли далі, білі й чудернацькі, як привиди.

Уже не було видно ні візка їхнього батька, ні його самого. Хлопці, мов три білі ангели, спускалися поволі, ніби в сонному сюрчанні цикад і примхливому сяйві мовчазного мармуру Акрополя несли на руках душу померлого...

Було щось театральне в тому, як віддалялися французи між темними кипарисами, що здіймалися високо в нічне небо — застигли, із зубчастими контурами, немов вирізані з фанери. Театральним здавався Мартину і самий вчинок старого француза, який приїхав перед смертю попрощатися з любими його серцю місцями, постояти біля мармурових сходів, як ото актор зупиняється на сцені, щоб, виголосивши свій патетичний монолог, завчено впасти додолу, — це може зворушити глядача, але не відгукнеться болем ні в тілі, ні в душі того, хто покидає цей світ...

Мартин не був знайомий з такими людьми, він не знав ні їхніх традицій, ні звичок, а тому був несправедливий, коли так думав про старого француза. В його вчинку він побачив позу артиста, котрий завше точно розраховував кожен крок у житті і стежив, як у дзеркалі, за тим, щоб усі його рухи були вишукані.

Він думав про смерть цього чоловіка. Від кипарисів долинав прохолодний подих ночі й осамотілого моря. Вуличка звужувалася вдалині, і Мартину здавалося, що там, в її кінці, кам'яні стіни будинків раптом затиснуть старого, і він не встигне проскочити кризь щілину між ними.

Думки про цього чоловіка, зустрінутого випадково, змусили Мартина оглянутись на дороги свого життя, де йому не раз доводилось бачити смерть. З дитячих років він звик сприймати її не як горе, від якого холодне серце, а як щось цілком природне, схоже на перший сніг, що кружляє над почорнілими деревами, або на серпневі надвечір'я, коли чути, як з гілок падають яблука... То наче довга ніч після прожитого дня, коли за вікном не видно нічого, крім імлістого дихання вітру, а на склі тріпоче тонке полум'я свічки.

Вранці, поки споряджають небіжчика в його останню путь, а на плиті, заливаючи її піною, подзвонюють кришками каструлі, по підвір'ї ходить квочка з курчатами, які вилупилися тиждень тому. Вони плутаються між ногами своєї матері — високими, вугластими лапами з великим грізним кігтем ззаду — і безтурботно попискують, поки не з'явиться тінь орла і не майне через усе подвір'я. Квочка сполохано присідає. Її «к-р-р» скликає курчат під крила. Але мить, і повітря свистить над нею, її пронизують кігті хижака й вона, підхоплена в небо, бачить, як з-під її крил сипляться на покрівлю повітки й на гілля розквітлих яблунь курчата... Курка в кігтях орла летить у небо. Якийсь чоловік випадково виходить на подвір'я, бачить хижака й заміряється кинути в нього каменем, та, зрозумівши, що це вже марна затія, починає визбирувати галасливу дітлашню нещасної квочки, а далі, прикривши ці рухливі пухнастенські кульбабки решетом, знову повертається до кімнати, де тихо й задумливо горить свічка в головах небіжчика...

Такий самий орел з'явився і того дня, коли помер Мартинів дід.

Тінь птаха ковзнула по даху хати, повільно перетяла подвір'я, знову повернулася до огорожі, і, коли ластівки знялися великою зграєю, щоб своїм тривожним галасом прогнати орла, над головою Мартина, який стояв на подвір'ї, просвистіло щось важке і гупнуло до його ніг. Хлопчик пополотнів і ледве не закричав від страху, але одразу заспокоївся, побачивши в траві звичайнісіньку черепаха, котра чомусь упала з неба й лежала на спині. Мартин глянув угору і побачив орла, що віддалявся над горами, оточений малесенькими, як порошок сажі, ластівками.

Черепаха ще поворухнулася, після чого її перетинчасті ноги зм'якли, голова безвладно обвисла, і це невинне створіння, випущене орлом, так і залишилось лежати на подвір'ї, наче перекинутий, плесканий знизу камінь.

Якби Мартинові було тоді п'ятдесят, як тепер, він, мабуть, подумав би, поблажливо усміхаючись своїй вигадці, що хижак випустив тоді з неба не черепаха, а дідову душу.

Бо її не можна було порівняти ні з чим іншим, як тільки з черепахою.

Всі знегоди довгого дідового життя (він помер у дев'яносто п'ять років) обросли довкола його душі роговим панциром, щоб захистити її від страждань і прикростей. Але невідворотні біди пронизували міцний на вигляд панцир так, як соломинка пекаря протикає шкурочку кислого тіста, щоб позначити майбутній коровай обрядовими знаками. Так і вся душа старого була вкрита рубцями від ран... Та вона залишалася веселою і ясною, і якби хтось міг заглянути в неї, то йому б здалося, ніби він нахилився над джерелом чи струмком, на дні якого снують рибки і їхні зябра обсипані золотими бульбашками.

Але Мартин тоді був малий і мислив інакше.

Він сумував, що не зможе більше посидіти в діда на колінах (великі, наче в коня, суглоби дідових колін лоскотали малому стегна), не відчує, як до його личка доторкається дідова правиця, рапата, мовби пошкрябана терпугом, сумував, що не вколе його більше в лоб дідова неголена борода (то були найніжніші дідові пестоці), що не побачить він більше, як цей величний дідуган іде до вуликів, захованих між двома кущами самшиту, а по його чолі, наче по стовбуру старезного дерева, повзають, обминаючи борозенки зморщок, тихі, ласкаві бджоли.

Не побачить він діда й на дровітні, де в неділю зранку Мартинова баба наступала ногою на півня, лапи якого

сіпалися під її черевиками і шкребли кігтями, як міцними цвяшками, а вона, не помічаючи цього, підіймала сокиру і одним махом відрубувала голову цьому великому жовтогарячому красеню. Його оранжеве тіло, що несло в собі силу живих м'язів невгамовного перелюбника і співака, підскакувало по подвір'ї, билось об каміння, гублячи вогнисте пір'я. А дід стояв тоді й дивився, як його дружина витирає жмутком сіна вістря сокири від крові, як підхоплює півпя за одну ногу (він обм'як і крила волочаться по землі) і кидає під піч, щоб полежав там, поки закипить вода...

Старий, як артилерист, брав участь у кількох війнах, його тримали в полоні на одному грецькому острові і в нього був слід від шрапнелі на лівому стегні, але він нізачо в світі не міг підняти сокиру на півня чи посягнути на життя якогось іншого створіння. У нього було м'яке серце.

— В гарний день помер твій дід,— сказала тоді Мартинава мати,— саме посіяли соняшники. Повернувся з поля і помер...

Тепер, спускаючись доріжкою біля Акрополя, він замислився над тими її словами. Найкращий день для смерті — день, коли посіяно соняшники. В які славні вигадки вірять люди!.. Чи верталась душа дідова вночі до тих розквітлих соняшників, щоб своїм дотиком розбудити поснулих бджіл, які не встигли повернутись до своїх вуликів? А може, ті соняшники цвітуть не для мертвих, а для нас усіх, щоб ми могли повертатися найтемнішої ночі до потаємних хвилин свого життя, повертатися з фосфоричним порохом від соняшникових вогників на своєму взутті, такому старому, наче його носив блудний син...

Кипариси стояли мовчазні. Затока викинула на піщаний берег сні моря, і вони темніли купкою зів'ялих водоростей...

Мартину не спалося. Втома проганяла йому сон.

Дивлячись на дві вулиці, що починалися від площі перед готелем і розходились, наче стрілки годинника, Мартин прислухався до схожих на цокання годинника кроків на тротуарах, і йому пригадалося, що в його рідному місті біля старої пошти була майстерня годинникаря. Через її вікно виднілась висока костиста постать майстра за робочим столом. Проходячи повз майстерню, Мартин завжди бачив годинникаря в одній і тій самій позі: нахиленого під

абажуром, з піднятою правою бровою, що затискувала лупу, наче мисливську гільзу, а пальці крутили тоненьку, з блискучими гранями викрутку... На столі перед ним завжди лежали шестерні, пружинки, стрілки та гвинтики розібраних годинників... То були частинки мертвого часу, якому майстер повинен знову дати життя, пустити в дію шестерні й пружинки, побачити, як ривками рухається секундна стрілочка, наче підганяє втомлені миті.

Уперше Мартин прийшов до майстра, коли сам поколупався в годиннику намагніченим ножом, і той став. Тоді Мартину здалося, що він помилився дверима й зайшов до торгівця птахами. Звідусіль чулися пташині крики — то дрібний, безперервний щебет, наче скрегіт напилка по тонкій блясі, то приглушене кування, наче озивається зозуля з тінистого видолинку. А рух маятників у великих темних настінних годинниках (у маятниках відбивалися кольори вулиці) нагадував йому політ барвистих птахів...

Над головою цього зосередженого чоловіка, більше схожого на філософа, ніж на звичайного годинникаря, кружляли секунди й хвилини швидкоплинних часів, що гнались один за одним, зникали, змінювались іншими і кожний новий знову ступав по останках того, що мить тому ще існував...

Може, тому годинникар був такий мовчазний і потайний.

Здавалося, в цілому місті, де люди так легковажно витрачали час, певні свої владі над ним, лише майстер розумів, як мало дано людині — одну мить із вічності, одну жменьку піску, що невблаганно вдень і вночі висипається між пальцями...

Мартин любив цю майстерню. У хвилини роздумів він заходив до годинникаря, аби тільки сказати йому: «Добрый день». Він залишався тут на хвилинку, щоб його обвіяло спливаючим часом, космічний вітер якого виривався з-під кожної кришки, шестерні, пружинки. В ледве чутному його посвіті була якась пересторога, що кидала його в дрож...

Хтозна-чому тут, у чужому, майже послугому місті, над котрим, наче міраж, здіймався Акрополь, Мартину пригадалася колишня майстерня біля міської пошти. Мабуть, не лише вулиці, що розбігалися від готелю, нагадуючи величезний годинник, повернули його до юнацьких років. Ні, він думав про свій час, що прослизав між його пальцями,

про ту вже зовсім маленьку дрібку піску, що залишалася в його жмені...

Іноді вони прибували в котрийсь із портів на світанку. В зеленкуватому тумані проступали щогли рибальських суденець, виднівся намоклий брезент, тверді складки якого блищали, наче бляшані, похитувалися бакени, покриті іржею (а може, то їх обліпив морок). На причалі, до якого наближався їхній пароплав, темніли тюки. Було видно купу ящиків, між ними прошмигували тіні людей, маленьких, ледве помітних. Ці тіні чекали дня, що вирвав би їх з мороку, хаосу щогл та розкиданих ящиків і надав завзяття їхній ході й голосам, які відбивались від бортів суден та низьких стін портових майстерень... Серед цього громаддя — воно здавалося, можливо, від вологи, важким і старим,— Мартин бачив прогалини, то широкі, як прогін моста, то такі тісні, що через них ледве можна прокласти стежинку. У цих прогалинах подекуди горіли вогні. Людські тіні, мигаючи перед ними, притемняли заграву, наче бризкали на неї темною безшумною вологою...

Це горіли вогні портових пекарень.

В усіх містах, куди вони прибували на світанку, першими зустрічали їх вогні пекарень. Виходило так, що раніше за всіх на світі встає хліб... Повітря міст ще було важким від сну, а хліб, загорнутий у запах далеких жнив, подавався вже по вичовганих соснових дошках у піч, і, сидячи там, грів своє кругле, м'яке, як у дитини, личко...

У дитинстві Мартин дуже любив ходити з матір'ю до пекарні. Йому було приємно дивитись на палахкотливе полум'я за спиною пекаря, відчувати пахощі загничуваного хліба, бачити, як мати, нагнувшись до оббитого бляхою віконця, відраховує стотинки... Вона бере коровай, а Мартинові здається, що мати від самого ранку побожно кланяється хлібові.

Вогні пекарні завжди радували його, проганяли почуття самотності, може тому, що вони були пов'язані з чарівними спогадами з його життя; коли горіли ті вогні, гомін нічних вулиць невідомого міста не відчужував його від людей, що спали, замкнувшись у своїх будинках. І коли Мартин чув запах хліба, він почував себе впевненіше. Йому здавалося, що в досвітковому мороці затоки з'явиться його

мати з льняною скатеркою під пахвою, постелить її і, пошукавши очима сина, покличе його на сніданок.

Очевидно, всі пекарні світу влаштовані однаково: перш ніж узяти хліб, людина, хоч би й наймудріша, мусить нагнутися до віконця — поклонитися найскромнішому дару землі і, очистившись душею, піти своєю дорогою...

Мартин пригадував години, коли він спостерігав за робітниками, які обідали на причалі. Залишившись наодинці з хлібом, вони відламували його великими шматками, що світилися зсередини, і думали, мабуть, про людяність і доброту, бо і їхні обличчя починали світитись так само, як хліб. Ці грубуваті чоловіки, що іншим разом могли шугнути каменем портових горобців, спокійно дозволяли їм тепер навіть чубитись біля своїх босих ніг і клювати зронені крихти хліба...

Мартин завжди купував у портових кіосках кольорові листівки. А під вечір любив сісти в якийсь човен і понідаписувати ці тоненькі картонки, відчуваючи на коліні їхній глянець і думаючи про друзів, у чії поштові скриньки листонаша котрогось ранку опустить разом з газетами й листами і ці листівки з краєвидами апельсинових садів та стародавніх акрополів...

У вечірні години його друзі, мабуть, сидять біля телевізорів або перемовляються з кимось по телефоні самими лише короткими «так», «ні», «добре», «згоден» (бо дружина уважно прислухається до розмови), а потім, утомлені щоденною працею, одягають нові сорочки, крадькома зазирають у дзеркало — щетину вже трохи видно, але ще можна й не голитися — і йдуть ненадовго, як пояснюють вони, в кав'ярню. Треба залагодити одну невідкладну справу...

Його однолітки, хоч уже й переступили поріг свого п'ятдесятиріччя, досі молодяться. Вони носять строкаті краватки та пригнані до тіла костюми, які зрадливо видають їхню повноту. Люблять вони погомоніти в приємній компанії, побавитися чарочкою коньяку, але в їхніх рухах уже відчувається незграбність. Їхнє волосся вже посивіло на скронях; часом збите та довго не стрижене, воно виказує не тільки неохайність, а й утому. Прикметою того, що вони невмолимо віддаляються від молодості, є звертання до спогадів. Його друзі пригадують любовні історії, розповідаючи при цьому найдрібніші деталі, наче шукають у

них зараз насолоди від давно пережитого, і звіряються іншим у теперішніх своїх пригодах з молодими, закоханими в них жінками, хоч і не певні того, що співбесідники не підсміюються з їхньої відвертості.

Відбувалися якісь зміни і в Мартинові, і в його однолітках. Він не звик відпочивати після обіду, але тепер відчував потребу на годинку-дві прилягти на дивані. Коли йому телефонували, він відмовлявся від пропозиції зустрітися в кав'ярні, бо йому не хотілося сидіти в тютюновому диму, остогидли йому й розмови, одні й ті самі вже протягом стількох років. Замість цього він залюбки розгортав якусь уже давно читану книжку — Флобера, Пруста або Чехова, — і радів з того, що йому відкривалося зараз на сторінках, які він недбало перегорнув у гімназійні та університетські роки. Тепер він міг подовгу розглядати альбом з репродукціями старих майстрів або спостерігати через вікно за вісімнадцятирічною дочкою свого сусіди: завжди елегантна на вулиці, зараз вона ходила по балкону в обвислому халаті та зсунутих до кісточок панчохах і розвішувала прямо перед батьковими окулярами свою мережану білизну.

Один Мартинів товариш жартував якимось: «Маневровий локомотив потихеньку заштовхує нас у тупик, мій любий... Будемо ми там стояти, а сороки прикрашатимуть нас своїми автографами...»

Мартин не був таким песимістом, як той, хоча низка життєвих невдач змушувала його тривожно вдивлятися у дні та роки, які несе йому майбутнє. Робота над перекладами ще заповнювала його час, завдавала мук або дарувала години радості й утіхи. Йому ще вистачало дружби з книжками, щоб не втрачати душевної рівноваги. Шаленство плоті, як кажуть поети, миналося, і він шукав стосунків з жінками не заради хвилинного задоволення, тепер його вабила до них скоріш потреба душевної ніжності, аніж плотської близькості. Саме ніжності йому завжди не вистачало навіть у найщасливіші години його життя. І, певно, зробила його таким не хвороба, яка дошкуляла йому останніми роками. Протягом десятиріч, навіть у розквіті сил, він більше схилився до роздумів і споглядання, ніж до дії. Його дивували деякі набагато старші за нього друзі, які не по літах завзято віддавалися своїм любовним захопленням. Вони смішили його своїми намаганнями здаватись молодшими ніж насправді, своєю незграбною галантністю, своїми коротко стриженими потилицями й ку-

медно оголеними машинкою перукаря великими вухами, жовті хрящі яких проступали під складками постарілої шкіри.

Один із таких його приятелів, Макавей Манушев, адвокат, що добре підробляв на справах про розлучення, з головою був віддався своєму запізнілому донжуанству. Він волочився за клієнтками, що, змучені життям зі своїми непутящими чоловіками, приходили під вечір у його контору й сідали перед ним, закинувши ногу на ногу, — молоді, жадібні на радощі й насолоди. Постукуючи золотим перснем по обкладинках справ на столі, Манушев обіцяв швидко залагодити їхні дуже неприємні справи. Потім, дбайливо замикаючи в кутку кімнати шафу, наче в ній були не папки зі справами про розлучення, а якісь коштовності, адвокат пропонував гарненькій клієнтці пройтися з ним по вечірньому місту або запрошував її на чашку кави до свого приятеля, котрий майже завжди вибачався, раз у раз поглядаючи на годинник, що йому треба піти у невідкладній справі, і повертався аж опівночі, коли в кімнаті вже не було нікого. На килимі він помічав кілька складок від посунутого дивана, у попільничці виднілись два-три недокурки зі слідами губної помади, а в повітрі висів легкий аромат духів, перемішаний із запахом пітних шкарпеток юриста.

Таке траплялося часто. Коли не знаходилась підходяща квартира, адвокат пропонував вечірнім відвідувачкам прогулянку за місто на автомашині. Вони зупиняли машину біля путівця або збочували десь на леваду, нібито щоб помилуватися вогнями міста, і віддавалися блудним любов'ям у тісноті скрипучого старого лімузіна.

Якось увечері, на початку березня, Мартин побачив, що вулицею мчить машина адвоката, вся заляпана болотом. Він підняв руку, і адвокат зупинився. «Добираюся з периферії, — сказав той, перш ніж привітатися з Мартином. — Зав'яз у болоті і ледве вибрався звідти...» У вікно виглянуло гостроносе обличчя з маленькими зеленкуватими очима, погляд яких не затримувався на одному місці. Від лисого тім'я звисали жорсткі, трохи відстовбурчені коміром пасма геть сивого волосся. Руки водія були брудні, лице в темних плямах. Він попросив у Мартина дозволу заїхати до нього на хвилинку, щоб помитися: негарно ж приїхати додому в такому вигляді...

Коли адвокат, одягнувши піжаму свого друга, вже пив каву, а його мокрі штани парували на батареї, Мартин дізнався, що трапилось насправді, і довго сміявся. Спочатку стримано, щоб не образити потерпілого, а потім так зареготав, що аж сльози потекли... Кава збадьорила гостя. Він причесав волосся, що й досі войовничо стирчало біля вух, подзвонив дружині по телефону (вона щось пробурмотіла у відповідь), а потім детально розповів про свою лиху пригоду.

Зустрівся він з однією своєю новою приятелькою («Мімі, ти її не знаєш, я веду її справу про спадщину»), і вони поїхали на машині по пловдивському шосе, а потім звернули на путівець. Але виявилось, що ним часто їздять вантажні машини сільськогосподарського кооперативу — возять тюки соломи на станцію. Шофери, побачивши зупинену серед поля машину, вмикали дальнє світло, їхали потихеньку, щоб подивитись, у чому там річ. Адвокат вирішив забратися з цього місця і завів машину на саму ріллю. Борозни вже промерзли, і машина не повинна була зав'язнути... Мартинів приятель дивився, як вантажні машини з надто цікавими неотесаними селяками віддаляються, і чув, як вовтузиться його повірниця, що спочатку зняла пальто (в машині було тепло), а потім під сидінням стукнуло скинуте взуття... Скільки вони стояли на ріллі, він не пам'ятав. Їм там було дуже добре. Та коли він увімкнув мотор, щоб вивести машину на дорогу, то відчув, що колеса буксують. Він спробував назад, потім знову вперед, — лімузин ні з місця, тільки вгризається в ріллю та рідке болото вилітає з-під крил.

— Таке гаряче, мов жар, кохання може розтопити навіть лід! — сміявся Мартин, дивлячись на подряпані руки свого приятеля. Він уявляв собі, як та мила дівчина, що ні в якому разі не повинна була залишитися без спадщини, грузне в ріллі у своїх лакованих туфлях, тягаючи хмиз і підкладаючи його під колеса.

— Південний вітер нас ошукав, хай йому всячина! Хіба ж будеш стежити, коли він подме. От і спробуй тут виберись! — бурчав юрист, одягаючи штани. Він підскакував на одній нозі, ніяк не попадаючи в холошу.

— За всяке задоволення треба платити. Навіть за найбезневинніше...

— І платиться, дорогий Мартине, але незабаром шукатимеш, кому б заплатити, та ніхто не захоче твоїх грошей.

А зараз я беру від життя все, що можу, аби потім не шкодувати...

Він попрощався й пішов...

Хвилини за десять він уже буде вдома.

Лаючи негоду і зношену гуму свого автомобіля, він сяде до плитки, щоб погрітися, й вигідає смішну історію, щоб пояснити своє пізнє повернення. А потім скаже дружині, що бачив у вітрині магазину недалечко від них чудовий матеріал на сукню (завтра в обід вони підуть туди разом і куплять його), і, примружуючи очі, питиме, як завше, свій вечірній чай, відкинувшись на широку, мов у слона, спинку старого крісла. Його дружина — висока, з сухою шкірою на обличчі, схожою на пожовклий від сонця папір, з тонкими, нервовими пальцями — безшелесно пропливатиме між меблями, щоб подати йому тарілочку з розсипчастим печивом, яке аж кришитиметься в його пальцях, чи знайти вовняний жилет і накинути на чоловіка, бо від вікна дме...

Мартин був частим гостем у їхньому домі. Там завжди чистота й порядок, наче в лікарні. Перекладач відчував якийсь холод у цій вишуканості й почував себе незручно, наче сидів серед кришталевих келихів, які можуть впасти від необачного руху.

Господиня кожної середи запрошувала в гості давніх знайомих. Серед них були музиканти й артисти, часом сюди приходив один романіст, який був вдячний юристові за те, що той не раз давав із свого багатого архіву матеріал для художньої творчості... Гості сиділи у вітальні, де біля дверей висіло велике, на зріст людини, овальне дзеркало, в якому відбивалися крісла, оббиті сірою дамаською тканиною, та темний, як йод, буфет з горіховою фурнітурою. За вечерею всі хвалили страви, приготовлені господинею спеціально, аби почастувати гостей, цокалися кришталевими келихами, розмовляли. Всі вони вже давно були знайомі і знали до найменших подробиць, хто що може сказати, але майже завжди в них знаходилась тема для цікавої розмови. Коли, наприклад, був відсутній письменник, говорили про те, яку неймовірну суму одержав він за свою останню книжку («між іншим, дуже пересічний роман...»), підсміювалися над ним, як він, кажуть, нагнувся й відсунув ногу касира, щоб підібрати кілька монет, які випали йому з рук. А при ньому перетирали на зубах

естрадных співаків. «Високооплачувана низькопробність! — гарячкував один гість, флейтист із філармонії. — Ти все життя граєш Вівальді чи Моцарта, а вони швендіють по кілька сезонів за кордоном... У їхніх квартирах навіть мухоловки імпортні. А ти сушиш голову, як звести кінці з кінцями...» Коли вичерпувались розмови про естрадних співаків (а їх вели — в різних варіантах — на кожному такому зібранні, і гостей завжди особливо цікавили подробиці з інтимного життя артистів), дами забирались в іншу кімнату, де хазяйка показувала їм вишиті нею скатерки та серветки. Було видно, що адвокатова дружина наполеглива й терпляча людина, якщо може вкладати стільки сил у зовсім старомодну і безглузду роботу. Гості висловлювали своє захоплення, а потім, коли вікна господарів, за шторами яких виднілися постаті адвоката чи його дружини, залишались позаду, вони починали перемивати кості своїм давнім друзям, чий дім щойно покинули...

— Колись я все-таки засяду і опишу всі пригоди вельмишановного серцеїда Макавея Манушева, і, я певен, це буде моя найкраща книжка, — завершував розмову автор романів, сюжети яких він позичав у архівах юриста. — Я назвав би той роман «Позірне і справжнє життя мого друга»...

Наступного дня дружина Манушева прибирала свою квартиру, не залишаючи й порошинки, розставляла крісла на точно відведені їм місця та чекала наступної середи, коли в передпокої знову висітимуть пальта й парасольки їхніх гостей...

Мартин згадував, як легковажно він розривав замолоду стосунки зі своїми друзями, котрі завдавали йому прикрощів (часто заслужених), або прощався зі своїми захопленнями та ідеями, які приходили йому в голову й підтримували в ньому віру в те, що він досягне чогось такого, чого іншим і не снилося. Він думав, що багатством молодості немає ліку — скільки їх не трать, ніколи не залишишся з порожніми руками, — а тому навіть у години невдач він залишався бадьорим і впевненим у собі, хоча з часом почав відчувати, що на чистій поверхні його духу з'являються плями невпевненості, мов іржа на блискучому шматку заліза. Деякі з цих застережень можна було ліквідувати відвертою дружньою розмовою чи самою лише усмішкою, але від інших, що в'їдалися глибше, залишалися тривкі ніздрюваті сліди, наче залишки сильної віспи.

Коли до нього дійшло, що йому вже за п'ятдесят, він помітив, як зростає його прив'язаність не тільки до деяких давніх друзів, а навіть і до предметів, що оточують його. Досі він не звертав на таке уваги, і тепер йому здавалося дивацтвом, навіть міщанством те, що йому жаль, наприклад, викинути стару, двадцятирічної давності електричну плиту з вилущеною емаллю біля дверцят і з плямами від пролитої кави. Він міг розпрощатися з цією руїною і подарувати її якомусь лахмітнику, та коли йому привезли нову плиту, блискучу і, здалося, по-господарськи впевнену в собі, — він попросив циган віднести стару на горище. Йдучи поперед них, він дивився, щоб вони не вдарили цією старою бляшаною річчю об одвірок... Він звик до неї, багато його спогадів було пов'язано із запахом кави, яка збігала з киплячої джезви, і йому здавалося, ніби носильники несуть на горище, спотикаючись на сходах, не лише старе залізо, а й роки його дотеперішнього життя, що врізалось своїми краями в потріскані руки циган.

Подібне почуття він пережив, коли приніс додому нову друкарську машинку. Вона була в чорному шагреневому футлярі. Він зняв з письмового стола свою стару «Колібри» — плоску, голубувато-сіру, з темно-зеленими клавішами, а на її місце поставив щойно принесену річ. Літери, поблискуючи нікелем, зарухались під його пальцями, і поповзли по аркуші паперу слова з червоними цяточками в нижній частині рядка, бо стрічка була двокольорова. Мартин друкував і насолоджувався дзвіночком у кінці кожного рядка. Він слухав цей звук, поглядав на протертій по краях футляр старої «Колібри» і йому ставало сумно, що треба з нею розпрощатися...

Ця друкарська машинка, яку він купив ще студентом з гонорару за свої перші переклади, додавши до нього гроші за продану батькову леваду, була свідком усіх його творчих радощів та розчарувань. Розхитані, не раз клесні клавіші знову ворушились під пальцями, як живі. Вони знали кожний порух його то несміливих, то впевнених у собі рук (а це ж були порухи і його душі). Багато таємниць у своєму житті звірив Перекладач цим клавішам та важелям, що були обліплені тоненькими волосинками від його гумки.

Йому здалося, що він незаслужено ображає свою давню, вірну приятельку. Він закрив футляр щойно купленої речі,

нової та блискучої, поставив її у книжкову шафу. — ніби до того дня, поки не закінчить передрук розпочатої книжки (щоб не було різного шрифту), — повернув на своє місце голубувато-сіру «Колібрі» і коли відчув під руками її клавіші, усміхнувся. В її звуках вчувався голос срібла, що потемніло з часом. А може, то дзижчала бджола на шибці вікна...

Розриви з друзями, часом несподівані, Мартин переживав так само важко. Він відвертався від них (чи вони його покидали) не тому, що їхня довголітня дружба ставала схожою на зношений одяг. У їхніх розмовах, усмішках усе було знайоме, як знайомі обридлі строчки та шви, протерті на краях вилоги, чи провислі гудзики на старому пальті. Розрив наставав після вибуху гніву або після незаслуженої образи, а найчастіше після розчарування в людині, у порядність якої ти вірив, але в важку хвилину виявив, що вона просто нищий егоїст.

Колись Мартин був схильний віддавати перевагу почуттю власної гідності. Обурений і прикро вражений, він не шкодував за людьми, з якими доводилось поривати стосунки. Він заспокоював себе тим, що ще молодий і має достатньо часу, щоб знайти справжню дружбу і зберегти її на все життя. Та згодом зрозумів, що справжньою є лише давня дружба — часто непомітна, без патетичних заповінь, але необхідна, як хліб та повітря...

Він згадав Христофора, свого товариша по гімназії — невеличкого хлопчину, обличчя якого було густо вкрите веснянками і завжди червоне, мовби на ньому яка болячка прикинулась. За це в гімназії його прозивали Сорочаче Яйце. Саме тоді в сусідньому містечку помер Мартинів батько, і оскільки в хлопця не було квартири, то Христофор, з яким вони сиділи за одною партою, прийняв його до себе додому. Мартин перейшов до них на тиждень-два, поки підшукає собі кімнату, але Христофорові батьки не відпустили його до кінця навчального року. Це були вже літні люди, пенсіонери, що молились на сина, який народився в них через п'ятнадцять років після одруження, і зустрічали з любов'ю всіх, хто йому подобався... Мартин харчувався в них як рівноправний член сім'ї за їхнім столом, ганяв коней на водопій (вони стригли вухами, намагались скинути його, та Мартин міцно тримався за гриву), ходив разом з Христофором у дощові осінні дні садити черешні біля їхнього виноградника... Закінчився учбовий

рік. Мартин зібрав свої речі, поцілував руку Христофорової матері і сів на поперечну дошку воза. Час від часу він обертався до будиноків, що зникали між фруктовими деревами, і бачив зовсім змалілу постать старої жінки: стоїть задумана на дорозі з побабілими від прання руками, а по її щоці котиться сльоза. Мартин не завойовував цієї дружби, вона була дарована йому. В ті роки, зовсім юний і недосвідчений, він не міг досягнути справжню її ціну... Після закінчення гімназії він написав Христофорові кілька листів. Потім вони ще зо два рази бачилися, коли його гімназійний товариш, що поселився в одному з прибалканських містечок, приїжджав до столиці — чи то в суд, чи до лікарні, — а потім Мартин зовсім забув про нього, захоплений своїми життєвими клопотами.

Тепер Мартин думав, що коли йому доведеться проїжджати через те містечко й зупинитися в готелі, то Христофор, якого він не сповістить про свій приїзд — через неухважність, чи просто, аби не турбувати його, — постукає увечері в двері готельного номера, обніме його, ніяковіючи від того, що так пізно дізнався про його приїзд, і не дасть гостеві спокою, поки Мартин не погодиться переночувати в них. Перед готелем на нього чекатиме друга малолітражка з тріщиною на задньому крилі, заліпленою чорним пластирем. Коли це тріскуче та тряске чудо техніки провезе його містом й зупиниться біля триповерхового панельного будинку, Мартин почув запах баниці й побачить три дитячих личка, що дивляться з вікна першого поверху, чекаючи на дорогого гостя — колишнього батькового однокласника. Його зустріне зніяковіла господиня, руки в неї будуть по лікті в борошні. Мартин помітить, що дітки тримають у руках перекладені ним книжки і, ворущачи губами, згадують щойно вивчені вірші, які вони продекламують гостеві, коли батько подасть знак...

Мартин не мав сумніву, що все буде саме так, коли він приїде в те містечко. На світанку його розбудить запах липового чаю. Коли він піде на кухню, несучи туди разом з хляпанням пантофлів своє «доброго ранку!», то побачить, що діти Христофора, прозваного Сорочаче Яйце, сидять уже там на лавці й дригають босими, ще теплими від сну ногами. Мати, накинувши плетену сільську шаль, прикриває дітей своїм великим тілом, а вони, смішно задерши голівки, поглядають на гостя з такою цікавістю, як колись

курчата на подвір'ї в Мартина, сховавшись під крила квочки, знаходили щілинки між пір'ям, щоб подивитись на небо, де шугає незнаний птах...

Якось увечері Христофор зовсім несподівано заявився до Мартина. Посиділи, погомоніли. Перекладач пригостив його кавою і все чекав, що коли вичерпаються спогади й розповіді про найбуденніші житейські дрібниці, що ними його розважав гість (про льох, який затоплює після дощів, про меншого сина, котрий перехворів на свинку), Христофор нарешті скаже, що саме привело його сюди,— попросить позичити грошей чи влаштувати когось із дітей у сусідній технікум, де директором Мартинів друг. Та гість не квапився про це говорити. Він залишився, як і колись, слабодухим та сором'язливим, наче його можуть викликати відповідати урок, який він не підготував. Колишній однокласник Мартина оглядав полиці, завалені книжками, і цікавився, чи всі їх Мартин прочитав...

Христофор зібрався йти, так нічого більше й не сказавши. Мартин спитав його вже біля дверей: «Може, ти чогось хотів?» Але цей поштовий технік, веснянки якого були поорані зморшками від нелегкого життя, відповів йому трохи зніяковіло:

— Ні, нічого... Я просто випадково завернув до тебе. Поганий сон приснився мені. От я й подумав собі: треба провідати тебе...

— Ти ще віриш у сни? — усміхнувся Мартин.

— Іноді вони збуваються, до того погані частіше, ніж хороші,— сказав йому, тиснучи на прощання руку, гість і рушив сходами вниз.

Мартин дивився, як віддалялися вогні малолітражки, і думав: «Довідався, виходить, Христофор про мої сімейні неприємності і приїхав так далеко, щоб побачитись зі мною. Зрозумів, як мені потрібна зараз близька людина. І не образився, що я стільки років, чи то через зайнятість, чи то через неуважність, навіть не згадав про нього...»

Дружба, що зав'язується в старшому віці, теж може бути щира й самовіддана, але Мартин більше вірив у ту близькість між людьми, яка народилась у важкі хвилини їхнього життя: при перенесенні койок і вигорілих сінників з одної учнівської квартири на іншу, в армійських стайнях, де вилискують високі зади кобил, а шинелі тхнуть сечовиною, в лікарнях, за вікнами яких крізь осін-

ню їмлу проглядає оголене дерево, а людині здається, що це вже сама неблаганна година притиснулась до шибки обличчям і чекає...

Життя впевнило його в тому, що особливо багато друзів з'являється тоді, коли твоя посада і твоє добре ставлення до тебе чи тієї людини можуть бути вигідно використані... Якщо, наприклад, ти пишеш новели і раніше тебе майже не помічали, а тут раптом про тебе заговорили. Пишуть статті про новаторські пошуки в твоїй творчості, влаштовують телевізійні передачі, і ти, знаючи, що твоя лиса голова виглядає на екрані, як блискуча кругла куля, всідаєшся не без гордоців перед сліпучими снопами прожекторів... Освітлювачі, намагаючись якось пригасити сяяння твого тім'я, схожого на місяць уповні, готують тобі привітну зустріч з глядачами. А телеглядачі сидять собі вдома в капцях, зрізають нігті, готують за дітей домашні завдання, або допивають чай і, висмоктуючи тоненьку скибочку лимона, поглядають на екран, по якому з тріском пробігають сріблясті смужки, що розтинають твою голову надвоє — саме над бровами. Глядачі слухають, як ти зачинаєшся, бо режисер забрав у тебе шпаргалку («Вибачте, але з глядачами треба входити в контакт»), і лаються: «Кому це стукнуло в голову показувати цього гарбуза в суботній вечір? Хай їм біс, невже в них нема чогось цікавішого?»

І вимикають телевізор.

Завтра, коли від тебе не залежатиме те, що дає вигоду іншим, друзів у тебе почне меншати. І освітлювачі вже не намагатимуться затемнювати твою лисину, бо на екрані з'явиться інший автор — фотогенічніший, самовпевненіший, і газети вже почнуть розмову про його внесок в новелістику...

«Тоді ти зможеш оцінити, — гірко посміхався Мартин, — цю безкорисливу дружбу, цю прив'язаність до тебе скромного поштового техніка, якого гімназисти зневажливо прозивали Сорочаче Яйце... Згадаєш його квартиру, його трьох дітей, що сидять одне біля одного, і, мов пташенята з гнізда, захоплено дивляться на тебе, незнайомого гостя, батькового друга. І побачиш знову запорошені борошном руки його дружини, яка пече серед ночі коржі для баниці. На тісті здуватимуться пузири, і крізь них просвічуватимуть чавунні кільця кухонної плити. А ти дивитимешся на все це, і так тобі буде добре...»

Мартин забував, що людина схожа часом на будинок з багатьма дверима. Стоїш ти перед одними з них, упевнений, що вони єдині, і тебе зустрічає усмішка, в якій лише доброта й довір'я. Стоїш і не підозрюєш, що через інші двері, ледь прочинені, підглядає лицемірство, заздрощі та підлабузництво. Ти не бачиш їхніх ликів, бо вони сховані за потемнілими дошками дверей, та коли б ти їх побачив, перш ніж відкрити ці двері, то виявив би, що вони точнісінько повторюють риси того, хто стоїть перед тобою й усміхається...

Мартин був довірливою натурою, і замолоду не помічав у людях такої двоїстості. Точніше, виявляв її, але вона здавалася йому неприродною, і він був схильний звинувачувати більше самого себе за надмірну помисливість, ніж того, хто збентежив його душу.

Він помічав, що людина, яку він любив чи з якою був дуже близький, починала жити в ньому якимось особливим життям... Мартин носив у своїй свідомості її образ, намальований у найясніших тонах. Цей образ довго залишався незмінним, хоча насправді людина старіла, зношувала свої костюми, і вже одягала великі окуляри чи їздила на мінеральні води лікувати ревматизм. Ці два образи людини, дивно розділені в його свідомості, існували аж до того часу, поки не наставало розчарування. Тоді той образ, який Мартин носив у своїх думках, починав втрачати свої риси, барви його тьмяніли, наче вкривалися цвіллю. Цвіль проникала в усі згини людського образу, й Мартин був упевнений, що цей образ розсиплеться на порошок, лише доторкнись до нього рукою. А той, з чийм двійником сталася така метаморфоза, знай, прогулюється по тротуарах, граючись парасолькою. Йде собі й нічого не підозрює, тільки серце йому на мить пронизує різкий біль.

Це, мабуть, у нього впиваються щупальця цвілі...

Під час військової служби у Мартина з'явився був такий друг. Учитель за фахом, низенький, натоптаний, уже полісїлий у свої двадцять три роки. Звали його Яначком. В походах і на ученнях Мартин і колишній учитель скрізь були разом. Спали в одному наметі, а вечорами, коли стихав осінній дощ і від грецького кордону долинали дзвіночки череди, друзі вдвох хрумтіли присланим у посилці домашнім печивом з гострими краями і розмовляли про різні дрібниці, що в такі хвилини заспокоювали їх, повертаючи їм втрачене відчуття затишку й домашнього тепла.

Якось увечері, після довгих учень, їм сказали, що полкова кухня зав'язла десь у ярах і доведеться лягти спати голодними. Не роздягаючись, поскручувались вони клубочком під ковдрами, та очі в них не змикалися. Обнишпорили свої речові мішки, але знайшлося там лише кілька крихт від домашнього печива.

Тоді група солдатів разом з Мартином вирішила навідатися на виноградник, що був неподалік.

Хлопці в темряві намацували мокрі грона винограду, який потріскався від вологи й розлізався між пальцями, і складали їх на плащ. Коли відчули, що плащ уже важкий, потихеньку вернулись до намету і сіли в непроглядній п'їтьмі трохи закропитися. Роздушували зубами виноградні ягоди. З-під шкірки вилазив несмачний слиз, що відгонило більше цвіллю й мокрою глиною, ніж виноградом. Загорнувши в газету обібрані грона й засунувши їх у куток намету, вони полягали спати.

Наступного дня в обід викликали Мартина і його товаришів до командира взводу. На похідному столі побачили вони свою газету з обібраними виноградними гронами. Хтось їх виказав. І цей хтось стояв зараз серед них, бо ніхто більше не знав про нічну пригоду... Слухаючи докірливі слова командира, Мартин мовчки поглядав на своїх товаришів, намагаючись угадати, хто ж їх зрадив.

— А проте відродно,— говорив офіцер, доторкаючись рукою до потемнілих об'їдків,— що серед вас знайшлася пильна, совісна людина, яка не могла приховати свого обурення вашим негідним вчинком. Справді відродно, коли вдуматися...

За цей вчинок, який під час війни вважали б за мародерство, їх покарали, відправивши на цілий тиждень на кухню мити котли та баки.

Яначка за станом його здоров'я звільнили від покарання. Його перевели в ротну канцелярію переписувати якісь списки, бо він гарно писав.

Коли старий набір солдатів звільнився в запас, Яначко зайняв місце попереднього ротного писаря і залишився в канцелярії до кінця служби. Він підмітав приміщення, приносив з міської пошти листи та посилки для солдатів, а у вільний час, коли інші рили окопи під грецьким кордоном, колишній учитель мив біля чешми посеред плацу великі грона винограду, куплені на харманлійському базарі, одразу набивав повен рот виноградинами і відчував, що

вопи мають інший смак, ніж ті, кислі та водянисті, які він їв дощової ночі біля самого кордону.

Мартин, зустрічаючи ротного писаря, завжди старався якнайшвидше відкараскатися від нього. А Яначко, що ходив до міста за листами й посилками, дуже чемно розмовляв з ним, усміхався і запрошував Мартина заглянути до нього в канцелярію: він одержав посилку з домашнім печивом і хоче пригостити друга.

Ротний писар, ідучи до канцелярії й постукуючи по цементних плитах доріжки новими підківками, мабуть, думав, що ні Мартин, ні інші хлопці не догадуються про його підлість.

Мартин дивився на нього й відчував, що образ цієї людини, який зберігався в його свідомості, оточений любов'ю ще донедавна, починає втрачати свої контури, барви його бліднуть, все в ньому стає крихким, наче з'їдене м'ясо. Доторкнешся до нього — і він розпадеться, перетвориться на тлін.

Таке з ним трапилося вперше, і це засмутило його...

— Людина може забути образу і пробачити,— подумав Мартин після того, як побачив ротного писаря знову, коли той повертався з міста: насправді він бачив не його, а тільки шинель, довгу до п'ят, що святково поблискувала гудзиками в ранковому світлі.— Людина може забути, пробачити. Та коли приходить розчарування, тоді руйнується все...

В ті роки, коли на прикордонних скелястих вершинах його шмагали дощі та сніги, Мартин радів своєму неабиякому здоров'ю. Тоді він жодного разу не поскаржився навіть на нежить. Та вже кілька років тому він почав часто хворіти. Він не лежить у ліжку, але недуга мучить його постійно. Якась судома, болить голова, пекучий біль у крижах... Швидко втомлюється, а підіймаючись сходами на другий поверх, задихається. Відчуває, як тремтять його пальці, коли всуває ключ у шпарину замка. Зайшовши до квартири, Мартин з усмішкою дивився на себе в дзеркало: «Легко ти почав здаватися, мій любий... Вище голову! Рубікон ще не перейдено!» — і скидав плащ.

Брав ліки, розламував таблетку й дивився, як розкисають у воді її ребристі шматочки, перетворюючись на кашку на дні склянки, потім пив чай — такий гарячий, що можна було опарити горло, і лягав у ліжку.

Вночі вставав переодягнутися, мокра від поту піжама прилипла до тіла. Вранці він почував себе бадьоріше. Голова не боліла, тільки в попереку ще нило.

«Цей клятий грип мучить мене вже цілий рік...» — думав Мартин, стоячи перед відчиненою шафою, на дверцятках якої висіли в ряд на шнурочку його краватки. Він перебирав їх, шукаючи, яка найбільше б йому личила, і готувався до виходу в місто. Потім розминав своє тіло. Суглоби тріщали. Здавалося, що той тріск, схожий на звук від удару двох камінчиків, пригашує жаринки болю. Та, застібаючи піджак, Мартин відчув, що жаринки й далі тліють...

У дитинстві Мартин часто хворів — здебільшого взимку. Якось, накатавшись на санчатах, повернувся він додому з мокрими ногами та обмерзлим одягом, бо його санчата влетіли аж у річку. Довелося одразу лягти в ліжку, десь за північ він відчув, що ковдри, якими його вкрили, загорілися... Йому марилося, що він ходить по даху своєї хати аж на самому гребені. Черепиця ламається під ногами, він балансує руками, щоб не впасти, але його пальці доторкаються до небесної пустоти, не знаходять опори в синій порожнечі неба і він провалюється в безодню. Вниз, її тісніною, йдуть одягнені в чорне старі баби, вони намагаються впіймати його...

Одна з тих старих жінок, їхня сусідка, приходила вранці до хворого хлопчика, задирала йому сорочку, доторкалась холодними грубими пальцями до його гарячого животика й починала розтирати його, час від часу вмочаючи руки в мильну воду. Спочатку Мартинові було боляче від розтирання, і він зціплював зуби, щоб не закричати, та згодом хворий хлопчик відчував лише приємний лоскіт від старечих рук з уже розм'яклого, наче розкислою шкірою, що плоїлась над тугим сухожиллям. Старенька, зморшкувате лице якої нагадувало йому зів'ялі яблука, що жовтіли зимою на фанерній шафі, похитувалась над хлопчиком усім тілом, мовби місила хліб.

Наступного дня Мартин був уже здоровий. Він складав зошити, підгострював олівці й готувався йти до школи...

Тепер від цього болю в попереку (радикуліт, як казали лікарі) не могли звільнити ті умілі, м'які руки, бо їх уже давно не було на світі. Але був пісок чорноморських заток, де черепашки — дрібна лузга шлаку гуркотливої кузні

моря — приємно лоскочуть босі підшви ніг, сонце, що ніжно доторкалося до шкіри, було небо, що погойдувалося в його очах від кружляння чайок, — і він вірив, що повернеться додому цілком здоровим.

Він не знав, що, перешіптуючись у нього за спиною — хто співчутливо, хто зловтішно, — люди бачили за діагнозом лікарів щось інше. Він не вловлював у їхніх люб'язних словах поблажливості та співчуття. Мартин був упевнений, що люди поважають його за те, що він привітний та добрий до них. Вірив, що коли приносить свої переклади в редакцію, то там їх приймають радо, бо вони такі гарні. Йому й на думку не спадало, що там бояться засмутити того, кого вважають невиліковно хворим... За низеньким столиком редактор пригощав його кавою. Зсунувши на лоб окуляри, він читав строфи, захоплювався метафорами («А як чудово звучить ось це: «Коли я гладжу твоє волосся, жінко, мені вчувається шелест осінньої трави, в якій причаїлись гадюки...»»), а потім, провівши Мартина за двері, казав своїм колегам: «Хай мені пробачить Калинов, але з його перекладами доведеться ще добре помарудитися. По-перше, мені не до вподоби підбір самих віршів, які він перекладає, — навряд чи наших читачів зацікавлять його гадюки, і по-друге: хай він принесе якийсь сонет, щоб я бачив, як він плете рими! З білим віршем і моя бабуня сяк-так зорудує...», та врешті махав рукою, що могло означати: «А що вже там! Він відомий перекладач — нехай сам відповідає за свою славу. Та й навіщо нам засмучувати його — ви ж знаєте, що в нього...» — і знову схилився над рукописами.

— Ти пригадуєш того старого письменника, що жив навпроти на нашій вулиці? — спитав Мартин уранці, перед тим як піти на пристань. — Я подумав про нього, коли зустрів того француза на Акрополі.

— Я ще маленькою бачила його портрет у читанці, — відповіла Златина. — А якось він приїжджав до нашої школи: низенький, штани неprasовані, комір сорочки брудний. Читав веселі вірші. Діти галасували, аплодували, а я не сміялася. Я роздивлялась його, бо вперше бачила письменника. Найбільше вразила мене його стара, поношена сорочка, а не його намагання порозважати нас. Тоді я вперше відчула розчарування від літератури...

— А ти ж яким хотіла його бачити? У фраці та циліндрі?

— Ні! Я хотіла побачити красиву людину, а переді мною стояв низенький і, здавалось мені, дуже сумний чоловік, який силувався бути веселим... Потім одне дівчатко сказало вчительці: «Невже всі письменники такі? А я думала, що вони молодші і красивіші...»

— Часом діти можуть дуже скривдити.

— Пам'ятаю, коли я ще була маленькою, у нас працювала кульгава вчителька. Весь наш клас страждав від цього й задрив паралельному класу, вчителька якого мала статуру кінозірки...

— І все ж, що було спільного між його віршами та зім'ятим коміром його сорочки?

— Зараз я можу сказати тобі, що сприймаю його недбалий вигляд як щось цілком природне. Але тоді вигляд творця був для мене невіддільним від його слів. Красиві слова повинна була породжувати інша краса...

— Отак усі ми, — сумовито усміхнувся Мартин, — поступово і назавжди відштовхуємо від себе людей. То брудною сорочкою, то непродуманим вчинком...

Справді, кілька років тому по сусідству з ним жив один дитячий письменник. Повертаючись увечері додому повільними кроками, Мартин бачив старого літератора начебто саме тоді, коли він на ходу складав нового вірша й поспішав сісти за аркуш паперу, щоб не забути строфи. Його сіре демісезонне пальто було перекинуте через ліву руку, довге волосся, посивіле біля вух і тютюново-жовте на лисіючому тім'ї, стрепеналося, відраховуючи його кроки...

Писав він переважно веселі вірші, і коли читав їх дітям, то виробляв різні смішні міни — мружився, говорив тоненьким голоском — наслідував нявчання кошеняти, або стояв на одній нозі, як лелека, що розмовляє з жабами. Діти заходились від сміху, плескали в долоні й захоплено дивилися на усміхненого старого чоловіка, ніби не помічаючи його зморщок та металевих коронок на зубах, великих, як квасолини.

Хлоп'ята вважали, що дитячий письменник був дуже веселою і щасливою людиною. Вони пам'ятали його портрет, надрукований у читанці (там письменник був молодий — з шапкою темної чуприни над високим чолом), а зараз дивилися на його великі, скинуті вгору, як крила птаха, брови, приглядалися до його карих очей, обведених сіточкою зморщок, до синюватих мішечків під тими очима, що ніби були налиті блідим присмерком, і хоча бачили в них

втому та смуток, їм хотілося вірити, що вони помиляються. Діти плескали в долоні, підхоплювалися з-за парт, просили письменника почитати ще, бо їм хотілося, щоб ця людина з пригладженим волоссям, що стояла перед ними на тлі чорної дошки, була найщасливішою на землі...

Може, це випадковість, але найкращі дитячі письменники, яких знав Мартин, були бездітні. І цей чоловік з їхньої вулиці, про якого він зараз думав, — теж не мав дітей. Перекладач згадав його руки з грубими, селянськими долонями, які наче тримали чепіги плуга чи обрізали сухі гілки десь у саду... Старий письменник ходив у м'яких капелюхах з вузькими крисами — завжди одного фасону. І колір їхній був незмінний — коричневий, лише з легкими відтіпками — темного какао або паленої умбри. Якщо не зважати на стрічки капелюхів, які бували то широкі, то вузькі, то темні, то бліді (золотаво-жовті чи зеленкуваті), можна було б подумати, що цей дивак ціле десятиріччя носить один і той же капелюх...

Дивно, чому цей письменник у коричневому котелку присвятив усе своє життя дітям... Для кого пише він, чия квартира ніколи не чула дитячих кроків, на підлозі якої ніколи не розбивався келих («Ой, кришталевий, найкращий!»), стягнутий дитячою рукою? Можливо, він вигадував свої почуття?.. Але ж ні, він був щирий, а тому його вірші звучали ніжно й зворушливо. Він, мабуть, оспівував дитину, образ якої носив у душі десятиліттями, дитину, що називалась його іменем, взуту в старенькі сандалики, задивлену на гори, що здіймаються в небо, тонкі та прозорі, наче створені з повітря... Ця дитина ніколи не знала прикростей життя. Вся її душа ясна, мов краплини роси, які ми бачимо вранці на нерозквітлих трояндах біля дверей старої дідової хати... А може, письменник оспівував мрію про ненароджену дитину, яка повинна була народитися. Очікуючи її, він складав ніжні вірші, щоб присипляти ними увечері дитя, або придумував смішні розповіді, щоб розсмішити його... Він оспівував Вічне Дитя, яке ніколи не зістаріється, не пізнає гіркої мудрості років і проживе всі свої майбутні дні спокійним, як сяйво світлячка, життям... Людина недовго буває святою. Час святості людини — роки її дитинства.

Старий письменник любив читати вірші на шкільних урочистостях. Діти слухали його, затамувавши подих. Над

партами блищали їхні стрижені голови, а дитячі губи пошепки повторювали улюблені рядки. Коли автор забував якесь слово (може, він це робив зумисне), діти зіскакували з місць, щоб підказати йому.

Проводжали вони його аж на вулицю...

Дітям навіть у голову не приходило, що дитячий письменник, як їм здавалося, такий щасливий, може хворіти, як і вони, часом зовсім звичайними, дитячими хворобами. А він тоді лежав і дивився на стелю своєї кімнати, в якій народжувалися найвеселіші вірші. Іноді траплялося, що його відвозили до лікарні. Лікарі дивились на нього співчутливо і якимось безпорадно. Температура різьбила свої дивні гравюри, схожі на обриси піднебесних гірських вершин його дитинства — блідо-рожевих та прозорих, як повітря. І літак поніс цю важко хвору людину в далеку країну, де лікарі уміють творити дива. Залишився під хмарами його будинок, його стіл, завалений книжками, залишилася й та школа, де він читав найкращі свої вірші. Діти не прийшли його провести, бо в них була класна робота...

Потім літак доставить тільки урну з останками померлого письменника. Її приймуть його старі друзі, що відчують дивне почуття збентеженості та зниклої, коли доторкнуться до холодної металевої посудини, схожої на кубки, якими нагороджують команди-переможниці футбольних змагань. Невже це все, що залишилося від людини? Навіть сама його усмішка не змогла б уміститися під цією лискучою кришкою... Урну поставлять у шафу в установі, де працював небіжчик, почнуть її поступово завалювати різними паперами — і забудуть, що там останки одного дуже веселого дитячого письменника... Коли через якийсь час про ту урну згадають («Ой, які ж ми все-таки нікчемні люди!»), то друзі письменника захоронять його останки в землю...

Учні тієї школи, де він любив читати свої вірші, не придуть провести його й цього разу, бо пойдуть того дня на екскурсію. І Вічне Дитя, якому він присвятив свої найніжніші пісні, також не прийде, бо ллє дощ, і воно не може ходити по калюжах у цей дощовий день, у нього золоте взуття...

— Я пригадую собі ту історію з дівчиною, яка залишилася жити в нього після смерті його дружини, — сказала Златина, коли вони спустились до моря вулицею,

в просвітах між будинками якої виднілася затока — рівна, прямовисна, ніби приклеєна до неба, як смужка синього паперу.

— Досить дивна історія,— вела вона далі.— Начебто бачили їх раз у спальні, роздягненими...

— Люди завжди здатні вигадати щось таке... Вона любила його. Може, навіть не його, а те, що він створив. Я пам'ятаю, як віддано вона ставилася до всього в його домі,— відгукнувся Мартин.

— Я теж думаю про відданих людей. Ти захоплюєшся ними, а я схильна вважати, що вони жахливо докучливі створіння. Їхня відданість приваблива лише на перший погляд, бо навряд чи вона безкорислива... Уяви собі, що за тобою невідступно ходить якась віддана тобі жінка. Вона зазирає в усі твої думки, присвоює собі всі твої дні й ночі. Спочатку ти думаєш, що все це вона робить з любові до тебе. Але настане мить, коли це все надокучить тобі, і ти зрозумієш, наскільки тиранічним було її почуття, від якого ти був у захваті...

— Справжнє почуття не може пригнічувати,— перебив її Мартин, вловивши в цьому натяк на себе самого.— Я був по-справжньому щасливий, коли мене любили...

— І тобі не було прикро від цього дистильованого почуття, від цього знайомого, вже обридлого пейзажу, де дерева роками дрімують на одному й тому ж місці, а стежки ведуть в одному й тому ж самому напрямку...

— Людина — не пейзаж. Це щось набагато складніше...

— У мене був один приятель, що майже всі свої гроші тратив на годинники. Він кожного разу хвилювався, слухаючи радіо, коли передавали сигнали точного часу: відстає чи спішить його новий годинник? Він відкривав кришку годинника, регулював його і знову чекав сигналу астрономічної обсерваторії. Але як тільки годинник починав іти точно, він одразу втрачав будь-який інтерес до цієї блискучої залізної цяцьки.

— І що ж він робив з тим точним годинником? Закидав у якусь шухляду?

— Так. І купував інший. Тоді все починалося спочатку.

— Дивак. З годинниками це дуже просто. Але уяви собі, що він міг би так само поводитися з близькими йому людьми?

— А може, він так і чинив... Я думаю, що людина цікавіша за все інше, коли ти її відкриваєш для себе, коли ти доторкаєшся до цього непізаного всесвіту — як сказали б

твої поети,— особливо коли ти бачиш, що цей механізм спішить чи відстає... Бо ті, ох, врівноважені характери! — як вони втомлюють! Ти пригадаєш «Прощальну симфонію» Гайдна? Музиканти там гасять свічки і зникають у темряві... Людина повинна знати, коли вона має відійти. І загасити свічку...

Показалася гавань. На хвилях затремтіли вогники, зовсім як ті, що гаснуть у «Прощальній симфонії» Гайдна. На одному теплоході, скрегочучи по борту, підіймався якір. З нього скочувалися краплини й підскакували на тяжкій жирній воді...

Обабіч шляху темніли дуплаві старі оливи з потрісконою корою. Їхні стовбури були покручені, наче вітер, ухопившись за гілки, крутився навколо них. Ліниво ворушилися листочки; дивлячись на них та на навколишній пейзаж — сріблясто-сивий, ледь пожвавлений рожевими плямами розквітлих олеандрів, Мартин вирішив, що десь недалеко звідси є печі для випалювання вапна й пил від розмеленого вапняку покрив тут усе... Море віддалялося від шляху, його закривали містечка, в яких блищали високими куполами дзвіниці, обсажені кипарисами. Потім у білуваті схили знову врізалися затоки. Море тоді виливало свою блакить на цю понуру рівнину, і вона — гола та убога — враз змінювалася: гніді селянські коненята, що тягнулися борозною, ставали ліловими, синь моря полискувала на плугах. Здавалося, що це гостроверхі гребені хвиль перевертають скиби, прокладаючи борозну за борозною. Але так тривало лише мить, бо очі швидко звикали до святковості узбережжя. Сірий колір знову брав гору, і коні знову ставали звичайними шкапами, в яких шії патерті хомутами. Вони помахували хвостами, проганяючи надокучливих мух, і відчували, як за ними тріщить суха земля, а по ріллі чалапають ворони, яких можна відрізнити від груддя лише через їхню незграбну ходу.

Увечері вони прибули в Мікени.

Тут їх зустріли кам'яні леви, що стояли, випроставшись на задніх лапах, над аркою мертвого міста. Леви доторкались один до одного роз'їденими лишайником лапами, наче намагалися затримати між ними відлітаючий день, але той таки прослизнув і лише час від часу в далечині можна було помітити рух його тіла (а може, то був дитячий

паперовий змій чи слід від літака), і знову все заповнював шум трави, крізь який чулися удари кирки. Голі до пояса робітники, поскладавши одяг на стародавні уламки, розкопували землю на руїнах. З-під коріння показувалися підвалини будівель, окреслювалися вулиці, між грудками землі зблискував на мить смарагдовий осколок мозаїки чи проступала крива, як козяче ребро, ручка амфори...

Невже це все, що залишилося від стародавніх Мікен? Навіщо чіпають їх своїми кирками ті, по чиїх розкиданих сорочках повзають ящірки?.. Якби ці люди мали уяву, то вони могли б воскресити в своїй душі кроки й погляди, що поховані під цією землею, побачити фонтани, струмені яких стікали по мармурових сходах... Але це були прості землекопи із сусідніх сіл; вони жували дешеvu ковбасу, і шкірочки з неї, розкидані по кущах, звисали, як шматки шкіри, скинутої змією. Робітники покрикували на кіз, які бродили по розкопках, кидали в них камінням, але це придуркувате стадо, що підстрибувало, наче на пружинах, на своїх кривих ногах, лише кліпало плескатими віями і стромляло свої морди в розколини, де не було ні травинки, ні зеленого листочка... Там, мабуть, таїлася, обплетена корінням, душа мертвого міста, і ці зеленооку мефістофелі намагалися доторкнутися до неї своїм уривчастим диханням... Вони вилазили і на гробницю Агамемнона, сповзали з зарослого травою купола, обтрушували свою вовну, що пахла гноєм, і знову дерлися нагору, на самий вершечок гробниці...

За вхід платилося десять драхм. Саме стільки коштувало, щоб причаститись до слави і трагедії стародавнього володаря, над яким зараз стояли кози. Стільки коштувало, щоб доторкнутися до величезних кам'яних плит, з яких була складена гробниця, та відчутти слабенький запах цвілі...

Але за ці дрібні монети людина може, сходячи по східцях чиєїсь гробниці чи фортеці, піднятися до самого себе, заглянути в куточки своєї душі, де так само є засипані міста й уламки золотих посудин, посміхнутися з вибачливою поблажливістю честолюбству, що мучить її, та своїй суєтності, і, присівши на якийсь камінь, сказати собі: «Подивися, друже, як по гробниці Агамемнона скачуть кози. Подивися, як одвисають у них вим'я, коли вони спускаються круто схилом, і як цвіркає з них молоко! Володар Мікен уже не може цього побачити. А твої ніздрі відчувають принесений вітром запах розкопаної землі, козячої

вовни й надвечір'я, ти бачиш, як кам'яні леви на фортеці намагаються затримати у своїх лапах відлітаючий час, що прослизав їм між кігтями, почервонілими від заходу сонця, а може, від рани, яку вони завдали часові... Чи щасливий ти? Може, саме цей твій вечірній настрій робить тебе щасливим...»

Мені хочеться вірити, що в ці надвечірні хвилини, полонений безмовністю старовинних стін і перегукуванням землекопів, що вже віддалялись від розкопок, Мартин згадав про одну нашу поїздку в моє рідне село, яке зносили у зв'язку з будівництвом греблі в долині Огости.

Я не розумів, чому його так притягувало це запустіння. Я вирішив, що йому просто хочеться побачити місцевість, де він ніколи не бував, пройтися вуличками мого дитинства, подивитися на сині дуги гір та подихати пахощами розквітлих дерев, які у квітні, коли ми подорожували, розливаються по всій долині.

День був сонячний. Ми йшли навпростець через зруйноване село, де вже не було ні огорож, які б перетинали нам шлях, ні воріт, які б спиняли нас. Я сказав Мартину: «Тут була криниця, її корба своїм скрипом будила мене ночами, а ось тут стояв водяний млин, ми під його лотоками ловили рибу, а он там росла єдина в селі сосна...»

Ми не помітили, коли стемніло.

До міста було близько — ми могли б дістатись туди хвилин за двадцять, але Мартин захотів переночувати тут.

На подвір'ї, де колись була моя рідна хата, темніли розкидані балки та каміння. Обійшовши їх, ми попрямували до прибудови біля хліва — тісної кімнатки, що правила колись за кравецьку майстерню для мого батька. Ми поклали свої речі й відкрили віконце, в яке повіяло першими нічними пахощами. У них вчувався запах цвіту слив, яблунь і глоду, але найсильнішим був запах бузку, чиї китиці, бліді, наче полум'я спирту, обіймали рештки моєї домівки.

Мартин мовчав, сидячи на кам'яних східцях, і дивився на зруйноване село, що потонуло в сутінках.

Він не бачив цього села у святкові дні, коли під духовий оркестр молоді йшли до вінця в супроводі ластівок, не чув, ідучи до школи, як клекотали на бересті лелеки біля шосе на Белоградчик, не відчував, як проціджувалося крізь найсолодший вранішній сон кукурікання півнів... Він

пе мав ніяких спогадів про цей клантик землі, що тонує у мовчазному буянні бур'янів. Він міг зацікавлено чи байдуже дивитися на руїни й розпитувати мене, де була бакалійна крамниця, скільки криниць із журавлями було в селі, яка риба водилася в річці — марени чи головні, — і на цьому наша розмова могла закінчитися. Але я помітив у Мартишових очах задуму. Чи не той запах бузку нагадав йому про щось заповітне, чого я не міг знати? А може, і йому в душу запали мої думки, той неспокій, що заволодів мною, коли ще тільки вечоріло?

— Приготувалися! Мотор! — чувся голос від шосе. Я здогадувався, що то кінематографісти, машини яких ми бачили вранці біля церкви.

Вони знімали фільм.

Промені юпітерів піднялися на дзвіницю, потім пройшлися навкоси церковним подвір'ям і зупинилися на одній стіні храму, де були намальовані напівголі блудниці. З-за блудниць витикалися тризубці чортів.

У покинутій церкві мекала отара каракачанина¹.

За сценарієм вівці повинні були догнати блудниць біля воріт пекла, там до отари мав вийти чорт у вигляді цапа і перегородити блудницям дорогу. Каракачанин, вісімдесятирічний дідусь, сухий та чорний, як його гірлига, стояв незворушно під юпітерами: адже ж за це йому платили.

Пізно вночі, коли по батьковій кравецькій мастерні поповзла заграва від запаленої хати і крізь тріск вогню до нас долинуло дзижчання кінокамери, що нагадувало стрекотання швейної машинки, я спробував заснути. Та марно... Дрібні черги кіноапарата монотонно прошивали кімнатку, біля віконця якої колись стояла швейна машинка мого батька.

Батько працював тут з 1915 року, відразу після закінчення навчання в майстра в місті Фердинанді.

Хати, де я народився, тоді ще не було.

Сьогодні, забравшись у руїни, я помітив шмат золотистого піщанику, на якому була вибита дата побудови нашої хати — 24 квітня 1916 року.

У цих краях немає такого піщанику. Його привозили з-під Пірота на будівництво Лопушанського монастиря.

¹ Каракачани — одна з народностей, що живуть у Болгарії.

Кілька золотистих шматків цього каменя вмуровано в стіну нашої дзвіниці. Майстри вирізали на них птахів, зміїв та коротконогих чоловічків з мечами. А в Лопушанському монастирі на зовнішньому боці вітваря каменяр видовбав автопортрет: широке обличчя горця з закрученими вусами і ледве помітною усмішкою, що була підсилена дощами, які поглиблювали складки в кутиках вуст.

Я думаю, що піщаник, вмурований колись у нашу хату, був принесений з Лопушанського монастиря, куди мій батько зі своїм меншим братом Младеном та зі своєю матір'ю — бабою Саветою, ходив свого часу на відпуст на свято пресвятої богородиці. Дід тоді був на фронті. Листи від нього приходили з Велеса та Дойрана. Він цікавився, чи зажив зламаний риг у буйволиці, купленої минулого літа в одного калиманичанина, чи вивершена вже хата, яку почала будувати його дружина разом з синами та сусідками. Про те, чи живі та здорові його діти, дід забував спитати. Він і пізніше, коли я ріс при ньому після смерті батька, вважав, що не годиться чоловікові — голові сім'ї — виказувати свої ніжності словами. Він завжди був на вигляд суворий і похмурий, говорив різко, про що б не йшлося, хоча в глибині душі був м'який та чуйний чоловік...

Хата біля церкви палала й досі. Кінематографісти перегукувалися. Під дзвіницею чулося подзеленькування мідних дзвіночків отари.

Поки блудниці готувалися рушити до воріт пекла, де їх повинен був перестріти каракачанський цап, у душу якого вселився диявол, я думав про нещасну долю моєї рідної хати, якої вже не було.

Квітень став жорстоким місяцем для неї.

Мати якось розказувала мені, що одного квітневого дня, коли цвіло все, що росло із землі, помер татів брат Младен. Після повернення з Петроханського перевалу, де їхні будівельні батальйони прокладали шосе, його звалив черевний тиф, і два тижні він лежав ні живий ні мертвий. Одного дня, коли Младен уже міг трошки підвестися на ліжку, він побачив, що його дружина повертається з міста. Побачивши чоловіка звеселілим, вона на radoщах дала йому шматочок булочки. Хворий повертів на сухому язичі кришки, проковтнув — і до вечора його не стало.

Мій батько, почувши крик невістки, прибіг зі своєї майстерні. Побачивши розламану булочку, він усе зрозумів.

— Що ти наробила? — обернувся він до неї, блідий як стіна.

— Я дала йому лише на один ковточок... Та хіба може людина померти від хліба? Боже ж мій! Так йому було на роду написано — покинути мене молодою вдовою...

Здрігаючись від плачу, вона стояла, мов божевільна, і притискала до грудей сіру, вибілену петроханськими дощами чоловікову робочу гімнастерку з латунними гудзиками й покоробленими погонями...

Сьогодні, минаючи дзвіницю, я відчув дивну тишу. Підняв очі до склепінчастих прорізів у стіні й побачив, що дзвона немає. Горобці чубились на бантинах і скидали на мене своє пір'я, а мені здавалося, що то падають шматочки тиші, яка торкається моїх долонь.

Вже не було дзвона, що перетворював тріпотіння пташиних крил на тонкий, довго не стихаючий звук... Мовчання полонило все довкола. У розквітлих деревах, мабуть, гули бджоли, але я їх не чув, бо не було дзвону, який додавав цим звукам дзвінкості та глибокої, як зітхання, гучності своїм темним мідним сплавом...

Всі свята та всі сумні години в мої дитячі роки були зв'язані з голосом цього дзвона.

Я чув від старих людей, що його виливали нішські майстри. Наші односельчани, переважно переселенці із західних околиць Болгарії, привезли його з Ніша в Живовці трьома парами буйволів... Колеса скакали з каменя на камінь по розбитих дорогах, а дзвін відгукувався тонким голосом, схожим на хрускіт замерзлого снігу, коли вони перетинали гребінь вершини, а потім, коли буйволи спустилися в долину Огости, в ньому вчувався гул вітру, що зливався в його мідному горлі з шумом буйної річки...

Скільки років було цьому дзвоні? Сто? Двісті? Ніхто цього не знав, бо дзвони не старіють. Вони темніють, покриваються пилом минулих часів, який перетворює їхні тріщини на зморшки, дуже схожі на людські. А голоси дзвонів залишаються завжди молодими, гучними та багатомовними, бо в них озивається не тільки голос сплаву — в них оживають звуки світанків, цвітіння дерев, легкого кружляння осіннього листя, голосів людей, що жили тут, потріскування печей, у яких рум'яниться шко-

ринка хліба... Мені навіть здавалося, що в тихих тонах дзвону людина може вловити шурхіт спокійного нікулденського¹ снігу.

В різні пори року звуки дзвона були різними. Навесні, приміром, у ньому вчувалося щось оксамитово-м'яке, притишене, я навіть сказав би, щось запашне. Це було пов'язане, мабуть, з квітучими деревами, із свіжою молодю зеленню, до клейких листочків якої прилипав звук. Літом у голосі дзвона брав гору звук металу. Його луна тріпотливим маревом зависала над річкою і дробилася на тоненькі блискітки, що зіштовхувалися між собою і кружляли в повітрі. Придивившись уважніше, можна було побачити той звук, що перетворювався на сяйво, яке пливло над землею...

Пам'ятаю весняні свята, коли опівночі перед великоднем дзвін скликав моїх односельчан до церкви. Не скажу, що їх вела туди релігійна покірливість чи бажання прилучитися до чогось, що просвітлювало їхні душі. Суворе життя на цій бідній гірській землі серед буйволів та свійської птиці, серед грязюки та блиску вкритих памороззю січневих лісів навчило їх вірити тільки в те, що можна було помацати руками. Ця їхня філософія була така проста, як те коріння, що його треба було розсікати киркою, копаючи рів для підвалин дому чи могилу для близької людини. Йшли вони під великодню ніч не на релігійний обряд, а на незвичайне видовище, декорації якого були врзані в саме нічне небо і над ними шугали кажани. Цей театр освітлювався свічками, полум'я яких, похитуючись, карбувало енергійну ходу священника і людей, що рухалися за ним. Звідусіль на них дивилися очі святих, мальованих на дошках, що пожолобилися від часу,— великі смутні очі, в котрих була тривога не за людські душі, а можливо, за посіви, такі ріденькі та пожовклі після довгої зими...

Опівночі процесія обходила довкола церкви.

Священик, рудобородий волох, що давно переселився сюди, вів похмуру процесію через болиголов, яким поросло церковне подвір'я. У порожній церкві шугала лише луна дзвону.

Спаситель усе висів, розп'ятий перед вітарем, і під лівим боком у нього — там, де його прокололи списом,—

¹ Нікулден — день святого Миколи, 19 грудня (болг.).

запеклася цівка крові. Тіло його було жовте, як віск, а пробиті цвяшками ступні ніг великі, ніби в орача. Голос волоха не міг вимолити його воскресіння, навіть свічки не могли прокласти шлях між болиголовом та слабеньким поблимуванням зірок, по якому могла б пройти людина в терновому вінку. Священик похитувався на кривих, але прудких ногах, закритих рясою. Та навіть вона не могла приховати його пружинисте підстрибування. Старанно, як усякий волох, він виконував свою роль у нічному спектаклі так, наче об'їжджав якусь злу норовисту водоську кобилу, будши командиром відділення у ломському кавалерійському полку...

Свічки ставали все меншими. Їхні вогні рідшали, і за ними виднівся вівтар, де, все такий же безпорадний, аж змалілий у п'їтмі, висів той, котрий так і не встиг воскреснути... Але люди, які йшли за димом згасаючих свічок, думали не про нього, а про те розп'яття, яке кожна людина носить у своїй душі. Що обіцяла їм та ніч? Воскресіння?.. Молодші дивилися на попадю — стегнисту, круглолицю селянку з маленькими очима, що, хитро усміхаючись, дещо обіцяли. Вони дивилися на неї і згадували свої грішні ночі з нею минулого літа, коли піп на цілий місяць їздив на Видинщину судитися з сестрою за батьківську хату...

Тепер дзвона не було. Звідусіль наповзала тиша і обплутувала нас своїми виткими стеблами.

Вівці каракачанина заворушилися, замекали. Почувся дзвіночок на шиї цапа...

Каракачанин стояв біля дверей храму, побіля яких улітку приходитиме лише мовчазна процесія світлячків. Але перед ними не буде волоха, долоні якого стають ліловими, коли їх просвічує вогник свічки. Він уже давно лежить на цвинтарі одного села на Видинщині — над самісіньким берегом Дунаю.

— Мартине, ти спиш? — запитав я.

— Ні. Я слухаю шерхїт кажанів та бур'яну. Думаю про бджіл. Я ніколи не бачив так багато бджіл. Мабуть, їх приваблює сюди запустіння...

Кінематографісти ще не закінчили свої роботи, хоча вже наближалася північ. Хтось кричав: «Кадр сорок, дубль другий. Мотор!» Світло юпітерів підіймалося до ку-

полу, каракачанин кашляв, підганяючи отару, запалена хата наповнювала ніч їдким чадом, тому що крокви та сволоки пригасали...

Раненько, коли ми з Мартином вийшли, кінематографісти вже метушилися біля тієї хати. Блудниці, пакинувши на себе пальта, сиділи на низькому церковному мурі й курили, закинувши ногу на ногу. Їхні стегна були безсоромно оголені. І хоч у їхні душі не вселявся диявол, як у того папа, освітлювачі, котрі розставляли юпітери вздовж шосе, задивлялися на них. Інші чоловіки виносили з подвір'я приреченої хати вулики в нейлонових мішках (там були бджоли). Похитуючись, вони йшли з дерев'яними скриньками, що гули за їхніми плечима, на другий кінець села, аби врятувати бджіл від смерті в полум'ї хати, яку приносили в жертву мистецтву.

Зйомки почалися в обід. (Для вечірніх зйомок запалять іншу хату. Жителі, що були виселені в сусідні містечка, продавали кінематографістам свої старі будиночки за безцінь, щоб докласти до вже одержаного ще якусь копійку. Встановили камеру, артисти зайняли місце біля дерев'яних сходів. Полум'я лизнуло крокви, лати та бантини, почорнілі від старості та обліплені ніздрюватими, як мильна піна, осиними гніздами, потім охопило їх цілком, і вони запалали, наче смолоскипи.

Тоді й трапилося таке, що людина може побачити лише один-єдиний раз у своєму житті.

З другого кінця села, куди вранці перенесли пасіку, показався величезний бджолиний рій. Він торкався верхівок розквітлих дерев, упирався в землю, розтягуючись прямовисно, як золотий дим якогось небесного вогню, і, збільшуючись, наближався до запаленої хати. Оператор, зайнятий своєю камерою, помітив його лише тоді, коли полум'я вже лизнуло його. Небо наповнилося іскрами, які описували короткі параболи, шипіли, ніби розпечені металеві стружки, й сипались на плечі артистам та на жокейський кашкетик оператора. Все подвір'я було всіяне ними. Бджоли падали, перетворюючись на крихкі вуглинки, дрібні, як горошинки...

Камера й далі дзижчала — густо та протяжно, щораз дужче, немов до її звуку домішувалося дзижчання вмираючих бджіл. Вона увічнювала щось трагічне й величне — самопожертву цих золотокрилих душ, які йшли

вмирати разом з хатою, що своїми вікнами не одну весну стежила за бджолиним польотом, і на сходах котрої чулися кроки господарів, а її дим, коли в ній увечері розпалювали вогонь оберемком бур'яну, приносив у вулики запах чебрецю та бродів, де плюскочуться маренки...

Людина прирікає свою хату на спалення і продає її, щоб урвати за неї ще якийсь гріш, а безмовні супутники хати — бджоли, жителі цього трав'янистого подвір'я, яких ми помічаємо лише тоді, коли сонце позолотить їхні крила, прощаються з умираючою хатою, кидаючись у полум'я...

Дивний день. П'ярко пахнуть дерева.

— Стільки плівки даремно зіпсували! — сердиться режисер. Інші мовчать. Поворухнешся — під ногами затріщать чорні вуглинки мертвих бджіл. Все подвір'я чорніє від них.

Дивлюся на Мартина. Обличчя в нього бліде. Він тримає на долоні одну мертву зірочку...

Опівночі світло юпітерів нараз погасло. Стало темно, хоч око виколи. Це тривало зо дві хвилини. Потім крізь могильну пітьму почали проглядати матово-білі квітучі дерева. Каламуть, що підіймалася з глибини ночі, почала осідати, і колір її став перламутровий. Я вже розрізняв крізь вікна крони дерев, розкидані на подвір'ї балки, обриси повалених огорож.

Кінематографісти вирушили на машинах ночувати в місто.

Біля воріт церкви залишився спати каракачанин. Отара також спала. І юпітери спали, стоячи вздовж шосе, головаті, тонконогі велетні, схожі на жителів інших планет, які дивом опинилися серед цих руїн...

Я почув розмову чоловіка й жінки. Мабуть, котрась із тих, кому цап перетинав дорогу перед ворітьми пекла, залишилася провести тут ніч з оператором чи з самим режисером. Одну любовну ніч, не передбачену сценаристом. Цілком реальну, трошки дивну ніч, наповнену голосами жаб, ніжним мерехтінням зірок та райським сяянням розквітлих яблунь у світі, в якому ще нікого немає, крім їх двох — Єви та Адама. І змія теж ще немає, бо яблуні ще тільки цвітуть і забороненого плоду ще немає...

Одна ніч у раю, коли людина не думає ні про що, крім любові. Одна гріховна ніч нестримного пориву, коли над головою гойдається величезне небо, а під тілом, що поштовхами вдавлюється у траву, звучить слизька мелодія жаб та шелестить, наче опалий цвіт яблунь, спогад про людей, котрі жили тут, а тепер перетворилися в гудіння пічних хрущів і в покручене коріння над землею, до якої притискаються в мовчазній солодкій млості злиті воедино тіла...

Саме цього числа вночі (сьогодні 24 квітня), можливо, і в цей час помер мій батько. Дивний збіг: помер рівно через двадцять років після того дня, коли солдатські жінки поклали останню черепичину на мою рідну хату.

Тоді мій дід був біля Дойранського озера...

Адам і Єва голубилися на тій безлюдній землі. Сміялися. Ніжно розмовляли про щось між собою, але нічого не можна було розібрати, бо перешкоджав жаб'ячий спів. Вони думали собі, що в них єдиний свідок — зорі. І не припускали, що в колишній кравецькій майстерні мого батька ночуємо ми з Мартином, і що звуки їхньої любові, проціджені через мережаний блиск дерев, долітають до нас.

— Ти спиш, Мартине?

— Ні, не сплю. Вранці я помітив, як з руїн вилетів фазан. Мені здалося, що це людська душа...

Адам і Єва розкошували під розквітлим яблунями раю. За воротами церкви під покашлювання каракачанина спав цап. Диявол в його душі також спав.

І не було ще змія-спокусника з забороненим плодом у роті...

...Кожна людина носить у своєму серці той втрачений, незаплямовано-чистий світ — світ свого дитинства.

Чи її дні минали безжурно за столом, на якому пишлася лампа з широким абажуром, а її світляний круг здригався від дзвону кришталевих чар, чи це були дні, наповнені скрипом возів від обрію до обрію або приглушеними туманом гудками буксирів, що тягнуть за собою баржі, чи дні, проведені на глинистих горбах, де повітря напоєне запахом тютюнового листа, від якого злипаються приглушені слова і довго висять у повітрі, наче мертві метелики, — все одно: людина з благоговінням вертається думкою до тих

днів, шукає просвітку в своїй повсякденності, якоїсь тріщинки в прожитих роках, що обступають її, як стовбури дерев у густому лісі. Шукає, щоб заглянути в цей зниклий назавжди світ.

Чому людина повертається туди? Хіба тільки почуття ведуть її в ті далекі забуті куточки, де під деревами (у них більше птахів на гілках, ніж листя) він може сховатися хоч на хвилину від неблаганних питань повсякденності... Розумна людина старається не бути схожою на страуса, і не вважає, що, заривши голову в пісок, вона знаходить надійний захист. Вона воліє ходити по цьому піску, щоб відчутти босими ногами і його тепло, і його колючі піщинки, чути забутий голос матері, проціджений через крони дерев (нереальний, ніби це голос зграї птахів, що віддаляється за пагорби), бачити через прочинені ворота свою давно розвалену хату, бачити віз під повіткою й коня, що шелестить у люцерні своєю перламутровою мордою, побачити самого себе — маленьким, в учнівській куртці...

Як це дивно, коли ти, ставши перед спогадом, мов перед дзеркалом, посміхнешся і побачиш, що той навпроти (а то твоя копія з вицвілої глини) стоїть безмовно перед тобою і старається впізнати тебе. І ти не відходиш, уявившись у нього поглядом. Спогад розстібає свою куртку, виймає із внутрішньої кишені пластмасову авторучку і сідає писати домашнє завдання. Вимазуючи сторінки фіолетовим чорнилом і постукуючи під столом каблуками черевиків, він крадькома поглядає на тебе...

Хіба лише розчуленість приводить подорожнього до батькової хати — до коня, до кукурікання півнів, до тоненьких кривульок у зошитах, у яких він писав, ще будучи гімназистом? Навряд. У цьому, мабуть, є бажання, що наростає з роками, — доторкнутися до того вже нереального світу, з якого час постирав брутальність і прикросці, пом'якшив тони й контури, і людина, очистившись від того дотику, відкриває, що колишній укус бджоли (вона лежить зараз мертва біля його ніг, схожа на скляну краплю) не зв'язаний зараз у її пам'яті з болем, а перетворився на спогад про вихори яблуневого цвіту, пелюстки якого легкі та безтілесні і рух яких підкоряється лише людському диханню...

Мартин любив самотньо бродити вулицями пезнайомих міст, прогулюватися без ніякої мети, штовхатися між зуст-

річних людей, оглядати вітрини книгарень та інших крамниць, майстерні, де лагодять велосипеди, купувати собі морозиво у вуличних продавців, простягнувши їм жменю, повну дрібних монет, щоб вони взяли собі скільки треба... Такі прогулянки освіжали його, хоча під вечір він ледве переступав ногами.

Міста, спочатку суворі й стримані перед новоприбулими, починали поступово розкривати справжні риси свого характеру, і цим вони були дуже схожі на людей. Мартин бачив міста то веселими, навіть легковажними, то іншим разом вони здавалися йому втомленими, і він чув приглушені сутінками голоси їхніх вулиць, котрі перемовлялись між собою про щось зовсім буденне, як перемовляються на зупинці трамвая робітники автобусного парку чи фабрики пластмасових іграшок...

Пробувши в невідомому місті певний час, Мартин звикав до його шуму й голосів, до випалених спекою навісів над лотками, до жестикуляції продавців, що віталися з ним, лише помітивши його тінь на тротуарі, наче він був не випадковий подорожній, а їхній давній знайомий. Він звикав навіть до скрипіння ліжка в готельному номері. У тих звуках було щось інтимне, воно нагадувало йому про дім. Йому здавалося: піди він до сусідньої крамнички і по дорозі вияви, що забув гаманця, то продавець люб'язно запропонує йому товар, а гроші згодиться почекати до вечора чи навіть до завтра (багато років тому у його рідному містечку так робив бакалійник, до котрого батьки посилали Мартина купувати оливки чи синьку).

Міста ставали ближчими, відвертішими. Недавня погордливість зникала з їхнього обличчя. Прибулий помічав стоптані пантофлі біля дверей балкону, білизну, розвішану на задніх дворищах, купи немитого посуду, що виднілися на кухні... Саме тоді Мартин уподобляв собі чужі міста, а не тоді, коли автобус під'їжджав до вокзалу чи аеропорту і через вікно було видно лише контури будинків — білих, неначе висічених із велетенських вапнякових брил, над якими поблискувало холоднувате світло неонових реклам.

Найчастіше Мартин зупинявся біля магазинів, де продавали велосипеди. В них звичайно було безлюдно, бо у вік шалених швидкостей мало хто купував цей немодний товар. А в юнацькі роки велосипед був найзаповітнішою мрією Мартина. Сорочка, що віддувається на спині від

свистячого вітру, педалі, що скриплять під підошвами сандалів, дзвінок, чиї звуки відлунують у шибках будинків, затуманені від швидкості очі, в яких змішуються, наче в калейдоскопі, вулиці, хмари й будинки,— чого ще треба хлопчині для щастя?

Такий велосипед Мартин мав купити для свого сина...

Його покладуть зверху на автобус, закріплять там разом з валізами і весь час по дорозі до кордону й далі його колеса крутитимуться, приведені в рух струменями повітря, і Мартин, прислухаючись до хурчання шпичь, думатиме про те, що зараз у нього над головою мчить перший їздець на цьому велосипеді — вітер...

Хлопчик одержить бажаний подарунок. Він ганятиме на велосипеді по міських алеях, залишаючи тоненький слід на вологому піску і думаючи про Мартина. Потім — через місяць-два чи через рік,— навітавшись цією іграшкою, він повісить на якийсь кілок у підвалі залізну раму, фарбу якої вже поїсть іржа. Зламана педаль лежатиме в кутку серед шматків вугілля, а шпичі обснує павук. І хлопчик згадає пережиту ним радість лише тоді, коли його пошлють у підвал узяти якусь коробку для фруктів чи бутель, і він, входячи туди, доторкнеться до рами велосипеда...

Мартин знав, що все буде саме так. А проте йому хотілося вірити, що радість хлопчика буде тривала, незмінна, що велосипед, куплений в афінському магазині, назавжди збереже любов і довірливу усмішку малого до батька, що дві гладенько понікельовані педалі, які рухають поштовхами тонкі, мов у жеребчика, дитячі ноги, допоможуть хлопчикові пройти мовчазний простір між ним самим і Мартином: цей короткий, чи, можливо, безмірно довгий шлях, що пролягає не по вологому пісочку, а по сірій, мов затверділий цемент, відчуженості, яка робить цей шлях нерівним, порепаним, усіяним гострими, наче чавунні виливки, засохлими грудками, котрі легко можуть проколоти шини беззахисного дитячого велосипеда...

Мартин бажав своїй дитині знайти шлях до нього, пройти його легко й весело, здолати цю нічийну територію, відчуваючи дзвінкий пульс у своїх скронях...

Златина часом, ніби між іншим, кидала в розмові, що хлопчик, виріши без батька, назавжди залишиться чужим до Мартина. Він вихований іншими людьми, засвоїв

їхні звички, і ті люди нашарували в його душі ненависть до Мартина.

— Та ненависть, — говорила Златина, — буде таїтися навіть у його усмішці, коли він прийде до тебе, щоб ти дав йому грошей на канікули, щоб купив йому новий костюм перед початком нового навчального року... Глина вже засохла, дорогий Мартине, інші руки формували її, і коли ти візьмешся підправляти її хоч подекуди, то можеш розбити її на черепки...

Мартина дивувало, що Златина, яку він знав м'якою, делікатною, все настирливіше почала займатися його сином. В її голосі відчувалась роздратованість. Може, він помиляється, але йому вчувались у її словах нотки зневаги до дитини, якої вона ніколи навіть не бачила. Він намагався зрозуміти причину цього. Мартин припускав, що її дратує пробуджене в його душі ніжне почуття до незнайомої їй дитини. Але чим це їй загрожує? Хіба ніжне почуття до сина може зменшити його любов до неї?

Він дивувався тій настирливості, з якою Златина вбивала йому в голову думку, що зближення з малим принесе Мартинові велике розчарування...

Був у неї один колега, розповідала вона, — звукорежисер на радіо. Така ж сімейна історія: звукорежисер розлучився з дружиною, коли дитині був рік. Жінці з дитиною залишилася вся квартира, а він, покинувши їх, найняв собі одну кімнатку під самим горищем біля вокзалу. Був той чоловік замкнутий і досить скупий. Обідав і вечеряв завжди за одним і тим самим столом у невеличкому ресторанчику. З ним майже ніколи ніхто не сідав за той стіл, бо звукорежисер як зовнішньо, так і за вдачею був неприємною людиною: рудий, з рябим обличчям дивак — він або мовчав цілими годинами, наче обдумував світові проблеми, або в'їдливо втручався в чужу розмову... Заробляв він немалі гроші і на радіо, і за музичне оформлення фільмів, але ні з його одягу, ні з обстановки в квартирі не було видно, що він заможний чоловік. Все заощаджував.

Минулої зими, коли випав великий сніг, звукорежисер чотири дні не появлявся у ресторані. Зникнення постійного відвідувача, по чиему приходу офіціанти могли звіряти свої годинники, могло б залишитися й непоміченим, коли б один із тих, хто знав, що звукорежисер хворів серцем, не вирішив якось по обіді зайти до нього на

квартиру: може, самотній чоловік захворів і потребує допомоги... Довго дзвонив — ніхто не озивався. Двері замкнуті, і ключ видніється у прорізі замка... Вийшли сусіди і сказали, що вже кілька днів вони не чули ніяких звуків у його кімнати. Виламали двері і знайшли його вже мертвим: він лежав на підлозі, а голову засунув під пружинне ліжко, ніби щось шукав...

— Потім знайшли в одній шухляді,— завершила свою розповідь Златина, — ошадну книжку померлого. Якщо я скажу тобі, яка там була сума, то ти не повіриш... Все життя скнарив той рудий, а його хлопець навіть не прийшов на його похорон. А зараз колишня його дружина розтринькує ті лакомі гроші, бо син ще неповнолітній, і живе собі на втіху... Веселі справи, як бачиш!

Натяк був цілком прозорий.

Златина, яку він і тепер любив так само ніжно й щиро, як і в дні їхніх перших зустрічей, збентежила його цим своїм крижаним тоном. Він був готовий виправдати її нервовість і старався знайти в її вчинках щось таке, що здається на перший погляд тиранічним, але що можна зрозуміти і як характерну ознаку любові — бажання заволодіти всією любов'ю коханого, кожною його хвилиною та всіма його думками. А з іншого боку, він намагався пояснити її поведінку. Вона ніколи не була матір'ю. Вона не прокидалася вночі від дитячого плачу і не бачила босих ноженят, що розкидали пелюшки, ноженят, якими колись вперше і вона і він доторкнулися до землі й відчували як упевненість, так і безпорадність перед її безмежністю.

Златині були незнайомі ці почуття.

Мартин стояв перед вітриною одного магазинчика, де продавались велосипеди. Господар запросив його зайти і показав один із велосипедів під стіною. Це був літній чоловік в окулярах з випуклим склом, які робили його очі зляканими і надто великими для його маленького худого обличчя. Він нетерпляче говорив щось на своїй мові, якої Мартин не розумів, та стежачи за наспівним звучанням його голосу, що нагадував свист велосипедних шплиць, здогадувався: продавець хвалить свій товар. Торговець погоджувався знизити ціну: він писав на аркуші одну суму, потім перекреслював її і ставив іншу. Його окуляри хитро поблискували біля єдиного відвідувача, обкручую-

чи його своїм блиском так, як продавщиця в кінці прилавка обкручувала нейлоною ниткою якийсь пакунок, — і Мартин розумів, що важко буде розірвати павутину, зіткану цим павуком.

Велосипед йому подобався. Буде радий і його син.

Грек, що схильний був ще раз знизити ціну, мабуть, уже не спустив би й драхми, коли б знав, який чарівний велосипед він продає цьому незнайомому чоловікові, що стояв навпроти нього, не розуміючи жодного з його слів, таких багатих на свистячі приголосні, наче всі зуби торговця були з'їдені і всі звуки виривалися з їхніх темних отворів.

На цьому велосипеді, натискуючи своїми сандалями на педалі, хлопчик проїде, може, коротку, а може, й незмірно довгу дорогу... Мартин уже давно перестав вірити в дива, але зараз йому здавалося, що диво неодмінно станеться.

— Я турист, — пояснював він продавцю. — Мені невідгідно возитися з цим велосипедом по всіх містах. Я повернуся через кілька днів і тоді куплю.

Грек знизав плечима, поставив на місце велосипед і, промовивши ще кілька слів, можливо: «От скупердяга!» чи «Скільки не говори, все одно нічого не второпає», — пішов углиб свого магазину.

Гострий блиск його окулярів пробивався крізь тонкі, як павутина, спиці велосипедів і розвішані велосипедні камери.

Одного квітневого дня надвечір, через вісім місяців після своєї подорожі, Златина стоятиме на зупинці, чекаючи трамвая, який має повезти її в будинок одного чоловіка, з котрим вона таємно зустрічалася вже понад рік і кому писала довгі листи з портових готелів. З вікон тих готелів короткими ночами були видно вогні кораблів, що зникали за обрієм; подібні вогні засвітяться квітневого вечора один за одним біля підніжжя гори і в тополиній алеї вздовж трамвайної лінії. Вони виглядатимуть зовсім блідими, бо вечірнє небо ще буде зовсім світлим... Трамвай забариться. Недбало помахуючи сумочкою, вона зіпреться на залізний бар'єр, що відділяє тротуар від шосе, і буде думати про того, хто зараз чекає на неї...

Він уже приготував кавник і розставив на столі чашки — видовжені, з рожевим пояском угорі і з тонким, плавно вигнутим, також рожевим вушком, схожим на

дитяче. Завжди, як тільки Златина доторкається до вушка чашки, їй здавалося, що вона бачить перед собою не оксамитовий кружок кави, а провинне, обернуте до неї, око хлопчика, вухо якого вона колись нам'яла з удаваною суворістю.

Чоловік, з яким вона зараз зустрічається, поглядає на годинника, опускає штори і засвічує в кутку лампіон (на абажурі наліплені засохлі квіти і світло робить їх безтілесними, наче намальованими розмитю тушшю). Потім він вмикає радіо і, закинувши ногу на ногу, пускає цівочки диму з сигарети, що тремтить у такт музиці.

Чекає, а кроків на сходах не чути.

Кроки лунають на тополиній алеї з другого боку трамвайної лінії, на якій зараз стоїть Златина... Мабуть, щось трапилось, що вже більш як півгодини не пройшов ні один трамвай. Люди йдуть пішки. Несуть сумки з овочами, валізки... Помахують перекинутими через руку плащами. А два чоловіки несуть в'язку водопровідних труб, які прогинаються і дзвенять за кожним кроком...

Вона сказала Мартинові, що увечері відвідає свою подругу. Давно вже не бачилися, хочуть побалакати... «Копасться в книжках, — думає Златина, — і навіть не підозрює, що його добра приятелька стоїть зараз на трамвайній зупинці зі своєю тасмницею, про яку ні він, ні навіть хтось із її близьких нічого не знає...» Мимо неї пройшли старі жінки. Їхні обличчя — геть у зморшках, ноги — висохлі. Поріділі коси, зібрані у вузол, сховані під старомодними капелюшками з чорною мережкою... Трамвая досі немає, і Златина далі розглядає старих жінок. Невже і вони колись чекали сутінків, щоб піднятися тасмно під чиїсь двері, за якими їх чекали палкі до нестями обійми?.. Златина не може повірити собі, дивлячись зараз на них, що чоловіча рука голубила колись ці натомлені тіла, за якими мляво погойдуються їхні тіні... «Котра з них була черницею, а котра — грішницею? Важко відгадати. Кожна взяла від життя те, що зуміла, вириваючи зубами та пазурами. І що від того залишилося? Спогади... Якщо ти вдовольнився життям, то маєш до чого вертатися у спогадах вечорами, коли миєш над умивальником свої вставні щелепи, а по тінях твоєї запряної білизни повзають великі, незграбні мухи...»

Так роздумувала собі Златина, дивлячись у далечінь, де блискучі леза трамвайних рейок майже доторкалися одна до одної.

А трамвая все нема та й нема.

Якби Мартин міг відчуті її думки, то він відірвав би очі від книжки і, потерши пальцями стомлені очі, сказав би їй:

— А навіщо людині треба лише брати все від життя? Благородніше — давати, та ще й понад те, що заслуговуєш одержати...

— Ти відірвався від життя за своїми томами і став наївний... — заперечила б вона йому.

— Чому наївний?

— Тому що інакше ти навряд чи міг би вірити в те, що хтось відкладе на твою частку задоволення й радості, яких ти маєш зазнати протягом життя, і збереже їх у надійному місці, щоб ти потім, коли звільнишся від своєї роботи, міг піти і взяти їх, як ходиш на свою пошту брати рекомендовані листи.

— А чому ти не припускаєш, що моя робота також дає мені радість і задоволення?

— Я можу припустити. Та однак я сумніваюся в цьому, тому що ти людина з плоті й крові — і котрогось дня та плоть почне кричати... Тільки може бути пізно.

— Я завжди намагався приборкати свою плоть.

— А я завжди ненавиділа це. Ще з дитячих років. Мимо нашого дому возили кіньми товари з пристані. Вуздечки тих коней завжди були всі в поті й піні. Відтоді я ненавиджу вуздечку і тих, хто її вигадав... Ти знаєш, що я люблю подорожувати по світі. Так я прагну розірвати свою вуздечку. А ти не розумієш мене і вважаєш ці мої бажання химерними й легковажними.

— Вуздечка часто виявляється дуже міцною і її важко рвати.

— А я ось подорожую і не відчуваю її. Дороги, порти, вокзали повертають мені радість життя.

— А може, якісь нові знайомства, нові почуття?

— А ти боїшся цього? Можеш бути спокійний. Мої взаємини з тобою залишаться незмінними. Я потрібна тобі не тільки тому, що ти мене любиш. Я потрібна тобі, щоб ти займав мене своєю особою, щоб я захоплювалася тим, що ти робиш. Тебе лякає самотність. І я, можливо, буду тією, що матиме сили прогнати її з твого дому...

— Чув я, що чоловік і в п'ятдесят років ще може заслужити вдячність жінки...

— Мабуть, ті мудрі люди не мали на увазі тебе.

— Ти стаєш злою.

— Навпаки — я стаю широкою!.. З твого дозволу, якщо я буду жива й здорова, я привезу тобі на твої шістдесяті роковини шишку з кипарисів Акрополя і гілочку олеандра, зламану біля Фермопіл. Сподіваюся, мені ще вдасться там побувати до того часу.

— Дякую... Я поставлю ту гілочку у вазу біля вікна, дивитимусь на неї й думатиму про тебе...

— І розбиратимеш мене на частинки, як той іграшковий автомобіль у дитинстві, про який ти мені розповідав... Сюди — гвинтик, туди — шестерню. Сюди — зраду, туди — підлий вчинок. А де залишиться жива людина, що сміється, страждає, любить і ненавидить, яку ми повинні сприймати зі всіма її дивацтвами і любити її, як можемо... Я не знаю, чи ти почуватимеш себе щасливим, коли матимеш справу з тим, мимо кого міг би пройти байдуже, щоб уникнути зайвих прикростей.

— Навпаки. Я від цього страждав би.

— А знаєш, що ти відкриєш для себе, якщо розбереш на частини іграшку, котра носить моє ім'я? Нерозумну любов до вчителя гімнастики в гімназії. В нього було тіло, як у бога. Всі гімназистки були закохані в нього, але він вибрав мене і запросив до себе на квартиру. Там я вперше пізнала насолоду і біль любові. Про це дізналося усе місто. Учителя гімнастики звільнили з роботи, а мене перевели в іншу гімназію. Мій батько хотів його вбити, щоб помститися за зганьблену честь сім'ї. А я любила цього чоловіка і наклала б на себе руки, якби хтось посягнув на його життя. Це лише один гвинтик з твоєї іграшки. Та й на інших, якщо бути широкою, також є іржа.

— На твоєму місці я зневажав би цього мерзотника...

— А я люблю його й досі... Сказали якось одному чоловікові, що жінка зраджує його. Навіть повели його, щоб показати йому ту квартиру, де вона зустрічається зі своїм коханцем. Він бачив їх, як вони підіймаються туди сходами. «Ви помиляєтеся, це не моя дружина!» — сказав той чоловік і пішов додому.

— Я закричав би від болю.

— А той, як бачиш, вчинив розумніше, бо знав: його дружина, переборовши захоплення, повернеться розкаяна до нього та до своїх дітей, як уже бувало досі...

Трамвая все ще не було видно. Мабуть, сталася аварія. Вже зовсім смерклося. Безмовні пішоходи йдуть по протилежному боці алеї довгою темною вервечкою і лише їхні окуляри поблискують під ліхтарями.

— Одного вечора, не сказавши тобі й слова, я сяду в якийсь літак і полечу. Наступного ранку ти прочитаєш у газеті, що літак не приземлився на жодному аеродромі. Його останки розсіялися в небі — на хмарах та зірках... Досі я дуже часто зникала з твоїх очей, але з тої хвилини ми будемо завжди разом. На яку б зірку не поглянув — подумаєш про мене, бо й там лежить мій прах... Правда ж, романтично? Як у книжках...

— Ти чимось схвильована. Увімкни, будь ласка, радіо. Я люблю слухати музику, коли в кімнаті темно і світить-ся тільки шкала апарата...

Златина дивиться на годинник. Вона вже цілу вічність стоїть на трамвайній зупинці. Мабуть, той, що чекає на неї, вже втратив терпіння і дзвонить їй по телефону. А там чуються лише глухі сигнали — наче хтось стогне вві сні.

Вдалині показалася автомашина. Сліпучо блищать її фари. З-за неї виткнувся другий вогник. Його доганяє третій. Чується завивання сирени. Може, це машина «швидкої допомоги». Чи це прибули учасники міжнародного ралі, про яке вранці сповіщали газети?

Перша машина промчала повз неї — низька, приплюснута, витягнута, як веретено, у свистячому повітрі. Вона робить різкий поворот, задні колеса підскакують і жаринки стоп-сигналів зникають за темною стіною тополь.

Златина не може роздивитися, яка друга машина, бо фари, націлившись на поворот, втупилися просто в неї. Бар'єр тріщить і підлітає високо над її головою. Збита ним, Златина падає горілиць на рейки. Вогники фар волочать її по холодному залізі, уп'явшись у коси, і вона чує під своєю спиною тверді ребра рейок. Потім чорна стіна відсувається від неї, і Златина бачить блідий клаптик неба...

Чи небо це?.. Пі, вона стоїть на Корінфському перехийку, а внизу видніється вузька, як стрічка на її гімназійному береті, синя смужка води. Златина, спершись на парапет, дивиться на корабель, що пропливає

вдалині,— маленький, як паперова іграшка,— милується морськими ластівками, що прошмигують під мостом, і рве над ними рожеві квіти олеандрів. Пелюстки кружляють, плавно опускаються, потім їх підхоплює потік повітря і знову несе до ластівок, що цілими зграями знай вилітають з-під мосту, наче густі темні клуби, за якими зникає кораблик (а може, він горить і це дим від нього?). Залишається лише холодний дотик до парашету — він пронизує її наскрізь...

— Людину вбили! — кричить хтось.

Вона вже не чула того крику. Її очі були повернуті до неба і в них відбивалася бліда смуга Чумацького Шляху...

Трапиться це одного квітневого вечора, через вісім місяців після останньої подорожі Златини...

Чи могла вона передчувати це того вересневого ранку на Корінфському перешийку, де вона стояла тоді, зіпершись на парашет мосту, тіль якого розтинала на дві частини сліпучо-синю стрічку каналу? Чи думала вона, що ті ластівки, які стрілами дзвеніли в повітрі, будуть останнім видінням у її житті?

Ніщо тоді не підказувало цього.

Кипариси плавно похитували своїми тонкими вершинами, пароплави на перешийку свистіли тоненько, наче хтось дув у вербовий свисток, і майбутнє здавалося далеким містом по той бік високих гір... До нього треба йти не думкою, а ногами, і тоді ти насправді побачиш його: пройдеш його вулицями в ранковому світлі прочинених вікон, під гул дзвіниць, біля урн, у які заглядають жирні руді коти зі злими очима, розтягненими довгими зіницями...

Дорозі не було кінця. Фари автобуса пробивали густий морок (у їхньому світлі було видно легеньку гру дощових крапель), промені доторкалися до коріння кипарисів, що звисали — оранжеві, наче викувані з міді,— на схилах придорожніх канав. Світло било по гілках гранатових дерев, розхитувало їх, з них злітали червоні птахи і зникали в густому мороці. А може, то були спілі плоди, яким страх давав крила...

Здавалося, що вже на краю світу залишився порт Егіоп, звідки вони вирушили під вечір. Усі дзвони міста

тоді кликали до вечерні, і Мартин, зупинившись на палубі, дивився, як ті звуки, наповнивши повітря, розсипалися над затокою, наче шматочки станіолу. Корабель, що відпливав, змусив їх тремтіти по всій затоці, спітаючи з їхнього блиску сіль. Вона тяглася за ним, і Мартин подумав, що коли на другому березі затоки витягнуть ту сіль на набережну, то він знову побачить у пій весь Егіон — вікна, освітлені заходом сонця, дві величезні чинари в порту і навіть ту дівчину, що пила янтарне, як її довгі до пояса коси, пиво і усмічалася — чи то Мартинові, чи своєму відображенню у воді затоки... Побачить хмари, що заповнили все море, аж подорожньому дивно, як це такий корабель пливе спокійнісінько по безтілесних просторах хмар і не потоне... Побачить спіймані в ту сіль гори, що віддзеркалювались у затоці, — схожі на риб із плавниками з сліпучо-білого снігу...

А коли вони перед північчю зупинилися на протилежному березі, Мартин зрозумів, що сіль, сїлетена із звуків егіонських дзвонів, розірвалася. Вона потонула в безодні і від неї залишився тільки одип шматочок, що висів на кормі (пізніше він зрозумів: то був промінь капітанового ліхтарика). Все поглинула безодня, а на незнайомій пристані реально існувало тільки світло нечастих ліхтариків, хрипкий голос капітана з ліхтариком і каламутне відображення портового кварталу, що перевертався вві сні і натягав на свої плечі темряву, перед тим як знову заснути...

Зараз автобус піднімався на вершину гори. Світло його фар ковзало по високих кам'яних мурах, торкалося будиноків, наліплених на стрімких схилах, гнало по вузьких, крутих вулицях їхні тіні, аж нарешті, затремтівши від гуркоту свого мотора, автобус поїхав, наче тунелем, між вітринами, що відбивали його повільний рух. Він наблизився до тротуару на маленькій площі і спинився.

Прибули в Дельфи.

Мартин залишив валізу в номері готелю й вийшов прогулятися, поки інші, зморені довгою дорогою, стояли під душем у тісних готельних ваннах. Звідусіль крізь стіни чувся плюскіт води, наче дощ, що супроводжував їх усю дорогу, промочив покрівлю готелю й зараз сіяв під світлом абажурів не краплі води, а лише безперервний шум.

Піднявши комір плаща, Мартин ішов вулицею. Йому було приємно відчувати на своєму обличчі прохолоду дощу і бачити на тротуарі свою тінь, по якій бігали дощові бульки.

Містечко спало. Воно було схоже на гірські села його батьківщини. Будиночки зависали один над одним на схилах, і Мартин думав, що такі будиночки ніколи не можуть спати спокійно: одне око в них завжди мусить бути відкрите, як у зайця, тому що від найменшого руху уві сні вони можуть скотитися в безодню...

З іншого боку готелю світилася вітрина крамниці; заставлена сувенірами. Здебільшого там стояли вази, які своєю формою та малюнками нагадували посуд, піднятий з дна моря чи знайдений під час розкопок мертвих міст. У глибині магазину Мартин зауважив три постаті. Хто то, люди чи воскові манекени? Їхні руки тримали глиняні вази в кругах світла від трьох нічних ламп. Обличчя не було видно. Коли він добре придивився, то побачив, що руки — живі.

У ці нічні години перед ним сиділи три художники і малювали по глині. Здавалося, всі троє відчували: їм не дожити до світанку, а тому вони поспішали завершити те, чому присвятили своє життя...

Коли Мартин подумав, що зараз над ним здійснюються Дельфійські гори — стародавнє святилище, а в шумі дощу, можливо, чуються кроки пророчиці Піфії чи Ореста, він зрозумів, чому такі зосереджені, майже нереальні, люди за вітриною. Йому здалося, що їхні очі, яких не було видно за абажурами нічних ламп, дружно усміхаються йому.

Було свіжо і прохолодно. Разом з дощем з неба лилася тиша, в якій можна було почути тонкий запах кипарисової смоли.

Вперше тієї ночі, серед стін стародавнього міста, яких Мартин не бачив, але дослухався до шуму дощу на їхньому мармурі, оточений тими примарними художниками, він відчув досі незнане йому почуття. Що ж це таке: душевне збудження після втомливої подорожі, хвилювання від зустрічі з цим невідомим йому світом чи тривога, пов'язана більше з передчуттям радості, ніж біди?.. Він не міг точно визначити цього почуття, але був дивно бадьорий, як після довгого безсоння: тобі вже не

спиться і хочеться з кимось поговорити (очі твої, мабуть, блищать, як у сновиди), хочеться бродити під дощем і усміхатися чомусь, а чому — сам не знаєш.

«В такий стан часом впадають діти, — думав собі Мартин. Радість від чогось, що є десь біля тебе, що ти маєш пережити. Нестриміте бажання говорити, сміятися. Тоді тобі здається дивним, що інші не мають такого ж настрою... Дорослі люди з вимотаними нервами відчувають щось подібне лише в хвилини сильного збудження: після тілесного зближення з давно жаданою людиною, чи після великої небезпеки, з якої вийшли живими та здоровими.

Може, це якась язичницька радість, що ти жива частинка цього безмежного світу — як дощ, як гранатові плоди, вихоплені з ночі світлом автобуса, як коріння кипарисів у розкопках, як та ящірка, яка спить собі вночі під обваленою колоною в храмі Аполлона. Радість, що можеш відчути на обличчі прохолоду дощових крапель, що у вікні навпроти відбивається твоя постать, котра, напевне, вже ніколи більше не промайне на цих вулицях. Радість від болю в ступні лівої ноги, коли тісне взуття, радість від того, що завтра твоє горло запалиться від простуди, але той біль дасть тобі відчути, що ти існуєш, що в тобі вміщений цілий світ, і ти радієш тому світові, який збідніє колись без тебе та, можливо, й не помітить твого зникнення. Радість, що завтра відчуєш горло, ковток гарячого чаю, саме тут, біля храму Аполлона, біля трави, по якій у давнину ходили такі ж, як ти, люди, теж змучені любов'ю чи самотністю, і які теж вірили, що їх мине забуття.

Будь щасливий, що ти живеш, що ти існуєш... Це найпростіша, але, можливо, найвеличніша людська філософія, — далі думав Мартин, — але нам важко досягнути це в складних лабіринтах буття. Ми схожі на великий оркестр, в якому хтось обов'язково візьме фальшиву ноту. Мабуть, той, хто грає на звичайній пастушій сопілці, щасливіший від нас...»

Сам Мартин не володів цим простим мистецтвом. В іншому світі — складнішому і трагічному — було коріння його радостей і його драм...

Вікна готелю гасли одне за одним. Тепер ніч заповнював лише рівний, як відлуння далекого прибою, шум дощу.

Художники доторкалися тоненькими пензликами до фарби, схожої на гущу від випитої опівночі кави, і

малювали на випаленій глині свій сюжет — струнку й напружену, як тятива лука, постать царя Агамемнона та Клітемнестру в його обіймах... Кораблі ще не відпливли до Трої. Ще не появився Егіст, і його сандалі не стоять ночами перед покоями цариці. Зрада прокрадеться вже пізніше, як цвіль, між хітоном Агамемнона та оголеними грудьми Клітемнестри... І тоді кинуться гінці царя Агамемнона палити вогнища на всіх вершинах — від Трої до Мікен, а раб Клітемнестри принесе звістку про прибуття переможця, який впаде мертвим перед порогом палацу від руки зрадливої дружини...

На сході, де збігалися схили гір, блимав далекий вогонь, схожий на той, на який правував Агамемнон, завоювник Трої...

Моря переливалися одне в одне — Середземне, Адріатичне, Іонічне. За відпливаючим кораблем вирувала, здіймаючись віялом, піна. Вона втрачала свій блиск, збігалася двома ребрами, зливалась — і залишався лише тонкий слід, схожий на рубець уже загосної рани.

Мартин був у каюті. Він уже два дні не підіймався на палубу. Біль у спині посилювався — мабуть, від вологи. За ілюмінатором було видно тільки хмари — рідкі, пронизані сонцем, — і він уявляв собі, яке зараз синє море і які білі, наче клапти піни, чайки. Йому уявлялися білі, немов крейдяні, береги і селяни, які випалюють вапно (увечері це просто феєрична картина — вогонь відбивається аж на дні заток), він намагався уявити собі танець оливкових дерев на повільному вогні глини. Це відвертало його увагу й допомагало забути біль...

А Златина стояла на палубі. Вона думала про чоловіка, що чекав на неї по той бік гір, на півночі. Вона давала вітру гратися її кучерями, що перепліталися між собою і дзвеніли, як скручені мідні пружинки. Дозволяла морю пронизувати себе запахом далеких гаваней, островів, що виднілися на горизонті, рибальських селищ, де біля воріт сидять жінки, на ножах у яких поблискує в призахідному сонці зім'ята риб'яча луска...

Той захід сонця йшов услід за кораблем, обганяв його, змикав своє коло над гуркотливим залізним громадям, таким сильним і водночас безсилим, і коли відсував усі затоки й острови за обрій, то залишав навколо мандрівників лише безкрайню воду.

Було дуже гарно і дуже сумно, бо надмірна краса завжди засмучує людину.

Захід сонця віддавав сутінкам цю шкаралупу, яка двигтіла моторами, разом зі сміхом у каютах, з нестерпним болем Мартина, з мовчазними обіцянками двох закоханих — уже літніх, давно сімейних людей, — що шукали затишного місця для своєї пізньої любові, з кам'янистими берегами, на яких виднілися колони зруйнованих храмів...

А сутінки віддадуть усе це п'їтьмі, тій вологій п'їтьмі, яка обліплює борти, перила та ілюмінатори корабля й осідає слизькою каламуттю на палубі.

Просигналили вечерю, але Мартин не пішов до їдальні.

Шум моря підіймався з самих глибин, виривався звідти, весь забризканий піною, і знов опускався на дно.

З тієї шпаринки впливля, виштовхнута на поверхню підводним гуркотом, знайома мелодія і на мить зачепилася за піну. Мартин сприйняв її спочатку за шум води, але потім став ясно розрізняти звуки мандоліни. Потім приєдналася гітара. Її басовитий голос закружляв, як джміль, пробираючись між стрибаючими звуками мандоліни. А потім мелодія повела за собою трошки хрипуватий голос співачки, яку він слухав недавно в таверні, де сидів старий француз, а в темному небі виднівся освітлений Акрополь:

Ти, наче хмара, даленієш звільна,
а що, скажи, відносиш ти навік:
малесеньке пташа — кохання наше —
чи, може, серць зболілий крик?
Прощай, Акрополію! Прощаються з тобою наші сльози!

Що це — крик корабля? Чи з глибин проривається голос невидимих заток? А може, це в глибині ночі, за горизонтом, волають горла вапняних печей?..

Хитавиця на морі посилилася. Мартинові пантофлі совалились по каюті з кутка в куток, і він, спостерігаючи за ними, згадав про іграшку, яку йому подарували колись на Новий рік (вона так само перетинала кімнату і вдарялась у дверцята шафи). Він міг би радіти їй і такій, якою вона була, але він вирішив розібрати її, щоб доторкнутися до її нутра. Він повідкручував гвинтики, зняв шестерні, серед яких була пружина, що вирвалася в нього з рук і зламалася...

Так чинив він зі всім у своєму житті. Нищив усе, щоб докопатися до суті. Розбирав усе на складові частини і між пружинками та шестернями спостерігав свою душевну драму. Розум від цього збагачувався, але серцю було боляче.

Опівночі хитавиця стала нестерпною. Вони були у відкритому морі. Навколо жодного вогника — ні на небі, ні на землі. Оглушливо завивав вітер. Здавалося, що на палубі хтось рвав величезні газети і, зіжмакавши їх, кидав у небо. Корабельні трюми гули від ударів хвиль, то тут, то там чувся гуркіт, наче зривався в безодню підмитий хвилями берег.

Ніхто не міг заснути в цьому хаосі. Гіркий запах безмежного водного простору пронизував короткі сновидіння мандрівників.

Образи, що мигтіли в їхній тривожній свідомості, дробилися на осколки, і ті гострі шматочки мовби пересипалися якусь мить по підлозі каюти, а потім зникали в безодні...

Златина дивилася в круглий ілюмінатор над своєю койкою. Вона думала, що коли десь, навіть край світу, появиться світло, то це її заспокоїть. І море заспокоїться, бо світло — це світанок, це пристань, де є човни, а під стінами портових бараків стоять весла та рятувальні пояси...

Але світло не появлялося. За ілюмінатором було видно тільки білі гребені хвиль. Вони пагадували Златині людину, в якої на лобі позлипалася сива чуприна; ця людина стала навшпиньки і заглядає до неї в каюту.

Ця людина появилася пізніше, коли за бортом розповзлася жовтувата пляма — було це схоже на далеке поблимування маяка.

Прибулий з глибини ночі попрямував до світла. На ньому був темний одяг, поли якого розвівав вітер. Він нахилився над іскоркою і вона зникла — зім'яв її в долоні. Златина дивилася і не могла зрозуміти, що це таке: примара чи обрис височенної хвилі? Потім, коли в ілюмінаторі з'явилися й інші вогники, Златина ясно побачила обличчя людини, яка впевнено ступала по хвилях, наче по твердій, погорбленій кам'яними порогами землі.

Це був залізничник, той, що приходив колись зі смішною іграшкою на її перший день народження. Точно такий, як тоді. Роки наче не торкнулися його. Жодної зморшки на лобі, Пильний погляд примружених очей... Вода

заливала йому черевики — величезні, такі, як вона бачила їх, коли святкували день її народження. Заливала, але вони залишалися над хвилями, і Златині здавалося, що вона відчуває запах шпал, розпечених на літньому сонці, і чує дзвоник біля будиночка залізничника — далеко на півночі, де ростуть верби і крізь їхнє листя видніється Дупай.

Вогників прибувало, вони стали схожі на зірки, скупчені одна біля одної (певно, корабель наближався до острова). Златина подумала, що на острові якесь свято. Притиснувшись чолом до ілюмінатора, вона знову побачила залізничника, що прямував туди.

Він нахилився, різким рухом руки схопив вогники і, підкидаючи їх на долонях, як гравці в барбут¹ підкидають свої гральні кості, повернув знову до корабля.

Море стугоніло (а може, то лопотіла шинеля залізничника). Корабель метався безпомічно над безоднею, а перед ним, повернувшись спиною до ночі, йшла задом наперед темна постать чоловіка. Він підкидав вогники, пересипав їх з одної долоні в другу, наче сівач пересипає зерна перед сівбою, віддалявся, а корабель, як мила дитина, похитувався за тим привидом, взутим у величезне взуття залізничника, врізався у безкрайні простори ночі з хвилюванням людини, яка жде, що одержить свій подарунок...

Златина відкрила очі. В роті було гірко. Через ілюмінатор цідилося каламутне світло ранку; в ньому окреслювалися її перекинуті валізки, шаль на підлозі та гострі каблучки туфель, що перевернулися при хитавиці.

Світло стало яскравішим, немов по стінах каюти поповзли промені фар автомобіля. Златина випросталася біля ілюмінатора і побачила щогли рибальських суден, що стояли одне біля одного, як списи стародавніх воїнів. Вона побачила пристань з наваленими на ній купами тюків та ящиків, а в прогалинах між ними — вогонь!

Світало — і вічні жреці хліба розпалювали вогонь у своїх пекарнях...

Куди зникає полум'я, коли догорить свічка? Воно перетворюється на метелика.
Коли ви не вірите в це перетілення, то створіть інше чудо, — бо на світі повинно залишитися світло...

Старовинний напис

З М І С Т

ЕМІЛІЯН СТАНЕВ. Легенда про Сибина,
князя преславського.

Переклав Олександр Кетков 7

ПАВЕЛ ВЕЖИНОВ. Бар'єр.

Переклав Іван Білик 101

АНДРЕЙ ГУЛЯШКИ. Романтична повість.

*Переклали Катерина Зозуляк-Марущак
та Марія Вакалюк-Дорошенко* 189

ІВАН ДАВИДКОВ. Прощай, Акрополю!

Переклав Іван Луць 345

СОВРЕМЕННАЯ БОЛГАРСКАЯ ПОВЕСТЬ

С б о р н и к

Составитель *Виктория Александровна Захаржевская*

Перевод с болгарского

Издательство «Дніпро». (На украинском языке)

Редактор *А. М. Чердакли*. Художник *В. С. Василенко*

Художній редактор *О. Д. Назаренко*. Технічний редактор *Л. І. Ільченко*
Коректори *В. А. Нікітова, Т. Г. Білецька*

Інформ. бланк № 1218.

Здано до складання 03.12.80. Підписано до друку 03.04.81. Формат 84 × 108^{1/32}. Папір друкарський № 3. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умови друк. арк. 25,2. Обл.-вид. арк. 28,597. Тираж 65 000. Зам.1—127. Ціна 3 крб. 10 к.

Видавництво «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць Київської книжкової фабрики. Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидав УРСР, Київ, вул. Довженка, 3.

Сучасна болгарська повість.

С 91 Збірник.— Перекл. з болг.; Упоряд. та біогр. довідки В. Захаржевської.— К.: Дніпро, 1981.— 480 с.

До збірника ввійшли повісті сучасних болгарських письменників Еміліяна Станева, Павла Вежинова, Андрея Гуляшки та Івана Давидкова.

Різні за тематикою, ці твори близькі між собою утвердженням величчя духовно розкріпаченої людини, цінності людського життя, тонким психологізмом, філософічністю й поетичністю.

С 70500—173
М205(04)—81 173.81.4703000000

И (Болг)

3ms. 40r.